

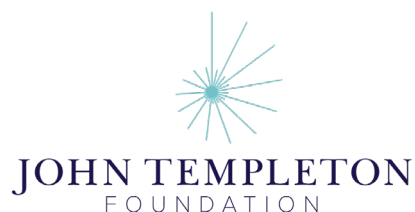
SOCIALIZMUS:
REALITA
NAMIESTO
MÝTOV

Peter Gonda
Peter Zajac
editori

Publikácia vznikla v rámci projektu Konzervatívneho inštitútu M. R. Štefánika Búranie mýtov o socializme a sociálnom štáte vďaka finančnej podpore John Templeton Foundation.

Peter Gonda
Peter Zajac
editori

SOCIALIZMUS: REALITA NAMIESTO MÝTOV

Autori

René Bílik
Peter Gonda
Soňa Gyarfašová
Daniela Kandilaki
Radovan Kazda
Peter Krištofóry
Tomáš Krištofóry
Lukáš Krivošík

Juraj Krúpa
Ivan Kuhn
Lubica Löffler
František Mikloško
František Neupauer
Peter Pažitný
Radovan Potočár
Dušan Sloboda

Martin Slosiarik
Boris Strečanský
Jakub Šimek
Peter Zajac
Rudolf Zajac
Zuzana Žúžiová

Oponenti

Grigorij Mesežnikov, prezident Inštitútu pre verejné otázky (IVO): oponent publikácie

Martin Vlachynský, analytik INESS – Inštitútu spoločenských a ekonomických analýz: oponent kapitol 2.1 až 2.9 v rámci sekcie publikácie o ekonomike a životnej úrovni

Beáta Gavurová, profesorka na Technickej univerzite v Košiciach a analytička VVC Bioinformatika UVP TECHNICOM: oponentka kapitoly 2.7 Zdravie a zdravotníctvo

Viktor Nižňanský, riaditeľ Komunálneho výskumného a poradenského centra a bývalý splnomocnenec vlády SR pre decentralizáciu štátu: oponent kapitoly 3.2 Samospráva a voľby

Dušan Mihálik, člen historického klubu ATK Dulov: oponent kapitoly 3.3 Bezpečnosť

Redakcia: Peter Gonda, Peter Zajac

© Konzervatívny inštitút M. R. Štefánika, Bratislava 2020

ISBN: 978-80-8912118-2

EAN: 9788089121182

Foto: TASR

SOCIALIZMUS: REALITA NAMIESTO MÝTOV

RÁMCOVÉ TEORETICKÉ A METODICKÉ VÝCHODISKÁ

(PETER GONDA, MARTIN SLOSIARIK) 6

MÝTY OPTIKOU AKTUÁLNYCH PRIESKUMOV

(IVAN KUHN, RADOVAN POTOČÁR, PETER ZAJAC, PETER GONDA) 13

1 REALITA VS MÝTY: SPOLOČNOSŤ A KULTÚRA 25

1.1 TOTALITNÁ POVAHA REŽIMU A JEHO OBETE

(FRANTIŠEK NEUPAUER, SOŇA GYARFAŠOVÁ) 26

PRÍLOHA 1: OBETE KOMUNISTICKÉHO REŽIMU

(FRANTIŠEK NEUPAUER) 32

PRÍLOHA 2: PRÍBEHY ĽUDÍ PERZEKVOVANÝCH KOMUNISTICKÝM REŽIMOM

(SOŇA GYARFAŠOVÁ) 40

1.2 ROVNOSŤ

(PETER ZAJAC) 57

1.3 OBČIANSKA SPOLOČNOSŤ

(BORIS STREČANSKÝ) 66

1.4 NÁBOŽENSTVO A VIERA

(FRANTIŠEK MIKLOŠKO) 81

1.5 FESTIVITY A ALTERNATÍVNA KULTÚRA

(RENÉ BÍLIK) 89

1.6 MÉDIÁ

(SOŇA GYARFAŠOVÁ) 100

1.7 NOSTALGIA

(BORIS STREČANSKÝ) 113

2 REALITA VS MÝTY: EKONOMIKA A ŽIVOTNÁ ÚROVEŇ	121
2.1 EKONOMICKÉ ZAOSTÁVANIE ZA ZÁPADOM (PETER GONDA, RADOVAN POTOČÁR, PETER KRIŠTOFÓRY)	122
2.2 CENTRÁLNE RIADENÉ HOSPODÁRSTVO BEZ SÚKROMNÉHO VLASTNÍCTVA (PETER GONDA, RADOVAN POTOČÁR, RADOVAN KAZDA)	146
2.3 EKONOMICKÉ VZŤAHY SO ZAHRANIČÍM (RADOVAN POTOČÁR, PETER KRIŠTOFÓRY)	165
2.4 PRÁCA A ZAMESTNANOSŤ (RADOVAN POTOČÁR, PETER GONDA)	179
2.5 FINANČNÁ A MAJETKOVÁ SITUÁCIA ĽUDÍ (RADOVAN POTOČÁR, PETER GONDA, JAKUB ŠIMEK, PETER KRIŠTOFÓRY, ZUZANA ŽÚŽIOVÁ)	186
2.6 SOCIÁLNA SPRAVODLIVOSŤ V PRAXI (JAKUB ŠIMEK, PETER GONDA)	204
2.7 ZDRAVIE A ZDRAVOTNÍCTVO (RUDOLF ZAJAC, PETER PAŽITNÝ, DANIELA KANDILAKI, LUBICA LÖFFLER)	218
2.8 INFRAŠTRUKTÚRA (PETER KRIŠTOFÓRY, TOMÁŠ KRIŠTOFÓRY, ZUZANA ŽÚŽIOVÁ)	237
2.9 ŽIVOTNÉ PROSTREDIE V CENTRÁLNE PLÁNOVANEJ EKONOMIKE (RADOVAN KAZDA, RADOVAN POTOČÁR)	250
3 REALITA VS MÝTY: ŠTÁT A OBČAN	263
3.1 PRÁVO A SPRAVODLIVOSŤ V PRAXI (LUKÁŠ KRIVOŠÍK)	264
3.2 SAMOSPRÁVA A VOĽBY (DUŠAN SLOBODA)	276
3.3 BEZPEČNOSŤ (JURAJ KRÚPA)	288
ZHRNUTIE	300
ODPORÚČANÁ LITERATÚRA	305
O AUTOROCH	308
SUMMARY	313

režim hlboko obmedzoval ich verejný a privátny život. Chceme tým prispieť k búraníu pretrvávajúcich mýtov o socializme, primárne sa týkajúcich jeho reálnej podoby u nás, ale aj jeho podstaty.

Publikácia poskytuje ucelený, faktami a argumentmi podložený pohľad širokého expertného tímu autorov na podstatu a realitu socializmu v Československu, ktorý vyvracia pretrvávajúce mýty o ňom. Zameriavame sa v nej na aktuálny, dôležitý a v takejto podobe zatiaľ u nás nespracovaný spoločenský problém. Pripomeňme, že rozšírené podliehanie mýtom o socializme a akceptácia jeho podôb a prvkov podporuje mentalitu podriadenosti a nárokovateľnosti, rast štátu a jeho intervencie, podkopáva reálne podnikanie, zodpovednosť a slobodu ľudí a podlamuje civilizačné základy dnešnej spoločnosti.

Tieto negatívne dôsledky prehľbuje podliehanie mýtom o sociálnom štáte a príklon ľudí k rôznym podobám kolektivismu. Text publikácie je aj preto výstupom a súčasťou projektu Konzervatívneho inštitútu M. R. Štefánika Búranie mýtov o socializme a sociálnom štáte. Jeho cieľom je konfrontovať mýty o socializme a sociálnom štáte s realitou a prispieť k ich odbúraniu a dlhodobej zmene myslenia ľudí vedúcej k posilňovaniu ich zodpovednosti.

Rámcami optiky nášho nazerania s prístupom študentov spoločnosti (na rozdiel od prístupu jej dizajnérov) sú princípy, inštitúty a pravidlá civilizovanej a slobodnej spoločnosti, predovšetkým osobná sloboda a zodpovednosť, dôstojnosť jednotlivého ľudského života a rešpekt k nemu, spravodlivosť, dobrovoľná spolupráca, trh a obchod, konkurencia, súkromné vlastníctvo a rešpekt k nemu, podnikanie a zisk, peniaze, individualita, rodina, poctivosť, zmluvnosť a rovnosť pred právom.

Socializmus vo svojej podstate a v podobe jeho realizovaných inštitucionálnych charakteristík v spoločnosti protirečí týmto nevyhnutným predpokladom civilizovanej spoločnosti a možnostiam ľudí slobodne konať a spolupracovať s ostatnými. Každé socialistické zriadenie v duchu konštruktivistického racionalizmu pretvára ľudí a morálku spoločnosti, vyvoláva triedne konflikty a privoláva vrodené inštinky malých spoločností, pričom rozvracia evolučne vyvinutú otvorenú spoločnosť a jej morálku.

Socializmus spôsobuje deštrukciu civilizačných základov, čoho súčasťou je i deštrukcia ekonomických zákonitostí, tým aj reálneho fungovania ekonomiky a jej nutných civilizačných inštitútov ako slobodný trh, súkromné vlastníctvo kapitálových statkov, podnikanie, ekonomický zisk či peniaze. V socializme preto nevznikajú reálne ceny a nie je možná racionálna ekonomická kalkulácia a spoločenská spolupráca jednotlivcov v ekonomike. Centrum nemôže poznať všetky relevantné informácie a nedokáže racionálne rozhodovať a koordinovať ekonomické aktivity iných, keďže znalosti sú v spoločnosti rozptýlené, decentralizované, využiteľné iba jednotlivcami a môžu byť objavované a tvorené len v konkurenčnom prostredí.

Práve popretie konkurencie a slobody voľby je kľúčovou bariérou civilizačného napredovania. Centrálne riadený politický a ekonomický systém preto nemá spätné väzby, umožňujúce poučiť sa z chýb a zlepšovať podmienky. Naopak, degeneruje: ekonomicky, morálne a kultúrne upadá.

Socialistickú spoločnosť môže udržiavať a zabezpečovať iba centralizovaný, autoritatívny a represívny režim na čele s monopolne rozhodujúcou elitou, ktorá koncentruje moc a inštitucionálne donucuje ľudí, čo sa potvrdilo aj u nás v období rokov 1948 až 1989. Tá tak vždy rozhoduje nielen o ekonomike a finančnom zabezpečení ľudí, ale aj ich osudoch a životoch. Socializmus preto v jeho nemorálnej a antihumánnej podstate prináša ľuďom neslobodu vo všetkých oblastiach a obmedzenia ich dôstojnosti a bezpečnosti.

Merriam-Webster Dictionary ako „kolektívne alebo vládne vlastníctvo a správu výrobných prostriedkov a distribúciu ekonomických statkov“ (<https://www.merriam-webster.com/dictionary/socialism>) a Oxford Dictionaries ako „vlastníctvo alebo regulovanie výrobných prostriedkov, distribúciu a výmenu ekonomických statkov celým spoločenstvom“ (<https://www.lexico.com/definition/socialism>).

Z genetického kódu socializmu vyplýva, že je proticivilizačný, pre ľudí a spoločnosť deštruktívny a každá jeho snaha v ľudskej spoločnosti inherentne vedie k represívnosti, neslobode, nespravodlivosti, poklesu životnej úrovne ľudí a k ekonomickému a morálnemu zlyhaniu. História jeho pokusov to potvrdzuje, nevynímajúc Československo. Jeho dôsledky znášame dodnes.

Princípy slobodnej spoločnosti a tieto a ďalšie teoretické argumenty Friedricha Hayeka, Ludwiga Misesa a iných autorov o systematickom zlyhavaní a rozklade spoločností socializmu sú preto dôležitými východiskami a rámcami publikácie.³

Metodické rámce výskumu

V duchu uvedených princípov, morálno-kultúrnej a ekonomickej kritiky socializmu sa v texte zameriavame na analýzu zlyhania socializmu v Československu počas rokov 1948 až 1989. Aj vďaka optike nazerania na osobnú slobodu a zodpovednosť pritom odkrývame opačné nezamýšľané dôsledky, než deklaroval režim, ktorého snahou bolo zmeniť človeka na svoj obraz do podoby konformného, poslušného, lojálneho a od štátu (teda jeho politickej elity) závislého jedinca. Príkladmi toho sú prierezové „orwelovské“ pojmové dvojčky dobových deklarovaných zámerov vs. skutočností ako sloboda/nesloboda, spravodlivosť/nespravodlivosť, rovnosť/nerovnosť a pokrok/úpadok, ktoré potvrdzujú zvrátenosť režimu a jeho propagandy.

Hlavným prierezovým metodickým prístupom v publikácii je porovnanie reality jednotlivých oblastí a charakteristík v socialistickom Československu s mýtmi, ktoré o nich vytvorila socialistická propaganda a ich vyvrátenie. Ekonomickými, morálnymi a inými argumentmi a faktami konfrontujeme nielen mýty o realite socializmu u nás, ale i mýtus, ktorý sa týka jeho teoretickej podstaty a dobových ideologických východísk, že „socializmus je dobrá myšlienka, ktorá bola len chybné zrealizovaná“.

Zároveň prezentujeme výsledky prierezového výskumu, ukazujúceho mieru represívnosti, obmedzovania slobôd v socializme u nás počas rokov 1948 až 1989 a jeho dôsledkov v podobe deformovaných hodnôt. V tomto dobovom kontexte socializmu používame v texte alternatívne pojmy reálny socializmus, socialistické zriadenie, socialistický režim a komunistický režim, prípadne len skrátene režim.

Realitu režimu konfrontujúcu dnešné mýty o ňom sme identifikovali primárne prostredníctvom hĺbkovej analýzy jednotlivých oblastí a charakteristík socialistického Československa, respektíve Slovenska. K nej sme pristúpili s pokorou a rešpektom k limitom výskumného poznania spoločenských problémov a s multidisciplinárnym vedeckým prístupom: kombináciou ekonómie, široko chápanej kultúry spoločnosti, etiky, práva, histórie, sociológie a iných vedných disciplín. V snahe o komplexný a štruktúrovaný pohľad prezentujeme výsledky výskumu v troch blokoch/sekciách publikácie:

1. Spoločnosť a kultúra,
2. ekonomika a životná úroveň,
3. štát a občan.

Bloky a ich kapitoly sa tematicky dopĺňajú a vzájomne prelínajú. Odvíjajú sa od prierezovej a z pohľadu slobôd a ďalších civilizačných hodnôt kľúčovej kapitoly o totalitnej povahe režimu až po na ňu nadväzujúce kapitoly, ktoré sú zamerané na dominantný vzťah socialistického štátu k jeho občanom (právo, územno-správny a volebný systém a bezpečnosť). Naším zámerom je zároveň uchopiť a prepojiť súčinnosť morálno-kultúrnych a ekonomických argumentov, faktov a oblastí.

3 Bližšie Hayek (1995), Hayek (1945) a Mises (1990), ale tiež Hayek (1991), Hayek (2001), Mises (2019), Soto (2012), Niemietz (2019), Boettke (2001), Kováč (2007) a ďalšie práce, ktoré uvádzame v odporúčanej literatúre na konci publikácie a v literatúre za jednotlivými kapitolami.

V analýze sa so snahou o identifikovanie príčinných súvislostí a podstaty problému v jednotlivých oblastiach zameriavame na celé obdobie reálneho socializmu u nás. Osobitne si všímame jeho záverečnú podobu v osemdesiatych rokoch 20. storočia. Tam, kde je to relevantné, však rozoberáme aj jeho ďalšie jednotlivé obdobia. Súčasťou analýz sú tiež komparácie. Výsledky reálneho socializmu v Československu či na Slovensku porovnávame (najmä v ekonomickej sekcii) s úrovňou na Západe (napríklad v Rakúsku) v tom istom čase, ako aj s demokratickým Československom z obdobia rokov 1918 až 1938 a so súčasnosťou u nás po roku 1989. Okrem hĺbkovej analýzy socialistického Československa stručne analyzujeme ekonomické zlyhania iných socialistických experimentov.

V analytickom prístupe (aj s komparáciami) sa opierame o historické fakty, dlhodobé časové rady porovnateľných údajov (v sekcii o ekonomike a životnej úrovni) a princípy, zákonitosti a iné relevantné poznatky viacerých vedných disciplín. Okrem toho sme použili aj syntézu, zovšeobecňujúcu spoločenské trendy a analógie zistených skutočností, ako aj rozhovory s ľuďmi, ktorí boli perzekvovaní komunistickým režimom (na základe ktorých prezentujeme v prílohe 2 ich príbehy).

Prostredníctvom hĺbkovej analýzy a jej syntézy sme zároveň overili a vyvrátili mýty o socializme, identifikované z projektových prieskumov verejnej mienky, z iných prieskumov a z ďalších informácií o všeobecne rozšírených, no pritom skreslených predstavách ľudí o socializme. Súčasťou publikácie je aj skúmanie ich príčin a dôsledkov a identifikovanie dobového kontextu mýtov, ktorý ako stereotyp pretrváva až podnes a ovplyvňuje ich súčasnú podobu a pôsobenie. Výskumný rámec uchopenia mýtov približujeme v úvode kapitoly Mýty optikou aktuálnych prieskumov.

Metodické rámce realizovaných prieskumov

Odrasovým mostíkom k uvedenému výskumu sú výsledky troch prieskumov verejnej mienky, ktoré v rámci projektu zrealizovala pre Konzervatívny inštitút M. R. Štefánika agentúra FOCUS. V tejto kapitole stručne približujeme ich metodické rámce.

V prieskumoch sme sa zamerali na zmapovanie skreslených predstáv ľudí o socializme (ako aj úlohe štátu), ktoré sme na základe predchádzajúcich poznatkov považovali za mýty a následne v konfrontácii s realitou ich potvrdili a vyvrátili. V prieskumoch sme zisťovali aj to, v akom rozsahu sú tieto predstavy rozšírené u dospelých a dospelievajúcej populácii.

Kvalitatívny prieskum

V prvej fáze sme zrealizovali kvalitatívny prieskum verejnej mienky formou štyroch skupinových rozhovorov (fokusových skupín), ktoré boli moderované skúseným sociológom. Každý skupinový rozhovor sa zúčastnilo 7 až 8 respondentov. Prvé dve sa uskutočnili 17. 1. 2018 v Banskej Bystrici a ďalšie dve 18. 1. 2018 v Ružomberku.

Prvá skupinová diskusia pozostávala zo študentov stredných škôl vo veku 15 až 19 rokov, druhá z mladých ľudí vo veku 25 až 35 rokov, tretiu tvorili respondenti vo veku 42 až 55 rokov a poslednú respondenti vo veku 56 až 70 rokov. Prvé dve skupiny tvorili respondenti bez osobnej skúsenosti so socialistickým režimom pred roka 1989, zatiaľ čo ďalšie dve reprezentovali respondenti, ktorí s ním mali osobnú skúsenosť, ale odlišovali sa dĺžkou a fázami života, ktoré v ňom prežili.

Zámerné sme zvolili ako cieľové skupiny aj ľudí bez osobnej skúsenosti so socializmom. Názor na toto obdobie sa totiž nevytvára len na základe osobnej skúsenosti, ale aj sprostredkované prostredníctvom

médií a aj rodičov a starých rodičov týchto mladých ľudí, ktorí prežili podstatnú časť svojho života v socialistickom zriadení. Tí sú jedným z dôležitých zdrojov informácií a predstáv o tomto období pre svoje deti či vnúčatá. Aj pohľad súčasných dôchodcov, ktorí prežili približne polovicu života v socialistickom zriadení, však môže byť napriek tomu poznačený absenciou reálnych skúseností s fungovaním socialistického riadenia v niektorých oblastiach. Týka sa to napríklad oblasti zdravotníctva. Väčšina súčasných dôchodcov nemusí mať osobnú skúsenosť s kvalitou socialistického zdravotníctva, keďže nepatrila vo veku 30 až 40 rokov k chronickým pacientom, ktorí by ho pravidelne využívali.

Cieľom moderovaných rozhovorov s respondentmi bolo zistiť ich predstavy o úlohe štátu v rôznych oblastiach života spoločnosti, vnímanie socializmu – jeho pozitívnych a negatívnych stránok, ako aj otestovanie tvrdení o socializme z hľadiska ich zrozumiteľnosti pre potreby nasledujúceho reprezentatívneho prieskumu. Týkali sa tvrdení, ktoré prezentovali rôzne stránky a oblasti socialistického zriadenia pred rokom 1989 v nekriticky pozitívnom svetle, ako to potvrdila aj naša analýza ich reality, ktorú prezentujeme v ďalšom texte publikácie.

Rozhovory s respondentmi v kvalitatívnom prieskume umožnili identifikovať hlbšie príčiny ich postojov a názorov, ako aj nové problémy, témy a otázky – na rozdiel od dotazníkového kvantitatívneho prieskumu s explicitnými otázkami. Z diskusných skupín kvalitatívneho prieskumu tak boli získané podnety pre tvorbu otázok do dotazníka v nasledujúcej kvantitatívnej časti prieskumu.

Reprezentatívny kvantitatívny prieskum

V druhej fáze (od 24.4. do 30.4.2018) sme zrealizovali celoplošný dotazníkový reprezentatívny kvantitatívny prieskum, ktorý umožnil identifikovať rozšírenosť jednotlivých predstáv o socializme a sociálnom štáte vo vzťahu k celej populácii, k jednotlivým kategóriám obyvateľstva a ich porovnanie.⁴

Agentúra FOCUS ho uskutočnila na reprezentatívnej vzorke obyvateľov Slovenska vo veku od 15 rokov. Reprezentatívnosť vzorky bola zabezpečená z hľadiska pohlavia, veku, vzdelania, národnosti, veľkosti miesta bydliska a kraja bydliska respondenta. Prieskum sa realizoval formou osobných rozhovorov anketárov s respondentmi a odpovede boli zaznamenávané do elektronického dotazníka. Veľkosť vzorky bola 1046 respondentov.

Dotazník bol zameraný na obdobné okruhy tém ako v kvalitatívnej časti. Primárnym cieľom bolo kvantifikovať zistenia z kvalitatívneho prieskumu. Podstatná časť dotazníka pozostávala z hodnotenia 21 tvrdení týkajúcich sa socializmu, ktoré boli zámerne formulované pozitívne, aby ukazovali rôzne stránky socialistického života v nekritickom svetle. Úlohou respondentov bolo vyjadriť súhlas alebo nesúhlas s nimi na štvorstupňovej škále: „rozhodne súhlasím“, „skôr súhlasím“, „skôr nesúhlasím“ a „rozhodne nesúhlasím“. Spontánne však mohli uviesť aj odpoveď „neviem posúdiť“.

Respondentov sme požiadali aj o to, aby spontánne uviedli, s čím sa im socializmus najviac spája, teda stránky života, ktoré vnímali na socializme lepšie v porovnaní so súčasnosťou, ale aj naopak, aby sa pokúsili identifikovať tie stránky života, ktoré sú na súčasnej dobe lepšie v porovnaní so socializmom.

Zamerali sme sa aj na ekonomickú stránku spoločenských systémov a úlohou respondentov bolo vyjadriť preferenciu buď centrálne plánovanej socialistickej ekonomike, sociálno-trhovej ekonomike alebo ekonomike voľného trhu. Samostatnú časť tohto prieskumu tvorili aj výroky týkajúce sa úlohy štátu v rôznych oblastiach spoločnosti a úlohou respondentov bolo vyjadriť mieru súhlasu alebo nesúhlasu s intervenciami štátu v týchto oblastiach.

⁴ Výsledky prieskumu sú zverejnené na webe Konzervatívneho inštitútu M. R. Štefánika (FOCUS, 2018).

Online kvantitatívny prieskum

V poslednej fáze prieskumov sme od 16.8. do 20.8. 2019 zrealizovali online kvantitatívny prieskum na otestovanie schopnosti pripravených analytických textov vyvrátiť najčastejšie mýty o socializme týkajúce sa životnej úrovne zamestnancov a dôchodcov, úspešnosti socialistickej ekonomiky, konkurencieschopnosti československých výrobkov do sveta (teda nielen do socialistických krajín), kvality životného prostredia a zdravotnej starostlivosti. Na testovanie bola použitá vzorka 500 respondentov, ktorí deklarovali buď pozitívny názor na socializmus, alebo uviedli, že za socializmu sa žilo rovnako ako teraz. Najskôr vyjadril mieru súhlasu alebo nesúhlasu s výrokom, ktorý sa týkal testovanej oblasti, pričom tieto výroky prezentovali socializmus v nereálne pozitívnom svetle.

Následne sme respondentom predložili text s faktami a argumentami, ktoré vyvracali deklaratívne pozitívne výsledky socializmu v danej oblasti a po prečítaní textu sme im položili otázku, či v nejakej podobe zmenili názor na hodnotenie výroku v predmetnej oblasti. Respondentov, ktorých texty nepresvedčili, sme sa následne ešte opýtali, prečo údajom a informáciám uvedeným v texte nedôverujú.

V úvode prieskumu bola oslovená vzorka 766 respondentov, ktorá reprezentovala dospelú populáciu Slovenska z hľadiska pohlavia, veku, najvyššieho dosiahnutého vzdelania, veľkosti sídla a krajského členenia. Z tejto vzorky bola na základe odpovedí na otázku „Kedy sa žilo, podľa Vás, lepšie ľuďom ako ste Vy - pred rokom 1989 (teda za socializmu) alebo teraz?“ vytvorená cieľová skupina 500 respondentov s pozitívnym názorom na socializmus, alebo s názorom, že za socializmu sa žilo rovnako ako teraz.

Cieľom takto koncipovanej publikácie je prezentovať čo najkomplexnejší vecný pohľad na podstatu socializmu u nás v rokoch 1948 až 1989 a zrealizovať historickú pamäť konfrontáciou reality socializmu s jej mýtmi. Publikácia si však nerobí nárok na vyčerpávajúce uchopenie faktov o socializme vo všetkých relevantných oblastiach, vyvracajúcich zidealizované spomienky a predstavy o socializme. Predkladáme ju ako náš prvý príspevok k dlhodobému búraniu mýtov o socializme, o povahe jeho režimu a živote ľudí v období rokov 1948 až 1989, ktoré sa prenášajú aj do dnešných klamstiev a hoaxov o socializme. Zistenia budeme priebežne skvalitňovať a dopĺňať. Doplnené a aktualizované výsledky zverejníme v knižnej verzii tejto publikácie.

Spôsob priameho vyvracania mýtov faktami, opierajúci sa o uvedené teoretické a metodické východiská, považujeme za účinnú argumentačnú výzbroj pre pochopenie zhubnej podstaty socializmu ako teoretického omylu a jeho deštrukčných podôb v realite ako historického omylu.

Poznanie podstaty socializmu a historická skúsenosť s ním by mala byť dostatočným mementom, zdrojom poučenia a odmietania ďalších takýchto experimentov so spoločnosťou a všetkých jeho prvkov a podôb, opierajúcich sa aj o omyl zámerného usmerňovania a manažovania ekonomiky a spoločnosti, teda ľudí v nich. Udržanie a rozvinutie civilizovanej spoločnosti podľa nás závisí aj od vytlačania všetkých (aj skrytejších a nenápadnejších) podôb socializmu a kolektivismu z civilizovanej spoločnosti, odvíjajúcej sa od osobnej slobody a zodpovednosti.

Sme presvedčení, že publikácia môže prispieť ako užitočná argumentačná báza k búraniu dnešných mýtov o socializme a k odkrývaniu jeho pravej podstaty. Chápeme to ako náš príspevok k rozvíjaniu slobodnej spoločnosti.

Literatúra

Boettke, P. J. (2001), *Calculation and Coordination: Essays on Socialism and Transitional Political Economy*. In: Rizzo, M., White, L. H. (eds.), *Foundations of the Market Economy series*, London : Routledge. Dostupné online: <https://mises.org/library/calculation-and-coordination-essays-socialism-and-transitional-political-economy>.

FOCUS (2018), Prieskum verejnej mienky zameraný na vnímanie socializmu. Záverečná správa z kvantitívneho prieskumu verejnej mienky. Dostupné online: <http://www.konzervativizmus.sk/article.php?6198>.

Hayek, F. A. (2001), *Cesta do nevoľníctva*. Bratislava : Nadácia F. A. Hayeka.

Hayek, F. A. (1995), *Osudná domýšľivosť: Omyly socializmu*. Praha : Sociologické nakladateľství.

Hayek, F. A. (1991), *Právo, zákonodárstvo a svoboda*, Praha : Academia.

Hayek, F. A. (1945), *The Use of Knowledge in Society*, *The American Economic Review*, 35 (4), pp. 519-530. Dostupné online: <https://www.cato.org/sites/cato.org/files/articles/hayek-use-knowledge-society.pdf> (v českom preklade „Využití znalostí ve společnosti“: <http://www.monumenttotransformation.org/atlas-trans-formace/html/v/vedeni/vyuziti-znalosti-ve-spolecnosti.html>).

Kováč, L. (2007), *Prirodopis komunizmu*. Bratislava : Kalligram. Dostupné online. http://www.biocenter.sk/lkbooks_files/KovacL_Prirodopis_komunizmu.pdf.

Mises, L. ([1920] 1990), *Economic Calculation in the Socialist Commonwealth*. Auburn : Mises Institute. Dostupné online: https://mises-media.s3.amazonaws.com/Economic%20Calculation%20in%20the%20Socialist%20Commonwealth_Vol_2_3.pdf.

Mises, L. (2019), *Socializmus – ekonomická a sociologická analýza*. Praha : Liberální institut.

Niemietz, K. (2019), *Socialism: The Failed Idea that Never Dies*, London : Institute of Economic Affairs. Dostupné online: <https://iea.org.uk/publications/socialism-the-failed-idea-that-never-dies/>.

Soto, J. H. (2012), *Socializmus, ekonomická kalkulácia a podnikanie*. Bratislava : Konzervatívny inštitút M. R. Štefánika.

Foto: TASR

MÝTY OPTIKOU AKTUÁLNYCH PRIESKUMOV

★ Ivan Kuhn ★ Radovan Potočár ★ Peter Zajac ★ Peter Gonda

Úvod

Vecný výskum slovenských mýtov nemá rozsiahlu tradíciu. Donedávna bol totiž sám mýtotvorný. Ak sa aj naše mýty skúmajú, netýkajú sa zväčša súčasnosti, ekonomiky a sociálneho štátu, ale dejín a kultúrnej pamäti. Štandardnými sú už dnes kolektívne publikácie k rovnomenným výstavám *Slovenský mýtus*⁵ a *Nové Slovensko*⁶ v Slovenskej národnej galérii v Bratislave. Obe spadajú do širšieho európskeho výskumu mýtov v posledných desaťročiach, ako ich reprezentuje napríklad veľká kolektívna monografia *Mythen der Nationen*.⁷

Prvá publikácia sa týka s výnimkou textu Rudolfa Chmela výtvarného umenia, ale v sprievodných historických textoch Štefana Krčméryho, Alexandra Matušku, Michala Chorvátha, Dominika Tatarku, Milana Rúfusa, Oskára Čepana a Pavla Vilikovského prekračuje za horizont výtvarného umenia do širšie chápanej oblasti kultúry. Druhá knižná publikácia skúma ťažký zrod moderného slovenského *životného štýlu* v rokoch 1918 – 1949, čím sa dostala za úzko vymedzené územie umenia, a osobitne výtvarného umenia do širokého chápania kultúry a životného štýlu, spojeného tesne so sociálnou kultúrou. Na ňu nadviazala výstava *Prerušená pieseň. Umenie socialistického realizmu 1948 – 1956* s príslušnou knižnou publikáciou.⁸ Mýty nie sú pritom špeciálnou témou *Nového Slovenska* ani *Prerušenej piesne*, pokiaľ nepokladáme za mýtotvorné samotné pomenovanie Nové Slovensko a redukciu socialistického realizmu na výtvarné umenie rokov 1948 – 1956.

5 Hrabušický (2006).

6 Hrabušický (2011).

7 Flacke (1998).

8 Kusá, Morháčová (2012).

Podstatné však je, že obe výstavy a publikácie nevenovali pozornosť len slovenským mýtom devätnásťstoročia, ale otvorili otázku mýtov dvadsiateho storočia a ich aktuálneho chápania, čím vytvorili predpolie pre ďalší, širší výskum zahrnujúci kultúru v širokom zmysle slova. Tak chápe teóriu kultúry Clifford Geertz, ako „zhustený popis celkového spôsobu života spoločnosti“⁹, a Samuel Huntington kultúru ako „celok hodnôt, postojov, vier, presvedčení, orientácií a základných predpokladov, ktoré vtlačujú ľudia spoločnosti“.¹⁰ V tomto zmysle tvorí kultúrnosť a vzdelanosť základ úrovne spoločnosti.¹¹

Z hľadiska skúmania slovenských mýtov bola najširšie komponovaná úspešná kolektívna publikácia *Mýty naše slovenské*.¹² Venuje sa slovenským mýtom od počiatkov novodobých dejín Slovenska až po súčasnosť. Jej súčasťou je aj štúdiá Maríny Zavackej *V čom sme to vlastne žili? Mýty budovania komunizmu*. Kládne si otázku, či šlo o „obdobie komunizmu alebo socializmu“, no nehľadá odpoveď na ňu, ale na ospravedlňovanie tohto obdobia s tým, že to, čím bolo, „nebol v skutočnosti komunizmus/socializmus, ale veď viete, čo tým myslím“. Všetci to zažili, všetci na to majú názor, či aspoň z *toho* pocit. Ale pomenovať sa to nedá. Vedomie sa vzpiera. Po racionálnom zhodnotení informácií by bolo treba nevyhnutne uznať, že šlo o obdobie vlády zločineckej organizácie, ktorá okrem iných kriminálnych činov praktizovala aj lúpenie, mučenie a vraždenie“.¹³ Zavacká pritom odkazuje na knihu *Kolieska v sovietskom súkolí* Mikhaïla Hellera: „Mytológia umožňuje veriť v to, čo neexistuje a odmietať to, čo je reálne“.¹⁴

Mýty po roku 1945 môžeme nazvať s Charlesom Gattim *kultúrou ilúzie*.¹⁵ Alebo s Vladimírom Macurom *kultúrou falošnej utópie*. Macura v úvode štúdií, zahrnutých do knižnej publikácie esejí *Šťastný vek. Symboly, emblémy a mýty 1948 – 1989*, píše:

„Knižka usiluje postihnout mechanismy konkrétní kultury, odhalit zákony její emblematicky, demýtizovat její mytologii [...] Symboly, emblémy a mýty které nás v této chvíli zajímají, však nejsou záležitostí hluboké minulosti – ještě donedávna tvořily náš svět, patřily ke kódom, se kterými jsme uměli zacházet mechanicky a bezmyšlenkovitě [...] Nové mýty střídající dnes mýty včerejší hovoří o „návratu do Evropy“ – zdá se, že právě naše bezprostřední, žitá zkušenost s Utópií představuje paradoxně náš největší vklad do obecného zkušenostního tezauru dějin, který přinášíme do onoho pověstného ‘společného evropského domu’ jako dárek z cest. Stojí však před námi ještě povinnost svou vlastní zkušenost racionálně reflektovat“.¹⁶

Klasické mýty sú retrospektívne. Socialistické mýty sú prospektívne. To, čo sa viazalo v klasických mýtoch na predhistorickú minulosť, viaže sa v nových socialistických mýtoch na neexistujúcu utopickú budúcnosť. Mýty sú formou nazerania, vyviazaného z faktov, v ktorých hrá hlavnú rolu imaginácia, a nie fakticita.

V tomto zmysle treba chápať aj *Mytologie* Rolanda Barthesa.¹⁷ Naša publikácia je averzom Barthesovho konceptu. Jeho záujmom bolo v rámci francúzskej ľavice päťdesiatych rokoch dvadsiateho storočia poukázať na mýty v rámci pravice. Po roku 1968 vzhľadom na medzinárodnú situáciu túto pozíciu opustil. Naším záujmom je obnažovať mýty socializmu v Československu po roku 1945 a s nimi mýty v rámci komunistickej ideológie. To je

9 Geertz (2000), s. 13.

10 Huntington (2000), s. 9.

11 Zajac (2016), s. 13 – 20, tu s. 19.

12 Krekovič, Mannová, Krekovičová (2005), s. 223 – 238, tu s. 223.

13 Zavacká (2005), s. 223 – 238, tu s. 223.

14 Tamže, s. 224. Odkaz na citát Mikhaïla Hellera je z jeho knihy *Cogs in the Soviet Wheel. The Formation of Soviet Man* (Heller, 1988).

15 Gatti (2006).

16 Macura (1992), s. 5.

17 Barthes (2004).

jeden podstatný moment našej publikácie. Druhý spočíva v ďalšom obrate – jedným z jadier mýtov, ktorými sa zapodievame, sú pre nás ekonomické a sociálne mýty. Tie sú významne prítomné vo verejnom priestore na Slovensku.

„Za socializmu bolo lepšie“, „všetko bolo lacnejšie“, „nič nám nechýbalo“, „boli kvalitnejšie potraviny a v ich produkcii sme boli sebestační“, „zdravotníctvo fungovalo lepšie a bolo zadarmo“. Väčšina z nás sa už zrejme s takýmito alebo podobnými tvrdeniami stretla. Tí, čo časť svojho života prežili pred rokom 1989 a pamätajú si niečo z tohto obdobia, konfrontujú tieto tvrdenia so svojimi životnými skúsenosťami. Tí neskôr narodení sa musia spoľahnúť na informácie z médií či od svojich rodičov, starých rodičov alebo učiteľov. Lenže ľudská pamäť má tendenciu potláčať negatívne spomienky a uchovávať tie pozitívne. Preto si ľudia o minulosti niekedy vytvárajú nový, zidealizovaný obraz. Boli sme vtedy mladší, zdravší a mali sme oveľa menej informácií, ako funguje svet za železnou oponou.

Dnes máme naopak tendenciu byť k svetu okolo nás kritickejší. A vďaka slobode slova sa môžeme vyjadrovať otvorene, čo za socializmu nebolo možné bez represívnych dôsledkov.

Nie všetci, čo sme reálny socializmus zažili na vlastnej koži, však zdieľame pokrivený nostalgický pohľad na obdobie pred rokom 1989. A už vôbec nezdieľame mýty o socializme, aj keď sa na nás valia najmä na sociálnych sieťach zo všetkých strán. Dlhé roky sme sa usilovali tieto mýty vyvracať aspoň vo svojom blízkom okolí, ktoré podliehalo zidealizovanému pohľadu na obdobie rokov 1948 až 1989. Každý z nás pritom narážal na limity našich vlastných skúseností, ale aj skúseností nášho najbližšieho okolia.

Aj preto sme dospeli k presvedčeniu, že je potrebné postaviť sa k vyvracaniu mýtov o socializme komplexne na základe hĺbkovej analýzy a dostatočného množstva overiteľných faktov. Východiskom pre túto hĺbkovú analýzu reality socializmu v Československu v rokoch 1948 až 1989 sa pre nás stali dnešné predstavy ľudí o socializme, ako aj o úlohe štátu, ktoré boli identifikované v troch aktuálnych prieskumoch verejnej mienky agentúry FOCUS.¹⁸

Výsledky kvalitatívneho prieskumu z januára 2018

Prvým krokom bolo zistiť, aké ďalšie mýty o živote v socializme sú rozšírené v slovenskej dospelaj a dospelajúcej populácii nad rámec tých, ktoré sme sami poznali. Na to sme využili kvalitatívny prieskum formou skupinových rozhovorov, tzv. fokusových skupín (viac v kapitole Rámcové teoretické a metodické východiská).

Výsledky tohto prieskumu naznačili, že respondenti si socializmus spontánne spájajú predovšetkým s prácou a právom či povinnosťou pracovať. Silne rezonovalo u nich aj sociálne zabezpečenie občanov a ľahší prístup k bývaniu. Zároveň u nich prevládal názor, že socializmus garantoval sociálne istoty a školstvo či zdravotníctvo fungovali lepšie ako dnes. Naopak, ako negatívne stránky socialistického zriadenia diskutujúci uviedli obmedzené možnosti cestovania, cenzúru, obmedzovanie slobôd či problémy so zásobovaním.¹⁹

18 V nasledujúcom texte kapitoly prezentujeme výsledky prieskumov verejnej mienky agentúry FOCUS, zrealizované v rokoch 2018 a 2019 pre Konzervatívny inštitút M. R. Štefánika (charakterizované v kapitole Rámcové teoretické a metodické východiská), ktoré sú zamerané na otázky týkajúce sa socializmu. Podobné výsledky potvrdili aj iné prieskumy verejnej mienky. Z aktuálnych dávame do pozornosti výsledky prieskumu *Nezná revolúcia a ponovembrový vývoj očami občanov SR a ČR* v rámci projektu *Hodnoty v dynamike spoločenských zmien na Slovensku a v Európe*, ktorý zrealizovali Sociologický ústav SAV, Inštitút pre verejné otázky, Centrum pro výzkum veřejného mínění a Sociologický ústav Akademie věd ČR v spolupráci s agentúrou FOCUS (Bútorová, Klobucký, Tabery, 2019).

19 Potočár, Dostál, Gonda (2018).

V diskusiách s respondentmi sme testovali hypotézy projektového tímu týkajúce sa mýtov o socializme a sociálnom štáte. Zaujímalo nás, či respondenti prišli do styku s tvrdeniami, ktoré pokladáme za mýty o socializme a sociálnom štáte a či ich považujú za mýty alebo za pravdivé informácie a nespochybniteľné fakty. Tiež nás zaujímalo, s akými inými tvrdeniami alebo informáciami o socializme sa dostali do styku či si ich pravdivosť overovali a či im veria, alebo ich pokladajú za mýty.

Respondenti v rozhovoroch súhlasili s väčšinou predložených tvrdení o socializme, ktoré sa nezakladajú na faktoch (ako potvrdzuje aj text publikácie). Vo všetkých vekových kategóriách napríklad silne rezonovala predstava, že socialistické výrobky boli kvalitnejšie a trvácnejšie a potraviny vďaka nižšiemu obsahu prídavných látok zdravšie ako dnes. V menšej miere sa respondenti stotožňovali s predstavou, že socializmus viedol ľudí k morálnejšiemu správaniu, zdravotná starostlivosť bola oproti dnešku kvalitnejšia a ľudia sa dožívali vyššieho veku. Podľa väčšiny opýtaných bol socializmus tiež sociálne spravodlivejší, štátne vlastníctvo podnikov bránilo tomu, aby zisky prúdili do rúk súkromníkov, socializmus bol podľa nich ekonomicky životaschopný a životné náklady ľudí boli nižšie než v súčasnosti. Ich odpovede, či by preferovali život v socializme alebo v súčasnosti, však záviseli od veku. Kým mladší sa jednoznačnejšie vyslovovali pre život v súčasnosti, s pribúdajúcim vekom sa názory rôznili a medzi najstaršími respondentmi by väčšia časť uprednostnila skôr život v socializme.²⁰

Výsledky prieskumu potvrdili naše predpoklady, že rôzne tvrdenia, vykresľujúce život v období rokov 1948 až 1989 skôr v priaznivejšom svetle, sú rozšírené vo všetkých vekových skupinách, s väčšou preferenciou socializmu u starších. Pomohli nám tiež presnejšie zdefinovať témy, respektíve oblasti, ktorým sme sa následne venovali v jednotlivých kapitolách publikácie a tiež naformulovať otázky do reprezentatívneho kvantitatívneho prieskumu verejnej mienky.

Výsledky reprezentatívneho kvantitatívneho prieskumu z apríla 2018

Cieľom reprezentatívneho kvantitatívneho prieskumu (charakterizovaného v kapitole Rámcové teoretické a metodické východiská) bolo overiť, do akej miery sa v slovenskej populácii a v jej jednotlivých kategóriách prechováva predpokladané mýty, ktoré sme zmapovali prostredníctvom kvalitatívneho prieskumu a do akej miery ich možno kvantifikovať.²¹

Asociácie a spomienky na socializmus

V prvej časti kvantitatívneho prieskumu sme respondentom položili všeobecné otázky, ktoré sa týkali ich predstáv o socializme z rokov 1948 až 1989. Ten sa im spontánne spájal predovšetkým s istotami, konkrétne s istotou práce pre všetkých (necelých 20 % respondentov) a sociálnymi istotami, ktoré predstavovali „lacné byty, sociálne zabezpečenie“, „sociálne vymoženosti“, „pomoc štátu občanom“ (takmer 16 %), na druhej strane však aj s totalitou, potláčaním ľudských a občianskych práv (18 %).

Respondenti oceňovali na živote pred rokom 1989 predovšetkým zamestnanosť (36 %) a sociálne istoty (23 %). Medzi pozitíva života v socializme uvádzali v dotazníku aj pokojnejší život, menej stresu (14 %), lepšie medziludské vzťahy, morálku (11 %) a ekonomickú prosperitu a blahobyť (11 %). Na súčasnom živote vnímali oproti socializmu pozitívne predovšetkým možnosti cestovania, voľný pohyb (39 % respondentov), slobodu a demokraciu (26 %) a dostatok tovarov a služieb (13 %). Naopak, takmer pätina respondentov (18 %) si myslí, že život v súčasnosti nie je – oproti životu pred rokom 1989 - v ničom lepší.

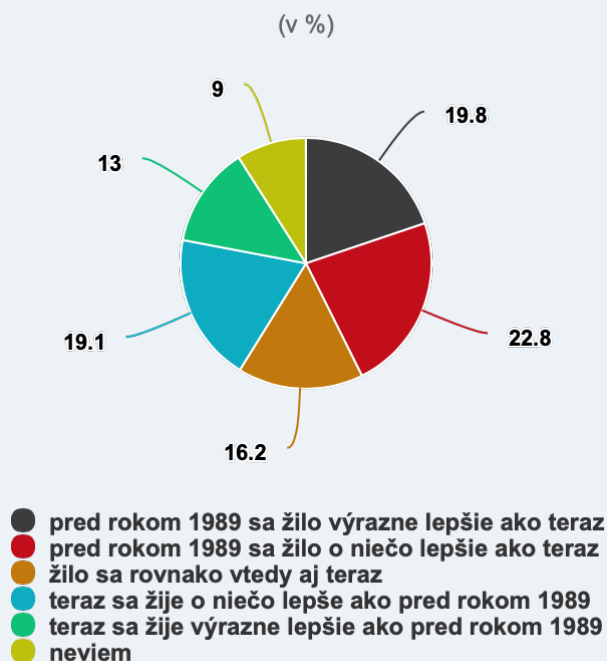
20 Tamže.

21 Nižšie prezentované výsledky tohto kvantitatívneho prieskumu vychádzajú zo záverečnej správy agentúry FOCUS, zverejnenej na webe Konzervatívneho inštitútu M. R. Štefánika (FOCUS, 2018).

Výsledky tohto celoslovenského reprezentatívneho prieskumu z roku 2018 preukázali, že **na Slovensku je stále ešte viac presvedčených, že v socializme sa žilo ľuďom lepšie ako teraz než tých, čo si myslia opak.** Takúto predstavu deklarovalo takmer 43 % respondentov, pričom 20 % uviedlo, že vtedy sa „žilo výrazne lepšie ako teraz“ a 23 %, že „sa žilo o niečo lepšie ako teraz“. Len 32 % si myslí, že ľuďom sa dnes žije lepšie ako v socializme (graf 1).²²

Graf 1

Kedy sa žilo podľa vás lepšie ľuďom, ako ste vy, pred rokom 1989 alebo teraz?

Zdroj: Focus (2018)

Názory na túto otázku výrazne súvisia s vekom. Kým napríklad v skupine 18 až 24 ročných si iba 18 % respondentov myslí, že pred rokom 1989 sa žilo lepšie a 37 % si myslí, že teraz sa žije lepšie, vo vekovej skupine nad 65 rokov si až 73 % respondentov myslí, že za socializmu sa žilo lepšie a iba 14 %, že teraz sa žije lepšie.

Viac ako jedna tretina respondentov (39 %) by dala prednosť sociálno-trhovej ekonomike, v ktorej štát do značnej miery ovplyvňuje ekonomiku, 31 % ekonomike voľného trhu s minimálnymi zásahmi štátu a socialistickej ekonomike iba 17 % respondentov. Podpora typu ekonomiky opäť výrazne súvisí s vekom. Socialistickú ekonomiku preferujú najmä starší.

²² Takýto stav pretrváva napriek tomu, že príklon k socializmu na Slovensku sa napríklad oproti roku 2001 znížil, kedy podľa reprezentatívneho prieskumu agentúry FOCUS pre Inštitút pre verejné otázky (IVO) v tom roku až 61,9 % považovalo život v socializme za lepší ako dnes a len 12,8 % si myslelo naopak, že život v súčasnosti je lepší ako pred rokom 1989 (Dostál, Potočár, Gonda, 2018). Aj súčasné preferencie slovenských občanov pri hodnotení života v socializme považujeme oproti súčasnosti za vysoké, pričom vysoké sú aj v porovnaní s ostatnými krajinami V4. Podľa údajov zverejnených think tankom GLOBSEC Policy Institute v roku 2018 pokladá napríklad obdobie reálneho socializmu za lepšie pre život ľudí ako dnešok na Slovensku 41 % ľudí, zatiaľ čo v Maďarsku 34 %, v Česku 22 % a v Poľsku iba 18 % (Milo, Klingová, Hajdu, 2018, s. 37).

Aj keď si viac respondentov myslí, že za socializmu sa žilo ľuďom lepšie ako teraz než tých, ktorí si myslí opak, návrat k socialistickej ekonomike by uprednostnila menej ako pätina opýtaných. V mysliach značnej časti obyvateľov Slovenska **pretrváva nezlučiteľný paradox mýtizovaného mixu spomienkového optimizmu na socializmus s reálnym uvedomením si výhod trhovej ekonomiky, hoci významne regulovanej štátom.**

Hodnotenie tvrdení o socializme

Respondenti zároveň vyjadrili názor na 21 tvrdení o socializme, vykresľujúcich život v období rokov 1948 až 1989 v pozitívnom svetle, ktoré považujeme za mýty, potvrdené v konfrontácii s realitou v nasledujúcich kapitolách. S väčšinou z nich, najmä v sociálno-ekonomických otázkach, sa stotožnila aspoň polovica opýtaných (graf 2). To znamená, že **pozitívny, až zidealizovaný pohľad na socializmus prevažuje v mysliach obyvateľov krajiny.**

Najviac respondentov súhlasilo s nasledovnými tvrdeniami o socializme:²³

1. „Ľudia si viac pomáhali, solidarizovali sa medzi sebou a boli si bližší“ (celkový súhlas až 81 %) - s tým súhlasila väčšina respondentov vo všetkých vekových a vzdelanostných skupinách, aj tí, ktorí sa identifikovali ako pravicoví a ktorých sme podľa odpovedí na ekonomické otázky definovali ako pravicovo zmýšľajúci.
2. „Za socializmu sa žilo bezpečnejšie, násilná kriminalita bola nižšia“ (79 %) - aj s tým súhlasili respondenti vo všetkých demografických skupinách s výnimkou respondentov, ktorých sme identifikovali ako pravicovo zmýšľajúcich v ekonomických otázkach.
3. „Vďaka plánovanému hospodárstvu bol dostatok užitočnej práce pre všetkých, a preto neexistovala nezamestnanosť“ (77 %) - aj s týmto výrokom sa stotožňovala väčšina respondentov s výnimkou malej skupiny, ktorí sa deklarovali ako jednoznačne pravicoví.
4. „Potraviny v obchodoch boli kvalitnejšie a zdravšie ako dnes“ (71 %) - v prípade tohto výroku však v skupine mladých ľudí od 15 do 18 rokov a od 19 do 25 rokov už nebola väčšina súhlasiacich a medzi jednoznačne pravicovými respondentmi s tým väčšina nesúhlasila.
5. „Socializmus viedol ľudí k morálnejšiemu správaniu“ (71 %) - aj v prípade tohto výroku sa viac prejavovalo rozdelenie spoločnosti podľa veku a pravo-ľavého ekonomického rozdelenia, keď výrazne väčší súhlas bol medzi staršími a ľavicovo zmýšľajúcimi respondentmi.
6. „Socializmus bol sociálne spravodlivejší, pretože každý bol odmeňovaný podľa výsledkov svojej práce a neboli také veľké rozdiely v príjmoch“ (69 %) - súhlasila s tým väčšina ľudí vo všetkých kategóriách.

Spomedzi ďalších tvrdení spomeňme dve tvrdenia, s ktorými na naše prekvapenie vyjadrila veľká časť respondentov súhlas, hoci takmer rovnaký podiel opýtaných s nimi nesúhlasil:

1. „Socializmus v Československu nebol totalitným režimom, ľudské práva sa dodržiavali“ (celkový súhlas 45 % a celkový nesúhlas 44 % respondentov);
2. „Každý, kto poctivo pracoval a dodržiaval zákony, mohol slobodne prejavovať svoje názory bez toho, aby bol za to akokoľvek postihovaný.“ (celkový súhlas 45 % a celkový nesúhlas tiež 45 % respondentov).

Len v prípade troch tvrdení o socializme prevažuje nesúhlas nad súhlasom:

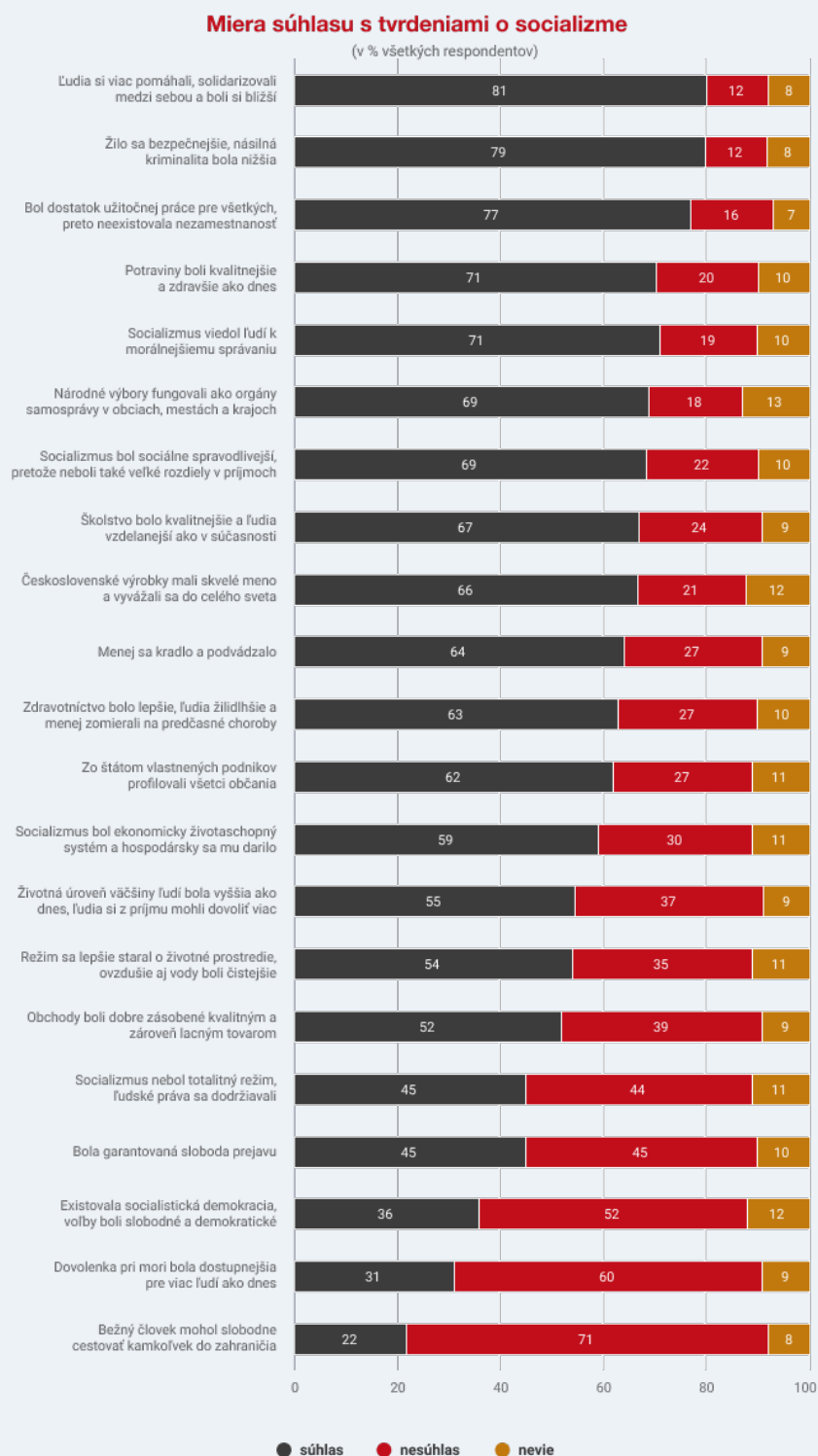
1. „Pred rokom 1989 existovala socialistická demokracia, voľby boli slobodné a demokratické“

23 Kuhn, Potočár, Dostál, Gonda (2018) a viac v FOCUS (2018).

(celkový nesúhlas 52 %); väčšinou podporu malo toto tvrdenie iba u nekvalifikovaných manuálne pracujúcich a súhlasila s tým rovná polovica respondentov vo veku nad 65 rokov.

2. „Dovolenka pri mori bola dostupnejšia pre väčší počet ľudí ako dnes“ (celkový nesúhlas 60 %); Toto tvrdenie malo väčšinou podporu iba v skupine respondentov, preferujúcich návrat centrálne plánovanej ekonomiky z čias socializmu.
3. „Bežný človek, ak chcel, mohol slobodne cestovať kamkoľvek do zahraničia“ (celkový nesúhlas 71 %). S tým nesúhlasila dokonca aj väčšina respondentov zo skupiny tých, čo preferovali návrat socialistickej podoby ekonomiky.

Graf 2

Zdroj: Focus (2018)

Predstavy o úlohe štátu a iné súvislosti

Nad rámec zistení o vnímaní socializmu môžeme doplniť vybrané výsledky prieskumu, týkajúce sa predstáv respondentov o úlohe štátu v spoločnosti a ich politicko-hodnotového zaradenia v ekonomických otázkach.²⁴

Najvyšší podiel súhlasných postojov s tvrdeniami o úlohe sociálneho štátu sme zaznamenali v prípadoch štátnych intervencií v oblastiach zdravia, školstva, v pracovno-právnej oblasti, v sociálnej starostlivosti a životnej úrovni.

Až 87 % respondentov súhlasilo s názorom, že „zdravie nie je tovar, preto štát musí garantovať, financovať a poskytovať bezplatnú zdravotnú starostlivosť pre všetkých“ a 81 % s tým, že „spoplatnenie vysokoškolského štúdia by bránilo chudobnejším ľuďom študovať na vysokých školách, preto musí štát garantovať bezplatné vzdelávanie od základnej až po vysokú školu“. A približne tri štvrtiny opýtaných súhlasilo s tvrdením, že „ak by Zákonník práce nechránil zamestnancov pred svojvôľou zamestnávateľov, zamestnanci by mali horšie pracovné podmienky, prichádzali by častejšie o prácu, nezamestnanosť by bola vyššia“ a 69 % vyjadrilo súhlas s tým, že „ľudia nie sú ochotní v dostatočnej miere dobrovoľne pomáhať ľuďom v núdzi, preto sa o nich musí prostredníctvom sociálneho systému starať štát,“ a že „minimálna mzda pomáha ľuďom s nízkou kvalifikáciou“.²⁵

Pohľad výraznej väčšiny respondentov na úlohu štátu môžeme hodnotiť ako silno kolektivistický, a to dokonca aj u respondentov, ktorí sami seba identifikovali ako stredových či dokonca ekonomicky pravicových, respektíve u voličov politických strán, ktoré sa zaraďujú napravo od stredu, respektíve ako stredopravé a protrhové.

Najviac respondentov (39 %) zaradilo samých seba do kategórie „ani ľavicovo, ani pravicovo (stred)“, relatívne menej sa zaradilo k pravici v ekonomických veciach (26 %) a ešte menej k ľavici (iba 22 %). Na základe kombinácie ich vyjadrení a výrokov súvisiacich s mierou intervencie štátu v ekonomických otázkach to však vyšlo inak. Podľa toho možno pokladať 55 % za celkovo ľavicovo zmýšľajúcich (32 % ľavicovo zmýšľajúcich a 23 % naľavo od stredu), za stredovo zmýšľajúcich (nevyhranených) 34 % a iba 11 % respondentov za celkovo pravicovo zmýšľajúcich (7 % napravo od stredu a 4 % ako pravicovo zmýšľajúcich respondentov).

Najvyššiu mieru podpory má výrok, že „štát by mal čo najviac chrániť zamestnancov a ich práva voči zamestnávateľom“. Súhlasilo s ním 76 % respondentov. Tvrdením s druhou najvyššou mierou podpory je, že „štát by mal zabezpečiť, aby mal každý prácu a slušnú životnú úroveň“. S týmto výrokom súhlasilo 68 % respondentov, zatiaľ čo s výrokom, že „o svoju prácu a životnú úroveň by sa mal postarať predovšetkým každý sám“, vyjadrilo súhlas len 16 % opýtaných.

Jediným prípadom zo siedmich dvojíc výrokov, kde sa viac respondentov priklonilo k „pravicovej“ alternatíve, bol výrok, že „súkromné vlastníctvo je nedotknuteľné, zásahy doňho sú možné iba vo výnimočných prípadoch“. S tým súhlasilo 46 %. Naopak, s jeho protipólom, že „vo verejnom záujme možno súkromné vlastníctvo obmedziť, verejný záujem musí mať prednosť pred súkromným“, súhlasilo iba 27 % respondentov.

24 Výsledky prieskumov, ktoré sa týkajú predstáv ľudí o úlohe štátu budú podrobnejšie prezentované v našej nasledujúcej publikácii pod názvom *Sociálny štát: realita namiesto mýtov*.

25 FOCUS (2018).

Na základe prieskumu sme u veľkej časti respondentov zaznamenali rozpor medzi tým, ako sa sami zaraďujú v ekonomickej a sociálnej oblasti a ako sme ich zaradili my na základe odpovedí na otázky, týkajúcich sa preferovania štátnej intervencie alebo trhu a osobnej zodpovednosti. Podľa nášho rozdelenia boli respondenti v skutočnosti viac ekonomicky vľavo oproti tomu, ako sa sami identifikovali. Napríklad z respondentov, ktorí sa považujú v ekonomických veciach za pravicovo orientovaných sme na základe ich postojov identifikovali 44 % z nich ľavicovej orientácie, 37 % stredovej a iba 19 % pravicovej orientácie. Veľká časť respondentov, ktorí sami seba definujú ako ekonomicky pravicových, de facto preferuje výrazné zasahovanie štátu do ekonomiky a sociálnej oblasti alebo nemá na to vyhranené postoje.

Výsledky online kvantitatívneho prieskumu z augusta 2019

Po reprezentatívnom kvantitatívnom prieskume sme zrealizovali online kvantitatívny prieskum na priebežné otestovanie presvedčivosti argumentov spracovaných v jednotlivých kapitolách publikácie. Cieľom prieskumu bolo zistiť, ako sa zmenia konkrétne predstavy ľudí o socializme v prípade, ak ich konfrontujeme s faktami – prostredníctvom krátkeho textu vyvracajúceho daný mýtus.

Respondenti, ktorí v úvode online prieskumu deklarovali, že život za socializmu bol pre ľudí lepší alebo rovnaký ako dnes, následne zaujali stanovisko ku konkrétnym tvrdeniam o socializme predtým a potom, ako si prečítali krátky text na základe predbežných výsledkov našej publikácie, ktorý toto tvrdenie vyvracal. Išlo o fakty vyvracajúce mýty, ktoré sa týkali životnej úrovne zamestnancov a dôchodcov, úspešnosti ekonomiky, konkurencieschopnosti československých výrobkov v zahraničí, životného prostredia a zdravotnej starostlivosti počas socializmu v rokoch 1948 až 1989.

Prieskum ukázal, že argumenty, založené na faktoch, dokázali zmeniť po prvom prečítaní článku názor na život v socializme u 19 až 27 % respondentov. Do úvahy však treba vziať, že v prieskume sme použili iba malú časť rozsiahlej publikácie, ktorá obsahuje komplexnú argumentáciu podporenú množstvom príkladov a overiteľných faktov. Prieskum zároveň potvrdil opodstatnenosť ďalších aktivít, prostredníctvom ktorých budeme výsledky štúdie prezentovať, napríklad prostredníctvom diskusii či popularizačných článkov.

Ďalších 11 až 23 % reagovalo opatrnejšie a vyjadrilo pochybnosti alebo neistotu, pokiaľ ide o pravdivosť alebo dôveryhodnosť použitých argumentov a faktov. U týchto ľudí však existuje istý predpoklad, že si tieto fakty overia a zmenia názor, resp. ak budú v budúcnosti konfrontovaní s mýtmi o socializme, budú menej náchylní im uveriť a skúsia si ich najprv overiť z rôznych dostupných zdrojov.

Úplne odlišnou kategóriou bolo 13 až 28 % respondentov, ktorí odmietajú predložené fakty a považujú ich za snahu ukázať socializmus v negatívnom svetle. U nich sú mýty o socializme tak hlboko zakorenené, že odmietajú prijať realitu a naďalej chcú žiť vo svete svojich zdeformovaných predstáv.

Špecifickou kategóriou sú ľudia, ktorí po prečítaní článkov skonštatovali, že ich tieto fakty neprekvapili, lebo ich poznali. Táto skupina bola v skúmanej vzorke najväčšia, predstavovala 28 až 52 % respondentov. Táto skupina respondentov fakty pozná a nespochybňuje, ale je zaujímavé, že napriek tomu z nejakého dôvodu verí mýtom o socializme.

Záver

Výsledky prezentovaných prieskumov verejnej mienky, a predovšetkým reprezentatívneho kvantitatívneho prieskumu, preukázali, že aj v súčasnosti si viac ľudí na Slovensku myslí, že pred rokom 1989 sa žilo lepšie ako dnes než tých, čo si myslia opak. Podložené je to aj tým, že v populácii stále rezonujú pozitívne predstavy o viacerých konkrétnych oblastiach reálneho socializmu, ktoré sú skreslené a nezodpovedajú dobovej realite. Dokumentujú to aj nasledovné kapitoly publikácie, ktoré ich potvrdili ako mýty. U väčšiny respondentov sa zároveň potvrdili kolektivistické postoje v pohľade na úlohy štátu, a to vo veľkej miere aj u respondentov, ktorí sa v ekonomických otázkach deklarovali ako stredoví alebo pravícoví.

Positívne vnímanie socializmu značnou časťou obyvateľstva podľa nás súvisí aj s tým, že mnoho ľudí podlieha mýtom o socializme, spomienkovému optimizmu a relativizovaniu represívnosti socialistického režimu. Príčinou pozitívneho vnímania socialistického režimu je aj nedostatočná historická pamäť a preferencia istôt pred slobodou, spojenou s rizikami, vyžadujúcou si osobnú zodpovednosť. A práve toto rozšírené podliehanie mýtom o socializme (ako aj o sociálnom štáte) podkopáva osobnú zodpovednosť a otupuje ostrážitosť ľudí voči odkrajuvaniu ich slobôd.

Skreslené predstavy ľudí o reálnom socializme, ktoré identifikovali prezentované prieskumy, sú východiskovým pohľadom na vybrané mýty. V nasledujúcich častiach publikácie ich spolu s ďalšími mýtmi o socializme hlbšie rozoberáme (aj v kontexte ich príčin a dôsledkov) a konfrontujeme s realitou v rokoch 1948 až 1989 v Československu. Veríme, že naša publikácia konkrétnymi faktami vyvracajúcimi vžitú mýty o socializme argumentačne podporí všetkých, ktorých cieľom je vecne diskutovať o socializme a jeho dôsledkoch na Slovensku.

Literatúra

Barthes, R. (2004), *Mytologie*. Praha : Dokořán.

Bútorová, Z., Klobucký, R., Tabery, P. (2019), *Nežná revolúcia a ponovembrový vývoj očami občanov SR a ČR*, Sociologický ústav SAV, Inštitút pre verejné otázky, Centrum pro výzkum veřejného mínění a Sociologický ústav Akademie věd ČR. Tlačová správa. Dostupné online: <http://www.ivo.sk/8577/sk/aktuality/nezna-revolucia-a-ponovembrovy-vyvoj-ocami-obcanov>.

Dostál, O., Potočár, R., Gonda, P. (2018), *Viac ľudí preferuje život v socializme pred súčasnosťou*. Tlačová správa. Bratislava : Konzervatívny inštitút M. R. Štefánika. Dostupné online: <https://konzervativizmus.sk/viac-ludi-preferuje-zivot-v-socializme-pred-sucasnostou/>.

Flacke, M. (Hrsg., 1998), *Mythen der Nationen. Ein europäisches Panorama*. Berlin : Deutsches Historisches Museum.

FOCUS (2018), *Prieskum verejnej mienky zameraný na vnímanie socializmu. Záverečná správa z kvantitatívneho prieskumu verejnej mienky*. Dostupné online: <http://www.konzervativizmus.sk/article.php?6198>.

Gatti, Ch. (2006), *Failed Illusion and Hungarian Revolt*. Moscow, Washington, Budapest, Palo Alto : Woodrow Wilson Center Press with Stanford University Press.

Geertz, C. (2000), *Interpretace kultur*. Praha : Slon, s. 13.

Heller, M. (1988), *Cogs in the Soviet Wheel. The Formation of Soviet Man*. London : Knopf.

Hrabušický, A. (ed., 2011), *Nové Slovensko | (ťažký) zdroj moderného životného štýlu 1918 – 1949*. Bratislava : Slovenská národná galéria, 2011.

Hrabušický, A. (ed., 2006), *Slovenský mýtus*. Bratislava : Slovenská národná galéria.

Huntington, S. (2000), *Kulturen zählen*. In: Huntington, S. P. und Harrison, L. (Hrsg.), *Streit um die Werte. Wie Kulturen den Fortschritt prägen*. Hamburg – Wien: Europa Verlag, s. 9.

Krekovič, E., Mannová, E., Krekovičová, E. (eds., 2005), *Mýty naše slovenské*. Bratislava : Historický ústav SAV, Ústav etnológie SAV a Sociologický ústav SAV, s. 223 – 238, tu s. 223.

Kuhn, I., Potočár, R., Dostál, O., Gonda, P. (2018), *Výsledky prieskumu: Občania Slovenska cítia nostalgiu za životom v socializme a preferujú silný zaopatrovateľský štát*. Tlačová správa. Bratislava: Konzervatívny inštitút M. R. Štefánika. Dostupné online: <https://konzervativizmus.sk/vysledky-prieskumu-obcania-slovenska-citia-nostalgiu-za-zivotom-v-socializme-a-preferuju-silny-zaopatrovatelsky-stat/>.

Kusá, A., Morháčová, P. (eds., 2012), *Prerušená pieseň*. Bratislava : Slovenská národná galéria, 2012.

Macura, V. (1992), *Šťastný vek. Symboly, emblémy a mýty 1948 – 1989*. Praha : Pražská imaginace, s. 5.

Milo, D., Klingová, K., Hajdu, D. (2018), *GLOBSEC Trends 2018 Central Europe: One Region: Different Perspectives*. Bratislava : GLOBSEC. Dostupné online: <https://www.globsec.org/publications/globsec-trends-2018-central-europe-one-region-different-perspectives/>.

Potočár, R., Dostál, O., Gonda, P. (2018), *Ľudia si socializmus spájajú najmä s prácou*

a istotami, ale mladí by ho pred dneškom neuprednostnili. Tlačová správa. Bratislava : Konzervatívny inštitút M. R. Štefánika. Dostupné online: <https://konzervativizmus.sk/ludia-si-socializmus-spajaju-najma-s-pracou-a-istotami-ale-mladi-by-ho-pred-dneskom-neuprednostnili/>.

Zajac, P. (2016), Idea Akadémie. In: *Slovenské kargo*. Bratislava : Kalligram, s. 13 – 20, tu s. 19.

Zavacká, M. (2005), V čom sme to vlastne žili? Mýty budovania komunizmu. In: Krekovič, E., Mannová, E., Krekovičová, E. (eds.), *Mýty naše slovenské*. Bratislava : Historický ústav SAV, Ústav etnológie SAV a Sociologický ústav SAV, s. 223 – 238, tu s. 223.

A ZENÉT A NÉP ALKOTJA. MI. MŰVÉSZEK CSAK RENDSZEREZZÜK AZT.

GLINKA

Foto: TASR

1 REALITA VS MÝTY: SPOLOČNOSŤ A KULTÚRA

Foto: TASR/Ústav pamäti národa

1.1 TOTALITNÁ POVAHA REŽIMU A JEHO OBETE

★ František Neupauer ★ Soňa Gyarfašová²⁶

Úvod

Pozitívne vnímanie socializmu nezanedbateľnou časťou politikov, intelektuálov a verejnosti súvisí aj s mýtmi o tom, že komunistický režim nebol totalitný. Cieľom takýchto mýtov je zľahčiť alebo znegovať jeho skutočnú povahu.²⁷ Tento fakt – a v tom spočíva prvý mýtus – sa priznáva veľmi ťažko, lebo privádza obhajcov komunistického režimu a reálneho socializmu do blízkosti nacistickej a fašistickej totalitnej ideológie. Druhým najčastejším spôsobom mýtotvorby o povahe komunistického režimu je tvrdenie, že bol síce totalitný v päťdesiatych rokoch, ale obdobie rokov 1969 – 1989 nebolo totalitné. Obe koncepcie zľahčujú povahu československého komunistického režimu, takým alebo onakým spôsobom zavádzajú verejnosť a bránia vytvoreniu vecnej spoločenskej a kultúrnej pamäti tých desaťročí. To je problém, s ktorým sa konfrontujeme aj tridsať rokov od Novembra 1989.

Naše nepamätanie bude oveľa vypuklejšie, ak ho budeme konfrontovať s tým, ako sa vysporadúvajú v Nemecku s obdobím nacizmu. V aktuálnych nemeckých učebniciach (pre žiakov stredných škôl) sa nachádzajú výsledky prieskumu verejnej mienky z októbra 1948. Respondenti mali odpovedať na otázku: „Myslíte si, že nacizmus bol dobrou myšlienkou, ktorá sa len zle zrealizovala“? Len tri roky po skončení II. svetovej vojny, keď účastníci ankety rukolapne videli zbombardované mestá, zažili pocit hrôzy a iste aj smrti najbližších, len 28 % opýtaných odpovedalo, že nacizmus bol zlou myšlienkou, ale až 57 % opýtaných považovalo nacizmus za dobrú myšlienku, ktorá sa len zle zrealizovala.²⁸

26 František Neupauer je autorom textu kapitoly a prílohy 1 (Obete komunistického režimu) a Soňa Gyarfašová je autorkou prílohy 2 (Príbehy ľudí perzekvovaných komunistickým režimom).

27 Štandardné dielo teórie totalitarizmu predstavuje trojdielna monografia Hannah Arendtovej *Pôvod totalitarizmu I – III* (Arendtová, 2018). K základnej lektúre patrí aj dielo Carla Joachima Friedricha a Zbigniewa Brzezińskiego *Totalitarianism dictatorship and autocracy* (Friedrich, Brzezinski, 1956) a českú mapu jednotlivých konceptov totalitarizmu poskytuje tematické číslo časopisu *Soudobé dějiny* z roku 2009 pod názvom „Existoval v českých dějinách totalitarismus?“ (*Soudobé dějiny*, 2009).

28 Bruckner, Focke (1999), s. 206 - 207.

Hneď vedľa textu sa nachádzajú dve karikatúry, a tak v Nemecku zrejme nenájdeme študenta, ktorý by nevidel obrázok, na ktorom sú hákové kríže v koreňoch stromov – skryté, no večné prítomné. Rovnako však aj ďalšiu karikatúru zobrazujúcu človeka – pohľad, ako mu ten hákový kríž niekto opatrne vyberá z hlavy. Symbol denacifikácie, šírenia informácií, vzdelávania.

Ako je to na Slovensku? Podľa výsledkov agentúry FOCUS z apríla 2018 si 42,6 % opýtaných myslí, že sa počas socializmu ľuďom žilo lepšie ako v súčasnosti.²⁹ Agentúra FOCUS sa pýtala respondentov na ich osobné vnímanie obdobia komunistického režimu prostredníctvom výrokov, na ktoré mali odpovedať svojím súhlasom či nesúhlasom. Najjednoznačnejšie odpovede v neprospech režimu odzneli pri otázkach týkajúcich sa cestovania a volieb. Len 20 % opýtaných si myslelo, že „bežný človek mohol cestovať kamkoľvek do zahraničia“ a 35 % nesúhlasilo s tvrdením, že u nás „existovala sociálna demokracia a boli slobodné voľby“ (viac v kapitole Mýty optikou aktuálnych prieskumov).

Zaujímavo reagovali respondenti na otázku, či socializmus viedol ľudí k morálnejšiemu správaniu. Až 70 % odpovedalo, že áno. Je za tým spomienka na vlastnú mladosť, na zber papiera, uniformitu, na represie voči „vlasáčom“, zahmlievanie informácií a zabudnutie na dvojtvárnosť? Nevieme. Spomienkový optimizmus je súčasťou života každej generácie. No zároveň to poukazuje na absenciu logického (nieto ešte kritického) myslenia. Ako je možné, že považujeme za neprirodzené, ak nám štát zakazuje cestovať do zahraničia, neumožní slobodné voľby a pritom štátnu ideu socializmu považujeme za morálnu?

Prekvapia odpovede v témach, na ktoré by mali mať občania Slovenskej republiky jednoznačnú odpoveď. Približne 45 % opýtaných však odpovedala, že „socializmus nebol totalitný, ľudské práva sa dodržiavali“ a že „bola garantovaná sloboda prejavu“. **Pri presadzovaní komunistickej ideológie však nešlo o zlú aplikáciu dobrej myšlienky, ale o principiálne a logické dovedenie marxisticko-leninskej ideológie do praxe. Komunistická ideológia je preto rovnako ako iné totalitné ideológie zásadne nezlučiteľná s liberálnodemokratickým režimom a celou západnou civilizáciou založenou na slobode a inherentnej dôstojnosti každého jednotlivca.**

Ukazuje sa, že pravda o totalitnom režime ostáva v našej spoločnosti nesamozrejmalá a ostáva výzvou, s ktorou by sa mala slovenská spoločnosť vysporiadať.³⁰

1.1.1 Totalita a totalitarizmus

Slovo totalita je z latinského slova „totus“, čo znamená „celý“ (respektíve celistvý, všetko zachvacujúci).

Slovo totalitarizmus bolo použité prvýkrát počas vlády Benita Mussoliniho v Taliansku. V roku 1923 ho použili hneď dvaja politici. Giovanni Amendola (politik a novinár) poukázal na „upieranie práva na svedomie“ a na „totalitného ducha“ vo fašistickom hnutí. Politik Luigi Sturzo povedal: „...nacionálny fašizmus je všetkým, zvyšok krajiny je ničím. Odvodzuje svoje práva z moci a sily a ostatní sú povinní poslúchať. Je Národom, ostatní sú Antinárodom“. Nakoniec si toto uvažovanie prisvojil Benito Mussolini, keď na zjazde Národnej fašistickej strany (Partito nazionale fascista, PNF) v roku 1925 povedal:

²⁹ FOCUS (2018).

³⁰ Realizuje sa napríklad legislatívnou cestou rozšírením paragrafu 261 o zákaze verejných prejavov fašizmu o zákaz verejných prejavov spochybňovania, schvaľovania alebo ospravedlňovania komunizmu, ako aj rasizmu a iných foriem potlačania ľudských slobôd, ako aj konšpiratívnych názorov, šíriacich vedomé lži. Treba však otvorene povedať, že tu na seba naráža striktnejšie európske chápanie šírenia slobodných názorov a voľnejšie legislatívne riešenie v Spojených štátoch amerických s takmer absolútnou slobodou slova. Za dôležitú pokladáme v prvom rade cestu šírenia faktov, osvety a vzdelávania, čo je aj ambíciou našej publikácie.

„Uskutočnili sme v celej krajine taký veľký boj, že teraz musíme byť tu i tam. Nielen to, ale i tento cieľ musí byť charakterizovaný ako naša neskrotná totalitná vôľa a budeme v nej pokračovať ešte s väčšou neústupnosťou [...] Chceme jednoducho sfašizovať Národ tak, aby zajtra Talian a fašista znamenali to isté.“³¹

Na prvom mieste nie je v tejto koncepcii autoritatívna moc jednotlivca, ale ovládnutie celku (štátu, národa) v politickej i nepolitickej oblasti.

Podľa Katuninca z hľadiska dnešného stavu poznania najpresnejšie typologizuje totalitarizmus Horst Mooller, ktorý považuje za ťažiskové kritéria totalitnej moci cielené totálne uchopenie a usmerňovanie obyvateľstva prostredníctvom strany a jej podriadených masových organizácií, štátostranu s rozhodovacím a (politickým) monopolom elity, tajnú políciu využívajúcu teroristické prostriedky, spravodajský monopol, všeobecne platnú mocenskú a spoločenskú ideológiu, kult osobnosti, spôsob uvažovania: priateľ-nepriateľ, vylúčenie, diskrimináciu alebo vraždenie menšín, principiálne neobmedzený monopol moci.³²

1.1.2 Totalitné režimy

Pri skúmaní totalitných systémov vidíme úplnú negáciu slobody. Totalitné systémy chceli ovládnuť celú spoločnosť, každú bytosť. Slobodu nahradila vynútená poslušnosť. Nestačila nadvláda v politickej oblasti (vláda jednej strany). Predstavitelia komunistickej strany ovládli médiá, školstvo, zrušili súkromné vlastníctvo výrobných prostriedkov, vnútili občanom komunistickú ideológiu a potlačili každý náznak protestov. Vyžadovali vonkajšie prejavy spoluúčasti na budovaní nového systému (napríklad oslavy 1. mája, neslobodné voľby), ba dokonca stotožnenie sa so zavedeným systémom.

Cesta od komunistických myšlienok k nacizmu je personálne spätá s predstaviteľom talianskeho fašizmu Benitom Mussolinim. Vodca (duce) fašistickej strany bol silne ovplyvnený socialistickými a komunistickými ideami. Pôsobil v novinách *Triedny boj* šíriacich tieto myšlienky. Lenin chválil Mussoliniho, ako dokonale poznal a aplikoval myšlienky komunizmu. Ani Hitler (führer) sa nikdy netajil veľkou inšpiráciou a vzorom, ktorým bol preňho Mussoliniho fašizmus.

Ruský spisovateľ Alexander Solženicyn predstavuje komunizmus ako systém, ktorý ako prvý použil masy na to, aby sa dostal k moci. Nie jednotlivec, osobnosť, politický program, ale masa ľudí, vedená a zmanipulovaná istými ideálmi, revolučne prevládala celú spoločnosť. Masa demoluje, zdôrazňuje iracionalizmus a primitivizmus davu a psychológovia ako francúzsky psychológ Gustave Le Bon hovoria o nej aj v súvislosti s absenciou rozumného uvažovania: „IQ masy je nižšie ako najnižšie IQ človeka v tej mase“.³³ Racionálne uvažujúci jednotlivec sa v mase nechá strhnúť k činom, ktoré by za normálnych okolností nikdy neurobil. Takýto ošial zažívame napríklad počas futbalových zápasov, keď príslušníci polície musia strážiť bezpečnosť majetku a ostatných obyvateľov pred rozvášnenou masou fanúšikov. Niektoré následky povojnového usporiadania predznamenalí politické dohody veľmocí. Vývoj v Československu však v konečnom dôsledku určil zástup nás naverbovaných v prevrate vo februári 1948, čím sa odštartovala éra vyše štyridsať rokov trvajúceho komunistického režimu v našej krajine.

Historik Richard Pipes v publikácii *Komunizmus* vykresľuje obdobie budovania komunistického režimu

31 Katuninec (2010), s. 15 - 17.

32 Tamže, s. 27.

33 Le Bon (2016), s. 18.

na konkrétnych krokoch funkcionárov komunistickej strany a na živote v krajinách ovládaných komunistami. V jednej z posledných kapitol sa pýta, či komunizmus zlyhal pre omyly spôsobené ľudským faktorom, alebo mal v samotnej podstate zakorenené vrodené chyby. „Dejinný priebeh nasvedčuje správnosti druhej odpovede. Komunizmus nebol dobrá myšlienka, ktorá sa len zle zrealizovala. Bol zlou myšlienkou.“³⁴

1.1.3 Perzekúcie a zápas o slobodu

Svetová skúsenosť s komunizmom je desivá. Sčítanie obyvateľstva v ZSSR ukázalo, že v období rokov 1932 až 1939 (teda ešte pred II. sv. vojnou) klesol počet obyvateľov ZSSR o 9 až 10 miliónov ľudí. Počas tzv. Veľkého teroru (v rokoch 1937 – 1938) bolo v ZSSR denne popravených okolo 1 000 ľudí. (Na porovnanie: cársky režim dal za celé obdobie rokov 1825 – 1910 za politické trestné činy popraviť 3 932 osôb.)³⁵ Autori publikácie *Čierna kniha komunizmu* píše o sto miliónoch zavraždených v krajinách pod kuratelou komunistickej strany (čo v súčasnosti predstavuje zhruba počet všetkých obyvateľov Slovenska, Českej republiky a Nemecka), nehovoriac o ďalších odsúdených a inak prenasledovaných.

„V každom jednom človeku, ktorý trpel, je odsúdený celý systém, ktorý toto zlo šíril. To všetko sa dialo preto, lebo niektorí ľudia alebo systém sa rozhodol šíriť zlo,“ pripomína disident František Mikloško.³⁶

Komunistický režim v Československu od februára 1948 do novembra 1989 **spôsobil veľa obetí**.³⁷ Viac ako sedemsto občanov prišlo z politických dôvodov o život, viac ako šesťnásťtisíc bolo odvečených z domovov. V táboroch nútených prác umiestnili na Slovensku vyše trinásťtisíc občanov. Nedovolené opustilo republiku dvadsaťdva tisíc občanov, za čo boli v neprítomnosti odsúdení. Vyše sedemdesiatjedtisíc obyvateľov bolo odsúdených spolu na viac ako osemdesiattritisíc rokov (viac o obetiach režimu v prílohe 1). Slovné spojenia „vyše“ a „viac ako“ pritom svedčia o ďalšej práci historikov, médií, občanov, aby sme zaznamenali pokiaľ je to možné každý jeden príbeh (niektoré z nich sú uvedené v prílohe 2).

Pod týmito číselnými údajmi sa skrývajú príbehy 1 + 1 + 1 ...konkrétneho človeka. Človeka odsúdeného z politických, ekonomických, ideových dôvodov; za skrývanie „nepriateľov štátu“, odsúdených v čase neprítomnosti, keď sa im podarilo opustiť túto krajinu. Sú to príbehy úmrtí, utrpenia, perzekúcií, ale aj vzdoru voči režimu ozbrojeného ako napríklad v prípade Bielej légie, no rovnako aj občianskeho, či náboženského.

Pre každú totalitu je charakteristické vytváranie atmosféry strachu. Ľudia, ktorí si len pred niekoľkými dňami dokázali nezištne pomáhať, sa zrazu stali „vdaka“ novým podmienkam ostražití a podozrievaví – čo ak ten, s ktorým sa rozpráva, pracuje pre Štátnu bezpečnosť (ŠtB)? Jeden z redaktorov denníka *Práca* spomína: „Všade vládol strach. Strach prameniáci z vedomia, že nad vami je niekto, niečo, čo rozhoduje o vašom bytí-nebytí. Nemohli ste prekročiť istú hranicu, inak vás odpísali. Nebol tu nijaký priestor pre individualitu“. Človek nerozhodoval o svojom živote. Rozhodovali o ňom druhí. Spomínanému redaktorovi príbuzní utiekli do zahraničia, preto sa nikdy nemohol stať šéfredaktorom: „Nemal som odvahu vzdorovať, ale vážim si tých, ktorí sa mohli prispôsobiť a neurobili to.“³⁸

Nad právami dieťaťa aj matky stál ešte iný zákon – právo štátu. Ako príklad uvidíme skúsenosť jednej mamičky, ktorá koncom 70. rokov očakávala narodenie svojho prvého dieťaťa. Napriek komplikáciám

34 Pipes (2007), s. 130.

35 Pipes (2007), s. 61.

36 Bližšie Štrasser (2016).

37 Zákon o pamäti národa hovorí o prvých obetiach komunistického režimu na našom území od 6. októbra 1944, kedy Červená armáda vstúpila na naše územie.

38 Z rozhovoru autora s Milošom Nemečkom (nar. 1945) 5. októbra 2012 v Bratislave.

a odrádzaniu zo strany lekárov chcela dieťa priviesť na svet. Primár oddelenia jej oznámil: „Tu nerozhodujete vy, ale my a štát“. Svojevôľa štátu neuprednostňovala ani slobodu matky. Štát jej prikazoval, čo má robiť i v tejto citlivej téme. Nehovoriac o prípadoch neoznámenej alebo násilnej sterilizácie. Na pôrodniciach platili presné pravidlá, kedy a ako sa môže dieťa dojsť; ako dlho môže byť v nemocnici; kedy ho môže matka vidieť. Pohľad matky bol sekundárny, často sa vôbec nebral do úvahy. Pravidlá boli na prvom mieste.

Asi najhoršiu situáciu prežívali matky – väzenkyne. Úcta k ženám v pozhnanom stave za bránami väzníc neexistovala. Vo výpovediach pred súdom niektoré vypovedali, ako dostávali od vyšetrovateľov kopance do brucha. V iných prípadoch deti ostávali doma bez matiek. Jednu z najmladších členiek Spoločenstva Kolakovičovej rodiny pani Kravjanskú zatkli v Španej Doline v čase, keď jej dieťa malo len deväť mesiacov. Štátnu moc nezaujímalo, kto bude také malé dieťa dojsť, kto sa oň postará. Koľko detí vyrastalo bez rodičov? A pre koľko detí bolo ich prvé stretnutie s otcom alebo mamou stretnutím s mužom či ženou vo väzenskej rovnošate? Ktoré dieťa dokáže chápať, že otec či mama, ktorí sú vo väzení, sú dobrými ľuďmi? Môže o tom hovoriť so svojimi rovesníkmi a nestáť sa centrom posmechov? „Keď som sa hodila na mreže a chcela aspoň ocka pohladať, dozorca ma odsotil a ukončil naše stretnutie“.³⁹ Aj takúto skúsenosť mali dcéry a synovia politických väzňov. Navyše, ideologicky rozhladené učiteľky sa stávali „bacharmi“ spoza katedier. Usilovali sa deti politických väzňov ešte viac ponížiť. Dcéra Antona Neuwirtha Anna Záborská si spomína: „Súdružka učiteľka sa ma ako malej žiačky viackrát pred celou triedou pýtala: „Anička, kde pracuje tvoj otecko?“ pričom dobre vedela, že je vo väzení. Aj takto ma chcela ponížiť“. Po jednom takomto učiteľkinom výstupe povedala: „Otec pracuje v nápravno-výchovnom ústave v Leopoldove. A vy viete, prečo“. Cez deti režim vydieral aj rodičov. „Mňa mohli aj zabiť, ale keď moje dieťa nechceli vziať ani len do škôlky, pretože je synom politického väzňa, to bolo niečo strašné,“ zdôveril sa politický väzeň a spisovateľ Rudolf Dobiáš. Sám sa dostal do väzenia ešte ako študent gymnázia v Trenčíne. Za nakreslenie karikatúry Stalina pražiaceho sa v pekelnom ohni dostal osemnásť rokov. „Tú karikatúru som ani len nenakreslil. Ja naozaj neviem a nevedel som ani len rybku nakresliť“. Mohli by sme pokračovať mnohými ďalšími príkladmi perzekúcií detí. Bolo by naivné myslieť si, že táto rodinná ujma sa ich nijako nedotkla. Najmä vtedy, keď sa vo väzení ocitla matka (niektoré počas výkonu trestu aj zomreli) a aj napriek enormnému úsiliu otca sa rodinný život detí uberal po rokoch iným smerom.

Úctu alebo aspoň základnú slušnosť dozorcovia voči ženám neprejavovali. V nijakom prípade: „O kopancoch a fackách sa hovorí ľahšie, než o tom, že som nahá musela robiť drepy pred svojim vyšetrovateľom. V tom okamihu nezáležalo na tom, či bol tým ponižujúcim svedkom muž, žena alebo bezpohlavné oko“.⁴⁰ Vyzlečené donaha museli pochodovať po chodbách väzníc. Ženy, ktoré sa dostali do väzenia v reprodukčnom veku a na slobodu sa vrátili vo veku štyridsať a viac rokov, uvádzajú: „My sme boli odsúdené k celoživotnej samote. Už nikdy sme nemohli mať vlastné deti“.⁴¹ V dokumente Českej televízie o tajnej akcii ŠtB s názvom *Akcia K* (zatváranie kláštorov) hovorí kňaz Antonín Huvar o znásilneniach, a to aj rehoľných sestier. Na neludské zaobchádzanie si spomína aj jedna sestra vincentka: „V zime ma prevážali z Brna do Prešova. Bola tuhá zima. A mne cestou v tom studenom väzenskom aute odmrzli prsty na nohách“.⁴²

Mohli by sme vyrátavať konkrétne príklady i loviť v spomienkach. Celoplošne realitu napríklad len v školskom prostredí vyjadrovalo vyhlásenie Charty 77:

„Desítkám tisíc našich občanů je znemožněno pracovat v jejich oboru jen proto, že zastávají názory odlišné od názorů oficiálních. Jsou přitom často objektem nejrozmanitější

39 Príklady sú uvádzané na základe rozhovorov autora so zmienenými osobami.

40 Havlíčková (2000), s. 213.

41 Vaško (2007), s. 226.

42 AA (archív autora), rozhovor s rehoľníčkou zo Spoločnosti Dcér kresťanskej lásky sv. Vincenta de Paul (bez mena a datácie).

diskriminácie a šikanování ze strany úřadů i společenských organizací; zbavení jakékoli možnosti bránit se, stávají se prakticky obětí apartheidu. [...] V rozporu s článkem, zajišťujícím všem právo na vzdělání, je nesčetným mladým lidem bráněno ve studiu jen pro jejich názory nebo dokonce pro názory jejich rodičů. Bezpočet občanů musí žít ve strachu, že kdyby se projeví v souladu se svým přesvědčením, mohli by být buď sami, nebo jejich děti zbaveni práva na vzdělání.⁴³

Zdenka Tominová, hovorkyňa Charty 77 spomína na zápas s mocou:

„Premýšľali sme nad tým, čo sme sme urobiť; ako to urobiť, aby nás nezavreli ako politickú opozíciu; aby to vyhovovalo všetkým uprostred Charty od liberálov cez bývalých komunistov, ateistov až po katolíkov. Václav Benda prišiel s pojmom: „paralelní polis“. Nemohli sme byť opozíciou, ale mohli sme paralelne popri tom, čo bolo, vytvárať niečo ako malé spoločensvá. A tie mohli.. postupne vytlačiť systém, ktorý tu bol.“⁴⁴

Pripomína to „stretká“ na Slovensku, u nás to bol viac náboženský disent, aj keď nechýbal i občiansky. V Čechách to šlo naprieč denomináciami prostredníctvom občianskeho disentu.

Napriek realite komunistického režimu tu boli ľudia, ktorí viedli zápas s neslobodou a svojimi postojmi nám prinavrátili slobodu. Cesta od bratislavskej Sviečkovej manifestácie 25. marca 1988 viedla k stredo-európskemu roku revolúcií 1989 a k našej Nežnej revolúcii zo 17. novembra 1989.

Záver

Je dôležité vedieť historicky spracovať a poznať, ako sa totality utvárali a čo prinášali. Historik Adrian von Arburg vo svojej knihe *Tragické miesta pamäti* píše:

„Ak by sme rezignovali na systematické spracovanie histórie, prenechali by sme vyrovnanie sa s minulosťou – prastarou ľudskou potrebou, ktorú bude chcieť neustále uspokojiť každý človek, každá civilizácia – príliš ľahkovážne médiám, pre ktoré je často charakteristická iba náhodnosť a svojvoľnosť, politikom, ktorí sa neštítia populistických metód a tiež nekontrolovateľnému šíreniu fám, dezinterpretácií a klamstiev. Výsledkom by nakoniec bolo absolútne spochybnovanie prakticky každého kúska minulosti a odtiaľ by bol len malý krôčik k tomu, aby sme rovnakým štýlom pokračovali s relativizáciou prítomnosti. Nikto by už nemal prehľad o tom, ktoré tvrdenia sú pravdivé, respektíve ktoré v sebe nesú aspoň sčasti istú fikciu.“⁴⁵

Minulosť bezprostredne súvisí s vnímaním prítomnosti a je nevyhnutné poznať ju a skúmať. V spoločnosti však pretrváva akási nostalgia a zľahčovanie toho, čo tu bolo pred rokom 1989. Aj tridsať rokov od Nežnej revolúcie by sme do našich učebníc mohli nakresliť strom, kde by boli ako korene, podobne ako v Nemecku, nakreslené symboly totalitného režimu. Nie je však isté, či by sme mohli rovnako nakresliť aj karikatúru zobrazujúcu človeka vyberajúceho z hláv (mysle) symboly totalitných režimov (v našom prípade kosák a kladivo).

43 Císařovská, Prečan (2007), s. 1 – 3.

44 AA (archív autora), rozhovor so Zdenkou Tominovou, Praha, 15. marec 2012.

45 Arburg (2010), s 35.

Foto: Tobit Bilderwelten

Príloha 1: Obete komunistického režimu

★ František Neupauer

„Ticho a zabúdanie sú najlepšimi spojencami prepisovania dejín, straty historickej pamäti,“ napísal Jean-Baptiste Noé v článku reflektujúcom tretí diel publikácie Thierryho Woltona o komunizme.⁴⁶

Ako je to u nás? Na školách, ktoré majú formovať mladých ľudí, *počuť* ticho. Môžeme dokonca vnímať neschopnosť zabúdania.... lebo človek nemôže zabudnúť na niečo, čo nepozná. Keď sa stredoškolač spýta, či poznajú nejakého politického väzňa z čias komunizmu, všetko stíchne. Po čase sa niekto odváži odpovedať a povie meno Václava Havla. Študenti nepoznajú mená tých, čo nám prinavrátili slobodu svojimi postojmi v čase komunizmu, či svojou angažovanosťou počas Sviečkovej manifestácie a Novembra 1989.

„Niekdedy stačí, ak si zapamätáte svoje vlastné priezvisko. Aj človek s priezviskom väčšiny z Vás bol súdený a odsúdený v čase komunistického režimu,“ povieme študentom a ukážeme im databázu odsúdených⁴⁷ (a po roku 1989 rehabilitovaných) bývalých politických väzňov, ktorých je na internetovej stránke www.november89.eu viac ako 70 000. Je to obrovské číslo. Študenti v tejto databáze vyhľadávajú priezviska a miesta narodenia a niekedy napíšu: „Nevedel som, že aj môj starý otec bol väznený v čase komunizmu.“

Za každým číslom uvedeným aj v tejto časti publikácie je dôležité vnímať konkrétne meno, príbeh človeka a tragédiu doby, ktorá nezákonne postihovala nevinných, ale rovnako aj tých, čo boli predĺženou rukou vykonávateľov bezprávia komunistického režimu.

V knihe *Zločiny komunizmu na Slovensku v rokoch 1948-89* nájdeme túto štatistiku:

„Na Slovensku bolo v rokoch 1945 až 1989:

- 71 168 osôb odsúdených za politické delikty,
- 8 240 osôb v táborech nútenej práce (1949-1954),

⁴⁶ Wolton (2017).

⁴⁷ Databáza odsúdených sa nachádza na internetovej stránke www.november89.eu.

- 135 vojakov pomocných technických práporov (PTP),
- 739 osôb (1 838 domácností) v rámci Akcie B – presídlených z väčších miest na vidiek,
- 112 gréckokatolíckych kňazov s manželkami a 486 deťmi bolo v rámci Akcie P – pravoslávie – deportovaných do českých krajov⁴⁸.

K ďalším obetiam patria odvečení do gulagov v ZSSR. Známe sú údaje za celé Československo. Existuje zoznam 7 422 odvečených československých občanov, pričom najväčšiu časť z nich tvorili Slováci.⁴⁹ Najnovšie informácie z roku 2017 však hovoria o približne 39 000 odvečených československých občanoch.⁵⁰

„V dôsledku zásahu proti rehoľníkom (Akcia K) bolo len na Slovensku postihnutých 1 180 rehoľníkov z 15 rehoľí, žijúcich v 76 kláštoroch“.⁵¹ Väčšina z nich sa ocitla v sústredovacích kláštoroch s väzenským režimom a rehoľný život bol postavený mimo zákon. „V roku 1949 na Slovensku pôsobilo 24 ženských rehoľí so 4 716 členkami. Už do konca roku 1950 bolo do 17 sústredovaniach kláštorov internovaných 1 996 rehoľníč“.⁵² Osemdesiatosem rehoľníč bolo odsúdených na vyše 300 rokov väzenia.

Podľa sovietskeho vzoru boli za nepriateľov označení všetci, čo sa nehlásili ku komunistickej ideológii. Každý, kto sa vzoprel režimu, bol nejakým spôsobom prenasledovaný. Od takej „maličkosti“, že režim hlboko zasiahol do osobného života jednotlivca či rodiny cez znemožnenie štúdia, vycestovania až po zastrelenie človeka niekedy aj bez vyhlásenia rozsudku vo vykonštruovanom procese, či pri pokuse ujsť z tejto krajiny.

Paradoxne, režim neumožňoval plnohodnotne žiť občanom v našej krajine a zároveň im neumožňoval ani opustiť túto krajinu.

Tresty smrti a vraždy

V roku 2003 Ján Langoš, predseda Správnej rady Ústavu pamäti národa, začal vyčíslňovať počty obetí politických represálií komunistického režimu slovami: „Po roku 1948 bolo popravených najmenej 247 politických väzňov. Pri zatýkaní a ozbrojených zrážkach zahynulo asi 60 ľudí“.⁵³ Úrad dokumentácie a vyšetrovaní zločinů komunizmu (ÚDV) v roku 2006 zverejnil údaje o 4 495 osobách, ktoré zomreli v komunistických väzniciach v rokoch 1948 – 1989. Podľa historika Tomáša Bursíka, ktorý na tomto zozname pracoval, tento počet sa ešte môže vyšplhať k piatim tisícom.⁵⁴

K týmto údajom treba doplniť ďalšie údaje. Vraždy počatých detí. Zákernosť voči ženám, očakávajúcim narodenie dieťaťa, bola brutálna. Bez problémov nechali hladovať takúto ženu niekoľko dní, alebo jej bitkou a kopancami usmrtili dieťa. Týranie mužov a žien spôsobilo, že ani po návrate z väzenia nemohli mať vlastné deti. Jedna z väzenkýň spomína: „Boli sme odsúdené na celoživotnú samotu“.⁵⁵

48 Mikloško, Smolíková, Smolík (eds., 2001).

49 Polišenská (2006).

50 Podarilo sa získať skeny kartotecných lístkov s údajmi odvečených do sovietskych táborov. Viac na: <https://www.upn.gov.sk/sk/podarilo-sa-ziskat-skeny-kartotecnych-listkov-s-udajmi-odvecenych-do-sovietskych-taborov/>.

51 Bližšie dokument „Likvidácia kláštorov v komunistickom Československu – Barbarská noc“ (dostupné online: <https://www.upn.gov.sk/sk/likvidacia-klastorov-v-komunistickom-ceskoslovensku-barbarska-noc/>).

52 Bližšie dokument „Pilátová amnestia“ (réžia I. Kušíková, 2010).

53 Podľa údajov Jána Langoša: „Z politických dôvodov bolo uväznených viac ako 260 tisíc ľudí, mimosúdne bolo perzekvovaných ďalších 300 tisíc ľudí“. Bližšie Langoš (2005).

54 Mihalco (2006).

55 Vaško (2008).

Niektorým občanom iných štátov neumožnili návrat z väzenia. Aj keď sa v súdnom rozsudku používala formulácia „po odpykaní trestu vyhostiť z Československa“, nebolo v záujme československej justície, aby spolu s odsúdeným prenikli na Západ informácie o praktikách vtedajšej moci. Osobám, ako bola rakúska štátna občianka Emma Olbrichová, nebola z tohto dôvodu poskytnutá lekárska starostlivosť, zomrela vo väzení.⁵⁶ Poznáme prípady ďalších väzňov, ktorí nezomreli priamo vo väzení, ale ich z väzenia poslali zomrieť na slobodu. Tí rovnako nie sú zaradení do zoznamu umučených vo väzení, aj keď na následky väznenia zomreli do niekoľkých mesiacov po prepustení.

Nové výskumy dopĺňajú počty zabitých na hraniciach so Západom. V rámci projektu Ústavu pro studium totalitních režimů (ÚSTR) ich dôsledne zdokumentovali 276,⁵⁷ z nich podľa údajov Ústavu pamäti národa (ÚPN) bolo na slovenskom úseku zastrelených 49 ľudí. Niektoré z obetí zomreli preto, lebo im nebola poskytnutá prvá pomoc, ďalších doslova rozstrieľali desiatkami výstrelov.

Ústav pamäti národa dodal podľa výročnej správy z roku 2011 na Generálnu prokuratúru SR podnety, ktoré svedčia o spáchaní zločinov proti ľudskosti v súvislosti s usmrtením 42 civilných osôb na slovensko-rakúskom úseku železnej opony, pričom v tejto správe okrem iného uviedol:

„Trestné stíhania v prípadoch usmrtených osôb represívnou zložkou komunistického režimu Pohraničnou strážou boli ukončené s odôvodnením, že pohraničníci konali v súlade s vtedy platnou legislatívou. Výnimku tvoril prípad usmrtenia Richarda Schlenza Pohraničnou strážou dňa 27. augusta 1967, kde vyšetrovateľ Krajského riaditeľstva policajného zboru (KR PZ), Úradu justičnej a kriminálnej polície v Bratislave zastavil trestné stíhanie uznesením zo dňa 12. augusta 2011, pretože bolo neprípustné z dôvodu zákazu dvojitého trestu. Páchatel, bývalý pohraničník a dnes občan Českej republiky Josef Mlčoušek, bol v súvislosti s usmrtením Schlenza už odsúdený Krajským súdom v Brne rozsudkom zo dňa 25. apríla 2006, ktorý nadobudol právoplatnosť 7. augusta 2006.“⁵⁸

Na rozdiel od Slovenska zisťuje poľská prokuratúra smrť poľských štátnych príslušníkov na hraniciach Slovenska s Rakúskom a dožaduje sa mien ľudí, ktorí strážili hranicu a boli zodpovední za označenie miest s elektrickým prúdom, nakoľko chcú týchto ľudí postaviť pred súd za vraždu poľských občanov. Aj podľa vtedy platných predpisov totiž platilo, že miesta, kde bol elektrický prúd, ktorý môže človeka zabiť, mali byť označené. Samozrejme, že takto tieto miesta označené neboli.

K ďalším patria obeť strelby počas okupácie vojskami Varšavskej zmluvy v roku 1968 – tridsaťsedem mŕtvych v celej republike, z toho na Slovensku zahynuli šesťnásť.

Nemožno zabudnúť na nevyjasnené vraždy počas celej éry trvania komunistického režimu. Vražda Štefana Poláka na fare v Borovciach v novembri 1987 spustila iniciatívu Mariána Štastného za demonštrácie (z tohto podnetu sa zrodila Sviečková manifestácia) v slobodných krajinách „proti brutálnym vraždám veriaciach na Slovensku.“⁵⁹ Táto, ale aj ďalšie vraždy (napríklad pád z lešenia a iné) ostávajú dodnes nevyjasnené napriek podrobnej dokumentácii pracovníkov Ústavu pamäti národa, ktorú Ústav poskytol Generálnej prokuratúre Slovenskej republiky. Do roku 2010 ÚPN dal podnety v šiestich prípadoch podozrení, že za smrť nevinných ľudí priamo zodpovedali príslušníci ŠtB.

56 Lagová (2006).

57 Mašková, Morbacher (2014).

58 Ústav pamäti národa (2012).

59 Neupauer (2018b).

Odvlečení do gulagov

Zákon o Ústave pamäti národa, ktorý hovorí o obetiach komunistického režimu, začína ich výpočet príchodom Červenej armády na naše územie 6. októbra 1944.⁶⁰ Vraždy kňazov a znásilnenia žien boli pri prechode frontu vnímané ako vojnové tragédie, no v skutočnosti väčšinu civilných obetí môžeme priamo označiť za obeť nastupujúceho komunistického režimu.

K tým najpočetnejším patria odvedení do gulagov v ZSSR. Monografia Milady Polišínskej *Čechoslováci v gulagu a československá diplomacie 1945 – 1953* zozbierala zoznam 7 422 odvedených československých občanov, pričom najväčšiu časť z nich tvorili Slováci, početnejšie zastúpenie mali aj príslušníci ruskej, rusínskej a ukrajinskej národnosti.⁶¹ Údaje však stále nie sú konečné.⁶²

Ďalej podľa údajov Múzea SNP prešlo medzi rokmi 1941 až 1945 okolo 69 000 ľudí z Československa zajatckými pracovnými tábormi a viac ako štyritisíc zajatcov zahynulo. Celkovo bolo v táboroch Hlavnej správy vojenských zajatcov a internovaných (GUPVI)⁶³ väznených vyše troch miliónov vojnových zajatcov a každý desiaty z nich zahynul.⁶⁴

Odvlečení a ich rodiny boli prenasledovaní komunistickým režimom nielen tým, že prišli o manžela, živiteľa rodiny. Tí, ktorí to prežili, mali problém nájsť si zamestnanie. Navrátilci z gulagov boli naďalej objektom záujmu a perzekúcie ŠtB.

Tábory nútených prác

Tábory nútených prác sa stali formou masovej perzekúcie tých, čo sa nedopustili trestnej činnosti podľa vtedajších platných zákonov. O zaradených a ich dĺžke pobytu rozhodovali trojčlenné komisie pri krajských národných výboroch. Neskôr o tom rozhodoval policajný Zbor národnej bezpečnosti (ZNB) a predovšetkým Štátna bezpečnosť (ŠtB). Nakoniec rozhodovali o zaradení do táborov komisie pri krajských národných výboroch (KNV). Smernice pre tieto komisie poznali nasledovné kategórie osôb zaradovaných do TNP: *zaháľáči* (zvyšky kapitalistov, súkromní podnikatelia, priemyselníci, kulaci), *politickí rozvratníci* (hodnotili ich podľa triedneho hľadiska: letákové akcie, divadelné predstavenia, kázne v kostoloch, šírenie poplašných správ, sabotáže, propaganda proti znárodňovaniu, atď.) a *hospodárski rozvratníci*.⁶⁵

Zákon č. 247/1948 o zriadení táborov nútenej práce (TNP) bol schválený 25. októbra 1948.⁶⁶ Táborami v období od januára 1949 do 1. augusta 1950 prešlo na Slovenku približne 5 000 osôb vrátane tých, ktorí boli zaradení osobitnou komisiou už v roku 1948. V rokoch 1949 až 1953 fungovalo na Slovensku šesť táborov nútených prác (Ústie na Oravu, Hronec, Ilava, Trenčín, Nováky, Ruskov). V rámci Československa sa počet internovaných odhaduje na 22 000 až 23 000.⁶⁷

60 Zákon č. 219/2006 Z. z. o protikomunistickom odboji.

61 Polišínská (2006).

62 Viac sa tejto problematike sa venuje napríklad Peter Juščák. Bližšie <https://www.juscak.com/gulag/>.

63 Skratka GUPVI je odvodená z ruštiny: Glavnoje Upravlenyje po gyelam Vojennoplennih i Internyirovannih (teda Hlavná správa vojenských zajatcov a internovaných).

64 Dostupné na: <https://www.upn.gov.sk/sk/podarilo-sa-ziskat-skeny-kartotecnych-listkov-s-udajmi-odvlečených-do-soviet-ských-táborov/>

65 Dubovský (2019).

66 Sivoš (2005), s. 8–27.

67 Varinský (2004).

Tábor nútených prác Mírov (pre väzňov) bol dokonca nazývaný „republikou v republike“ pre osobitný režim v tábore. V niektorých správach sa dočítame o používaní najprísnejších opatrení. Lekárom bol väzeň (pôvodne príslušník SS). Nebolo neobvyklé, keď v Mírove prepukli epidémie. Veliteľ tábora si z toho ťažkú hlavu nerobil. Nechal sa počuť: „Väzni sa mali liečiť, keď boli na slobode a teraz ak chcú, tak nech žijú a ak nie, tak nech zdochnú“. M. Pich-Tůma predniesol počas inštruktáže pracovníkov TNP Mírov povestnú vetu: „Bolo by najlepšie naložiť väzňov do auta, zaviesť ich k hraniciam a tam ich postrieľať a bol by pokoj“.⁶⁸

Politické procesy a väzba

Politické procesy sú sprievodným javom každého totalitného režimu. Označujú súdne a mimosúdne rozhodnutia ovplyvňované politickou mocou. V duchu novoprijatých zákonov č. 231 (od októbra 1948) a č. 86 (od augusta 1950) za politické procesy priamo zodpovedali vedúce orgány komunistickej strany, ktoré boli pri zrode procesov, určovali výšku trestu. Vykonávateľom boli orgány Štátnej bezpečnosti. Výroba procesu sa stala hlavnou pracovnou náplňou ŠtB, ktorej súčasťou bol aj brutálny fyzický a psychický nátlak.

Kľúčovú úlohu zohrala štátna prokuratúra a štátny súd. Justičné orgány prakticky vynášali politicky schválene rozsudky.⁶⁹ Jedným z prvých bol politický proces proti skautom na Morave. Na Slovensku je známy proces s predstaviteľmi politickej opozície: s Ottom Obuchom a spol., v ktorom odsúdili bývalého predsedu Demokratickej strany Jána Ursínyho. V roku 1949 v procese s Albertom Púčikom a spol. boli traja mladí ľudia popravení. V roku 1950 padli dva rozsudky smrti v procese s Bernardom Jaškom a spol., ako aj v procese s juhoslovanským vicekonzulom v Bratislave Šefikom Kevičom a spol. Proces s bývalými partizánskymi veliteľmi (Viliam Žingor a spol.) mal za následok tri tresty smrti.

Vyvrcholením útokov proti katolíckej cirkvi bol proces so slovenskými biskupmi Jánom Vojtaššákom, Michalom Buzalkom a Pavlom Gojdičom (1951). Kontakty s pofebruárovou emigráciou viedli k procesu s Jurajom Dlouhým a spol. (1951) – jeho výsledkom boli dva tresty smrti a štyri doživotia. Po roztržke ZSSR s Juhosláviou sa cieľom represie stali aj slovenskí komunisti Gustáv Husák a spol. (1954), ktorí skončili pred súdom v rámci skupiny „slovenských buržoázných nacionalistov“.⁷⁰

Čo sa dialo za múrmi väzníc? Najhoršia bola vyšetrovacia väzba, ktorá mohla trvať aj niekoľko rokov. Keďže v tom čase sa väzeň nemohol stretávať s príbuznými, príslušníci ŠtB, vyšetrovatelia, bachari nemali nijaké zábrany dokaličiť týchto ešte neodsúdených ľudí. Výsledkom boli neošetrené zlámané rebrá, búchanie hlavou o stenu, kým človek nepadol do bezvedomia, topenie v Dunaji, nútenie ľudí, aby nespali aj deväť dní, dusenie vo vedre s výkalmi, väzni dostávali do stravy arzén, aby ich otrávilí atď. Následne takto fyzicky a psychicky podlomeného človeka vo vykonštruovanom súdnom procese odsúdili. Imrich Staríček, odsúdený na 15 rokov väzenia, spomína: „Pri nepretržitých, desiatky hodín trvajúcich výsluchoch v Ruzyni a v Košiciach mi zlyhávala predstavivosť a vybavovala mi situácie, ktoré sa nikdy nestali. [...] K súdному pojednávaniu ma priviedli telesne a duševne úplne vyčerpaného a zavraždeného vyhrážkami referentov“.⁷¹

Takáto bola realita života väzňov: „Väzni majú taký hlad, že vyberajú zbytky potravín z odpadkových nádob. Úmyselne je im vydávané menej stravy, než je zdokladované, pričom v skladoch potravín boli zistené prebytky masla, sadla, zemiakov, cukru. Z 800 odsúdených trpí podváhou 260 väzňov o 20 – 30 %. Ďalších

68 Denná dávka manuálne pracujúceho väzňa bola okolo 1 200 – 1 400 kcal. No stávalo sa, že nedosiahla ani 600 kcal a to nielen z dôvodu zníženia dennej dávky na polovicu, ale aj v dôsledku rozkrádania väzenskej stravy bacharmi (Zpráva, 1992, s. 5).

69 Ústav pamäti národa (2016).

70 Tamže.

71 Tamže.

32 odsúdených podváhou o viac ako 30%“.⁷² Správa pochádza ešte z čias komunistického režimu a predpokladáme, že aj táto správa môže byť oproti realite prikrášlená.

Samoväzba (samotka) nebola len o tom, že bol väzeň sám na cele. Boli to cely, ktoré v zime neboli vykurované, často mali rozbité okná. Vychádzky boli povolené len každý tretí deň. Stravné bolo obmedzené na polovicu. Väzni odtiaľ vychádzali s psychicky podlomným zdravím, TBC, opuchmi z hladu, kožnými chorobami.

Ďalším typom týrania boli „drepy“ – niekedy aj 400 za deň, „žabacie pochody“, no rovnako aj neposkytnutie zdravotnej starostlivosti, o čom svedčia desiatky zdokumentovaných prípadov úmrtí priamo v zariadeniach väznic.⁷³ Veliteľ zboru väzenskej stráže na porade ministerstva spravodlivosti 6. apríla 1950 povedal: „V ústavoch sú najväčšie reakčné krysy [...] Velitelia oddielov SVS budú odmeňovaní podľa toho, ako dokážu udeľovať tresty, ísť tvárou v tvár proti reakcii, dávať polovičné dávky potravín, používať bunkre...“.⁷⁴

Po návrate z väzenia sa bývalí politickí väzni nemohli zamestnať. A keď sa zamestnali, tak len na najnižšie pozície. JUDr. František Paňák, jezuita, bývalý predseda spolku Detvan, mohol pracovať len ako lesný robotník.⁷⁵ Bývalí väzni boli naďalej vnímaní ako tzv. „bývalí ľudia“. K prvým rehabilitáciám dochádzalo v Dubčekovej ére. V roku 1968 niektorí politickí väzni odmietli rehabilitácie, nakoľko neboli úplne. Štát od bývalých politických väzňov žiadal, aby si ponechali aspoň čiastkový trest. To niektorí odmietli. Plne boli rehabilitovaní až po roku 1989.

Aj v súčasnosti majú bývalí politickí väzni v dôsledku dlhoročných perzekúcií zlé sociálne postavenie a dôchodky. Na rozdiel od okolitých krajín parlament napríklad doteraz neschválil zákon o znížení dôchodkov príslušníkov ŠtB, ktorí v čase komunistického režimu terorizovali obyvateľstvo.

Celkovo bolo podľa doterajších údajov odsúdených 71 168 ľudí. Najviac ich bolo odsúdených za trestné činy hospodárskej povahy a slúžili ako nástroj násilnej kolektivizácie slovenského poľnohospodárstva. Vo veľkej miere boli stíhaní predstavitelia cirkví. V konečnom dôsledku politické procesy postihli všetky sociálne vrstvy, profesijné a záujmové zoskupenia.⁷⁶

Pomocné technické prápory (PTP). Vojenské tábory nútených prác

Existencia pomocných technických táborov (PTP) začiatkom päťdesiatych rokov predstavovala integrálnu súčasť mechanizmu politického násillia, zameraného proti skutočným, potenciálnym, alebo vykonštruovaným odporcom komunistického režimu v Československu. Jednotky podobného typu ako PTP zriadili aj v iných krajinách východného bloku, napr. v Poľsku, Maďarsku, Rumunsku.

Išlo o jednu z viacerých foriem mimosúdnych perzekúcií. Jej zámerom bolo izolovať *politicky nespohľadlivých* a záujmom komunistickej moci inak nepohodlných vojakov základnej služby, ako aj vojakov v zálohe (dokonca sa to týkalo aj osôb z rôznych dôvodov zbavených brannej povinnosti) a pod zámienkou pracovnej *prevýchovy*. Zároveň bolo účelom využiť ich ako zdroj lacnej pracovnej sily pre potreby armády a národného hospodárstva. Armádu takto priamo vtiahli do zápasu s vnútornou politickou opozíciou a zneužili ju na plnenie úloh, ktoré ostro kontrastovali s jej hlavným poslaním: garantovať bezpečnosť, suverenitu a územnú celistvosť štátu.

72 Zpráva o výsledku prohlídky věznice Leopoldov z dne 15. 5. 1953 (1992), s. 5.

73 Neupauer (2018c).

74 Tamže.

75 Neupauer (2018a).

76 Ústav pamäti národa (2016).

Zorganizovanie zvláštnych jednotiek pre *politicky, štátne a národne nespoľahlivých vojakov* vychádzalo spolu s prebiehajúcou *čistkou* veliteľského zboru z úsilia KSČ ovládnuť armádu ako dôležitý mocenský nástroj štátu.

Rehoľníci, rehoľníčky, členovia gréckokatolíckej cirkvi

Po prevrate vo februári 1948 si komunistické vedenie v oblasti cirkevnej politiky stanovilo dva základné ciele: postaviť z krátkodobého hľadiska nižší katolícky klérus proti vyššiemu a z dlhodobého hľadiska odpútať katolícku cirkev od Vatikánu a vytvoriť z nej národnú cirkev. Snaha o kontrolu katolíckej cirkvi však narážala na odpor biskupov. Komunistický režim sa preto rozhodol proti biskupom tvrdo zasiahnuť. Prvé úvahy o zorganizovaní procesu s českými a slovenskými biskupmi sa objavili už v roku 1949 počas maďarského procesu s kardinálom Józsefom Mindszentym.

Východiskom úderu proti biskupom sa stal proces s predstaviteľmi mužských rehoľí, ktorý vyvrcholil 4. apríla 1950 v Prahe. V rámci neho si komunistický režim vytvoril a otestoval mocenský mechanizmus, ktorý následne použil v ďalších cirkevných procesoch. Tvorili ho zložky Štátnej bezpečnosti, štátnej prokuratúry, ministerstva spravodlivosti a Štátneho úradu pre cirkevné veci, v prípade slovenských procesov Slovenského úradu pre cirkevné veci.

Dňa 28. apríla 1950 sa v rézii komunistickej strany a Štátnej bezpečnosti odohrala Akcia P, ktorá znamenala násilnú likvidáciu gréckokatolíckej cirkvi v podobe jej pričlenenia pod pravoslávnu cirkev. S touto akciou súvisí väznenie predstaviteľov cirkví, internácia kňazov a ich rodín do českého pohraničia a ďalšie perzekúcie, ktoré trvali 18 rokov, keď došlo k obnove gréckokatolíckej cirkvi v dôsledku Pražskej jari (1968).

Ďalšie perzekúcie...

Perzekúcie zasiahli aj školstvo: „Po roku 1948 stratilo prácu viac ako 600 pedagógov, akčné výbory vyhnali z vysokých škôl 10 tisíc študentov. Ďalšie stovky tisícov mladých ľudí nemali vôbec možnosť študovať pre zlý kádrový posudok. Tajná polícia prenasledovala tisíce veriacich“.⁷⁷ V priebehu Akcie B bolo na Slovensku podľa jedného z archívnych zdrojov násilne vysťahovaných 1 042 rodín z veľkých miest na vidiek.⁷⁸ Tí, čo emigrovali, nemohli sa nikdy vrátiť na Slovensko.

Záver

Thierry Wolton napísal tri diely publikácií, v ktorých sa zaoberá témou komunistického režimu. V prvej hovorí o aktéroch, v druhej o obetiach a v roku 2017 vyšla tretia časť, ktorá hovorí o komplicoch komunizmu, medzi ktorých patrili i uznávaní spisovatelia ako Jean Paul Sartre, či Luis Aragon, ktorý vychvaloval sovietske gulagy.

To, čo majú komplici režimu podľa Jeana Baptistu Noého spoločné, je *zastieranie, popieranie, minimalizovanie, hanobenie*.⁷⁹ To sú štyri tromfy, ktoré používajú komunisti, aby prehliadali zločiny komunistického

77 Ústav pamäti národa, <https://www.upn.gov.sk/sk/informacne-letaky-pre-studentov/>.

78 Tamže.

79 Wolton (2017).

režimu proti ľudskosti.

Na Slovensku si po roku 1989 pripomíname vo forme štátnych sviatkov a pamätných dní aj obeť totalitných režimov. Patria k nim Deň nespravodlivo stíhaných (13. apríl), Deň zápasu za ľudské práva (25. marec) a predovšetkým štátny sviatok Deň boja za slobodu a demokraciu (17. november). No stáva sa, že aj predstavitelia štátu sa stávajú komplicmi éry neslobody, keď udalosti Novembra 1989 vnímajú ešte stále ako „Deň študentov“ a výročie „bezplatnej prepravy vlakmi“.

Je spomienka na Nežnú revolúciu adekvátne? Bývalý politický väzeň Rudolf Dobiáš hovorí:

„My, občania, ale aj politici sme si z tohto dňa, ktorý v dejinách nášho národa bezpochyby patrí k najvýznamnejším, urobili priam odpočinkový deň voľna. Česť výnimkám, ľuďom, ktorí zásluhou primátorov, starostov alebo politických strán nezabúdajú vzdať hold tým, čo sa pričínili o pád komunizmu a návrat demokracie. Aj v tomto spôsobe slávenia sviatku boja za slobodu a demokraciu vidieť našu historickú rozpoltenosť, ktorá s nami putuje dejinami a zväzuje nám nohy na ceste k budúcnosti. Namiesto zápasu o čoraz prijateľnejšiu podobu demokracie uspávanka, ako keby sme sa chystali na odpoľudňajúcu siestu“.⁸⁰

80 Langoš (2005), s. 2.

Foto: Post Bellum

Príloha 2: Príbehy ľudí perzekvovaných komunistickým režimom

★ Soňa Gyarfašová

V spoločnosti často pretrváva akási zidealizovaná spomienka na gulášový socializmus konca osemdesiatych rokov 20. storočia, kde mali všetci v neistom svete pohodlné a predvídateľné istoty, v mene ktorých by sa dokázali vzdať možno aj dnes časti svojej slobody.

Na to, čo by spomínané „vzdanie sa slobody“ znamenalo, dávajú odpoveď príbehy z obdobia najhoršej podoby komunistického režimu – ťažkých päťdesiatych rokov. Hoci metódy režimu boli neskôr sofistikovanejšie, jeho charakter, podstata, ale aj úcta k ľudskému životu zostávala rovnaká.⁸¹

Aká, to najlepšie ilustrujú práve spomínané príbehy perzekvovaných ľudí, ktoré napísal v mene svojich proklamovaných ideálov bývalý režim. Zrekonštruovať ich možno najmä z osobných spomienok.⁸²

Prvá obeť justičných vražd a boj o česť

Prvou obeťou justičných vražd v Československu sa stal generál Heliodor Píka. Človek, ktorý bol esom 1. aj 2. odboja a významnou mierou sa zaslúžil ako československý legionár o vznik prvej Československej republiky na konci prvej svetovej vojny, ako aj o jej obnovenie po tej druhej.

81 Česká ústavná právnička Kateřina Šimáčková k tejto téme píše: „Zásadné pre pochopenie charakteristiky totalitného režimu v dobe medzi rokmi 1948 a 1989 je uvedenie si toho, že režim počas celej doby trvania zabíjal svojich politických odporcov či inak nepohodlné osoby, od justičnej vraždy Míldy Horákovéj, Závaša Kalandru, Jána Buchala a Oldřicha Pelca v roku 1950, cez smrť Josefa Bryksa v komunistickom žalári v roku 1957, popravu Vladivoja Tomka v roku 1960, usmrtenie Josefa Frydrycha v elektrických drôtených zátarasoch na hranici v roku 1965, zastrelenie Danuše Muzikářovej pri demonstrácii 21. 8. 1969, mozgovú mŕtvicu Jana Patočku tesne po výsluchu ŠTB v roku 1977, zastrelenie šoféra uneseného autobusu Jána Nováka pohraničníkmi v roku 1978, až po umučenie Pavla Wonku vo väzení v roku 1988.“ (Šimáčková, 2009, s. 124)

82 Text tejto prílohy pozostáva z osobných spomienok režimom perzekvovaných ľudí, ktoré zachytila a vo forme krátkych beletrizovaných úryvkov ich príbehov stvárnila autorka prílohy. Zverejnené príbehy tak vychádzajú z osobných svedectiev a nahrávok autorky, doplnených archívnymi materiálmi a dostupnou literatúrou.

Jeho jediný syn Milan Píka bol zasa jedným z posledných československých dôstojníkov, ktorí bojovali proti nacizmu v britskej Royal Air Force. Svoj najväčší boj však zviazol až po vojne. Desaťročia sa snažil očistiť meno svojho otca, z ktorého komunisti urobili zradcu a po svojom nástupe ho v zinscenovanom procese popravili.⁸³

Posledných šesť hodín pred vykonaním rozsudku strávili otec a syn spolu v cele. Komunisti im dali aspoň jedinou možnosť – rozlúčiť sa. Milan Píka nikdy nezabudol, ako krátko predtým u nich doma zazvonil telefón. Oznamovali im, že otca popravajú skoro ráno na nádvorí väznice Plzeň-Bory. Keď ho tam presúvali z pražského Pankráca, na chvíľku im ešte svitla nádej. V Plzni sa roky nepopravovalo. Verili, že takúto krutú vec režim nakoniec predsa len nebude schopný napriek masívnemu zatýkaniu a bitkám vo väzení urobiť. No neskôr sa ukázalo, že paranoidný režim presunul slávneho generála Heliadora Píku z Pankráca do prísne stráženej väznice preto, aby jeho smrť nebola na očiach. Do poslednej chvíle sa súdruhovia báli, že sa obľúbeného generála niekto pokúsi oslobodiť.⁸⁴

Okolo šiestej hodiny ráno poňho prišli. Otca vyviedli jednými dverami na šibenicu, syna druhými dverami von. „Podali sme si ruku, pobožkali sme sa,“ len s ťažkosťami spomínal deväťdesiatšesťročný generál Milan Píka vo svojom malom bratislavskom byte, kde všetko pripomínalo jeho otca. Ten bol preňho vzorom už od detských čias.⁸⁵

Bývalý vysoký dôstojník Heliodor Píka bol uznávanou osobnosťou. Stál nielen pri prvých krokoch Československej republiky, ale aj pri formovaní a zrode zahraničného protifašistického odboja. Neskôr sa dokonca zaslúžil o prepustenie obyvateľov bývalého Československa zo stalinských gulagov. Podľa údajov, ktoré si nechal vypracovať, v nich skončilo približne 20 000 bývalých československých občanov, z veľkej časti z Podkarpatskej Rusi.⁸⁶ Mnohí z nich chceli po rozbití republiky v roku 1939 bojovať proti Hitlerovi, preto prekročili hranice ZSSR. O spojení nacistického a komunistického režimu v podobe paktu Molotov-Ribbentrop o neútočení ešte nikto z nich nemohol vedieť, a tak označení za špiónov putovali v Sovietskom zväze do gulagu.

Práve vďaka Heliodorovi Píkovi, šéfovi diplomatickej misie v Moskve, sa podarilo týmto ľuďom získať priepustku, mnohí z tých, ktorí tieto trestanecké lágre prežili, sa zapojili do oslobodzovacích bojov v Svobodovej armáde. Po návrate domov si pamätal Heliodor Píka nielen tento príbeh, ale vedel aj o praktickom fungovaní bolševického modelu. Práve to neskôr ovplyvnilo jeho osud, keď si komunisti po svojom nástupe v roku 1948 začali upevňovať moc s pomocou sovietskych poradcov.⁸⁷

Otca najskôr spolu s ďalšími dôstojníkmi vyhodili z armády a potom – krátko po ťažkej operácii žľzníka – ho priamo v nemocničnej izbe zatkla Štátna bezpečnosť. Z nemocnice skončil rovno vo väznici na pražskom Pankráci. Na hrdinu 1. aj 2. odboja, ktorý videl v Sovietskom zväze stalinské gulagy a vyčítali mu prozápadnú orientáciu, nasadili tých najhorších vyšetrovateľov.

Milan Píka spomínal: „Bol som v bloku A77 a otec v bloku A134. Iba pár metrov od seba, no v skutočnosti sme boli neskutočne vzdialení“.⁸⁸ S odstupom času bol rád, že nasledoval otca do väzenia. Za celý čas, čo vyšetrovali syna, sa tam nestretli, no každý deň ich čakalo niekoľko vzácných minút, keď sa mohli aspoň uvidieť. Väzni chodievali na prechádzky. Medzi nimi bol aj Milan. Jeho otcovi to nedovolili, no keďže mal celu na prízemí, syn mu pri prechádzkach pozerával do okien. Aj otec sa postavil na lavicu, aby videl svojho syna.

83 Benčík (2001), s. 30.

84 Rozhovor s generálom Milanom Píkom – Gyarfašová (2017).

85 Benčík (1999), s. 100.

86 Tamže.

87 Benčík, Richter (2014), s. 56.

88 Rozhovor s generálom Milanom Píkom – Gyarfašová (2017).

Do synovej cely sa otcovi po iných väzňoch, ktorí boli československému hrdinovi naklonení a boli ochotní riskovať, podarilo poslať aj niekoľko motákov. Otec poslal synovi tajne lístoček, kde písal o komunistickom prokurátorovi Karlovi Vašovi, ktorý mal na starosti jeho prípad.⁸⁹ Bolo to už po oboch procesoch, keď komunisti súdili najskôr otca a potom aj syna: „Zdôrazňujem, že protokoly sú nepravdivé, formuloval ich doktor Vaš. Prevracia skutočnosti, obsah, zmysel a formulácia je tendenčný výmysel doktora Vaša“. Otca navštívil ešte páter Doležal, s ktorým spolu dlho hovorili. Až sprostredkovane sa Milan dozvedel, že generál Píka mu vtedy povedal: „Nech moje činy rozsúdi Boh“. Dvadsiaty prvý jún je pre väčšinu ľudí najdlhší, prvý letný deň. On si vtedy pripomínal otcovu popravu.

Milan Píka neskôr spomínal, ako v cele plakal, no práve otec ho podržal. Išiel z neho vnútorný pokoj, bol vyrovnaný: „On mi dal takú vieru v život, ako sa správal, keď nám dali možnosť sa spolu rozlúčiť. On bol úplne pokojný, vyrovnaný“.

Komunistickí súdruhovia nedovolili ani len pochovať telo Heliodora Píku. Jeho manželku nechceli zamestnať najskôr ani ako upratovačku. Mladého Milana vyhodili zo štúdia práva. Stal sa človekom druhej kategórie. Nemohol robiť ani obyčajného robotníka. Spod drobnohľadu pražskej Štátnej bezpečnosti sa rozhodli aj s mamou odísť do Bratislavy, kde prežil celý život. Držala ho jediná túžba. Očistiť otcovo meno.

Milan Píka sa snažil roky o otcovu rehabilitáciu, no až o takmer dve desaťročia neskôr, v reformnom roku 1968, keď sa začínalo hovoriť o obrode, chybách režimu a demokratizácii, súd proces obnovil. V decembri in memoriam skonštatoval, že jeho otec, generál Heliodor Píka bol nevinný v plnom rozsahu. Vtedy Milanovi zatelefonoval aj generál Ludvík Svoboda, ktorý bol v tom čase už československým prezidentom. Bol otcovým starým priateľom a spolubojovníkom, ale v kritických chvíľach mu nepomohol. Pomohol však aspoň Milanovi, ktorý bol rovnako ako otec obvinený z protištátnej činnosti. Jeho prenasledovanie bolo po Svobodových intervenciách zastavené. Mohol urobiť viac?

Syna Milana vtedy pozval prezident Svoboda na Pražský hrad. Milan Píka spomínal, že keď s manželkou prichádzali, Svoboda stál vo dverách a hovoril mu: „Milan, tvoj otec sa zapísal do histórie“.⁹⁰

Po okupácii vojskami Varšavskej zmluvy v auguste 1968 a následnej normalizácii sa však rehabilitácia otca stala len formalitou a zdrapom papiera. Keď chcel syn umiestniť v otcovom rodnom Štitíne pri Opave na jeho rodný dom pamätnú tabuľu, nepovolili mu to. Podarilo sa mu to s ťažkosťami až v júli 1989, ústrky režimu totiž trvali ďalších 20 rokov.⁹¹ No až po Nežnej revolúcii sa dočkali otec, aj zaznávaný syn zaslúženého uznania za svoju činnosť aj postoje.

Už dva roky po Nežnej revolúcii prezident Václav Havel udelil Heliodorovi Píkovi Rad Milana Rastislava Štefánika za mimoriadne zásluhy v boji za oslobodenie vlasti. V roku 2004 získal in memoriam aj Rad bieleho dvojkríža. Až v deväťdesiatych rokoch sa verejnosť, aj vďaka synovi Milanovi, dozvedela celú pravdu o jeho tragickom príbehu. Česká televízia zakrátko odvysielala film *Proč Vás zabili, generále*, vyšlo viacero kníh aj novinových článkov.

Milan Píka myslel na otca aj vtedy, keď ho v roku 2014, po šesťdesiatich piatich rokoch od popravu, povýšila česká aj slovenská armáda zhodne na generála. Takmer tridsať rokov od Nežnej revolúcie, keď sme sa stretli, žil stále v tichu svojho bratislavského bytu plného spomienok. Jedna z mála vecí, ktorá Milanovi Píkovi ostala po otcovi, bol jeho posledný list: „Len úcta k názoru inému, vzájomné pochopenie, sloboda presvedčenia môžu udržať svornosť národa, a tým aj jeho silu. Podarí sa to ale len výchovou, nikdy

89 Benčík, Richter (2014), s. 56.

90 Rozhovor s generálom Milanom Píkom – Gyarfašová (2017).

91 Tamže.

nie násilím. Drahý môj synu, slúž verne svojmu národu. Buď láskavý a pomáhaj ľuďom“. Milan Píka zomrel v Bratislave 20. marca 2019.

Heliodor Píka bol len jedným z 248 ľudí, zavraždených z politických dôvodov. Dodajme, že pri vyšetrovaní a v komunistických väzeniach podľa štatistík českého Úradu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu zomrelo 4 500 ľudí.⁹²

Neznáme roky päťdesiate

Za každým jedným číslom sú zničené životy, zmarené sny a pošliapané talenty. Úplnú absurdnosť režimu ilustruje napríklad odsúdenie československej hokejovej reprezentácie. Keď sa po druhej svetovej vojne začali opäť hrať majstrovstvá sveta v ľadovom hokeji, československí hokejisti doniesli domov hneď tri medaily – v roku 1947 vybojovali zlatú v Prahe, v roku 1948 striebornú olympijskú zo Švajčiarska a v roku 1949 získali vo Švédsku titul majstrov sveta. „Stále som chcel byť prvý, najlepší“, spomínal najmladší z reprezentácie Augustín Bubník, ktorý začal korčuľovať ešte v Sokole.⁹³ Na to, akého sa dočká ocenenia, však nepomyslel ani vo sne.

Úspechy reprezentácie nebránili súdruhom, aby hokejistov, ktorí priniesli domov tie najvzácnejšie kovy, poslali do Jáchymova – ťažiť uránovú rudu. Všetko sa začalo, keď chcela reprezentácia v roku 1950 letieť do Londýna. Štátny výbor pre telovýchovu ich poslal z letiska domov. Najskôr im tvrdili, že odchod sa posúva, nakoniec sa dozvedeli, že vycestovať nemôžu. Dôvodom mali byť dvaja reportéri *Rudého práva*, ktorí nedostali vstupné víza. Veľká časť úradujúcich majstrov sveta odišla s patričným hnevom do ich obľúbenej krčmy za Národným divadlom, kde kedysi oslavovali svoje úspechy.

V rozhlase vtedy počuli správu, že sa vzdávajú šampionátu, a tak začali padať nadávky na režim a protištátne heslá. Čoskoro sa začalo zatýkanie. „To všetko bola už vopred pasca, aby nás vyprovokovali“, spomínal najmladší z celého tímu Augustín Bubník.⁹⁴

Dôvod bol celkom prostý – hokejisti mali slúžiť ako odstrašujúci príklad. Komunistický režim chcel urobiť šport svojou výkladnou skriňou, ktorou by demonštroval úspechy nad kapitalistickým svetom. Problém bol, že z proklamovaného komunistického raja ušli viacerí špičkoví športovci – majsterka sveta v krasokorčuľovaní Ája Vrzáňová, aj hokejový majster sveta a neskorší víťaz Wimbledonu Jaroslav Drobný.⁹⁵ Paranoidný režim bol presvedčený, že sa chystajú ujsť aj ďalší a aj na prípade obľúbených hokejistov sa snažil ukázať, že sa nebojí zakročiť ani proti tým, ktorí boli de facto na svoju dobu hviezdy. Mladí hokejisti potom zažili tie najťažšie výsluchy v obávanom pražskom Domečku, kde ich so sadistickou radosťou bil a týral obávaný vyšetrovateľ a dozorca František Pergl.⁹⁶ Ten si svoje brutálne metódy vyskúšal už predtým na letcoch západného odboja, ktorí sa stali pre režim nepriateľmi číslo jeden. Sám Augustín Bubník nerád hovoril o spôsoboch vyšetrovania, ktoré tam zažil. Krutosťou sa Pergl vyrovnal podľa spomienok niektorých politických väzňov surovému Alojzovi Grebeničkovi, ktorý zasa vo väznici v Uherském Hradišti týral väzňov elektrickým prúdom.

Súdny proces bol vlastne len vyslobodením z kolotoča nepredstaviteľných výsluchov. Tentokrát však nešlo o monsterproces. Augustín Bubník spomínal: „Pôvodne to chceli urobiť tak, ako s Miladou Horákovou,

92 Tomek (2012).

93 Rozhovor s Augustínom Bubníkom – Gyarfašová (2017).

94 Tamže.

95 Kalous, Kolář (2015), s. 80.

96 Bouška (2008).

ale neskôr sa zľakli, že by si proti sebe pobúrili ľudí. Okrem jediného novinára z *Rudého práva* nakoniec prebiehal proces s vylúčením verejnosti“. On ako najmladší a jediný z tímu, čo ovládal angličtinu, mal návrh trestu smrti spolu s najstarším, brankárom Bohumilom Modrým, ktorý mal ponuky z americkej NHL. Tresty boli nakoniec miernejšie, ale aj tak šokujúco vysoké: „Pätnásť, štrnásť, dvanásť, desať, osem a tak ďalej. A tak dvanásť hráčov naraz zmizlo z povrchu zemskeho a nikto sa o nich päť rokov nedozvedel...“⁹⁷

Uránové lágre pre odporcov a vízia slobody

Najmä v päťdesiatych rokoch 20. storočia prešla prevažná časť politických väzňov komunistickými pracovnými tábormi, kde sa stali lacnou pracovnou silou pri ťažbe uránovej rudy, ktorú Československo v čase studenej vojny posielalo ako bratskú pomoc Sovietskemu zväzu. V priestoroch Jáchymova, Příbrami a Horného Slavkova bolo dohromady osemnásť takýchto nápravno-výchovných táborov – slúžili najskôr pre retribučných väzňov, neskôr pribudli aj ďalší – kriminálni a najmä politickí. Tí boli označení bielou páskou ako muži určení na likvidáciu.

Skúsme nechať opäť prehovoriť štatistiky, ako ich uvádza napríklad aj vo svojej knihe *Zaváté šlépěje* Marie Bohuňovská. V roku 1951 odchádzali do ZSSR vlaky s uránovou rudou raz za 5 dní, dohromady odišlo takto 73 vlakov s 1 850 vagónmi a odviezli tam 40 150 ton rudy, v roku 1952 už vlaky odchádzali každé tri dni, dohromady ich bolo vypravených 91 s 2 275 vagónmi a spriateleneému Sovietskemu zväzu priviezli 50 050 ton uránovej rudy. V roku 1953 sa číslo ustálilo nasledovne – z Československa vyrážal vlak každé tri dni. Takto režim vyslal do ZSSR 122 vlakov, dohromady s 3 050 vozňami, v ktorých bolo 57 100 ton vyťaženej uránovej rudy. Vcelku poslalo komunistické Československo spriateleneému sovietskemu bratovi 591 vlakov s 323 500 tonami uránovej rudy.⁹⁸

Rádioaktívna ruda z celého Jáchymovska sa triedila na najmenšom spomedzi všetkých pracovných táborov. Nachádzal sa v Ostrove nad Ohří. Takzvaný Vykmanov bol označený písmenom L ako likvidačný. Končili tu výhradne politickí väzni s trestom nad desať rokov. Pre režim to boli tí nepolepšiteľní. Kňazi, agenti-chodci alebo tí, čo sa aktívne zapojili do tretieho odboja. Triedila sa tu uránová ruda vyťažená z celého Jáchymovska, Příbramska aj Horného Slavkova.⁹⁹

Väzni tu drvili smolku bez akýchkoľvek ochranných prostriedkov, aby plnili barely smerujúce do Sovietskeho zväzu a dýchali všetok rádioaktívny prach. Aj preto sa u niektorých z nich začali postupne prejavovať rôzne zdravotné problémy. Jedným z nich bol Jaroslav Fabok, jeden z tamojších, tajomník Demokratickej strany, ktorý bojoval proti fašizmu ešte pred vypuknutím ozbrojeného boja v odbojovej skupine Flóra napojenej na Londýn a neskôr aj v Slovenskom národnom povstaní. Komunisti ho uväznili ešte v predvečer februárového prevratu, no jemu sa podarilo ujsť do americkej okupačnej zóny Nemecka. Myslel si, že podobne, ako bolo možné zvrhnúť fašistickú, bude možné zvrhnúť aj druhú, komunistickú totalitu. Pri prvej ceste ho však chytili, jeho dvoch priateľov popravili, a hoci aj jemu hrozil trest smrti, nakoniec dostal doživotie. Dohromady si odsedel za mrežami šesťnásť rokov. O odboj sa snažil aj v hĺbke uránových baní.¹⁰⁰ Na obávanú Vežu smrti Jaroslav Fabok spomínal takto: „Tráva z toho prachu nebola zelená, ale bola akoby sfarbená domodra. Vtáčikovia neboli. Len my a uránová ruda. Keď ste vošli do tých skladov, kde bola uložená, mali ste pocit, že Vám niečo zvierá hlavu obručami“.¹⁰¹

97 Rozhovor s Augustínom Bubníkom – Gyarfašová (2017).

98 Bohuňovská (2006), s. 56.

99 Šedivý (2003), s. 5.

100 Fabok (1999).

101 Rozhovor s Jaroslavom Fabokom (2011) – Gyarfašová (2017).

Keďže podmienky na Veži boli naozaj tvrdé, vyskytli sa tu prípady ľudí, ktorí ochoreli a zomreli. Bol medzi nimi známy český sochár Jaroslav Šlezinger, ktorý bol v období Protektorátu väzňom gestapa,¹⁰² ale aj bývalý prevádzkar bratislavskej Metropoly Jaroslav Dvořáček, ktorého väznili za odbojové kontakty aj ľudáci v koncentračnom tábore Ilava. Ten zomrel vo väzenskej nemocnici a dnes má hrob v Karlových Varoch.¹⁰³ Poučení prvými zvláštnymi príznakmi a niekoľkými úmrtiami púšťali neskôr komunisti ťažko chorých väzňov z Veže smrti na slobodu aj predčasne. Zomierať. To boli obeť režimu, ktoré nikto nikdy neporáta.¹⁰⁴

Mnohí nečakali a snažili sa vyslobodiť sami. O útek z Veže smrti sa pokúsil v roku 1951 aj politický väzeň Jaroslav Lukeš, mladý robotník, ktorý bol za zbehnutie z vojenskej služby a snahu o prekročenie hraníc odsúdený na dlhých štrnásť rokov.¹⁰⁵ Bolo len krátko pred Vianocami, ako nespravodlivo uväznený sedel takmer dva roky, istý čas aj v úpravni rudy – na Veži smrti. Využil spolu so svojim priateľom chvíľku nepozornosti stráží a podarilo sa mu ujsť, hoci len na niekoľko metrov. Prenasledoval ho jeden z dozorcov, príslušník Zboru národnej bezpečnosti Bohumil Vlačíha, ktorý mu prestrelil pľúca. Keď nevládný väzeň klesol na zem, priblížil sa k nemu, pozrel sa mu do očí a vyslovil poslednú vetu, na ktorú si Jaroslav Lukeš spomínal: „Teraz ho dorazím“.¹⁰⁶

Vtedy totiž bezvládnemu väzňovi prestrelil hlavu. Zabiť takto bezbranného človeka bolo v rozpore dokonca aj s vtedajšími právnymi predpismi, hoci bol politický väzeň druhotriednym človekom. Ale Jaroslav Lukeš nakoniec prežil. Zachránili mu život, aby trpel ďalej v komunistických väzeniach. Po Nežnej revolúcii sa jeho prípad dostal až na súd. Rodáka z Českej Skalice, dozorcovi Bohumila Vlačíhu, však české súdy nakoniec oslobodili s tým, že dnes sú už tieto činy premlčané.¹⁰⁷

Bývalý politický väzeň z 50. rokov Anton Tomík spomínal na jeden z najväčších útekov, ktorého bol účastníkom: „My sme netúžili po slobode, ani po zahraničí. To by snáď bola naivná predstava“. Z najvyššie položeného lágra Nikolaj, ktorý prezývali aj česká Sibír, ušlo 6. novembra 1955 dohromady desať politických väzňov: Anton Tomík, Adolf Ruš, Viliam Gápel, Ján Kupčok, Otto Drozd, Ignác Hazucha, Miroslav Dostál, Václav Ratajský, Arpád Trója a František Mereš.

Anton Tomík po rokoch hovorí, že mysleli na správu Vrbu a Wetzlera: „Aj my sme chceli informovať ľudí o tom, čo v týchto táboroch robí komunistická moc s človekom“. Pri úteku ho postrelili do nohy. Do troch dní všetkých chytili a tresty im zvýšili. „Ale aspoň ma preložili do kamennej väznice, kde mi nehrozilo to rádioaktívne žiarenie. Tí, ktorí tam zomreli, zomreli väčšinou na rakovinu“, spomínal.¹⁰⁸

Beznádejné úteky

Z približne 250 000 politických väzňov v celom Československu prešlo uránovými lágrami asi 65 000. Podľa štatistík Ústavu pro studium totalitních režimů sa v nich v rokoch 1949 – 1959 pokúsilo ujsť z lágru dohromady 584 ľudí, zastrelených bolo 31 väzňov.¹⁰⁹

Jeden z najväčších a najtragickejších útekov sa odohral v roku 1951 z tábora XII v Hornom Slavkove. Písal

102 Bohuňovská (2006), s. 56.

103 Rozhovor s Branislavom Tvarožkom – Gyarfašová, S. (2016).

104 Motív, ktorí sa opakuje v spomienkach viacerých politických väzňov, ktorí týmto táborom prešli, spomína ho Dobroslav Pustaj aj Jaroslav Fabok.

105 Vlachová (2002).

106 Tamže.

107 Pirník (2002).

108 Rozhovor s Antonom Tomíkom – Gyarfašová, S. (2013).

109 Horník (2015), s. 102.

sa 14. október 1951. Bola nedeľa, deň, keď sa v šachte nefáralo, robili sa len pomocné práce. Aj ostraha na šachte bola menej prísna. Dvanásť politických väzňov sa rozhodlo práve vtedy pre svoj dlho pripravovaný útek. Boli medzi nimi František Čermák, Miroslav Hasil, Ferdinand Compel, nadporučík Jan Trn, Vladislav Roubal, Zdeněk Štich, Karel Kukul, Boris Volek, Ladislav Plšek, František Petřů a štábný kapitán Jan Úlehla.

Išlo zjednodušene o dve skupiny ľudí – Prvú tvorili mladí študenti, ktorí vyjadrovali nesúhlas s nastúpenou totalitou, ale niektorí, ako mladý skaut Pavel Štich, za roznášanie letákov.¹¹⁰ Dostal za ne trest desať rokov, Karel Kukul dostal za protikomunistický časopis a letáky sedem rokov. Bývalého študenta chémie Borisa Voleka zasa odsúdili v roku 1950 na šesťnásť rokov za velezradu a špionáž, komunisti tvrdili, že dodával priemyselné informácie západným agentom. Za nesúhlas s režimom, ktorý kvalifikovali ako velezradu, odsúdili aj poľnohospodárskeho robotníka Ladislava Plšeka, ktorému vymerali trinásť rokov.¹¹¹

Druhú veľkú skupinu tvorili tí, čo patrili ku skupine prvorepublikových demokratov, zaslúžilých odbojárov proti nacizmu, ktorí odmietali aj komunistickú totalitu.¹¹² Spoluväzeň a kolega z útoku Ferdinand Compel zasa dostal jedenásť rokov za to, že sa snažil získať svoje doklady z rodnej Podkarpatskej Rusi. Keďže to nešlo úradnou cestou, rozhodol sa tam vrátiť. Pri prechode hraníc do ZSSR ho chytili a odsúdili za špionáž. Ako politický väzeň zachránil krátko po uväznení v bani život civilnému zamestnancovi, no jeho trest komunisti napriek tomu nezmiernili. Jan Trn, ďalší rodák z Podkarpatskej Rusi a bývalý partizán z druhej svetovej vojny, ušiel po roku 1948 na západ, no vrátil sa späť. Po tom, ako ho pri návrate chytili, vymerali mu komunisti šesťnásť rokov.

V protifašistickom odboji bol aj Miroslav Hasil, ktorý utekal cez hranice v roku 1948, no jeho pokus sa skončil neúspechom. K odboju patrili aj Vladislav Roubal, ktorý po obsadení pôsobil v britskom kráľovskom letectve v 310. peruti a po vojne sa stal vyslancom v Belgickom Kongu a vo Francúzsku. Hneď po príchode ho zatkli a odsúdili na jedenásť rokov za velezradu.¹¹³

Strastiplnú cestu prekonal počas vojny aj štábný kapitán Jan Úlehla. Po vzniku Protektorátu Čechy a Morava začal s odbojovou činnosťou, za čo ho zatklelo gestapo. Ako politický väzeň skončil v nacistickom koncentračnom tábore Dachau, z ktorého sa mu po štyroch rokoch podarilo ujsť. Po úteku sa ešte dokonca zapojil do armády generála Svobodu. Po februárovom prevrate založil časopis *Partizán*, kde ostro kritizoval režim. V roku 1950 ho režim zatkol, označil za vedúceho protištátnej skupiny a poslal do väzenia na dvadsaťpäť rokov. Bývalý odbojár bol presvedčený, že v tábore dlho nezostane.¹¹⁴

Ako teda vyzeral ich plán útoku? Pôvodný zámer bol jasný – nenásilne odzbrojiť dozorcov a pokúsiť sa ujsť smerom do Spolkovej republiky Nemecko. Priebeh útoku bol toho neskorého nedeľného večera pomerne rýchly. Jednému z dozorcov, strážmajstrovi Landovi, sa väzni sťažovali na zničené vodovodné čerpadlo. Keď šiel s nimi do zámočnickej dielne, pomerne rýchlo ho odzbrojili. O niečo ťažšie to bolo s mladým, motivovaným dozorcom Jánom Guckým. Keď ho politický väzeň Jan Úlehla vyzval, aby im aj on odovzdal zbraň, pokúsil sa s ním dozorca zápasit a bol nešťastne postrelený. Tretí z dozorcov im zbraň vydal, a tak skupina väzňov získala tri pištole a tri samopaly. Odzbrojených dozorcov odviezli do banskej šachty, kde mali počkať až do rána. K skupinke dvanástich väzňov sa pripojil ešte jeden, ktorý nepatrili do pôvodnej partie. Spoluväzeň Levinský s nimi prešiel časť cesty, no zakrátko sa stratil s tým, že niekde po ceste stratil čiapku. Vtedy nevedeli, že Levinský je konfident Štátnej bezpečnosti. Zakrátko sa vrátil do tábora, oslobodil dozorcov a upovedomil hliadky, ktorým smerom sa vydali väzni z tábora.¹¹⁵

110 Šedivý (2001).

111 Blažej (2010), s.12

112 Tamže.

113 Kukul (2003), s. 33.

114 Blažej (2010), s.12.

115 Šedivý (2001).

Tí utekali celú noc, v tom čase ich však už hľadali príslušníci Zboru národnej bezpečnosti. Jeden začal na nich bez výzvy strieľať. Karla Kukala trafili do kolena, ten si uvedomil hrôzu celej situácie a radšej sa pokúsil obesieť. Vetva stromu však nevydržala. Zadržali ho a po ošetrovaní roztrieštenej nohy v nemocnici ho odtransportovali do korekcie, studenej podzemnej kobky. V podobných sadistických dozorcovia Lukavský a Bydžovský bili jeho spoluväzňov z úteku Zdeňka Šticha a Borisa Volka. Postrelenému Karolovi Kukalovi po útekoch a kopancoch prerazili nosnú prepážku.

Zakrátko bol v tábore nástup, na ktorý sa museli všetci traja zbití spoluväzni povinne dostaviť. Pred sebou videli päť mŕtvych zohavených tiel spoluväzňov a priateľov z úteku. Ferdinanda Compela, Jana Trna, Františka Petrů, Vladislava Roubala a Jana Úlehlu. Sadistickí dozorcovia žiadali, aby traja dobití muži prechádzali okolo zabitých spoluväzňov. Keď chceli spoluväzni so slzami v očiach sňať na znak úcty čiapky, bachari ich ďalej sadisticky bili a kopali. Nohy sa im podlamovali z mnohých zranení a úderov, ktoré pri tom utržili, ale aj z toho, čo videli pred sebou. Po tom, ako Karla Kukala zadržali, nevedel, čo sa dialo s jeho spoluväzňami. Podpredseda českej Konfederácie politických väzňov a bývalý politický väzeň František Šedivý, ktorý sa týmto prípadom zaoberal, píše, že dnes už nedokážeme zrekonštruovať, čo presne sa počas zásahu proti bývalým politickým väzňom vlastne dialo. Nikto z nich ho totiž neprežil. Jediným podkladom o tom, čo sa stalo, je lekárska správa. Tá hovorí o tom, že František Petrů a Vladislav Roubal boli pri zásahu zastrelení – pravdepodobne príslušníkmi Štátnej bezpečnosti, alebo zomreli vlastnou guľkou. Ferdinand Compel, Jan Trna a Jan Úlehla zomreli na ochrnutie mozgových centier a krvácanie do hrudnej dutiny. Svedčí to aj podľa Františka Šedivého o tom, že boli surovo ubití na smrť. Telá mŕtvych neskôr hodili dozorcovia do kôlne na uhlie a po dvoch dňoch nahádzali všetkých do jamy na cintoríne v Hornom Slavkove.¹¹⁶

Ujsť z obklúčenia sa pri úteku podarilo Františkovi Čermákovi, ktorý sa dostal až do Malaciek. Tam ho zastrelili pohraničníci pri pokuse o prechod štátnych hraníc. Miroslav Hasil sa dostal do Dolných Bojanovic, kde ho udali miestni Štátnej bezpečnosti. Dodnes sa nevie, či ho zastrelil jej príslušník, alebo sa zastrelil sám.

Z politických väzňov neskôr zadržali aj Ladislava Plšeka, ktorého postavili pred súd v Jáchymove spolu s Borisom Volkom a Karlom Kukalom. Komunisti dali dohromady vykonštruovanú skupinu a zahrnuli do nej aj ďalších ľudí, ktorí nemali s útekmi nič spoločné. Bol v nej aj dozorca Jozef Karolík, ktorý sa snažil politickým väzňom v tábore pomáhať. Súdruhovia, ktorí ho označovali za špióna západnej tajnej služby a organizátora úteku väzňov, sa s ním chceli takto porátať. A to aj napriek tomu, že o úteku dvanástich politických väzňov nemohol nič vedieť, zatkli ho ešte mesiac pred ním.¹¹⁷

Komunistický súd uznal strážmajstra Jozefa Karolíka, Borisa Volka a Ladislava Plšeka za vinných v plnom rozsahu a 21. marca 1952 ich odsúdil na trest smrti. V novembri 1952 všetkých popravili. Karel Kukal, ktorý neskôr o tomto strašnom prípade napísal knihu, dostal dvadsaťpäť rokov. Vysoké tresty dostali v procese aj iní spoluväzni, ktorí pri úteku pomáhali.

Mimoriadne tragický bol aj osud ďalšieho spoluväzňa Zdeňka Šticha. Ten sa už pred súd nepostavil. Jeho stav bol beznádejný, prognózy prežitia takmer mizivé. Neskôr ho prepustili na slobodu – zomrieť. Pri ťažkých výsluchoch a bitkách totiž upadol do bezvedomia. Po dlhej dobe sa prebral – bol však ochrnutý a nedokázal hovoriť. Až v roku 1953 postupne pohl nohami, v roku 1960 bol vďaka svojej silnej vôli schopný chodiť o barlách. Po uzdravení ho chcel režim poslať znova do väzenia a len vďaka petícii svojho otca a ľudí, ktorí sa zmobilizovali v jeho rodisku, sa nakoniec do väzenia vrátiť nemusel.¹¹⁸

116 Tamže.

117 Blažej (2010), s. 18.

118 Tamže.

Od komunistického štátu, ktorý mu takto ublížil, nedostal nikdy nijaké odškodnenie. Aby sa mohol živiť, postupne sa vyučil za hodinára, a bol ním celý život. Vážne zranenie mozgu však malo svoje dôsledky – hoci sa zo zranení spamätal, stratil veľkú časť spomienok. Až keď si po Nežnej revolúcii prečítal text o svojom priateľovi Karlovi Kukalovi, s ktorým spolu utekali a v roku 1968 emigroval, skontaktoval sa s ním a na stretnutí sa mu obnovilo v pamäti mnoho z toho, čo sa stalo.

Obaja z tých, čo prežili, Karel Kukal aj Zdeněk Štich, získali po Nežnej revolúcii za svoj príbeh aj za svoju činnosť najvyššie štátne vyznamenanie od českého prezidenta Václava Havla. Prijímali ho so slzami v očiach – s pamiatkou na tých, ktorí sa nedožili pádu režimu a slobody, ani nedočkali zadostučinenia. Dnes najtragickejší z útekov pripomína iba knižka Karla Kukala *Deset křížů* a malý pamätník na pamiatku politických väzňov na cintoríne v Hornom Slavkove.

Dôstojnosť politických väzňov

Ťažké podmienky však neboli iba na lágroch, ale aj v kamenných väzniciach. Bývalý politický väzeň Dobroslav Pustaj, ktorého in memoriam ocenil v roku 2017 za jeho životné postoje najvyšším štátnym vyznamenaním prezident Andrej Kiska, založil ako mladý človek vlastnú odbojovú organizáciu Slobodné Československo. Nazval ju po rovnomennej rozhlasovej stanici Slobodná Európa. Vo svojej organizácii chcel bojovať proti komunistickej totalite – aj preto, že jeho mama pôsobila v Demokratickej strane a nový režim nepovažoval za správny. Čoskoro ich však zatkli. Po rokoch si kládol otázku: „My sme nikoho nezabili, ani sme nikomu neublížili. Naopak, v jednej našej skupine nejakého Jozefa Miku pri zatýkaní rozstrieľali tak, že ho museli jeho komplici vyniesť von. Štát, ktorý všetko obsadil a mal zbrane, nedokázal si poradiť s tým, aby toho neozbrojeného človeka dostal živého“? A dodal: „Taký to bol režim. Na tom jednom človeku nezáležalo“.¹¹⁹

Keďže trestnú činnosť začínal ako mladistvý, v roku 1952 mu režim vymeral dvadsaťpäť rokov. Ako politický väzeň prešiel aj obávanou Vežou smrti, osem rokov strávil v leopoldovskom väzení, z toho štyri roky v prísnej izolácii ministerstva vnútra, kde si zažil bitky, šikanu a režim naňho nasadzoval kriminálnikov. Keď ho hodili na chladnú samotku, náčelník výchovy mu povedal: „Nemáte nič povolené. Ani ceruzku, ani papier, ani rozhlas. Ani kavalec. Spať budete len na dlážke“.¹²⁰

Osudy tých, čo sa tam ocitli, boli tragické. Počas tých ťažkých rokov spoznal Dobroslav Pustaj viaceré z nich aj napriek obmedzenému kontaktu a iným možnostiam styku. Boli medzi nimi mnohí zapálení idealisti, ktorí kedysi bojovali proti nacizmu. A tak chceli odporovať aj nastupujúcemu komunizmu, pretože verili, že ho možno zvrhnúť. Bielorús Timofej Simulenko pochádzal z Podkarpatskej Rusi a po vojne zostal žiť v Československu. Po nástupe komunistov sa zapojil do odbojovej organizácie Svetlana v Hostýnských vrchoch na moravsko-slovenskom pomedzí. Dostal za to trest smrti.¹²¹ Dobroslav Pustaj sa po rokoch v spomienke na politických väzňov pýtal: „Tri roky čakal na vlastnú popravu. A potom, keď sa zbláznil a celkom zošalel, dali ho do tej prísnej izolačky ministerstva vnútra v Leopoldove na oddelenie C. Timofej Simulenko. Zlatý človek, charakter a zničený človek. Odtiaľ ho dali do nejakého ústavu k Brnu a tam zomrel. Kto si na takýchto ľuďoch kedy spomenie?“¹²² On sám si odsedel šesťnásť rokov, na slobodu vyšiel v máji 1968, no sledovaný bol až do pádu režimu.

119 Rozhovor s Dobroslavom Pustajom (2011) – Gyarfašová (2016).

120 Tamže.

121 Rokoský (2015), s. 86.

122 Tamže.

Život v tieni totalitnej moci

V roku 1952 sa do väzenia dostali aj mladí manželka Mrázovci – Mária a Imrich. Obaja skauti, stredoškolskí učiteľia, veriaci ľudia. Stretávali sa s podobne zmýšľajúcimi ľuďmi, čo im vynieslo paragraf za velezradu. Dostali štyri roky – ona pri ťažkých výsluchoch, v chladných celách prišla o prvé dieťa, ktoré čakali. On putoval do Jáchymova, kde sa mu vo vetre a daždi zničila chrbtica a natrvalo poškodil zrak a postupne oň potom na slobode prišiel. Imrich Mráz, ktorý po prepustení už nikdy nemohol robiť učiteľa a skončil pri práci robotníka, v rozhovore spomínal: „Keď sme vyšli z toho väzenia, nemali sme sa kam vrátiť. Ten eštabák, ktorý nás zatýkal, už býval v našom byte“.¹²³

Hoci sa komunistický režim postupne, najmä v 60. rokoch začal uvoľňovať a jeho metódy boli možno sofistikovanejšie, podstata zostávala rovnaká. So svojimi kritikmi a nepriateľmi vedel zúčtovať. Za protesty proti bratskej pomoci bola napríklad v roku 1969 na pol roka uväznená mladá študentka Božena Hošťáková, ktorá písala protiokupačné nápisy a počas výsluchov si zažila aj psychické týranie.¹²⁴

Režim šikanoval aj manželov Ličkovcov, ktorí pomohli pre svet za železnou oponou objaviť Alexandra Solženicyna. Uverejnili s ním v *Kultúrnom živote* jeden z prvých rozhovorov, ktorý obletel svet a na Západ prepašovali rukopis jeho románu *Rakovina*.¹²⁵ Spisovateľ získal v roku 1970 Nobelovu cenu za literatúru a Pavel Ličko sa stal jedným z prvých väzňov začínajúcej normalizácie, odsedel si takmer dva roky.¹²⁶ Marta Ličková po rokoch spomínala: „Po návrate ho nechceli ani za kuriča, lebo aj tam by prišiel do kontaktu s ľuďmi“. Ona nemohla roky prekladať, podarilo sa jej to len pod cudzími menami, režim o nich natočil aj propagandistický film *Kto je lord Bethell*. Hovorila, že „manžel zomrel v roku 1988 v takom dosť bezútešnom ovzduší, no stále veril, že raz musí padnúť táto mašineria“.¹²⁷ V sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch sa ostrakizovaní nemohli uplatniť, vydierali ich na najcitlivejšom mieste, na rodine. Komunistické Československo malo svojich politických väzňov až do konca. Na Slovensku rezonoval ešte pred pádom režimu známy proces s Bratislavskou päťkou.

No rukojemníkmi boli všetci občania. Lepšie ako čokoľvek iné ilustrujú pravú tvár režimu, ktorá sa de facto nemenila, drámy na hraniciach. V roku 1951 sa snažila prekročiť železnú oponu pri Kopčanoch aj rodina neskoršej rozhlasovej redaktorky Bibiany Wallnerovej, rodenej Kováčikovej. Jej otec-právnik, ktorý prežil holokaust, bol v komunistickom Československu označený za nepriateľa.¹²⁸ V čase úteku mala mladá Bibiana len krátko pred maturitou. Sugestívne spomínala na to, ako ich zadržala na hraniciach pohraničná stráž:

„Kričali stoj a strieľali na nás. – ‘Deti, dajte ruky hore’, kričala na nás zasa naša mama. Ja som si myslela, ja nič, keď nedá sestra, nedám tiež. Ležali sme pri sebe na zemi. Ona bola hrdinka, ona bola partizánka. Zrazu nás začali dvíhať zo zeme a hlásia – súdruh poručík, štyria zadržaní a jeden mŕtvý. Tí štyria sme boli my a nejaký pán Bublínek, ktorého sme nepoznali. A mama sa pýta, kto je ten mŕtvý. Ten mŕtvý bola moja sestra. Tak tú sestru zahrabali niekde pri Slávičom údolí. Až dva roky po tom, čo som vyšla z basy, zistila som, kde leží“.¹²⁹

123 Rozhovor s Imrichom Mrázom – Gyarfašová (2010).

124 Rozhovor s Boženou Hošťákovou – Gyarfašová (2013).

125 Rozhovor s Martou Ličkovou – Gyarfašová (2016).

126 Tamže.

127 Rozhovor s Martou Ličkovou – Gyarfašová (2016).

128 Kalný (2003), s. 20.

129 Ústav pamäti národa (2015).

Aj takto spomínala Bibiána na smrť svojej sestry Doroty. Zlomenú rodinu potom vyšetrovali a súdili. Budúca maturantka dostala dva a pol roka, jej mama štyri a otec dvanásť rokov. Neskôr vo väzení zomrel.¹³⁰

Na hraniciach zahynul oveľa neskôr študent z NDR Hartmunt Tautz, ktorý veril, že raz bude študovať klarinet – doma to pre zlé kádrové posudky nebolo možné, a tak túžil po slobodnom svete. Len pár metrov od slobody ho napadli vypustené voľne útočiace psy Pohraničnej stráže. Spôsobili mu ťažké zranenia, následkom ktorých vykrvácal. Lekárska správa z roku 1986 hovorila jasne – dnes by pravdepodobne žil, ak by mu namiesto výsluchov a vyšetrovania bola poskytnutá prvá pomoc.¹³¹ Pozostalí po obetiach nedostali žiadne odškodnenie, o tom, čo sa stalo, nemohli ani hovoriť.¹³²

Čo ostalo z ideálov Novembra?

A ako dnes, tridsať rokov po roku 1989, vnímajú bývalí politickí väzni a tí, čo trpeli v čase komunistického režimu ideály, za ktoré vtedy bojovali? Disident František Stárek, ktorého odsúdili v jednom z posledných politických procesov za vydávanie samizdatu *Vokno* a o svojom poslednom prepustení sa dozvedel až osem dní po 17. novembri 1989 z televíznej obrazovky, povedal:

„Fakt je ten, že generácia, ktorú reprezentujem, dala veľa energie do toho, aby nastala zmena. Snažili sme sa o ňu desaťročia. Na druhej strane nie som nespokojný. Som rád, že sme toto etapové víťazstvo dosiahli. Vždy nastane kontrarevolúcia. Naopak ja si myslím, že v našich krajinách prebiehajú moderné dejiny podľa dvadsaťročných periód. Opäť sa vraciame do doby, ktorá je autoritárska, ktorá očakáva nejakého silného vodcu alebo skupinu, ktorá povie, ako to má byť a vytvorí nejaký oficiálny názor. Ale je na ľuďoch, aby sa vyrovnali s tým, že nastáva nejaká normalizácia. Nedávno som povedal, že má operetný charakter. V minulosti bola totiž normalizácia dráma, dnes je to fraška. Pretože za súčasného geopolitického stavu ťažko zavriete hranice, ťažko zatvoríte hubu novinárom, ťažko siahnete na súkromné vlastníctvo. Ani najväčší fantasta si to nevie predstaviť. Ale normalizácia má k dispozícii štátne inštitúcie, na ktoré siahnu normalizátori – ako je náš prezident, ako sú strany, ktoré by takým poloautoritárskym režimom radi disponovali“.¹³³

Politický väzeň z päťdesiatych rokov Štefan Ružovič, ktorý prevádzal na hranici prenasledovaných na ceste za slobodou a za to slobodu sám stratil, si zasa myslí, že treba aj po tridsiatich rokoch oprášiť ideály Novembra: „Viete, ja som v podstate idealista, ale to najkrajšie a najlepšie je len v našich snoch. Naša spoločnosť sa rozvíja ako rastlinka, rastie. To nie je, že máme demokraciu. Aby sme mali skutočnú demokraciu, do toho máme stále čo robiť, dovtedy máme stále ďaleko“.¹³⁴

130 Kalný (2003), s. 20.

131 Morbacher (2009).

132 Gyarfašová (2017).

133 Rozhovor s Františkom Čuňasom Stárkom – Gyarfašová (2014)

134 Rozhovor so Štefanom Ružovičom – Gyarfašová (2018)

Literatúra

- Arburg, A. (2010), Desetiletí katastrof 1938 – 1948 v zrcadle historického výskumu. In: *Tragické místa paměti*. Praha : Antikomplex.
- Arendtová, H. (2018), *Pôvod totalitarizmu I – III*. Bratislava : Premedia.
- Armbruster, L. (2008), *Tokijské květy*. Kostelní Vydří : Karmelitánské nakladatelství.
- Babjak, J., Kušník, P. (2009), *Zostali verní. Osudy gréckokatolíckych kňazov*. Prešov : Petra.
- Benčík, A. (1999), *Kdo byl generál Píka*. Praha : Doplněk.
- Benčík, A. (2001), *Tragický osud generála Heliadora Píky*. Praha : Ministerstvo obrany ČR.
- Benčík, A., Richter, K. (2014), *Vražda jménem republiky*. Praha : Krutina Jiří Vacek.
- Blažej, Š. (2010), *Útěk ze šachty 14 a osudy jeho účastníků*. Brno : Masarykova univerzita.
- Bobek, M., Molek, P. a kolektiv (2009), *Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví*. Brno : Masarykova univerzita.
- Bohuňovská, M. (2006), *Zaváté šlépěje*. Jihlava : ECON.
- Bouška, T. (2008), Augustín Bubník. In: *Politici vězni.cz*. Dostupné online: http://www.politictivezni.cz/clanek_3_augustin-bubnik.html.
- Břešťan, Š. (2007), Příběhy 20. století – Krvavá pomsta za útěk z uránových dolů. In: *Hospodářské noviny*, 2007.
- Brinkey, W. (2011), *Útek sestry Cecílie*. Bratislava : Post scriptum.
- Bruckner, D., Focke, H. (1999), *Das waren Zeiten 2. Deutschland und die Welt nach 1871*. Berlin : Buchner.
- Bursík, T. (2009), *Přišli jsme na svět proto, aby nás pronásledovali*. Praha : Ústav pro studium totalitních režimů.
- Císařovská, B., Prečan, V. (2007), *Charta 77 : Dokumenty 1977 – 1989*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- Courtois, S. et kol. (1999), *Čierna kniha komunizmu*. Praha : Agora.
- Dobiáš, R. (2004-2010), *Triedni nepriatelja I-IV*. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška.
- Drda, A., Kroupa, M. (2008), *Kruté století*. Praha : Radioservis.
- Dubovský, P. (2019), *Akcie, zločiny a obete ŠtB a Pohraničnej stráže v Československu v rokoch 1948 – 1989*. Zborník z konferencie (v tlači). Bratislava : Ústav pamäti národa.
- Dvořáková, Z. (2013), *Popravení, kam jste se poděli? Příběh jednoho výskumu*. Praha : Nakladatelství Eva.
- Fabok, J. (1999), *Čo mi dalo väzenie*. Bratislava : Cad Press.

FOCUS (2018), Prieskum verejnej mienky. Závěrečná správa z prieskumu verejnej mienky. Dostupné online: <http://www.konzervativizmus.sk/article.php?6198>.

Friedrich, C., J., Brzezinski, K. Z. (1956), *Totalitarianism dictatorship and autocracy*. Cambridge : Harvard University Press.

Gyarfašová, S. (2017), Slovenský súd rehabilitoval obeť, ktorú pred 30 rokmi roztrhali psy na hranici. In: *Denník N*, 13.3.2017. Dostupné online: <https://dennikn.sk/703981/slovensky-sud-rehabilitoval-obet-ktoru-pred-30-rokmi-roztrhali-psy-na-hranici/>

Habovštiak, A. (1996), *Za mrakmi je moje milované slnko. Sestra Zdenka – obeť lásky a násilia*. Bratislava : Nové Mesto.

Hal'ko, J. (2004), *Rozbiť cirkev: Rozkolnícka Katolícka akcia*. Bratislava : Lúč.

Hanus, L. (2006), *Pamäti svedka storočia*. Bratislava : Lúč.

Havlíčková, H. (2000), *Dědictví. Kapitoly z dějin komunistické perzekuce v Československu 1948 – 1989*. Olomouc : Votobia, Poznán.

Horník, J. (2015), Útěk tunelem z tábora Nikolaj. In: *Paměť a dejiny* 3/2014, Ústav pro studium totalitních režimů.

Hovancová, A. (2002), *Spoved' odvlčeného. Krížová cesta gulagom*. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška.

Husek, J. (1999), *Za vlády vrahů. Zpráva o tom, co nechťejí slyšet*. Vizovice : Nakladatelství Lípa.

Janek, J. (1999), *Pohon na učitelov*. Bratislava : Slovenská ľudová strana.

Kabát, J. (2011), *Psychologie komunismu*. Praha : Práh.

Kalný, S. (2003), *Drámy na hraniciach*. Bratislava : Fortuna Print.

Kalous, J., Kolář, F. (2015), *Sport v komunistickém Československu*. Praha : Ústav pro studium totalitních režimů.

Kaplan, K. (2008), *Kronika komunistického Československa*. Praha : Barrister, Principal.

Kaplan, K., Paleček, P. (2001), *Komunistický režim a politické procesy v Československu*. Brno : Barrister & Principal.

Karlovský, A. (1990), Nezapomínáme. In: *Časopis Mukl*, 9-10 1990.

Katuninec, M. (2010), *Fašizmus, národný socializmus a komunizmus*. Bratislava : Slovenská akadémia vied.

Klobás, O. (2018), *Jak se chodí v laně*. Praha : Academia.

Korec, J., CH. (1990), *Od barbarskej noci*. Bratislava : Lúč.

Korec, J. (2005), *Od barbarskej noci. Na slobode*, Bratislava : Lúč.

Košút, J. (1996), *Cez červený očístec*. Bratislava : Mladá Detva.

- Krčméry, S. (1995), *...to nás zachránilo. (Brainwashing – vymývanie mozgu)*. Bratislava: Lúč.
- Kukal, K. (2003), *Deset křížů*. Rychnov nad Kněžnou : Nakladatelství Ježek.
- Lagová, V. (2006), Emma Olbrichová, In: Lagová, V., *Smrt' za mrežami*. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška.
- Lagová, V. a kol. (2007), *Život za mrežami*. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška.
- Langoš, J. (2005), Na úvod. In: *Pamät' národa*, č. 2, 2005.
- Le Bon, G. (2016), *Psychologie davu*. Praha : Portál.
- Letz, R. (2007), *Dokumenty k procesu s katolíckymi biskupmi Jánom Vojaššákom, Michalom Buzalkom a Pavlom Gojdičom*. Bratislava : Ústav pamäti národa.
- Letz, R. (2008), *Odkaz živým. Prípád Albert Púčik a spol.* Bratislava : Ústav pamäti národa.
- Mašková, T., Morbacher, L. (2014), *Železná opona v Československu. Dokumentace usmrčených na československých státních hranicích 1948–1989*. Praha : ÚSTR.
- Mihalco, Z. (2006), Komunistické vězení: 4500 mrtvých. Aktualně.cz. Dostupné online: <https://zpravy.aktualne.cz/domaci/komunisticka-vezeni-4500-mrtvych/r~i:article:276127/>.
- Mikloško, F. (2011), *Desať spravodlivých*. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška.
- Mikloško, F. (1991), *Nebudete ich môcť rozvrátiť*. Bratislava : Archa.
- Mikloško, F., Smolíková, G., Smolík, P. (eds., 2001), *Zločiny komunizmu na Slovensku v rokoch 1948 – 1989*. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška.
- Morbacher, L., (2009), *Dokumentace usmrčených na československých hranicích 1948-1989. Ústav pro studium totalitních režimů*.
- Neupauer, F. (2018a), Jezuita František Paňák. In: *(Ne)obyčajný život farára*. Ružomberok : Society for Human studies.
- Neupauer, F. (2018b), *Odvaha so sviečkou v ruke*. Bratislava : Vydavateľstvo Don Bosco.
- Neupauer, F. (2012), *Silvester Krčméry*. Bratislava : Nenápadní hrdinovia.
- Neupauer, F. (2018c), Väzeň Štefan Sandtner. Dostupné online: <http://www.saleziani.sk/storocnica-stefana-sandtnera/odborne-prispevky-o-stefanovi-sandtnerovi/vaezen-stefan-sandtner>
- Neupauer, F. (2012), *Za komunizmu nám bolo lepšie*. Bratislava : Vydavateľstvo Don Bosco.
- Ondo, J. (1996), *Armáda bez zbraní*. Trnava : Spolok sv. Vojtecha.
- Ondok, J. P. (2007), *Muklovský Vatikán*. Brno : Centrum demokracie a kultury.
- Padevět, J. (2019), *Komunistické lágry*. Praha : Academia.
- Pešek, J. (1998), *Odvrátená tvár totality*. Bratislava : Historický ústav SAV.

- Pešek, J., Barnovský, M. (1999), *Pod kuratelou moci. Cirkvi na Slovensku v rokoch 1953 – 1970*. Bratislava : Veda.
- Pipes, R. (2007), *Komunizmus*. Bratislava : Slovart.
- Pirník, J. (2002), Padesát let starý případ soud odložil. In: *Mladá fronta dnes*, 14.3.2002, https://www.idnes.cz/zpravy/domaci/padesat-let-stary-pripad-soud-odlozil.A020312_170007_domaci_boh
- Polišenská, M. (2006), *Čechoslováci v Gulagu a československá diplomacie 1945-1953*. Praha : Libri. Dostupné online: <https://www.upn.gov.sk/sk/zoznam-osob-odvlečených-do-gulagov/>.
- Rokoský, J. (2015), Ve stínu šibenice. Případ sovětského občana Timofeje Simulenska. In: *Paměť a dejiny*, 2/2015.
- Soudobé dějiny* (2009), Existoval v českých dějinách totalitarismus?, *Soudobé dějiny* 4/2009. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- Sivoš, J. (2005), Tábory nútenej práce na Slovensku v rokoch 1948 – 1953. In: *Pamäť národa*, č. 1, 2005, s. 8–27.
- Srholec, A. (1996), *Svetlo z hlbín jáchymovských lágrov*. Bratislava: Vydavateľstvo Michala Vaška.
- Šedivý, F. (2003), *Legie živých aneb Jáchymovské peklo*. Praha : Nakladatelství Eva.
- Šedivý, F. (2010), *Pod věží smrti*. Praha : Nakladatelství Eva.
- Šedivý, F. (2001), Tragédie u Stanovic. In: *Zpravodaj Konfederace politických vězňů* 5/2001, ročník 8.
- Šedivý, Z. (2003), *Uránový gulag*. Brno : Moba.
- Šimáčková, K. (2009), Fiktivní, nebo reálna ústava. In: Bobek, M., Molek, P. a kol., *Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějín bezpráví*. Brno : Masarykova univerzita, 2009.
- Štrasser, J. (2016), *Podat' svedectvo. Rozhovory s Františkom Mikloškom*. Bratislava : Slovart.
- Šutaj, Š. (2005), *Nútené presídlenie Maďarov do Čiech*. Prešov : Universum.
- Tomek, P. (2012), *Počty oběti komunistického režimu*, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunizmu. Dostupné online <https://www.policie.cz/clanek/obeti-komunistickeho-rezimu.aspx>
- Tomíček, R. (2000), *Těžba uránu v Horním Slavkově*. Sokolov : Okresní muzeum Sokolov.
- Uhorskai, P. (1992), *Ako to bolo*. Liptovský Mikuláš : Tranoscius.
- Ústav pamäti národa (2012), *Výročná správa Ústavu pamäti národa za rok 2011*. Bratislava : ÚPN. Dostupné online: <https://www.upn.gov.sk/data/upn-vyrocnna-sprava-2011.pdf>.
- Ústav pamäti národa (2016), Politické procesy na Slovensku. Dostupné online: <https://www.upn.gov.sk/sk/informacne-letaky-pre-studentov/>.
- Ústav pamäti národa (2015), Bibiana Wallnerová (1932). Dostupné online: <https://www.upn.gov.sk/sk/bibiana-wallnerova-1932/>

Ústav pamäti národa, Zločiny komunistického režimu na Slovensku. Dostupné online: <https://www.upn.gov.sk/sk/informacne-letaky-pre-studentov/>.

Varinský, V. (2004), *Tábory nútenej práce na Slovensku v rokoch 1941 – 1953*. Banská Bystrica : FHV UMB.

Vaško, V. (2008), *Dŭm na skále I-III*. Kostelní Vydří : Karmelitánské nakladatelství.

Váhala, R. (1992), *Smrt generála*. Praha : Mellantrich.

Vlachová, K. (2002), Věž smrti. In: *Česká televize*. Dostupné online: <https://www.ceskatelevize.cz/porady/1070044248-vez-smrti/20232727442/>.

Vrabcová, E. (2001), „Pracovné tábory a tábory nútenej práce na Slovensku v rokoch 1945 –1953“. In: Mikloško, F., Smolíková, G., Smolík, P. (eds., 2001), *Zločiny komunizmu na Slovensku v rokoch 1948 – 1989*. Prešov : Vydavateľstvo. Michala Vaška, s. 367 – 402.

Wallnerová, B. (2010), *Pod basovým kľúčom*. Bratislava : Jím78.

Wolton, T. (2017), *Une histoire mondiale du communisme*, tome 3. Les comlices, Grasset.

Zpráva o výsledku prohlídky věznice Leopoldov z dne 15. 5. 1953 (1992), In: Kukura, J. (red.), *Trestní činnost státních orgánů ve věznicích a táborech nucené práce v 50. letech*. Praha : Generální prokuratura, s. 5.

Zákon č. 553/2002 Z. z. o sprístupnení dokumentov o činnosti bezpečnostných zložiek štátu 1939 – 1989 a o založení ústavu pamäti národa a o doplnení niektorých zákonov (zákon o pamäti národa). Dostupné online: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2002-553>.

Zákon č. 219/2006 Z. z. o protikomunistickom odboji. Dostupné online: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2006-219>.

Autorské rozhovory s pamätníkmi

Rozhovor s generálom Milanom Píkom – Gyarfašová, S. (2017), Osudy otca a syna, In: Slovenský rozhlas, 25.6.2017 (dostupné online: <https://slovensko.rtvs.sk/relacie/osudy-ktore-pisalo-20-storocie/138332/osudy-otca-a-syna-heliadora-a-milana-piku>), Gyarfašová, S. (2017), Proti Hitlerovi bojoval päť rokov, o česť popraveného otca štyri desaťročia, In: *Denník N*, 28.7.2017 (dostupné online: <https://dennikn.sk/836338/general-milan-pika-sa-snazil-ocistit-meno-popraveného-otca-cely-zivot-komunisti-nedali-vydychnut-ani-jemu/>).

Rozhovor s Augustínom Bubníkom – Gyarfašová, S. (2017), Osudy Augustína Bubníka. In: Slovenský rozhlas, 17.2.2017. Dostupné online: <https://slovensko.rtvs.sk/relacie/osudy-ktore-pisalo-20-storocie/127152/osudy-augustina-bubnika>.

Rozhovor s Antonom Tomíkom – Gyarfašová, S. (2013), Z jáchymovských baní ušli vďaka Pytagorovej vete. In: *SME*, 13.12.2013 (dostupné online: <https://svet.sme.sk/c/7038668/z-jachymovskych-bani-usli-vdaka-pytagorovej-vete.html>), Gyarfašová, S. (2015), Osudy Antona Tomíka, In: *Slovenský rozhlas*, 1.11.2015 (dostupné online: <https://slovensko.rtvs.sk/relacie/osudy-ktore-pisalo-20-storocie/96046/>).

osudy-antona-tomika)

Rozhovor s Jaroslavom Fabokom (2011) – Gyarfašová, S (2017), Za odboj mu hrozil dvakrát trest smrti, v uránových lágroch a väzeniach strávil nakoniec 16 rokov. In: *Denník N*, 11.12.2017. Dostupné online: <https://dennikn.sk/969375/jaroslava-faboka-komunisti-dvakrat-odsudili-na-trest-smrti-16-rokov-prezil-v-uranovych-baniach-a-vazniciach/>

Rozhovor s Branislavom Tvarožkom – Gyarfašová, S. (2016), Osudy Branislava Tvarožka. In: Slovenský rozhlas, 28.8.2016. Dostupné online: <https://slovensko.rtvs.sk/relacie/osudy-ktore-pisalo-20-storocie/115333/osudy-branislava-tvarozka>

Rozhovor s Dobroslavom Pustajom (2011) – Gyarfašová, S. (2016), Osudy Dobroslava Pustaja. In: Slovenský rozhlas, 21.2.2016 (dostupné online: <https://slovensko.rtvs.sk/relacie/osudy-ktore-pisalo-20-storocie/102059/osudy-dobroslava-pustaja>), Gyarfašová, S. (2017), Politický väzeň Dobroslav Pustaj odmietol milosť prezidenta, za mrežami zostal 16 rokov. In: *Denník N*, 9.1.2017 (dostupné online: <https://dennikn.sk/651640/milost-od-prezidenta-novotneho-odmietol-jeho-rezim-totiz-zaviedol-samovazbu-von-sa-dostal-po-16-rokoch/>).

Rozhovor s Imrichom Mrázom – Gyarfašová, S. (2010), Príbeh na týždeň – Nespravodlivo stíhaní. In: *Slovenský rozhlas*, Gyarfašová, S. (2015), Eštebáci majú štedré dôchodky, politickí väzni živia a Smer má čas. In: *Denník N*, 18.10. 2015 Dostupné online: <https://dennikn.sk/271849/politicki-vazni-zomieraju-smer-ma-cas/>

Rozhovor s Boženu Hošťákovou – Gyarfašová, S. (2013), Vrahov z augusta 1968 nikto nepotrestal. Okupácia menila osudy ľudí. In: *SME*, 21.8.2013. Dostupné online: <https://domov.sme.sk/c/6907964/husak-vlani-si-hovoril-inac-napisala-okupantom-skoncila-na-samotke.html?ref=tab>

Rozhovor s Martou Ličkovou. – Gyarfašová, S (2016), Osudy Marty Ličkovej. In: Slovenský rozhlas, 7.2.2016, <https://slovensko.rtvs.sk/relacie/osudy-ktore-pisalo-20-storocie/99846/osudy-marty-lickovej>

Rozhovor s Františkom Čuňasom Stárkom – Gyarfašová, S. (2014), Stárek bojoval proti totalite v undergrounde: Normalizácia sa vracia. In: *SME*, 17.11.2014. Dostupné online: <https://domov.sme.sk/c/7007287/starek-bojoval-proti-totalite-v-undergrounde-normalizacia-sa-vracia.html>

Rozhovor so Štefanom Ružovičom – Gyarfašová, S. (2018), Návrat na miesto, ktoré neexistuje. In: *Reportéri RTVS*, 8.1.2018 <https://www.rtvs.sk/televizia/archiv/15230/145251>.

Foto: Juraj Bartoš

1.2 ROVNOSŤ

★ Peter Zajac

Úvod

Jednou zo základných deklarovaných vlastností socializmu bola rovnosť. Sformulovala ju už „ľudovo-demokratická“ Ústava 9. mája, prijatá v roku 1948 a zopakovala ju aj „socialistická“ ústava z roku 1960 a „federatívna“, prijatá v roku 1968. Od začiatku bola však mýtom. Vychádzala z troch pojmov – *ľud*, *ľudová demokracia* a *vedúca úloha strany*. Tieto tri pojmy sa pritom navzájom vylučovali. V jazykovej rovine na to poukazuje Petr Fidelius v úvahe *Alfa a omega*: „Za socializmu se [pracující člověk] stává činným subjektem [sic!] svého vlastního politického života. Alfou a omegou všeho je tu kvalita uplatňování vedoucí úlohy dělnické třídy a její strany.¹³⁵ [...] Vedoucí úloha strany je základní podmínkou existence a rozvoje socialismu.“ (Příloha RP, 21. 3. 1973, s. 3).¹³⁶

„Socialismus´ vlastně není, doslova vzato, pojem základní, je to spíš pojem střešový. Je to prostě globální označení pro takový model společnosti, jaký nám oficiálně propaganda předkládá.

Je to značkové pojmenování pro stav ve kterém se nachází společnost, je-li řízena komunistickými ´vůdci´ dle zásad ´lidové demokracie´.

Je to takové společenské zřízení, jež stojí a padá s tím, jak se uplatňuje vedoucí úloha strany: to je zde vskutku ´alfou a omegou všeho´ (81).“¹³⁷

Na jednej strane sa tu hovorí o robotníckej triede ako o ľuďoch a činnom subjekte politického života v ľudovej demokracii, na druhej strane o uplatňovaní vedúcej úlohy strany, čo sa navzájom vylučuje. Vedúca úloha strany je však pritom *základnou podmienkou existencie a rozvoja socializmu*. Komunistická strana

135 Fidelius (1983), s. 72.

136 C. d., s. 89.

137 C. d., s. 89.

nepoužívala nové pojmy, ale dávala tým starým nový význam, naplňovala ich „diametrálne odlišným obsahom“, ako to bolo aj v tomto prípade, ktorý viedol k záveru vtedajšieho tajomníka komunistickej strany Jana Fojtíka, že „socialismus a demokracie jsou neoddelitelne“.¹³⁸

Mýtovnosť tohto výroku spočíva na falošnom predpoklade, že socializmus je založený na rovnosti, garantovanej vedúcou úlohou komunistickej strany. Ak sa v československých komunistických ústavách po roku 1948 hovorí o rovnosti a zároveň ľudovej demokracii a vedúcej úlohe strany ako jej nevyhnutnej podmienke, vzniká falošný sylogizmus *železného drievka*, niečoho, čo je nemožné a bez čoho je zároveň nemožný socializmus a komunistický režim. Zárukou tejto rovnosti mal byť *nový človek*.

1.2.1 Rovnosť, rovnakosť

Základnou vlastnosťou moderného človeka dvadsiateho storočia bolo stotožnenie rovnosti a rovnakosti. Zrejmé je to pri pohľade na nacistické a komunistické masové podujatia, zobrazované s monumentálnym pátosom, založené na monolitnej kolektívnej identite a úplnom potlačení individuálnej totožnosti. Je až mrazivé sledovať, ako sa na seba podobá estetická vizualizácia monumentálneho pátosu v nacistickom a komunistickom režime, ktorá mala symbolizovať vznešenosť, ale znamenala v podstate len pompéznosť. Spájala sa s poetikou *rovnakosti*, rovnošaty, rovnakého kroku, rovnakého pozdravu, rovnakých úkonov, pri ktorých jednotlivец splyva s masou. Tak sa pri všetkej tematickej odlišnosti utvárala poetika nacistických a komunistických manifestácií, vojenských prehliadok, ceremónií a ceremoniálov, rituálov a všetkých ostatných foriem kolektívnych festivít¹³⁹, a to najmä u mladých ľudí, ktorí mali byť stelesnením nového človeka.

Jedným z kľúčových prejavov splynutia rovnosti a rovnakosti boli v socializme spartakiády. Ani ony neboli nové, ale naplňali „diametrálne odlišným obsahom“ formy tradičných *sokolských sletov*, ktoré komunistická moc odmietla. *Spartakiády* boli pritom ako *sokolské slety* masovými podujatiami „s výraznou a silne obrádnou formou festivity (masová prostná cvičení před velkým počtem diváků, průvody městem, od sletu roku 1920 vystoupení armády, sportovní soutěže, holdování, propojení na kulturní akce a ceremoniály“.¹⁴⁰ Vladimír Macura poukazuje na podobnosť a rozdielnosť *sokolských sletov* a *spartakiád*:

„Čím přesněji byl předobraz sletu přijat jako vzor pro spartakiádu, tím spíše však bylo třeba podtrhávat *novost* (podčiarkol PZ) a ojedinelosť podniku. Ta se samozřejmě hledala v kvantitativních ukazatelích, v dosud nevídané masovosti cvičení, v počtu okresních a krajských spartakiád a v účasti na nich. Od počátku byla spartakiáda také vytrhávána z logického kontextu, do kterého patřila: nebyla nahlížena jako prostá tělovýchovna slavnost, ale jako prvořadá historická událost. Prezident Zápotocký se o spartakiádě v novoročním projevu v roce 1954 zmínjuje jako o úběžníku veškerého snažení země: ‘Hledíme klidně budoucnosti vstříc. Nenecháme se znervóznit ani zastrašit. Budeme pokračovat ve své usilovné práci. Budeme plnit svoje plány, rozvíjet svoje akce, obzvlášť připravovat I. celostátní spartakiádu’.“¹⁴¹

Spartakiáda bola svojou matrjoškovou štruktúrou v rozličnej mierke a zároveň rovnakosti školského, okresného, krajského, celoslovenského a celoštátneho podujatia, organizovaného ako socialistická slávnosť predobrazom všetkých športových udalostí, v ktorých sa v socializme zamieňala rovnakosť s rovnosťou.

138 Fojtík (1977), s. 3., RP, 29. 12. 1977, s. 3. In: Fidelius, c. d., s. 89.

139 K festivitám bližšie kapitola 1.5 Festivity a alternatívna kultúra.-

140 Macura (1993), s. 66.

141 C. d., s. 66.

Jej najvyšším prejavom a výrazom sa stala športová reprezentácia socialistického, ľudovodemokratického štátu ako stelesnenie komunistickej ideológie nového človeka.

1.2.2 Nový človek

Pojmom, ktorý mal vystužiť triedny výklad rovnosti, bol *nový človek*. Nový človek nie je pritom pojmom, ktorý by sa viazal len na socializmus. Vznikol ako dedičstvo osvietenstva a európskej modernizácie, predovšetkým v dôsledku industriálnej revolúcie a spoločenských procesov, ktoré s ňou súviseli. To ho spájalo aj s demokraciou, ale v markantnej forme najmä s jej dvoma totalitnými excesmi, *fašistickým* a *komunistickým*, ako to zdôrazňuje Petr Placák:

„Titánská fantasmagorie, společná oběma velkým totalitním hnutím minulého století, nacizmu a komunizmu, byla základem radikality obou hnutí, v níž se nacistická vize árijského člověka překryla s komunistickou vizí ČLOVĚKA psaného velkými písmeny – zdravého, mladého a ušlechtilého tvora pravidelných rysů, obdařeného silnou vůlí, člena kolektivu s jasným a přesným individuálním i sociálním vědomím, pevných nervů, bez neuroz a nemocí, člověka zdravých emocí, očištěných od ufnukaného lítostivého sentimentu a od náboženství.“¹⁴²

Placák ďalej píše, že „tento antropologický ideál v totalitných vizích nacizmu a komunizmu splynul. V obou prípadoch se mělo k němu dospět s pomocí vědy a zdravotvědy, ‘sociální hygienou’ – v jedom případě rasovou selekcí a ve druhém případě selekcí sociální. Výsledek měl být stejný: nový člověk“.¹⁴³

Pri všetkých javových rozdieloch mala idea „nového človeka“ vo fašizme a socializme spoločnú modernizačnú osvietenско-romantickú tradíciu, absolutizáciu kolektívnej identity nad individuálnou a totalitný základ. To, čo znamenala pre chápanie fašistického nového človeka „takzvaná rasová hygiena, eliminácia údajne škodlivých dedičných vplyvov a chorôb, ktorej nástrojom mala byť sterilizácia a v extrémnych prípadoch, predovšetkým zo strany nacistického Nemecka, aj štátom riadené interrupcie či usmrcovanie, eufemisticky nazývané ‘eutanázia’“,¹⁴⁴ to znamenala pre socialistického nového človeka *triedna hygiena*, trestanie, väznenie, ostrakizovanie, vytesňovanie a vypudzovanie ‘triedneho nepriateľa’ a jeho *forklúziu* na okraj, za okraj a mimo spoločnosti.¹⁴⁵ Miloslav Szabó píše, že „už na september 1940 bola v Bratislave zhodou okolností naplánovaná výstava drážďanského Múzea hygieny s názvom Človek – zázrak života, v rámci ktorej sa návštevníci zoznamovali so stavbou ľudského tela a tým aj s víziou zdravím prekypujúceho ‘nového človeka’“.¹⁴⁶

Nový socialistický človek mal rad podobných vlastností, zabezpečujúcich jeho superioritu: „Jeho poslaním bylo naplnit dějinnou nutnost a přivést lidstvo do vrcholního stádia vývoje – komunismu“.¹⁴⁷ Pojem nového socialistického človeka mal konkrétne neuchopiteľné vymedzenie. Mohol byť „stelesnením ideologického symbolu“¹⁴⁸ a „emblematickým zosobnením politických ideálov“.¹⁴⁹ Natalia Skradolová sa naň pozerá z inej

142 Placák (2015), s. 54. Petr Placák tu cituje časopis SS Das schwarze Korps z knihy Niala Fergusona *Válka světa*, s. 254 – 255 a píše, že podobne, len s výmenou niekoľkých slov, by to mohla uverejniť aj sovietska *Pravda*.

143 C. d., s. 54.

144 Szabó (2020), s. 1.

145 K pojmu forklúzie bližšie Butlerová (2012), s. 93. Butlerová tu zavádza pojem forklúzie, zavrhnutia (rejection) či zapudenia (repudiation), ktorý prebrala od J. Lacana, J. Laplacea a J. – B. Pontalisa, pričom jeho pôvod vyvodzuje z Freudovho pojmu *Verwerfung*.

146 Szabó (2020), c.d., s. 3.

147 Nečasová (2018), s. 29.

148 C. d., s. 29.

149 C. d., s. 29.

perspektívy a pokladá ho „za alegorii a rétorickou figuru“¹⁵⁰ a John Haynes ho označuje priamo za „loutku lidové vlády“ a „populistického misonára kvalitatívnej zmeny ľudskej prirodzenosti“.¹⁵¹

Podľa Denisy Nečasovej existovali „tri hlavné konkretizácie, ktoré sa najčastejšie objavovali v dobovom oficiálnom diskurzu – dělník, žena a Sovětský svaz“, povedľa ktorých sa uplatňovali ďalšie konštrukty nových ľudí, „napríklad mladý človek, komunista, vojak apod“.¹⁵²

Pojem nového človeka má utopickú povahu. Je prospektívny, smeruje do budúcnosti. V tomto zmysle je akýmsi prevrátením pojmu mýtus, smerujúceho do mýtologickej minulosti. Chce byť utópiou budúcnosti, ale ostal falošným konštruktom, rovnako ako ním ostali iné exkluzívne totalitné pojmy nového človeka, ktoré sľubovali, čo nemohli pri svojej excesívnosti nikdy splniť, lebo boli založené na výlučnosti, ktorej základnou črtou bolo vylučovanie „tých iných“, „menejcenných“, „chorých“ .

1.2.3 Rovnosť a komunistické ústavy

V komunistickom režime boli prijaté tri ústavy. Prvou bol Ústavný zákon č. 150/1948 Sb, známy ako Ústava 9. mája po prevzatí moci komunistami. Deklarovala politické víťazstvo robotníckej triedy a ostatných pracujúcich. V čl. I ods.2- zakotvila princíp suverenity ľudu: „Lud je jediným zdrojom všetkej moci v štáte“, z čoho sa odvodzoval jej ľudovodemokratický charakter. Formálne odvodzovala moc od ľudu a zakotvovala rovnoprávnosť všetkých občanov. Zaručovala im rovnaké práva a slobody vrátane sociálnych práv; proklamovala úplnú rovnoprávnosť mužov a žien; zakotvila, že „Československá republika je jednotný štát dvoch rovnoprávných národov Čechov a Slovákov“ (čl. II ods. 1). Deklarovala politickú rovnoprávnosť, ale fakticky odstránila prostredníctvom Národného frontu a jej jednotnej kandidátky politickú pluralitu. Politický život koncentrovala do NFČS s obmedzeným počtom politických strán, ktorých úlohou nemal byť politický súboj, ale kooperácia, čo fakticky znamenalo politickú nadvládu komunistickej strany.

Ústava z roku 1960 bola prijatá Ústavným zákonom č. 100/1960 Zb. Prijalo ju Národné zhromaždenie 11. júla 1960. Jej prijatie sa zdôvodňovalo pokrokom v budovaní socializmu. Mala byť prechodom štátu z ľudovodemokratického na socialistický s víziou vybudovania komunizmu. Obmedzovala pritom vlastníctvo, zakotvené v malej miere v Ústave 9. mája a explicitne zakotvila v prvej hlave v článku 4 vedúcu úlohu komunistickej strany.

Ústavný zákon o česko-slovenskej federácii bol vydaný Národným zhromaždením Československej socialistickej republiky 27. októbra 1968 a vyhlásený v Zbierke zákonov pod číslom 143/1968 Zb. Týmto ústavným zákonom bola Československá socialistickej republika transformovaná na federáciu. Zmenená bola štruktúra vlády, zriadená Česká socialistickej republika a Slovenská socialistickej republika ako časti federácie. Vedúca úloha strany ostala v Ústavnom zákone o česko-slovenskej federácii zachovaná. Odstránená bola až v novembri 1989.

Politická rovnoprávnosť v zmysle politickej plurality po roku 1945 prestala elimináciou niektorých strán z politického života fakticky existovať. V rokoch 1948 – 1989 bola ústavne systémom Národného frontu a vedúcej úlohy komunistickej strany znemožnená.

150 C. d. s, 41 – 74.

151 C. d. , s. 29.

152 C. d., s. 13.

1.2.4 Kádrová politika a obmedzenie rovnoprávnosti

Vedúcu úlohu komunistickej strany v spoločnosti zabezpečovala kádrová politika komunistickej strany. Od kádrového hodnotenia závisela pracovná a sociálna existencia každého občana. Tvoril ho nomenklatúrny systém:

„Nomenklaturní systém, spojený s vytvárením tzv. kádrových porádků, měl být jedním ze stěžejních prvků kádrové politiky KSČ. Samotný pojem „nomenklatura“ („nomenklaturní kádr“) je často zúžené chápan jako odkaz na vrstvu funkcionářů KSČ, požívajících blíže nespecifikovaných výhod, což ale nevystihuje jeho pravý význam. Ten spočíval primárně ve vytvoření stabilního systému, který by zřetelně vyčíslil a rozvrstvil určité funkční stupně v politickém, hospodářském i občanském rozvrstvení společnosti a dané stupně následně kompetenčně přiřazoval pod kontrolu vybrané složky KSČ.“¹⁵³

Kádrové materiály sprevádzali každého občana od jeho školského veku cez pracovný život až do dôchodku a späť zasahovali aj do života jeho rodinných príslušníkov. Ich výrazom boli kádrové posudky. Kádrový posudok bol spis s údajmi, názormi a postojmi občanov. Na starosti ich mal kádrový pracovník z osobných, kádrových a iných oddelení, ktoré mal povinne každý podnik. Keďže práca bola zo zákona povinná, fakticky neexistoval nikto, kto by sa mohol pohybovať mimo rámcov kádrovej politiky.

Kádrová politika sa menila v čase. Po roku 1948 bol hlavným kritériom „triedny pôvod“ a vzťah ku komunistickému režimu. Po roku 1970 sa kládol najväčší dôraz na vzťah k Sovietskemu zväzu a okupácii Československa v auguste 1968, ktorú komunistický režim charakterizoval ako „bratskú pomoc“. Formalizovaná podoba kádrového posudku sa po roku 1968 nazývala „komplexným hodnotením“, ktoré sa uskutočňovalo v pravidelných intervaloch.

Jadro kádrového posudku tvorili počas celej existencie komunistického režimu príbuzenské a pracovné vzťahy. V diskusii o kádrovaní v dobe neslobody opísal situáciu historik Jaroslav Cuhra z Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR:

„Asi bych se odpíchl od toho slova „kádroval někoho“. To je vlastně něco, co se tu vynořilo jako slovo, intenzivně používané po únoru 1948. V jistém ohledu je to dovoz ze Sovětského svazu, je to produkt politiky a zkušenosti komunistické strany. A v nějakém tom obecném myšlení je to chápáno jako pejorativně pojaté prověřování někoho, jeho kontrola. A zafixování obrazu člověka v nějakých materiálech tak, aby byly stále dohledatelné o něm informace, což úplně nevystihuje, co to kádrování je, protože ono to mělo i kontexty jiné. Je to taky odraz pokusu komunistické strany přetavit ten teoretický základ, svou představu o společnosti, kterou přetvoří do praxe. Tzn., že skrze kádrování, zasazení člověka do nějakého kontextu, zjištění údajů o jeho schopnostech se postaví na ideální místo. A společnost bude postupovat ideálně kupředu. Není to tedy jenom kontrola, ale je to i ta výchova.“¹⁵⁴

153 Knapík, Franc a kol. (2011), s. 599.

154 O kádrování v době neslobody v Československu diskutovali v Historii.cs ze 14. září 2013 historik Jaroslav Cuhra z Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, socioložka Marie Černá z Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR a badatelka Katka Volná z FF Univerzity Karlovy. Moderoval Vladimír Kučera.

Fotografie

1. Příjmení a jméno:
(uveď i změny)

Rodné jméno:

2. Den, měsíc a rok narození:

Místo:

Okres:

3. Stav:

Datum sňatku:

4. Národnost:

5. Náboženství:

6. Státní příslušnost:
(došlo-li ke změně,
uveď i dřívější)

7. Č. obč. průkazu:

8. Bydliště nynější:

Telefon:

přechodné:

S kým žiješ ve společné domácnosti?
(uveď i jméno podnájemníka)

9. Bydliště od roku 1938:
(přesné adresy)

od kdy — do kdy

10. Manžel(ka, druh, družka, snoubenec):

Jméno i příjmení:
(též rodné)

Den, měsíc a rok narození:

Místo:

Okres:

Původní povolání:

Národnost: dřív. stát. přísl.:

Náboženství:

Zaměstnán:
jako:

Plat:

Bydliště:

Politická příslušnost od r. 1945:

Nynější politická příslušnost:

Členství a funkce
v masových organizacích:

11. Děti:

Naroz.

povolání původní

stát. přísl.

bydliště:

1. polit. org. kde?

2. člen masových
organizací:

zaměstnán:

jako:

1.

2. člen masových
organizací:

zaměstnán:

1.

2.

zaměstnán:

1.

2.

zaměstnán:

1.

2.

12. Rodiče, vlastní, i když nežijí

Naroz.

povolání původní

stát. přísl.

bydliště:

polit. organizován
dříve: nyní:

otec:

zaměstnán:

jako:

matka:

zaměstnána:

jako:

Štandardný kádrový dotazník obsahoval základné údaje kádrovaného, vrátane bydliska pred rokom 1938, z ktorého sa dali odčítať jeho sociálne pomery pred rokom 1945. Obsahoval mená spolubývajúcich. Údaje manžela/manželky, druha/družky, snúbenca/snúbenkyne. Údaje detí a rodičov. Ich náboženstvo a politickú príslušnosť. Údaje (aj nežijúcich) rodičov manžela/manželky. Zdravotný stav kádrovaného a príslušníkov jeho rodiny. Ich majetkové pomery. Vojenskú službu v československej a zahraničnej armáde. Vyznamenania. Školské vzdelanie. Pôvodné povolanie. Zamestnanie od vstupu do praxe. Terajšie zamestnanie. Odborné alebo politické odborné kurzy, školenia, školy. Iné odborné znalosti. Pracovné schopnosti a skúsenosti. Prekladateľskú a publicistickú činnosť. Štúdium odbornej literatúry. Činnosť vo funkcii referenta alebo učiteľa na nejakej odbornej alebo politickej škole, kurze alebo školení. Pracovné záväzky. Budovateľské úlohy. Úderníctvo. Zlepšovateľstvo vrátane počtu zlepšovacích návrhov. Účasť na brigádach. Oblasti, v ktorých sa chcel kádrovaný zdokonaľiť. Osobné záľuby. Znalosť cudzích jazykov. Mená súdruhov, ktorí mohli potvrdiť údaje.

Do kádrového dotazníka boli nenápadne vložené aj brizantné politické údaje. Členstvo v nejakej strane pred rokom 1938, po roku 1938, po roku 1945, po roku 1948. Členstvo v nejakej aktivistickej strane. Účasť v domácom alebo zahraničnom odboji. Väznenie. Účasť na revolúcii v roku 1945. Prechod očistným konaním. Účasť pri februárových udalostiach 1948. Opatrenia akčného výboru v roku 1948. Opatrenia proti príbuzným. Štúdium politickej literatúry. Spolkové členstvo a činnosť. Verejné funkcie. Členstvo v celoštátnych organizáciách. Pobyty v zahraničí. Údaje o tom, kto z príbuzných žije v cudzine. Nadviazanie stykov v zahraničí. Meno človeka, ktorý môže údaje potvrdiť.

Kádrový dotazník je rozsiahly. Zahŕňa príbuzenský okruh manželov, detí, rodičov a ďalších príbuzných, v podstate siaha generačne hlboko do obdobia pred rokom 1945. Má hĺbkový charakter, zasahuje nielen vzdelanie a zamestnanie kádrovaného, ale aj jeho záľuby, mimopracovné činnosti, politickú činnosť, záujmovú činnosť. Celý kádrový dotazník je postavený na systéme pozitívneho a negatívneho hodnotenia, ktoré môže mať pre kádrovaného uprednostňujúcu alebo diskriminačnú povahu. V podstate je celý kádrový dotazník postavený na systéme sebadenunciácie, kontrolovanej vonkajšími inštanciami.

Kádrový dotazník striedal „nevinné“ a „zákerne“ otázky. Tie zákerne sa týkali všetkého, čo mohlo kádrovanému poškodiť: jeho členstvo v demokratickej strane pred rokom 1948, 1945, 1939. Členstvo vo fašistickej alebo fašistoidnej organizácii. Podobne to platilo u jeho príbuzných. Ale negatívne sa hodnotili aj príbuzní v zahraničí, lebo to indikovalo možný bližší vzťah ku kapitalistickej cudzine. Zasahovalo to lektúru odbornej nemarxistickej literatúry. Účasť na rozličných kurzoch a školeniach znamenala naopak pozitívne body. Kádrový profil hodnoteného sa mohol meniť. Študenti na niektorých typoch vysokých škôl si napríklad „vylepšovali“ kádrový profil tým, že šli na rok na brigádu do výrobného podniku, čím sa stali napríklad z detí buržoázných rodičov robotníckymi kádrami. Platilo to však zásadne, celoplošne, hoci často s väčšou alebo menšou mierou dôslednosti.

Kádrový dotazník bol v deklarovanej „spoločnosti rovnosti“ faktickým prejavom triednej nerovnosti a sociálnej diskriminácie. Jednotlivé činnosti a aktivity kádrovaného a jeho rodinných príslušníkov, a to generačne smerom k rodičom a deťom, príbuzensky k rodine manžela/manželky a ich príbuzných a časovo do hĺbky pred komunistickým režimom rozhodovali o tom, aký typ činností smie kádrovaný vykonávať, akú úroveň vzdelania, pracovnej kvalifikácie a pracovného postupu môže dosiahnuť, aké funkcie si smie nárokovať, do akých krajín smie alebo nesmie vycestovať.

Československé ústavy v rokoch 1948 – 1989 deklarovali ústavne zaručenú politickú a sociálnu rovnoprávnosť, rovnoprávnosť mužov a žien, národov a národnosti. Kádrové dotazníky ako kľúčová forma nomenklatúrneho systému boli však pravidlami reálne existujúcej diskriminácie občanov v ľudovodemokratickom a socialistickom systéme, existujúcom na báze vedúcej úlohy komunistickej strany.

Takýto bol reálny pomer mýtu rovnosti a jej faktickej skutočnosti.

Záver

Článok 4 o vedúcej úlohe komunistickej strany bol jedným z prvých, ak nie vôbec prvým článkom Ústavy, ktorý bol v novembri 1989 z ústavy odstránený. Kádrové materiály, uložené v podnikoch, v kádrových oddeleniach alebo oddeleniach zvláštnych úloh, si jednotliví zamestnanci rozobrali ako prejav konca nenávideného kádrovania komunistického režimu. Zabudlo sa pritom len na jedno. S kádrovými materiálmi bola vygumovaná aj veľká časť komunistickej minulosti. Prisluhovači komunistického režimu ostali bez predchádzajúcej identity, čo v ich prípade znamenalo, že si vygumovali aj komunistickú minulosť. Historik Petr Zídek sa dnes pýta, kto umožnil vrátenie kádrových materiálov. Kto ich písal a podľa akých pravidiel? Tajomstvom je podľa neho opradené celé kádrovanie. Kádrové materiály museli zmiznúť v chaose novembrových udalostí, lebo boli zlým svedomím spoločnosti.¹⁵⁵

Mýtus rovnoprávnosti a realitu diskriminácie v komunistickom režimu nahradil po roku 1989 nový mýtus nevinnosti komunistickej minulosti.

155 https://www.lidovky.cz/noviny/konec-kadrovani.A081115_000079_ln_noviny_sko

Literatúra

- Butlerová, J. (2012), Zavrženo: Jazyk cenzury. In: Pavlíček, T. – Píša, T. – Wögerbauer, M. (eds.): *Nebezpečná literatúra?* Brno : Host.
- Clark, T. (1993), The „New Man´s Body: A Motif in Early Soviet Culture. In: Bown, C. – Taylor, B. (eds.): *Art of the Soviets. Paintings, Sculpture and Architecture in a One Party State 1917 – 1992*. Manchester : Phaidon Press Inc.
- Fidelius, P. (1983), Alfa a omega. In: *Jazyk a moc*. München : Karel Jadrný Verlag.
- Haynes, J. (2003), *New Soviet Man. Gender and Masculinity in Stalinist Soviet Cinema*. Manchester – New York : Manchester University Press.
- Cheng, Y. (2009), *Creating the „New Man“. From Enlightenment Ideals to Socialist Realities*. Honolulu : University of Hawai'i Press.
- Knapík, J., Franc, M. a kol (2011), *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948 – 1967*. Praha : Akademie.
- Macura, V. (1993), *Šťastný věk. Symboly, emblémy a mýty 1948 – 89*. Praha : Pražská imaginace.
- Nečasová, D. (2018), *Nový socialistický člověk. Československo 1948 – 1956*. Brno : Host
- Placák, P. (2015), *Gottwaldovo Československo jako fašistický stát*. Praha – Litomyšl : Paseka.
- Skradol, N. (2009), Homus Novus: The New Man as Allegory. *Utopian studies* 20.
- Szabó, M. (2020), „Nový člověk“ a hygiena v slovenskom vojnovom štáte. In: *Denník N*, 9. apríla 2020, 16: 35.

Foto: Juraj Bartoš

1.3 OBČIANSKA SPOLOČNOSŤ

★ Boris Strečanský

Úvod

Dnes často skloňovaný pojem občianskej spoločnosti si našiel svoje miesto v spoločenskom vedomí predovšetkým po Novembri 1989. Dovtedy sa tento pojem fakticky verejne nepoužíval. Totalitný komunistický režim nemohol a ani nechcel pripustiť do verejného diania iných, komunistickou stranou nekontrolovaných aktérov, a preto občianska spoločnosť nespádala v jeho ponímaní do oficiálnej rétoriky reálneho socializmu.

Občianska spoločnosť ako spoločenstvo slobodných občanov presadzujúcich svoje záujmy a naplňajúcich svoje autonómne potreby nemohla byť tolerovaná v komunistickom jazyku, ani v realite socializmu, pretože pre totalitný štát predstavovala nebezpečný prvok narúšajúci monolitnú jednotu štátu, strany, pridružených socialistických organizácií a ideologickú poslušnosť ich členov. Komunistický režim si uvedomoval, že si musí podrobiť rôzne inštitucionálne formy meštianskej spoločnosti, fungujúce v českej a slovenskej spoločnosti od devätnásteho storočia do konca medzivojnovnej Československej republiky vo forme rozmanitých spolkov a monolitizovať ich v zmysle vedúcej úlohy komunistickej strany, čo sa aj stalo v rámci jednotného Národného frontu, pod ktorý spadali aj rozličné spolky a záujmové organizácie ako Slovenský ovocinársky a záhradkársky zväz, Slovenský rybársky zväz, Slovenský poľovnícky zväz, Slovenský zväz včelárov, Zväz slovenských filatelistov.

V päťdesiatych a šesťdesiatych rokoch vznikali v rámci *kultúry prezencie* rozličné formy toho, čo dostalo po roku 1989 názov *kmene*.¹⁵⁶ Všetky patrili do subkultúry mladých, ale niektoré z nich, napríklad tajná cirkev, ekologickí aktivisti, alternatíva a alternatívni divadelníci, folkeri, výtvarníci, disident, underground tvorili latentné, skryté alebo verejne manifestované formy toho, čo sa po roku 1989 začalo označovať ako občianska spoločnosť. To sa týka aj laicistických hnutí, formujúcich sa v odpore proti zmeraveným

¹⁵⁶ 518 (2013).

oficiálnym inštitucionálnym štruktúram.¹⁵⁷ Roztrúsené, ale vzhľadom na svoju nízku početnosť vplyvné komunity disidentov, ohraňované, ale čoraz intenzívnejšie prejavy nezávislej iniciatívy v kultúrnej či environmentálnej oblasti, boj za náboženskú slobodu v osemdesiatych rokoch u nás a predovšetkým masové protestné vystúpenia a následný pád komunizmu vo východnej Európe v rokoch 1989 a 1990 otvorili priestor pre explóziu občianskeho združovania ako jedného z kľúčových prejavov občianskej spoločnosti. Nárast občianskeho združovania však nebol badateľný len vo východnej Európe ale aj v Afrike, Latinskej Amerike i Ázii. V prípade Slovenska respektíve Československa sa hovorilo o znovuzrození občianskej spoločnosti, ktorá nadväzovala na svoje korene spreď obdobia komunistickej a ľudáckej totality.¹⁵⁸

Azda závažnejším paradoxom nostalgie a mýtov socializmu je, že dnes, tridsať rokov po zmene režimu, ľudia hodnotia obdobie socializmu pozitívne nielen v socioekonomických kategóriách, ale aj v kategóriách morálky, sociálnej súdržnosti či spravodlivosti. Vo väčšine týchto postojov sa prejavuje diferenciácia spoločnosti podľa veku a názorového delenia, keď výrazne väčšia nostalgia za bývalým režimom sa vyskytuje medzi staršími a socialistickými respondentmi než medzi mladšími, konzervatívnymi a liberálnymi, hoci napríklad vo vysokom hodnotení spravodlivosti socializmu sú na tom rovnako.

V reprezentatívnom prieskume verejnej mienky agentúry FOCUS z roku 2018 viac než dve tretiny (71 %) opýtaných súhlasilo s tvrdením, že „socializmus viedol ľudí k morálnejšiemu správaniu“.¹⁵⁹

Podobne až 81 % respondentov súhlasilo s tvrdením, že „ľudia si viac pomáhali, solidarizovali sa medzi sebou a boli si bližší“. S týmto výrokom súhlasila väčšina respondentov vo všetkých vekových a vzdelanostných skupinách, dokonca aj tí, čo sa identifikovali na pravej strane škály. Socializmus bol tiež charakterizovaný ako obdobie, v ktorom „medziludské vzťahy boli (za socializmu) lepšie, spoločnosť bola súdržnejšia a ľudia si menej závideli“. Medzi všetkými vekovými skupinami prevláda presvedčenie, že socializmus bol taktiež sociálne spravodlivejší. Respondenti, už menej prekvapujúco, skôr odmietali tvrdenie, že socializmus bol slobodným režimom a ľudské práva sa dodržiavali. S prevažným nesúhlasom sa takisto stretli tvrdenia, že voľby prebiehali slobodne a demokraticky.¹⁶⁰

Pri jemnom rozostrení sa v kolektívnej pamäti utvára skreslený obraz socializmu ako spoločnosti, ktorá v porovnaní s dneškom bola „lepšia“, „súdržnejšia“, „ľudia si menej závideli“ a zároveň bola „spravodlivejšia“. To, k čomu sa tieto kategórie vzťahujú, súvisí s prienikom dvoch dimenzií života spoločnosti: politicko-ekonomickej a morálnej. Ekonomické zaostávanie socializmu a totálna politická nesloboda sú nespochybniteľnými faktami. No zhovievavé a priaznivé reinterpretovanie morálnej dimenzie života počas socializmu predstavuje to, čo otázku nostalgie za komunizmom robí znepokojujúcou, pretože v spoločnosti podkopáva dôveru k morálnej prevahe slobodnej spoločnosti nad neslobodnou, demokracie nad totalitou.

1.3.1 K pojmu občianska spoločnosť

Čo však pojem občianskej spoločnosti označuje? Michael Edwards ho člení na tri rozmery, ktoré ho skonkrétnujú a zároveň pokrývajú šírku toho, čo označuje.¹⁶¹

Prvým rozmerom je *asociatívnosť*. Pod ňou sa rozumie združovací a spolčovací rozmer, vyplňajúci priestor medzi štátom a jednotlivcom v podobe iniciatív, svojpomocných či advokačných združení, nadácií, charít, protestných hnutí za dodržania podmienky dobrovoľnosti vstupu a výstupu.

157 Blažek, Olmerová (1985).

158 Siegel, Yancey (1992).

159 FOCUS (2018).

160 Tamže.

161 Edwards (2004).

Druhým rozmerom je podľa Edwardsa *normatívnosť*, ktorá predstavuje hodnotový rozmer. Je to poňatie občianskej spoločnosti ako dobrej spoločnosti, v ktorej sa rozvíjajú cnosti, morálka, slušnosť, súcit, solidarita, sloboda, spravodlivosť, dôvera.

Tretím rozmerom je *deliberatívnosť*, ktorá v súlade s duchom habermasovskej predstavy reprezentuje rozmer zdieľanej diskurzívnej verejnej sféry, dialógu, participácie, komunikatívnosti, cez ktoré sa obrusujú hrany medzi rôznymi, často protichodnými názormi a postojmi a utvára sa normatívny konsenzus o tom, čo je dobrá spoločnosť. Aktérmi v tomto rozmere sú občania, priamo alebo vo forme asociácií, ale aj médiá, politické strany, cirkvi a ďalší, ktorí vstupujú do verejnej sféry.

Tieto tri rozmery predstavujú prizmu, cez ktorú sa dajú konfrontovať prežívajúce mýty o socialistickej spoločnosti s vtedajšou realitou.

1.3.2 Paradox iného priestoru

Môžeme teda hovoriť o takto vymedzenej občianskej spoločnosti v podmienkach štátu s totalitnou povahou?¹⁶² Niektorí autori preferujú pomenovanie obdobia 1948 – 1989 ako prehistórie občianskej spoločnosti, keďže totalitná povaha štátu neumožňovala existenciu nezávislej občianskej spoločnosti. Tento pohľad ale redukuje rozmanitosť prostredia, ktoré tu napriek jednotnej fasáde existovalo. Práve preto je možné hovoriť o občianskej spoločnosti za socializmu. Treba ju však kvalifikovať, pričom sa dá vyjsť z nasledovných dvoch premís.

Prvá vychádza z toho, že totalitný štát bol mocný, ale nebol všemocný. Napriek veľkému úsiliu nedokázal potlačiť a anihilovať všetkých aktérov, podzemné spolky, neformálne iniciatívy, tajnú cirkev či disidentov, ale nedokázal zamedziť ani tomu, aby si ľudia vo svojej privátnej sfére vytvárali priestory pre slobodné združovanie bez dohľadu štátu v rôznych subkultúrach – spomeňme vodákov, trampov či v neskoršom období pankáčov. Totalitný štát, hoci sa usiloval, nedokázal úplne vstúpiť do svedomia všetkých ľudí, určiť im hodnoty, v ktoré mali veriť a postoje, ktoré mali určovať ich správanie. Mnohých takpovediac ohlúpil, iných podvedome naučil správaniu, ktoré bol dôsledkom usporiadania vzťahov v spoločnosti – ako napríklad pasivita či spoliehanie sa na štát. Ale neplatilo to pre všetkých a mnohí ľudia si uchovali autonómny pohľad i do istej miery aj správanie. A rovnako nedokázal vyplniť všetky priestory medzi štátom a jednotlivcom. Slobodná verejná sféra ako taká síce neexistovala, avšak iný, paralelne prebiehajúci diskurz prebiehal. Hlavne po roku 1968 na inej úrovni v inotajoch, humore, ale aj vo vytesnenom polo-súkromnom, polo-verejnom priestore tajnej cirkvi, umeleckých alternatív, či ochranárskych iniciatív.

Druhá premisa hovorí, že existoval tichý konsenzus absurdného divadla. Inými slovami, že popri obmedzenej, ale pretrvávajúcej autentickej, skutočnej občianskej spoločnosti v dobe neslobody existoval aj iný svet, svet mohutný, *takmer* všadeprítomný a všeobjímajúci. Svet, ktorý sa vydával za slobodnú, demokratickú socialistickú spoločnosť umožňujúcu jej členom „všestranne a slobodne sa rozvíjať a naplňovať svoje potreby“ prostredníctvom združovania v masových socialistických spoločenských organizáciách zjednotených pod hlavičkou Národného frontu a kontrolou komunistickej strany. V tomto pokrivenom a falošnom svete pod dozorom ideológov strany sa hralo absurdné divadlo, v ktorom jeho dramaturgovia,

¹⁶² Pod pojmom totalitný štát sa napriek odlišnostiam a variáciám v jeho konkrétnych podobách pre účely tohto textu rozumie v kontexte Slovenska respektíve Československa obdobie od začiatku októbra 1938 po november 1989. V konceptuálnom rozmere sa pod totalitarizmom napriek jeho regionálnym i dobovým individuálnym variáciám rozumie aspirácia štátu úplne kontrolovať jednotlivca, fyzicky i duševne. Miera naplnenia tejto aspirácie sa v rôznych fázach vývoja totalitného štátu mení, no aspirácia ostáva. Zároveň je vždy prítomné povedomie o všemocnosti štátu a o neohraničenosti jeho pôsobenia. (Ebenstein, 1968).

režiséri, herci a komparz – občania – udržiavali tichý konsenzus o hraní tohto divadla v presne vymedzených priestoroch a témach, ktoré nemali potenciál ohroziť či spochybníť spoločenské zriadenie a vo svojej benígnosti umožňovali mnohým obyvateľom tejto krajiny akú-takú sebarealizáciu – napríklad v športe, modelárstve či záhradkárstve. Výstižne túto rozporuplnú realitu pomenoval Václav Havel, keď napísal, hoci možno viac s ohľadom na českú než na slovenskú spoločnosť:

„Dalo by se dokonce říct, že skutečnou a nejdůležitější „paralelní polis“ dnes nepředstavuje „disidentský svět“, ale svět smýšlení a privátních zájmů celé společnosti, která sice jednou rukou dává totalitní moci to, co na ní bezpodmínečně vyžaduje, ale druhou si zároveň dělá vše, co sama chce a co nemá s vůlí této moci pranic společného.“¹⁶³

Tieto dva svety paralelne koexistovali väčšinou vedľa seba, hoci niekedy a niekde sa aj prelínali. V ojedinelých prípadoch niekde občianska spoločnosť dokázala kolonizovať oficiálne štruktúry. Spomeňme napríklad organizáciu Strom života, ktorá žila svojím životom na základni Slovenského zväzu mládeže (SZM). Oba svety, svet SZM a svet Stromu života existovali v rámci jednej platformy, a zároveň boli oddelené. Svet Stromu života žitou skúsenosťou vytváral pritom to, čo môžeme nazvať istou podobou občianskej spoločnosti v období socializmu.

Úvahu o dobe neslobody treba rozšíriť v slovenskom kontexte aj o obdobie rokov 1938 – 1948. Ľudácky režim sa etabloval čoskoro po Mníchove. V roku 1939 začal budovať totalitný štát, akurát s inou ideológiou, ale nástroje, ktoré používal pre ovládnutie spoločnosti, boli zhodné s tými, ktoré komunisti aplikovali od roku 1948 – ovládnutie organizačného priestoru, rozpustenie spolkov, združení a nadácií, ich včlenenie do masových organizácií, propaganda masírujúca povedomie v duchu štátnej ideológie a represia voči vzpierajúcim sa.

Aj obdobie rokov 1945 – 1948, ktoré predstavovalo prechod z jednej totality do druhej s prvkami uvoľnenia, vykazovalo predovšetkým v oblasti regulácie spoločovacieho práva a toho, čo môžeme nazvať občianskou spoločnosťou nedemokratické a reštriktívne prvky. A hoci bolo z istého pohľadu liberálnejšie než roky vojnovej Slovenskej republiky, predsa len bolo spojené so zásadnými obmedzeniami.

1.3.3 Likvidácia občianskej spoločnosti na Slovensku totalitnými režimami

Ralf Dahrendorf diagnostikuje povahu totalitného režimu takto:

„Totalitný stav je nezlučiteľnosť privilégia bez kontextu s občianstvom bez zakotvenia; spoločnosť, ktorá ako sa zdá, nie je schopná ísť či už napred k občianskej spoločnosti alebo nazad k tradičnejším vzorom. Totalitný proces rieši nezlučiteľnosť tým, že ničí všetky prežívajúce tradičné alebo autoritatívne štruktúry. Ale na ich miesto nekladie nič trvácne. Uskutočňuje zápornú časť modernizácie bez toho, aby vytvoril jej kladnú analógiu. Totalitárstvo je čistou deštrukciou.“¹⁶⁴

Dahrendorf, odkazujúc na Franza Neumanna, popisujúceho techniky nástupu totalitných režimov, ďalej píše, že totalitný režim sa usiluje jednotlivca atomizovať, vykoreniť z pradiava miestnych vzťahov, z rodiny, práce, tradície, náboženstva alebo zábavy.

¹⁶³ Havel (1988).

¹⁶⁴ Dahrendorf, (1991), s. 144.

Totalitné režimy, charakterizované v kapitole 1.1 Totalitná povaha komunistického režimu a jeho obeť, sú tak typické svojou deštruktívnou povahou voči všetkému, čo nemôžu ovládnuť. Spolky, združenia, nadácie, základiny – asociatívny priestor občianskej spoločnosti – sa preto stáva prirodzeným priestorom určeným na ovládnutie. Obdobie rokov 1938 – 1952, ktoré zachytávalo nástup dvoch rozdielnych, ale totalitných režimov, tak predstavuje v našich dejinách bezprecedentný zásah do občianskeho prostredia.¹⁶⁵ Do prostredia, ktoré sa organicky utváralo od druhej polovice 19. storočia a predstavovalo kontinuálne rozvíjaný svet spolkov, združení a nadácií vo svojej pluralite, ale i exkluzívnom partikularizme, nepotizme či šovinizme. Svet udržiavajúci rôzne tradície, demokratické i antidemokratické, medzigeneračné prepajenia i profesijné či stavovské zvyklosti. Ako pripomína Lipták, už v roku 1918 boli na Slovensku desiatitisíce ľudí, ktorí mali skúsenosti so spolkovým životom, a mali vytvorené návyky z vnútrospolkovej demokracie.¹⁶⁶ Tento svet zažil v rokoch 1918 – 1938 v podmienkach demokratickej republiky svoj zlatý vek rozvoja a hoci v porovnaní s českými krajinami stále zaostával kvalitatívne i početnosťou, intenzívne sa rozvíjal a postupne sa tradícia spolčovania presúvala z miest na vidiek. Zároveň však bol výrazne stranícky kooptovaný a popri svojej demokratizujúcej funkcii prispieval aj k rastúcej intolerancii.¹⁶⁷

Nástup ľudáckeho i komunistického režimu poukazuje na ich spoločné totalitné črty a podobnú logiku i tempo ovládnutia nezávislej, autonómnej sféry. Napríklad už 28. októbra 1938 boli nariadením slovenskej vlády číslo 48 rozpustené s okamžitou platnosťou tzv. polovojenské a branné organizácie pôsobiace na slovenskom území, ako napríklad Československý Orol a Sokol (hoci spolky, ktorých boli súčasťou, zatiaľ rozpustené neboli)¹⁶⁸. Za jedinou oprávnenú brannú organizáciu na území Slovenskej krajiny bola ustanovená Hlinkova garda. Čoskoro boli „dobrovoľne rozídené“ – ergo zakázané – slobodomurárske, komunistické, telovýchovné organizácie, miestne skupiny Maďarského kultúrneho spolku, české a všetky židovské spolky okrem spolkov vyvíjajúcich náboženskú činnosť. Existovala snaha včleniť ich do štruktúry Hlinkovej strany, pričom niektoré si ubránili samostatnosť, napríklad Živena či Katolícka jednota žien. Elena Mannová uvádza, že v Bratislave koncom roka 1943 poklesol počet spolkov z približne 700 na 356 a v roku 1944 na 276.¹⁶⁹

Po vojne nastalo na jednej strane uvoľnenie, na druhej pokračovala reštrikcia vo vzťahu k porazeným a tým, na ktorých sa vzťahoval princíp kolektívnej viny. Niektoré pramene uvádzajú, že na Slovensku bolo tesne po vojne evidovaných cca 10 tisíc spolkov s vyše pol miliónom členov.¹⁷⁰ Už 22. júna 1945 však Povereníctvo Slovenskej národnej rady pre veci vnútorné vydalo „úpravu“, ktorou sa realizovalo nariadenie Slovenskej národnej rady z 25. mája 1945 o rozpustení a zakladaní spolkov. Išlo najmä o nemecké a maďarské spolky, ktorých členstvo malo prevažne takéto zloženie, ale aj o také, ktoré boli podozrivé či „pod pláštikom spolku nepestujú činnosť inú, ako má uvedené v stanovách, najmä činnosť politickú alebo protiludovú, protidemokratickú“.¹⁷¹ Majetok týchto spolkov bol spisovaný, zabezpečený a úrad menoval jeho správcu.

Lahkosť likvidácie spolkového prostredia bola po vojne spôsobená aj tým, že ľudácke organizácie boli zakázané a rušené hneď po vojne a nové organizácie síce vznikali, ale nie takým intenzívnym tempom. Zároveň boli tieto ľudácke či nemecké a maďarské organizácie zodpovedné za likvidáciu židovských, slobodomurárskych a československých spolkov a úsilie následníkov týchto spolkov tak bolo komplikovanejšie. Komunistická propaganda už vytvárala naratív „anarchie“ a slabosti plurality.¹⁷²

165 V roku 1952 došlo k završeniu ovládnutia asociatívneho priestoru komunistickou mocou.

166 Lipták (1996), s. 146.

167 Buerkle (2004).

168 Krajský úrad v Bratislave (1938).

169 Mannová (1992).

170 Vranová (1980), s. 63.

171 Povereníctvo SNR pre veci vnútorné, „Spolky - Rozpustenie podľa Nariadenia SNR, Úprava.“

172 Lipták (1996), s. 217.

Ambivalentný postoj prechovával štát po roku 1945 k náboženským spolkom, predovšetkým ku katolíckym. Niektoré fungovali ilegálne aj po rozpustení, iné si udržali svoju existenciu, ďalšie boli rozpustené, mnohé boli perzekvované. V roku 1949 tak na Slovensku fungovalo okrem Spolku sv. Vojtecha a Ústrednej karity len 6 ďalších náboženských spolkov. Zvyšok bol rozpustený alebo zlúčený do Zväzu slovenskej mládeže alebo Zväzu slovenských žien.¹⁷³

1.3.4 Spoločné prvky totalitných režimov v ich prístupe k spolčovaniu

Všetky obdobia nástupu totalitných režimov, v roku 1938, 1948, i nástupu ľudovo-demokratického režimu, ktorý by sa dal pomenovať ako hybridný, sprevádzalo tesne po vojne v roku 1945 násilné rušenie, zaberanie majetku a likvidácia spolkov, prípadne ich „dobrovoľné“ spájanie a včleňovanie do štátostrany resp. štátom „posvätených“ združení, ktoré požívali dôveru štátu a zároveň boli politicky spoľahlivé a kontrolované mocenským centrom prostredníctvom nástrojov, určených pre tento účel.

Hlavným aktérom tohto úsilia bol štát, ktorý bol pod kontrolou politického hegemonu – v prípade rokov 1938 – 1945 Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, v prípade obdobia 1945 – 1952 a následne komunistickej strany. Pokiaľ v prípade ľudáckej Slovenskej republiky sa ako hlavný nástroj použili Hlinkova garda, Hlinkova mládež alebo priamo organizácie kontrolované Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou, ako hlavný nástroj v období nástupu komunizmu slúžil model Národného frontu, presadzovaný komunistickou stranou.¹⁷⁴

Spoločným prvkom oboch období bola aj štátna propaganda, ktorá vysvetľovala likvidačné kroky spolkov a združení rétorikou „zjednocovania národných síl“, respektíve potrebou „previesť organizáciu a činnosť spolkov na kvalitatívne novú základňu v súlade s triednopolitickými zmenami, všetky sily pracujúcich sústrediť predovšetkým v masových organizáciách a ich prostredníctvom zapojiť do výstavby socialistickej spoločnosti“.¹⁷⁵ Štát sa s rovnakou vervou pred i po roku 1945 usiloval podriadiť autonómny priestor občianskej spoločnosti do služieb režimu a použil na to všetky nástroje vtedajšej propagandy.

1.3.5 Nástup stalinizmu a jeho dopady na občiansku spoločnosť

Tlak na spolkovú sféru sa po februári 1948 ešte vystupňoval a prevzatie moci komunistami sprevádzala masívna likvidácia združení a spolkov, ktorá začiatkom päťdesiatych rokov de facto dokončila deštrukciu občianskej spoločnosti, započatú už v októbri 1938. Mnohé konfesijné spolky boli rozpustené a u ostatných sa zisťovala „odôvodnenosť“, čo znamenalo podľa vtedajšej ideologickej logiky, či prispievali k budovaniu socializmu. Spolky, ktoré neboli rozpustené alebo sa dobrovoľne nerozišli, boli včlenené do *spoločenských organizácií* masového typu. Ako dôsledok týchto úprav pôsobilo v roku 1965 v ČSSR spolu 700 združení, pričom koncom roku 1949 bolo na Slovensku registrovaných ešte 12 202 organizácií.¹⁷⁶

Dôležitá zmena v duchu totalitného prístupu nastala aj v právnej sfére po roku 1948 v zaradení spolkov a združení do politického systému štátu na rozdiel od ich súkromného charakteru počas predvojnovy ČSR.

173 Mannová (1992), s. 25.

174 Národný front bola „organizácia organizácií“ – akási koalícia slúžiaca pre vytvorenie ilúzie jednoty v priestore masových organizácií pod kontrolou komunistickej strany pričom šlo de facto o nástroj kontroly asociatívnej sféry vrátane politických strán, resp. toho, čo z nej ostalo. Národný front vznikol v marci 1945 v Moskve za účasti predstaviteľov londýnskeho a moskovského zahraničného odboja a zástupcov Slovenskej národnej rady.

175 Vranová (1980), s. 68.

176 Buerkle (1998), s. 48.

Zmena sa prejavila aj v jazyku – pojem „spolok“ už nový zákon z roku 1951 o „dobrovoľných organizáciách a zhromaždeniach“ nepoznal. Spolky sa tak premenili na dobrovoľné organizácie. Ťažisko prechádzalo na masové organizácie, „meštiacke bezobsažné a samoučelné formy spolkárenia sa stali prežitkom“.¹⁷⁷ Pojem spolok sa vytrácal a namiesto spolkov vznikli „dobrovoľné a spoločenské organizácie“. Vnútna demokracia spolkovej činnosti bola eufemicky premenovaná na „demokratický centralizmus“, ktorý je paškvilom skutočnej demokracie. Namiesto autonómie sa postulovala „jednota“. Kontrolu nad už vnútorne bezduchou a demokratickým centralizmom kontrolovanou „dobrovoľnou“ organizáciou vykonával národný výbor, ktorý „schvaloval“ jej stanovy. Dobrovoľné organizácie mohli byť rozpustené, ak „ohrozovali ľudovo-demokratické zriadenie“.

Po vojne sa majetok, ktorý zabral štát pri rušení spolkov a nadácií po roku 1938, navracal pôvodným vlastníkom, ale časť ostávala v kuratele štátu, keďže mnohí správcovia majetku už nežili, boli nezvestní alebo sa oň nehlásili. Zároveň dochádzalo k ďalšej vlne zaberania majetku po nemeckých a maďarských spolkoch a nadáciách na základe dekrétu prezidenta č. 108/1945, respektíve na základe Benešových dekrétov a nariadení Slovenskej národnej rady. Je málo známou skutočnosťou, že Sväz mládeže a jeho neskorší nástupca ČSM spravoval majetok, ktorý sa naakumuloval v troch vlnách konfiškácií a znárodňovania v období od roku 1939 do roku 1954. Išlo o majetok československých, židovských, nemeckých, maďarských, nekomunistických i konfesijných spolkov, ale i rodinných základín, ale aj o majetok pochádzajúci ešte z obdobia pred rokom 1918, ktorý nebol vysporiadaný Komisiou pre likvidáciu základín Československej republiky¹⁷⁸. Komunistický štát sa rozhodol tento majetok previesť do majetku štátu a verejné základiny boli zákonom č. 29/1951 zrušené. Aktíva týchto základín neboli po roku 1989 pričlenené k reštitučným nárokom, a ani neexistovali právni následníci, ktorí by si tento majetok nárokovali.

Okrem samotného zámeru popretrhať väzby na minulosť formou zlučovania a rušenia spolkov, nadácií, základín a združení, kroky totalitného režimu voči občianskej spoločnosti vykazovali spoločné znaky nástupu diktatúr. Tie predstavovali devastačný zásah do súkromného vlastníctva (privlastnenie majetku spolkov a združení), rozbitie systému parlamentnej demokracie (nerešpektovanie právneho postavenia a ohýbanie zákonov), posilnenie a rozšírenie funkcií štátu (podriadenie občianskeho sektora štátu), radikalizácia myslenia a konania (nenávisť voči triednemu nepriateľovi bola cielene podnecovaná a normalizovaná, násilie bolo štandardizované), oslabenie stredných vrstiev (homogenizácia spoločnosti, odstránenie tradičných autorít, zglajchšaltovanie spoločenských vrstiev, znárodnenie dôchodkových úspor, menová reforma), odstránenie tradičných politických zoskupení (likvidácia päťdesiatročných a starších spolkov a združení) a princíp kolektívnej viny (v prípade likvidácie československých, židovských, maďarských či nemeckých spolkov, ale i na ideologickom základe – buržoázných, kulakov a pod.).¹⁷⁹

Rovnaké zdecimovanie postihlo po roku 1938, 1948 a 1968 aj verejnú sféru ako dôležitú dimenziu občianskej spoločnosti. Propaganda, cenzúra, kontrola toku a obsahu informácií či už Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou, alebo komunistickou stranou bola veľmi podobná. Existencia rádia (počas vojnovnej SR umožnila prijímať napríklad necenzurované správy od spojencov, napríklad cez vysielanie BBC, no rádia boli konfiškované a plombované, takže pre ich slobodné použitie bola potrebná opatrnosť) uľahčila prijímanie aj iných informácií než tých, ktoré totalitný režim povoloval.

177 Zbierka obežníkov pre KNV (1952).

178 Komisia vznikla v roku 1948 s cieľom likvidácie majetku tzv. verejných základín, ktoré pozostávali z pôdy, lesov, budov určených na plnenie verejnoprospešného účelu (vzdelávanie, náboženstvo) a pochádzajúce od darcov, často šľachtického pôvodu. Tieto základiny boli v akomsi nejasnom právnom postavení a predvojnové Československo vytvorilo úrad, ktorý ich spravoval, hoci právne nebol tento majetok definitívne delimitovaný.

179 Lipták (1996), s. 213 – 214.

Tak sa v totalitných režimoch vytvárali dve verejné sféry: oficiálna verejná sféra, ideologická, slúžiaca štátostrane, utilitárna a bezostyšne manipulujúca s informáciami, používajúca vyprázdnený jazyk fráz a klišé, plná poloprávd alebo lží a klamstiev. Vedľa nej prežívala v rôznej intenzite neoficiálna verejná sféra, vychádzajúca v istej miere z prístupu necenzurovaných informácií zo zahraničia (napríklad už spomenu-tými rozhlasovými vysielaniami), ale tiež aj zo žitej skúsenosti ľudí. Bola to sféra plná inotajov, narážok, dvojsmyslov, ktorými sa jej autori snažili uniknúť cenzúre a zároveň jej to umožňovalo pôsobiť vo verejnom priestore. Alebo boli jej prvky obmedzené len na isté spoločenské (kresťanské kruhy, disidentov, odboj). V niektorých prípadoch dochádzalo aj ku kontaktu oboch sfér, ako v prípade Sviečkovej manifestácie, ktorá spojila cirkevné a občianske požiadavky, alebo v ochranárskom hnutí koncom osemdesiatych rokov.

1.3.6 Oživenie občianskeho pohybu počas šesťdesiatych rokov

V príbehu občianskej spoločnosti na Slovensku zohrávajú významnú rolu šesťdesiate roky, kedy približne po pätnástich rokoch totálnej studenej vojny komunistov voči nekomunistickým občanom Československa začal priestor občianskej spoločnosti pomaly ožívať v kontexte celkového kultúrneho a spoločenského oživenia a odmäku.¹⁸⁰ Napriek všadeprítomnému štátu sa postupne vytvára atmosféra priaznivá pre väčšiu autonómiu a nezávislosť, čo sa prejavovalo vo sfére združovania, ale aj vo verejnom priestore i revízií hodnôt.

Vznikali organizácie nezávislé na Národnom fronte či KSČ ako Klub angažovaných nestraníkov (KAN), v záujmovej sfére množstvo klubov, znovuoživil sa Sokol, Orol, Skauting. Na Slovensku sa zintenzívnili cirkevný život a posilnila tajná cirkev, ktorá sa etablovala na Slovensku v nukleárnej podobe už v päťdesiatych rokoch.¹⁸¹

Uvoľnenie sa prejavovalo aj v povahe verejného diskurzu, ktorý sa postupne vymaňoval z kazajky ideologického zovretia stalinizmu. V normatívnej dimenzii sa uvoľnenie prejavovalo napríklad v podobe otvárania témy spravodlivosti, hoci bola stále obmedzená, nešlo o zásadnú obnovu spravodlivosti, ale len o jej korekcie, v podstatnej miere najmä v kontexte komunistického prostredia.

Procesy spojené s uvoľňovaním pomerov boli ukončené vpádom sovietskej armády a vojsk Varšavskej zmluvy v auguste 1968 a reštauráciou neostalinskej verzie komunizmu, ktorú komunisti eufemisticky nazvali „normalizáciou“, čím postulovali stalinizmus za normu vývoja.

1.3.7 Normalizácia a obnovenie poriadku

Obnovená moc bola po roku 1968 oproti budovateľským päťdesiatym rokom ideologicky a normatívne vyprázdnená. Milan Šimečka usudzuje, že práve fakt drámy roku 1968 prebiehajúcej na osvetlenom javisku aj cez oko televíznych kamier umožnil vtedy zrod *verejného života*. Za účasti verejnosti, ktorá vnímala realitu a jej deformovanú oficiálnu podobu, prebiehala aj prvá fáza „obnovy poriadku“ po roku 1968: „Toto obnovovanie poriadku už nebolo schopné vytvoriť mýty, a úprimne povedané, ani sa o to neusilovalo; namiesto mýtov používalo už iba ošúchané frázy a ani sa nenamáhalo obostrieť ich zdaním vierohodnosti“.¹⁸²

180 Totalitné režimy sa opierajú aj o masovú podporu – počas päťdesiatych rokov 20. storočia mali komunisti mobilizovanú podporu časti verejnosti – spomeňme stavby mládeže či podporu komunistov českej časti Československa.

181 Dudeková (1998), s. 43.

182 Šimečka (1990), s. 10.

Občiansky nesúhlas a vzdor, no do istej miery i nemohúcnosť *mäkkej* sily občanov voči brachiálnej moci totalitného systému symbolizovalo upálenie sa Jana Palacha v januári 1969 na protest proti okupácii a podľahnutiu komunistickej strany a orgánov štátnej moci sovietskemu diktátu (spolu s protestami v Prahe, Bratislave a ďalších mestách pri prvom výročí okupácie, ktoré zanechali niekoľko mŕtvych a mnohých s trvalými zdravotnými následkami)¹⁸³.

Na rozdiel od päťdesiatych rokov vystriedala brutálne násilie, mučenie a likvidácie nepohodlných osôb ideologická vyprázdnenosť, udržiavanie disciplíny cez plazivú kontrolu občanov ich atomizovaním, demoralizáciou, existenčným vydieraním i podplácaním, autocenzúrou a rozšíreným udavačstvom: „...lidé se stáhli do sebe a přestali se zajímat o věci obecné. Začíná éra rezignované apatie a obsáhlé demoralizace, začíná éra šedivé totalitně-konzumní každodennosti“.¹⁸⁴ Väzením sa postihovali činy, pri ktorých sa kriminalizovali názory a postoje. Ešte viac sa roztvorili nožnice medzi verejnou a súkromnou sférou, posilňovala sa nedôvera občana voči štátu ako aj vzájomná nedôvera, rozšírila sa korupcia, udavačstvo, strach, a predovšetkým apatia. Ústup občanov do súkromnej sféry sa prejavil vo sfére záujmovej činnosti v podobe turizmu, záhradkárčenia a chalupárenia alebo v rámci rodiny či priateľských stretnutí.

Režim si vytváral falošné mimikry v podobe „dobrovoľne povinnej“ politickej a občianskej angažovanosti cez masové členstvo v Pionierskej organizácii SZM, v SZM, ROH, vo Zväze československo-sovietskeho priateľstva a pod. Práve spomienky na pokrytectvo aj v oblasti dobrovoľníctva a verejného angažovania zanechali neblahé dedičstvo prejavujúce sa dodnes zníženou ochotou k organizovanosti či dobrovoľníctvu.

1.3.8 Disidentské hnutie

Zosilnený tlak spôsobil, že pluralitné, nezávislé, autonómne myslenie a občianska aktivita spochybňujúca legitimitu režimu mohli byť pod neustálou hrozbou perzekúcie prejavované takmer výlučne v podzemí, undergrounde, disidentskom priestore.

Československý podpis záverečného aktu Helsinskej deklarácie Konferencie o bezpečnosti a spolupráci v Európe v roku 1975 vytvoril predmostie, ktorého sa disidentské hnutie zachytilo a začalo vyžadovať od režimu podpísaný a medzinárodne deklarovaný záväzok štátu dodržiavať ľudské práva. Hnutie sa následne začalo posilňovať aj organizačne. V roku 1976 vzniklo v Čechách združenie na ochranu ľudských a občianskych práva Charta 77, ktorá pôsobila cez postupne sa obmieňajúcich hovorcov a neskôr aj prostredníctvom Výboru na obranu nespravodlivo stíhaných (VONS) ako hlavných organizačných prejavov nezávislej občianskej aktivity. Vyhlásenie Charty 77 podpísalo vyše tisíc signatárov a pôsobilo v nej desiatky ak nie stovky aktivistov.¹⁸⁵ Charta 77 pôsobila hlavne v Prahe a jej okolí, zo Slovenska mala len niekoľko desiatok signatárov.

V roku 1978 vznikol v Bratislave Výbor na ochranu práv Maďarov v Československu, s hovorcom Miklósom Durayom, ktorý bol neskôr kvôli týmto aktivitám väznený (a počas pobytu vo väzení sa tiež pridal k signatárom Charty). Výbor patril k neformálnej sieti iniciatív zameraných na obhajobu občianskych práv vo východnej Európe a konfrontoval štát s jeho záväzkami v podobe zverejňovania dokumentov, z ktorých najzásadnejší bol dokument s názvom Memorandum 1988 s vyše tristo podpismi, v ktorom požadovali menšinové práva ale aj slobodu tlače, prejavu, spolčovania a občianskych a ľudských práv.¹⁸⁶

183 Tamže, s. 91.

184 Havel (2008), s. 132.

185 Celkový počet signatárov Charty 77 bol 1883 (Kotkin, 2009, s. 149).

186 Tóth (2008), s. 268.

Existencia disidentského hnutia znervózňovala režim, pretože pripomínala falošnosť obrazu, ktorý sa snažil režim svetu sprostredkovať – o radostnej a všestranne rozvíjajúcej sa a spokojnej spoločnosti, v ktorej sú práva a záujmy všetkých skupín spoločnosti plne uspokojované a napĺňané. Radostný obraz bezstarostnej spoločnosti posilňovala propaganda cez masovokomunikačné prostriedky a využívala na to aj tomuto účelu slúžiace masové organizácie, ktoré režimu rituálne pritakávali a navonok ho legitimovali – bez ohľadu na to či išlo o zväz záhradkárov, žien, poľovníkov, filatelistov či invalidov.

1.3.9 Slovenský variant normalizácie a občianska spoločnosť

Normalizácia na Slovensku si rovnako ako v Čechách vyžadovala lojalitu, rituálne vdakyvzdávanie a uctievanie ideologických nezmyslov, či popieranie vlastných postojov. Federalizácia straníckych i štátnych štruktúr vytvorila priestor pre istú mieru autonómie slovenských komunistov aj v podobe vytvárania nových pracovných miest a zaradení, čo vytváralo zdanie rozvoja. Zároveň to znamenalo aj priestor pre umiestnenie tých, ktorí sa ocitli v nemilosti strany, ale neboli totálne potrestaní. Normalizácia však mala dopad na tisíce rodín, ktorých existenčné pomery, priestor na sebarealizáciu či príležitosti na vzdelanie boli radikálne obmedzené prípadne úplne zlikvidované.

Významným faktorom rozdielov medzi normalizáciou na Slovensku a v Čechách bola aj rozdielna povaha komunistickej strany, nacionalistická a ľudácka minulosť viacerých jej členov, a to v relatívne menej štruktúrovanom prostredí Slovenska, so silnými prvkami lokálneho nepotizmu, prekryvania rôznych kultúr (komunistickej, ľudáckej, liberálnej) a kde aj počet členov a aktivita členov komunistickej strany boli menšie oproti aktivitám komunistov v Čechách.

Moc „nehrotila“ svoje pôsobenie voči prejavom autonómnosti v myslení, kultúre či aktivite tak radikálne a dôsledne ako v Čechách, čo neznamena, že podmienky boli blízke tomu, čo poznáme dnes zo slobodných pomerov. Obrazne povedané, nebol to ľad pevný ako skala, ale bola to ľadová drť, stále to však bol ľad, pevné skupenstvo totalitného systému pod bodom mrazu.

Aj v normalizačnom období sa napriek prevládajúcej neslobode dá hovoriť o vznikajúcej neoficiálnej verejnej sfére. Možno diskutovať o jej rozsahu či hĺbke, no niet pochyb, že popri oficiálnej, štátostranou vytvorenej verejnej sfére existovala aj paralelná sféra, ktorej pole bolo mimo súkromný svet. Momenty, keď sa tieto sféry stretávali, mali niekedy charakter konfliktu, inokedy parazitárnu povahu, ako ju vytýčil v osemdesiatych rokoch minulého storočia francúzsky filozof Michel Serres.¹⁸⁷

Slovenský kresťanský disent sa sústreďoval okolo tajnej cirkvi (Silvester Krčméry, Vladimír Jukl, Ján Ch. Korec, František Mikloško, Ivan Polanský) sekulárny (Milan Šimečka, Miroslav Kusý, Dominik Tatarka, Ján Mlynárik, Ivan Kadlečík, Oleg Pastier, Martin M. Šimečka) bol súčasťou československého disentu. Košický disent sa sústreďoval okolo Marcela Strýka. Ján Langoš vydával v rokoch 1988 – 1989 s Jánom Čarnogurským samizdatový časopis Bratislavské listy. V mladšej generácii vznikli samizdatové časopisy Kontakt (1981 – 1983) a Altamíra (1983 – 1985, Ján Langoš, Boris Lazar, Martin Klein), Kontakt (Oleg Pastier, M. M. Šimečka), Fragment K (M. M. Šimečka, Oleg Pastier, Jiří Olič, Ivan Hoffman).

Výsledkom tejto situácie krehkej nerovnováhy, vyžadujúcej aj ochotu nejst' na hranu, ustúpiť a režim neprovokovať bol aj vznik šedej zóny, v ktorej prebiehali slobodné diskusie. Bola to polonezávislá sféra intelektuálov, umelcov, spoločenských vedcov, mnohých odsunutých do okrajových inštitúcií, ale nie na totálnu perifériu spoločnosti. Napriek monitorovaniu týchto aktivít zo strany režimu boli jej prejavy, presakujúce na verejnosť, v porovnaní s Českom prekvapujúco otvorené.

187 Serres (1980).

V druhej polovici osemdesiatych rokov vznikli ako výraz generačnej obmeny a pod vplyvom Gorbačovovej perestrojky a glasnosti autonómne ostrovy v oblasti životného prostredia, v oblasti spoločenských vied, vo sfére umenia a kultúry ale aj rôznorodých subkultúr (trampí, punkeri), v priestore podzemného kresťanského, prevažne katolíckeho aktivizmu, a v neposlednom rade v oblasti práv národnostných menšín, predovšetkým maďarskej.¹⁸⁸ Tieto prostredia ovplyvnili u nás nielen následný vývoj a tvár občianskej spoločnosti po roku 1989, ale vzišlo z nich aj viacero osobností, ktoré určovali politické dianie po Novembri a predstavovali kontinuitu občianskej spoločnosti.

Neúnosný stav životného prostredia viedol v Československu v závere osemdesiatych rokov k početným prejavom občianskej nespokojnosti. Na Slovensku bola environmentálna necitlivosť a barbarstvo socialistickej modernizácie, gigantomania a spupnosť komunistickej vrchnosti konfrontovaná s podobou občianskej samoorganizácie, sieťovania, stretávania sa aktivistov, dobrovoľníkov, expertov i vedcov, ľudí rôznej názorovej orientácie združených alebo gravitujúcich okolo „ochranárov“. Tento slobodnejší priestor sa postupne rozvíjal v oficiálnom prostredí prepojenom so Slovenským zväzom ochrancov prírody a krajiny (SZOPK). Niektoré časti, najmä jej Mestská organizácia v Bratislave, boli v konflikte s konzervatívnym vedením celej organizácie.¹⁸⁹

Táto štátom tolerovaná societa pôsobila ako médium priťahujúce ľudí, ktorí chceli urobiť niečo zmysluplné a zároveň slobodné v praktickej ochranárskej, ale aj občianskej či odbornej oblasti (Mikuláš Maňo Huba, Ján Budaj, Eugen Gindl, Juraj Flamík, Mária Filková, Kamil Procházka, Peter Kresánek, Pavel Šremer a mnohí ďalší). Od ochrany historických cintorínov (Ondrejský cintorín v Bratislave), rekonštrukcie pamiatok (kláštor v Marianke), cez opravy ľudových stavieb v podobe *dreveničiarstva* v rôznych lokalitách Slovenska, kosenie lúk až po advokačnú činnosť. ňou sa dajú pomenovať podpisové akcie – napríklad spomínaný Ondrejský cintorín, vydávanie kritických publikácií a otváranie tém a stimulovanie umrtnenej verejnej diskusie – v podobe jedinečnej publikácie Bratislava/nahlas v roku 1987. Práve vydanie publikácie *Bratislava/nahlas* (redakčný kolektív, ktorého členmi boli Ján Budaj, Juraj Flamík, Fedor Gál, Eugen Gindl, Mikuláš Huba, Peter Tatár) bolo vykročením zo záujmovej do verejnej sféry, čím „bratislavské ochranárstvo stratilo „nevinnosť“ nadpoliticky pôsobiacej alternatívnej občianskej komunity“.¹⁹⁰ Ochrannárske aktivity prebiehali však aj mimo Bratislavy. V Banskej Bystrici založil napríklad Juraj Mesík organizáciu Ekotrend, ktorú rozpustila ŠtB.

Významné miesto v rámci nezávislého pohybu na Slovensku v období totality mali utajené náboženské spoločenstvá a tajná katolícka cirkev. Organizovanie v tomto prostredí prebiehalo už od začiatku päťdesiatych rokov, kedy katolíci čelili perzekučným opatreniam, zákazom, či poštátnovaniu škôl, odborov, konfiškácii majetku, likvidácii novín, rušeniu reholí. a predstavovalo jeden z mála slobodných priestorov, ktoré sa usilovali vzdorovať štátnej moci. Napriek frontálnemu útoku bolo toto prostredie organizačne nesmierne životaschopné a dokázalo si vytvárať vlastné štruktúry v podobe tajnej cirkvi, ale i množstva lokálnych aktivít, či už v podobe stretávania sa v súkromí alebo vydávania samizdatovej literatúry.

Katolícki aktivisti okolo tajnej cirkvi svojimi aktivitami tiež postupne rozširovali verejnú sféru a konfrontovali štát so svojou prítomnosťou a požiadavkami (spomeňme podpisovú akciu za obsadenie biskupských stolcov). Náboženská sloboda bola dlho hlavnou a jedinou témou ich protestov. V tomto prostredí sa však zrodilo jediné veľké masové protestné vystúpenie, ktoré organizovali v prvom rade František Mikloško a Ján Čarnogurský a šlo do otvorenej konfrontácie so štátnou mocou. Sviečkovej manifestácie v Bratislave 25. marca 1988 sa zúčastnilo okolo desiat tisíc účastníkov, ktorí pokojne protestovali proti porušovaniu práv

188 Eichwede (2000), s. 144 – 157.

189 Huba (2008), s. 101.

190 Šimečka, M. (1990)

veriacich a za náboženskú slobodu. Jej násilné rozohnanie policajnými autami, psami, vodnými delami a obuškami bolo jedným zo zásadných medzníkov v posilnení sebavedomia nezávislého katolíckeho hnutia a malo aj povzbudzujúci efekt v disidentských kruhoch v Čechách. Sviečková manifestácia prvý raz prekročila horizont protestov proti obmedzovaniu viery a sformulovala jasné občianske požiadavky, ktoré sa potom stali súčasťou zmeny v Novembri 1989.

Na Slovensku sa stal významnou iniciáciou podporných občianskych aktivít protest Bratislavskej päťky v auguste 1989 proti okupácii Československa v auguste 1968. Proti perzekúciám a väzneniu jej aktérov Miroslava Kusého, Jána Čarnogurského, Hany Ponickéj, Antona Seleckého a Vladimíra Maňáka protestovalo už v auguste viacero skupín umelcov, najmä spisovateľov a výtvarníkov, vedcov, sociológov, disidentov, ľudí z undergroundu a z maďarských nezávislých iniciatív. Koncom septembra 1989 sa zozbieralo už vyše 600 podpisov.

Významnou súčasťou rodiaceho sa občianskeho povedomia boli aj verejné, poloverejné a neverejné aktivity výtvarníkov, podieľajúcich sa s českými výtvarníkmi na tvorbe neverejných albumov v sedemdesiatych rokoch (Milan Paštéka, Jozef Jankovič, Rudolf Sikora), výtvarných umelcov okolo Deža Tótha, podieľajúcich sa v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch na Majstrovstvách Bratislavy v posune, undergroundové aktivity výtvarníkov okolo Júliusa Kollera a Ľubomíra Ďurčeka, Dočasná spoločnosť intenzívneho prežívania Jána Budaja, Tomáša Petřivého a Vladimíra Archleba koncom sedemdesiatych rokov. Významné boli aktivity Františka Mikloška, od roku 1978 organizátora neverejných výstav výtvarníkov v Ústave technickej kybernetiky, združených neskôr v Skupine A-R (Milan Bočkay, Klára Bočkayová, Ladislav Čarný, Daniel Fischer, Vladimír Kordoš, Otis Laubert, Marian Meško, Igor Minárik, Marián Mudroch, Dežo Tóth), výstavy skupiny Terénu, aktivity skupiny Syzygia okolo Rudolfa Sikoru v druhej polovici osemdesiatych rokov, aktivity organizátorov výtvarných a fotografických podujatí Václava Maceka a Aurela Hrabušického, koncertov Ladislava Snopka v Pezinku v rokoch 1976 a 1977, Čertových kôl v druhej polovici osemdesiatych rokov a jeho Stretnutí tretieho druhu v rámci obvodných kultúrnych domov a koncertov v druhej polovici osemdesiatych rokov, aktivity nových expresionistov v druhej polovici osemdesiatych rokov. V druhej polovici osemdesiatych rokov sa začala aktivizovať aj literárna obec, a to najmä okolo časopisu Slovenské pohľady (Rudolf Chmel, Ján Štrasser, Milan Šútovec, Jana Juráňová, Valér Mikula, Peter Zajac) a niektorých aktivít vo Zväze slovenských spisovateľov okolo Ladislava Balleka či Ľubomíra Feldeka, najmä pri zakladaní Slovenského centra P.E.N. (Jana Juráňová, Peter Zajac).

1.3.10 Asociatívna explózia po roku 1989

Implózia komunistického režimu v novembri 1989 spojená s masovými demonštráciami v Prahe, Bratislave a iných mestách, vedúca k odstráneniu tyranie a zmene režimu na liberálnodemokratický, otvorila priestor pre rapídny nárast občianskeho organizovania a tvorbu slobodnej občianskej spoločnosti. Občan v zmysle politického občana sa však pomyselné rodil práve v Novembri 1989. Prvé programové vyhlásenie Zoberme ako občania svoje záležitosti do vlastných rúk! Verejnosti proti násiliu (VPN), ktoré bolo spolu so študentským hnutím lídrom Nežnej revolúcie, pochádzalo z 20. novembra 1989, bolo prejavom tohto zrodu a autorsky ho signovali Fedor Gál, Ján Budaj, Valér Mikula, Peter Zajac, Martin Bútora, Peter Tatár a Alfréd Zimmermann).¹⁹¹

Po politickej zmene nastala čoskoro aj zmena právneho rámca ústavy, ktorá v Listine základných ľudských práv zakotvila právo združovať sa v spolkoch, spoločnostiach a združeniach, podieľať sa na správe vecí

¹⁹¹ Antalová (1996), s. 306.

verejných, zakotvila petičné a zhromažďovacie právo. Úprava občianskeho združovania zákonom č. 83/1990 Zb. o združovaní občanov vytvorila podmienky, umožňujúce jednoduchý vznik a registráciu občianskych združení, ktoré sa stali hlavnou právnou formou občianskej spoločnosti popri nadáciách a neskôr vzniknutých neziskových organizáciách.

Rýchlosť, akou sa vytvárali jej štruktúry, ako sa organizovala, ako sa zaplňal asociatívny priestor, rozvíjala verejná sféra a začali sa prejavovať túžby ľudí pomáhať či inak realizovať bez dozoru a dohľadu „veľkého brata“, bola prekvapujúca. Tretí sektor, ako pomenovanie pre tú časť sveta, ktorý sa nachádza medzi štátom a trhom, medzi súkromnou sférou rodiny a verejnou sférou, zažil veľký rozmach. Už v roku 1993 bolo zaregistrovaných na Slovensku vyše 6000 združení a nadácií a ich počet rástol z roka na rok vysokým tempom, tak, že už v roku 1996 ich bolo vyše 12 000.¹⁹² V roku 2018 je ich vyše šesťdesiat tisíc zaregistrovaných, z toho však možno polovica neaktívnych.

Záver

Komunistický režim vytváral ilúziu spoločnosti, v ktorej sa ľudia môžu združovať na základe svojich záujmov a potrieb. Všetky záujmové združenia, či už to boli záhradkári, včelári, pestovatelia ovocia, chovatelia, sa mohli združovať len v rámci štátnych inštitúcií a pod egidou Národného frontu. Akonáhle prekročili tento rámec, boli perzekvované. Napriek tomu si väčšina ľudí na Slovensku ešte dnes myslí, že „socializmus viedol ľudí k morálnejšiemu správaniu“, že „ľudia si viac pomáhali, solidarizovali medzi sebou a boli si bližší“. Je to výsledok nostalgického spomienkového optimizmu, pretrvávajúcich stereotypov, prenášajúcich sa z generácie na generáciu, ale aj nedostatočného vysvetľovania v rodinách, médiách a vo vzdelávaní toho, aká bola reálna fakticita komunistického režimu.

V slobodných podmienkach je občianska spoločnosť priestorom pluralitným, rôznorodým, naplňajúcim rôzne funkcie – od inovačnej cez servisnú až po advokačnú – doplňajúcu alebo nahradzujúcu to, čo trh a verejný sektor nie sú vo vzťahu k záujmom a právam schopné alebo ochotné pokrývať – a kontrolnú voči nefungujúcim inštitúciám, moci, byrokracii. Vstupuje do diskusie, alebo ju otvára, vnáša do diskurzu pohľady či hodnoty, ktoré iní politickí, verejní či súkromní aktéri ignorujú, potláčajú či nevidia. To všetko bolo v podmienkach neslobody radikálne obmedzené.

Napriek totalitnej povahe ľudáckeho a komunistického režimu, represívnym opatreniam, všadeprítomným očiam a ušiam ŠtB občianska spoločnosť vo svojej špecifickej podobe neprestala existovať. Nadväzovala, i keď v neskorších obdobiach len veľmi obmedzene, na predvojnovú skúsenosť zo spolkového života. Reagovala aj na meniace sa vnútorné politické i ekonomické podmienky, ale i socio-kultúrne predpoklady. Naplňala tak špecifickým spôsobom asociatívne, normatívne i deliberatívne funkcie, pričom jej vplyv na štát nebol zanedbateľný. Zápas o verejnú mienku i hypetrofované reakcie režimu na nezávislé prejavy boli príznačné. Preto napriek jej relatívnej inštitucionálnej slabosti, nízkej početnosti disidentov ako aj cenzúre sa jej vplyv dal naplno vypozerovať počas i po páde režimu.

To, že občianska spoločnosť v tejto špecifickej podobe aj v čase totality prežívala, bolo nielen výsledkom veľkého úsilia, obetí a energie, ktorú museli niektorí jej aktéri vynakladať v nerovnom zápase so štátom i s konformnou a oportúnnou časťou spoločnosti, ale aj dôsledkom meniacej sa nálady obyvateľstva pod vplyvom informácií, kultúrneho ovplyvňovania zo Západu a taktiež aj dôsledkom úpadku komunistického režimu, ktorý sa vnútorne ideovo, hodnotovo, i ekonomicky vyčerpal, hoci stále bol dostatočne silný na prípadné udržanie sa pri moci násilnou cestou. Po páde komunistického režimu sa vo vývoji občianskej spoločnosti na Slovensku otvorila nová kapitola, čo je predmetom inej úvahy.

¹⁹² Dudeková (1998), s. 50.

Literatúra

- 518, V. (ed., 2013), *Kmeny 0. Městské subkultury a nezávislé společenské proudy před rokem 1989*. Praha : Big Boss.
- Antalová, I. (1996), *Verejnosť proti násiliu 1989-1991. Svedectvá a dokumenty*. Bratislava : Nadácia Milana Šimečku.
- Blažek, V., Olmerová, J. (1985), *Krása a bolest: Úloha tvořivosti, umění a hry v živote trpících a postižených*. Praha : Panorama.
- Buerkle, K. (2004), História občianskeho združovania na Slovensku. In: *Keď ľahostajnosť nie je odpoveď. Príbeh občianskeho združovania na Slovensku po páde komunizmu*. Bratislava : Inštitút pre verejné otázky.
- Dahrendorf, R. (1991), *Moderný sociálny konflikt. Eseje o politike slobody*. Bratislava : Archa, 1991.
- Dudeková, G. (1998), Dobrovoľné združovanie na Slovensku v minulosti. *Tretí sektor a dobrovoľníctvo* 4, 1998.
- Ebenstein, W. (1968), *Totalitarianism: New Perspectives*. New York : Holt, Rinehart and Winston Inc..
- Edwards, M. (2004), *Civil Society*. Cambridge : Malden, MA: Distributed in the USA by Blackwell Publishing Inc.
- Eichwede, W. (Hg., 2000), SAMIZDAT. *Alternative Kultur in Zentral- und Osteuropa: Die 60er bis 80er Jahre*. Bremen : Edition Temmen; Bartošová, Z., *Kunst als Raum der Unabhängigkeit*, s. 144 – 149 a Zajac, P., *Unabhängige Initiativen*, s. 150 – 157.
- FOCUS (2018), Prieskum verejnej mienky. Záverečná správa z prieskumu verejnej mienky. Dostupné online: <http://www.konzervativizmus.sk/article.php?6198>.
- Havel, V. (1988), Důvody ke skepsi a zdroje naděje (Únor 1988) | Knihovna Václava Havla, Dostupné online: <https://archive.vaclavhavel-library.org/Archive/Detail/860?q=Duvody%20ke%20skepsi%20a%20nadeje>.
- Havel, V. (2008), Úryvky z dálkového víslechu. In: *Kdo řekl A... musí říct i B*. Texty Václava Havla 1968-2008, ed.: Ladislav Snopko. Stredoeurópska nadácia, 2008.
- Huba, M. (2008), *IDEÁL – SKUTOČNOSŤ – MÝTUS. Príbeh Bratislavského ochranárstva*. Banská Bystrica : PRO.
- Kotkin, S. (2009), *Uncivil Society. 1989 and the Implosion of the Communist Establishment*. New York : Modern Library Chronicles.
- Krajinský úrad v Bratislave (1938), Polovojenské a branné organizácie na Slovensku. Rozpustenie, November 11, 1938. Povereníctvo vnútra, bezpečnosť, spolky. SNA.
- Lipták, L. (1996), Pripravenosť Slovenska na demokraciu. In: *Storočie dlhšie ako sto rokov*, s. 143 – 52. Bratislava : Kalligram.
- Lipták, L. (2011), Vonkajšie a vnútorné faktory formovania politických systémov na Slovensku. In: *Storočie dlhšie ako sto rokov*, s. 213–24. Bratislava : Kalligram.
- Mannová, E. (1992), Spolky v období sociálno-politických zmien na Slovensku 1938-1951 (Analýza

spolkových stanov). *Občianska spoločnosť na prahu znovuzrodenia*, Bratislava : Sociologický ústav SAV.

Serres, M. (1980), „*Le Parasite*“. Paris : Grasset.

Siegel, D. D., Yancey, J. (1992), *The Rebirth of Civil Society: The Development of the Nonprofit Sector in East Central Europe and the Role of Western Assistance*. New York : Rockefeller Brothers Fund.

Šimečka, M. (1990), *Obnovenie poriadku*. Bratislava : Archa.

Tóth, K. (2008), Vývoj systému inštitúcií maďarskej menšiny. In: *Maďari na Slovensku (1989-2004). Súhrnná Správa. Od zmeny režimu po vstup do Európskej únie.*, ed.: József Fazekas a Péter Hunčík. Šamorín : Fórum inštitút pre výskum menšín.

Vranová, E. (1980), Spolky Na Slovensku v rokoch 1945-1951. *Slovenská Archivistika*, Archívna správa MV SSR, XV, no. 1 (1980).

Dekret presidenta č. 108/1945 o o konfiskaci nepřátelského majetku a Fondch národní obnovy. Dostupné online: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1945/108/>.

Zákon č. 29/1951 Zb, ktorý sa určuje štátny rozpočet Československej republiky na rok 1951 (rozpočtový zákon na rok 1951). Dostupné online: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1951/29/19510101.html>.

Zákon č. 83/1991 Zb. o združovaní občanov. Dostupné online: <https://www.epi.sk/zz/1990-83>

Zbierka obežníkov pre KNV (1952), Zákon o dobrovoľných organizáciách a zhromaždeniach – vykonávacie pokyny. Povereníctvo vnútra.

Foto: TASR

1.4 NÁBOŽENSTVO A VIERA

★ František Mikloško

Úvod

Na úvod jedna osobná spomienka. V čase normalizácie, v osemdesiatych rokoch 20. storočia organizovala oxfordská nadácia Jána Husa, za ktorou stál britský konzervatívny filozof Roger Scruton, neoficiálne domáce semináre. Prednášať prichádzali rôzni intelektuáli z Veľkej Británie. Po jednom takom seminári v Bratislave, na byte Jána Čarnogurského, sme spoločne odchádzali, Milan Šimečka starší, Miroslav Kusý a ja. Disident Miro Kusý sa ma opýtal: „Ako je to, chcú kresťania ovládnuť celý svet?“ Odpovedal som „Áno! Posledné slová Ježiša Krista apoštolom pred jeho nanebovstúpením boli: ‘Daná mi je všetka moc na nebi i na zemi. Choďte teda, učte všetky národy a krstite ich v mene Otca i Syna i Ducha Svätého a učte ich zachovávať všetko, čo som vám prikázal! A hľa, ja budem s vami po všetky dni až do skončenia sveta!’“ Miro na to len stručne odpovedal: „Tak to je katastrofa, lebo to isté chceme aj my marxisti!“

Mocenská ambícia marxizmu bola „svetová revolúcia“, ktorá umožní víťazstvo komunistického spoločenstva na celom svete. Na tejto ceste jej jasne odporovalo kresťanstvo. Osobitne katolícka cirkev. Komunistický režim bol podobne štruktúrovaný ako táto cirkev na čele s pápežom vo Vatikáne a biskupmi na čele diecéz. Ideové východiská, presvedčenie a vízie, s ktorými komunisti pracovali na poli náboženstva a cirkví, tvorili podstatu ich zápasu s nimi a menili sa podľa doby, sily komunistov a odporu cirkví i veriacich.

Práve ich odpor a obeť demaskovali komunistické idey a ukázali, že to boli mýty.

1.3.4 Prvý mýtus: Náboženstvo je ópium ľudstva

Tento výrok pochádza od Karla Marxa a nachádza sa v jeho diele Úvod ku kritike Hegelovej filozofie práva:

„Náboženská bieda je jednak výrazom skutočnej biedy, jednak protestom proti skutočnej biede. Náboženstvo je povzdych utláčaného tvora, cit bezcitného sveta, duch bezduchých

pomerov. Je to ópium ľudstva. Zrušiť náboženstvo ako iluzórne šťastie ľudu znamená žiadať jeho skutočné šťastie. Požiadavka vzdať sa ilúzií o svojom postavení je požiadavka vzdať sa postavenia, v ktorom je potrebná ilúzia. Kritika náboženstva je teda v zárodku kritikou tohto slzavého údolia, ktorému náboženstvo vytvára svätóžiaru...Zrušiť náboženstvo ako iluzórne šťastie ľudu znamená žiadať jeho skutočné šťastie“.¹⁹³

Na ceste za touto utópiou o šťastí možno použiť násilie, prevychovávať ľudí, likvidovať staré symboly a podobne. Toto sa týkalo všetkých krajín, ktoré ovládol komunizmus. Pozrime sa, ako sa podarilo mýtus o „ópiu ľudstva a skutočnom šťastí“ realizovať v najťažších podmienkach, v komunistickom Albánsku.

V Albánsku sa komunistický vodca Enver Hodža dostal k moci v roku 1944 a vládol tu do svojej smrti v roku 1985. Krajina mala v roku 1945 1,2 milióna obyvateľov, z toho 827 tisíc moslimov, 213 tisíc ortodoxných kresťanov a 142 tisíc katolíkov. V roku 1967 ju Hodža vyhlásil za prvý ateistický štát na svete. Všetky mešity a kostoly boli zdemolované alebo zatvorené, všetky náboženské inštitúcie zrušené. Duchovní všetkých stupňov boli zavraždení, zomreli vo väzení, alebo tam strávili dlhé roky. Komunistická propaganda však tvrdila niečo iné:

„Mnohé miesta v našej vlasti sú uctievané ako sväté. Stále sa objavujú prípady, keď sa slávia sviatky svätých, v niektorých dedinách ľudia počas veľkonočných sviatkov nechodia do práce [...] Stále nachádzame u starších, ale aj u mladších chlapcov a dievčat kríže a polmesiace. Niektorí mladí ľudia si nechávajú vytetovať kríž na dlaň alebo na prst, a to na miesto, kde majú nasadený prsteň [...] Súdruhovia to vidia, ale často sa k tomu stavajú ľahostajne, tvrdiac, že to je maličkosť a bezvýznamnosť [...]“¹⁹⁴

Náboženstvo sa ukázalo silnejšie ako vidina šťastia i prenasledovanie. Podobné príbehy by sme našli v rokoch 1948 – 1989 v Československu a vo všetkých komunistických krajinách Európy i sveta. Mýtus o ópiu ľudstva sa neujal a zanikol pádom komunizmu.

1.4.2 Druhý mýtus: Vatikán je nástroj amerického imperializmu

V duchu tohto mýtu sa niesli všetky politické procesy s katolíckymi biskupmi, kňazmi, rehoľníkmi a veriacimi v Československu i iných komunistických krajinách. Súčasťou tohto pohybu bol pokus vytvoriť v týchto krajinách tzv. národnú cirkev odtrhnutú od Vatikánu, s ktorou by sa ľahšie zápasilo.

Ako príklad môžeme uviesť obžalobu v monsterprocesse Bárta a spol. na konci októbra 1952, kde bolo súdených tridsaťjeden kňazov a laikov. V obžalobe sa píše:

„...Vatikán mal v úmysle pomocou zradnej časti vysokej cirkevnej hierarchie a jej oddaných nižších cirkevných hodnostárov, prevádzať frontálny útok, jeho plánom bolo masové štvanie z kazateľníc pomocou pastierskych listov a nakoniec i vyhrážkami exkomunikácie pošvať veriacich proti vláde, vyprovokovať náboženské vzbury a potom pomocou vojenského útoku amerických imperialistov zotročiť našu zem...“¹⁹⁵

193 Marx (1956).

194 Bližšie Mikloško (1991), s. 268 – 270.

195 Státní soud, Praha, spis.zn. 6 Ts I 84/52.

Dvadsaťsedem obžalovaných bolo obvinených z velezrady, z nich štrnásť aj z vyzvedačstva. Celková výška trestov odňatia slobody v tomto procese činila 330 rokov a 8 mesiacov. Známy teológ Josef Zvěřina bol v tomto procese odsúdený na 22 rokov väzenia, z ktorých si takmer 14 rokov odsedel.

Gréckokatolícku cirkev spojenú s pápežom stihol ešte krutejší osud. V apríli 1950 bola gréckokatolícka cirkev na Slovensku s 300 tisíc veriacimi, 2 biskupmi a asi 311 kňazmi zrušená a nútená pripojiť sa k pravoslávnej cirkvi. Viac ako 70 kňazov spolu s rodinami, ktorí odmietli prestúpiť na pravoslávie, bolo vysídlených do českého pohraničia. Biskup Gojdič bol odsúdený na doživotie s tým, že kedykoľvek prestúpi na pravoslávie, bude hneď ustanovený za pravoslávneho metropolitu. Zomrel v roku 1960 vo väzení. Biskup Hopko bol odsúdený na 15 rokov väzenia, rovnako mnohí kňazi z tejto cirkvi. Obidvaja biskupi i redemptoristický kňaz východného obradu Dominik Trčka sú dnes vyhlásení za blahoslavených.

Zo zahraničia treba spomenúť príbeh gréckokatolíkov v Rumunsku, ktorí boli v októbri 1948 zrušení a pripojení k ortodoxnej cirkvi. Všetci biskupi a mnohí kňazi verní Rímu boli postupne zatknutí a uväznení. Rumunská gréckokatolícka cirkev verná Rímu predstavuje jedno veľké martyrológium. Je hodné citovať jedného tajného gréckokatolíckeho biskupa, ktorý prežil 15 rokov vo väzení a ďalšie roky žil ako pomocný robotník:

„Dlhé roky sme kvôli primátu Petra trpeli mučenie, bitky, hlad, zimu, pozbavenie všetkého a posmech. Svoje putá, okovy a železné mreže našej cely sme bozkávali ako posvätné predmety, svoj väzenský odev sme uctievali ako rúcho. Dobrovoľne sme niesli svoj kríž napriek tomu, že stále nám bola ponúkaná ako cena za odpad od Ríma sloboda, peniaze a pohodlný život. Naši biskupi, kňazi a veriaci boli odsúdení na viac ako 15 tisíc rokov väzenia a odsedeli z toho vyše 1000 rokov. Napriek týmto krvavým obetiam má naša cirkev dnes práve toľko biskupov ako v čase, keď ju Stalin a ortodoxný patriarcha Justinián triumfujúco vyhlásil za mŕtvu. Skutočnosť, že naša cirkev po všetkých tých rokoch neludského utrpenia nebola zničená, je pre nás znakom, že Boh čaká na svoju hodinu...“.¹⁹⁶

Pápež František vyhlásil v júni 2019 v rumunskom meste Blaž za blahoslavených sedem gréckokatolíckych biskupov, ktorí boli v období komunizmu zabití pre vieru. Podobný osud stretol aj gréckokatolíkov na Ukrajine.

S tým súvisí pokus československých komunistov o vytvorenie tzv. národnej cirkvi. Klement Gottwald na zasadnutí ÚV KSČ v júni 1948 vytýčil krátkodobú stratégiu voči cirkvi – postaviť nižší klérus proti vyššiemu a dlhodobú stratégiu – odpútať katolícku cirkev od Vatikánu a priviesť ju k tomu, aby sa stala národnou cirkvou.¹⁹⁷ Túto koncepciu komunistického vedenia predniesol sovietskej delegácii na júnovom zasadnutí Informbyra v Bukurešti generálny tajomník KSČ Rudolf Slánský. Stretla sa s nadšením súhlasom.

Postup mal byť taký, že sa z katolíckych veriacich vytvoria organizácie, ktoré združia katolíkov verných štátu. Tieto sa samy ujmú obhajoby katolíckych záujmov a budú vystupovať ako reprezentanti katolíkov. Cirkevná hierarchia zasiahne proti organizáciám „pokrokových katolíkov“ suspenziami. Vedenie týchto organizácií potom vyhlási rímskokatolícku cirkev v Československu za národnú katolícku cirkev, nezávislú od Ríma. Do liturgie sa zavedie národný jazyk, inak ostane všetko nezmenené. Nová hierarchia by mala byť vysvätená s pomocou ruskej pravoslávnej cirkvi, alebo s pomocou poľskej národnej cirkvi. Pre „obrodné hnutie katolíkov“ sa odporúčal ako najvhodnejší názov Katolícka akcia. Išlo o zneužitie pôvodného názvu hnutia laikov, ktorého základ položil pápež Pius XI. v roku 1922. K biskupom prenikli niektoré informácie o tomto zámere komunistov. 15. júna 1949 sa českí a slovenskí biskupi dohodli na pastierskom liste,

¹⁹⁶ Mikloško (1991), s. 270 - 273

¹⁹⁷ Letz (2001), s. 78 - 108.

v ktorom zaujali kategoricky zamietavé stanovisko ku štátnej Katolíckej akcii, ktorá „...je hnutie rozkolné a každá účasť na nej a s ňou musí byť stíhaná cirkevnými trestami...“. Vzápätí Svätá stolica vydala exkomunikačný dekrét, ktorý sa vzťahoval na štátnu Katolícku akciu. Čítanie pastierskeho listu, ako i rozširovanie exkomunikačného dekrétu sprevádzali dramatické udalosti, spojené so zatýkaním kňazov i s ich ochranou zo strany veriacich. V konečnom dôsledku Katolícka akcia utrpela fiasko. Medzi veriacimi i kňazmi zvíťazila nakoniec zásada vernosti biskupom a Svätej stolici.¹⁹⁸

Komunistický mýtus o Vatikáne ako nástroji amerického imperializmu padol na obeti a vernosti biskupov, kňazov, rehoľníkov i veriacich v Československu i iných krajinách.

1.4.3 Tretí mýtus: S pokrokovými duchovnými chce štát rokovať

Tento mýtus slúžil na ovládanie všetkých cirkví a náboženských spoločností po februári 1948. Mýtus o pokrokových duchovných mal deklarovať, že tí duchovní, ktorí vyjadrujú podporu novému zriadeniu, majú možnosť plne realizovať svoju pastoračnú prácu. V katolíckej cirkvi po krátkom období pokusu o „rozkolnícku Katolícku akciu“ dochádza z vôle komunistov k založeniu Mierového hnutia katolíckeho duchovenstva (MHKD).¹⁹⁹ Združovali sa v ňom katolícki kňazi z Čiech a Slovenska. V čase, keď mnohí biskupi, stovky kňazov, rehoľníkov, rehoľníčok i laikov boli vo väzení a v pracovných táboroch, oni verejne deklarovali svoj pozitívny postoj k socialistickému zriadeniu a jeho cirkevnej politike. Boli zato kariérne i materiálne zvýhodňovaní.

Nemožno im uprieť, že aj vďaka nim život cirkvi v Československu inštitucionálne, aj keď v najmenej možnej miere, ale predsa existoval. Kontrast medzi utláčanou cirkvou a ich vyhláseniami a životmi bol však natoľko veľký, že medzi veriacimi ľuďmi nepožívali žiadny rešpekt. V obrodnom roku 1968 toto hnutie zaniklo a aj keď len nakrátko, nahradilo ho hnutie Dielo koncilovej obnovy, verné pápežovi a záverom II. vatikánskeho koncilu.

Po vstupe sovietskych vojsk do Československa nastúpilo obdobie tzv. normalizácie a komunistický režim na ovládnutie spoločnosti nastolil iný kurz. Aj keď v Čechách a na Slovensku stál v tomto období vždy niekto pred politickým súdom, alebo bol vo väzení, neboli to už desaťtisíce, boli to „už len“ jednotlivci. Komunistický režim sa v tejto fáze „uspokojil“ s tým, že občania mu navonok prejavovali lojalitu, respektíve neprotestovali proti nemu. Táto zdanlivá sloboda lámala však duchovne ľuďom chrbtovú kosť. Toto lámanie chrbtíc sa malo týkať aj veriacich ľudí.

V roku 1971 vzniká z vôle komunistov v Československu hnutie katolíckych kňazov *Pacem in terris*, ktoré prevzalo názov zo známej encykliky pápeža Jána XXIII. Toto hnutie nadväzovalo na prácu a zmysel MHKD, síce v iných politických podmienkach, ale rovnako lživó. V čase, keď rodičia žili pod nátlakom škôl, aby nedávali svoje deti na náboženskú výchovu, keď nevychádzala žiadna náboženská literatúra, keď nebolo možné postaviť takmer nijaký nový kostol a každý rok zomrelo v Čechách a na Slovensku viac kňazov, ako bolo prijatých na dve bohoslovecké fakulty v republike, keď mladí ľudia šli do väzenia za šírenie náboženskej literatúry, hnutie *Pacem in terris* oslavovalo socialistické zriadenie a ďakovalo mu za slobodu, ktorú naši veriaci „požívajú“. Znovu treba povedať, že cez týchto angažovaných kňazov existovali v krajine základné cirkevné inštitúcie a oni vykonali aj mnoho dobrého. Túto mravnú dilemu veriacich i mnohých kňazov medzi klamstvom a výhodami pre cirkev prelomili seminaristi bratislavskej bohosloveckej fakulty, keď v októbri 1981 vyhlásili 48 hodinovú hladovku na protest, že režim chcel zatahnuť hnutie *Pacem*

198 Letz (2001): c. d., s. 78 – 108.

199 Haľko (2005), s. 3 – 8.

in terris na ich fakultu.²⁰⁰ Následne vydala v marci 1982 Kongregácia pre klérus vo Vatikáne z poverenia pápeža Jána Pavla II. dekrét *Quidam episcopi*, ktorým bola činnosť *Pacem in terris* v Československu cirkevne zakázaná. Aj keď nie všetci kňazi a biskupi tento zákaz poslúchli, hnutie začalo upadať a s pádom komunistického režimu zaniklo.

V evanjelickej cirkvi bola situácia taká istá. Štátne orgány rozpustili v marci 1950 Spolok evanjelických kňazov a v septembri toho istého roku založili v Komárne Ústredie slovenských evanjelických kňazov (ÚSEK), ktorého hlavnou náplňou a zásluhou mala byť spolupráca s politickými vrchnosťami.²⁰¹ V roku 1950 začínajú úrady odnímať štátny súhlas farárom, iných posielajú do pracovných táborov, nastupujú zatvárania a súdy. Štát získava cez túto organizáciu kňazov i laikov, ktorí sa podujmú osočovať vedenie cirkvi a pôsobia v cirkvi rozkladne. Vytvára sa skupina „vlasteneckých kňazov“ oddaných režimu. Pastорálne konferencie ÚSEKu sa konajú za prítomnosti činiteľov politickej správy a nesú sa v duchu kolaborácie so štátom. Konajú sa mierové konferencie seniorov, farárov, zástupcov biskupských úradov s cieľom podporiť politiku socialistického tábora. 50. a 60. roky sú sprevádzané politickými procesmi s evanjelickými biskupmi a farármi. Medzi poslednými politickými väzňami, ktorí boli v máji 1968 prepustení na slobodu, bol aj evanjelický farár Jozef Juráš. Počas krátkeho obrodného obdobia v roku 1968 došlo v evanjelickej cirkvi k snahe vyrovnáť sa so svojou nedávnou minulosťou. V máji 1968 Ústredie slovenských evanjelických kňazov zaniklo.

Mýtus o pokrokových kňazoch mohol existovať len pod tlakom komunistov a ŠtB, ale akonáhle oslabil, mýtus i hnutia, ktoré ho reprezentovali, ihneď zanikli.

1.4.4 Štvrtý mýtus: Marxisticko-leninský svetonázor je budúcnosť ľudstva

Učenie marxisticko-leninského svetonázoru malo poprieť existenciu Boha a potvrdiť človeka ako autonómnu, aktívnu a zodpovednú bytosť. Presadzovanie tohto učenia bolo kľúčovou súčasťou mocenského i ideologického boja komunistov s celou spoločnosťou.

Viera sa počas komunistického obdobia uchovala na Slovensku najmä vďaka masovej ľudovej zbožnosti, ktorej sa učenie marx-leninského svetonázoru nedotklo a ktorú si títo obyčajní ľudia nenechali vziať.

Komplikovanejšie to bolo v školstve, humanitných vedách a v riadiacich funkciách spoločnosti. Najmä v 50. i 60. rokoch sa v mene marx-leninského svetonázoru udialo na školách mnoho nepravostí. Veľké množstvo pedagógov a študentov bolo nespravodlivo vylúčených zo škôl. Na mnohých školách nútilo vedenie školy podpísať učiteľov prehlásenie, že budú vychovávať žiakov v duchu marx-leninského svetonázoru. Túto dilemu si musel každý veriaci učiteľ vyriešiť sám. Rovnako to bolo so študentmi, ktorí mali v kádrovom posudku, že sú nábožensky založení. Bolo im potom bránené študovať na stredných i vysokých školách. V čase normalizácie prednášal na Katedre geometrie Prírodovedeckej fakulty UK matematik RNDr. Rudolf Fiby. V roku 1974 tu prebiehali komplexné previerky a Fiby dostal pri nich na podpis hodnotenie svojej osoby, kde bolo napísané, že zastáva marxistický svetonázor. Odmietol to s tým, že môže podpísať, že zastáva vedecký svetonázor. Jeho požiadavka nebola akceptovaná, najprv dostal zákaz prednášať a viesť odborné semináre so študentmi, nakoniec bol ešte ten rok vyhodený zo zamestnania.

200 Šimulčík (2001).

201 Uhorskai (2015).

Pokiaľ ide o humanitné vedy, odvolávať sa na marx-leninský svetonázor v publikáciách tam patrilo takmer k povinným cvikom. V knihách, ktoré vydávali štátne vydavateľstvá, sa slovo Boh nemohlo objaviť. Marxisticko-leninský svetonázor sa bezvýhradne požadoval nielen v armáde, polícii a justícii, ale vo všetkých riadiacich funkciách štátu.

Na Slovensku existovala teda celých 40 rokov ideologická polarita medzi „obyčajnými“ ľuďmi, ktorí chceli žiť svoj život a tými, ktorí túto krajinu viedli. Samozrejme rodinné a priateľské zväzky túto polaritu často zmäčkovali.

Pádom komunistického režimu otázka marxisticko-leninského svetonázoru prestala v Čechách a na Slovensku v spoločnosti i publicistike existovať. Pád tohto mýtu, ktorý sa týkal nielen náboženstva a cirkvi, ale zasahoval naprieč celú spoločnosť, definitívne potvrdil pád komunizmu v Európe.

1.4.5 Piaty mýtus: Komunizmus zaručuje náboženskú slobodu

Tento mýtus bol vpísaný už do Ústavy 9. mája z roku 1948. V Ústave ČSSR z roku 1960 v druhej hlave v článku 32 stálo: „Sloboda vyznania je zaručená. Každý môže vyznávať akúkoľvek náboženskú vieru, alebo byť bez vyznania, aj prevádzať náboženské úkony, pokiaľ to nie je v rozpore so zákonom“.²⁰²

Ešte predtým, v prvej hlave ústavy, v článku 16 ale stálo: „Všetka kultúrna politika v Československu, rozvoj vzdelania, výchova a vyučovanie sú vedené v duchu vedeckého svetonázoru, marxizmu-leninizmu a v úzkom spojení so životom a prácou ľudu“.²⁰³ Vzhľadom na to, že v Československu do pádu komunizmu neexistoval Ústavný súd, dialektiku týchto dvoch článkov ústavy mali na starosti komunistickí mocipáni alebo pracovníci Štátnej bezpečnosti. Mýtus o náboženskej slobode v Československu sa stal skutočnosťou 29. novembra 1989, keď bol medzi inými zrušený článok 16. v prvej hlave ústavy. Teda nie komunistické deklarácie, ale až reálne dodržiavanie ústavných práv priniesli náboženskú slobodu.

1.4.6 Mýty rodia mýty

V čase ťažkých 50. a 60. rokov, plných prenasledovania, som ako chlapec počúval predpovede rôznych ľudí, že komunizmus zanikne až potom, keď prejde celým svetom.

Neviem, nakoľko sa tým riadili aj vo Vatikáne, ale po páde komunistického režimu v roku 1989 som sa stretol s Mons. Jánom Bukovským, rodákom z Cerovej, členom rehole Spoločnosti Božieho Slova, ktorý bol od roku 1973 pracovníkom Štátneho sekretariátu Vatikánu v oddelení pre vzťahy s ČSSR, Maďarskom, Rumunskom, Bulharskom a Albánskom. Bol blízkym spolupracovníkom neskorších kardinálov Agostina Casaroliho a Luigiho Poggiho a často ich sprevádzal na cestách do vtedajších komunistických krajín strednej a východnej Európy. V rokoch 1987 až 1989 sa po boku arcibiskupa Francesca Colasuona zúčastňoval vyjednávaní s vládou ČSSR o menovaní nových biskupov.²⁰⁴ Pri našom stretnutí som sa ho opýtal, ako odhadoval Vatikán v 80. rokoch 20. storočia ešte trvanie komunizmu. Odpovedal, že ešte na sto rokov. A dodal, že Vatikán videl komunizmus ako organizmus, ktorý je mladý a silný, potom dorastá, až nakoniec začne pomaly starnúť a umierať. Toto bolo zrejme východisko Vatikánu pri tvorbe tzv. východnej politiky, cieľom ktorej bolo aj za cenu kompromisov zabezpečiť v totalitných krajinách život cirkvi. Spomíname si,

202 Ústavný zákon č.100/1960 Zb.

203 Tamže.

204 Wikipédia – Ján Bukovský

že medzi postojom vtedajšieho pápeža Jána Pavla II. a politikou Štátneho sekretariátu v týchto otázkach panovalo isté napätie.

Táto politika Vatikánu vedie zrejme aj dnes vatikánsku diplomaciu a pápeža Františka pri podpisovaní dohôd s Čínou o uznaní tzv. Národnej katolíckej cirkvi v Číne. O tom, či je takáto politika vzhľadom na ideály evanjeliového života kresťanov mýtom, môžeme v postkomunistických krajinách Európy už diskutovať i polemizovať. V prípade Číny nám chýba osobná skúsenosť a pamäť tejto krajiny.

Záver

Ján Čarnogurský na sympóziu o Silvestrovi Krčméry a Vladimírovi Juklovi v septembri 2014 v Šintave v diskusii povedal, že voči takej totalite, akou bol komunizmus, každý národ bol schopný sa brániť len tak, že siahol na dno svojej podstaty a charizmy, a takto s ním mohol zápasiť. U Poliakov to bola idea viery a národa, u východných Nemcov ich evanjelické zázemie, u Maďarov idea slobodného národa, u Čechov ich intelektuálne prostredie, u Slovákov to bola väčšinová katolícka cirkev. Tohto si boli vedomí aj komunisti na začiatku svojho ťaženia. Alexej Čepička, ktorý stál na čele proticirkevnej politiky v Československu, to zhrnul na schôdzi cirkevných tajomníkov z celej republiky v Prahe v apríli 1949, keď označil katolícku cirkev za poslednú organizovanú silu „reakcie“, a dodal, že proti „reakcii“ v cirkvi treba tvrdo zasiahnuť, ale nie tak, aby vznikol dojem, že je prenasledovaná celá cirkev.²⁰⁵ V jeho slovách sú obsiahnuté komunistické mýty o náboženstve a cirkvách. Mýty tvorili bojisko, na ktorom sa odohrával štyridsaťročný zápas o život viery i prežitie. Tento zápas vďaka odhodlaniu a ochote prinášať obeť i obetovať vlastný život, vyhrali kresťania. Komunistické mýty o náboženstve a cirkvách boli pádom komunizmu v Európe v Novembri 1989 definitívne prekonané.

205 Letz (2001), s. 89.

Literatúra

Marx, K. (1956), Úvod ku kritike Hegelovej filozofie práva. In: *Spisy 1*, Praha : Státní nakladatelství politické literatury.

Mikloško, F. (1991), *Nebudete ich môcť rozvrátiť*. Bratislava : Vydavateľstvo Archa, s. 268 – 270 a s. 270 – 273.

Letz, R. (2001), Prenasledovanie kresťanov na Slovensku v rokoch 1948-1989. In: Mikloško, F. – Smolík, P. – Smolíková, G. (eds.), *Zločiny komunizmu na Slovensku 1948-1989, I*. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška, s. 78 – 108.

Haľko, J. (2005), Komunizmus a Cirkev. In: *Radosť a nádej*. Roč.8, č.1 (2005), s.3 – 8.

Šimulčík, J. (2001), *Zápas o svedomie*. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška.

Uhorskai, P. (2015), *Cirkev v útlaku*. Kežmarok : ViViT s.r.o.

Ústavný zákon č.100/1960 Zb. Národného zhromaždenia. Ústava Československej socialistickej republiky. Uverejnené v č.40/1960 Zbierky zákonov, s.289.

Wikipédia – Ján Bukovský. Dostupné online: https://sk.wikipedia.org/wiki/Ján_Bukovský.

Foto: TASR

1.5 FESTIVITY A ALTERNATÍVNA KULTÚRA

★ René Bílik

Úvod

Na sklonku deväťdesiatych rokov minulého storočia a na samom začiatku storočia nastupujúceho publikovala sociologička Dilbar Alijevová štúdie, v ktorých si všímala problematiku „filozofie dejín v individuálnom použití“, ich súvis s „obavami o osobnú kontinuitu“,²⁰⁶ a to všetko v spojitosti s dobovo aktuálnymi „historiozofickými zmätkami“²⁰⁷. Jednoducho povedané, usilovala sa ukázať, že v individuálnom vedomí jednotlivca i v takpovediac každodennej vrstve kultúrnej pamäti funguje vždy aj nejaká individuálna predstava o dejinách, o dejinnom pohybe, teda čosi ako „laická filozofia histórie“, či „doslova vrecková historiozofia“²⁰⁸. Túto teoretickú reflexiu použila potom ako metodologický nástroj na výklad dobových nálad a zneistení, ktoré sa vo vtedajšom stave slovenskej spoločnosti – a ukazuje sa, že nielen vtedy, ale aj dnes – prezentovali v správaní sa ľudí, v ich vzťahu k historickej zmene, ktorú spôsobili udalosti v Novembri 1989, pričom tento vzťah postupne nadobúdal aj podobu nostalgickej túžby za „minulými časmi“.

Z viacerých možností takýchto osvojených individuálnych konštruktov či konštruktov minulosti a histórie vysunula Alijevová do centra pozornosti predovšetkým dva, ktoré sú voči sebe navzájom v kontrastnej pozícii, no súčasne spolu aj neoddeliteľne súvisia. Prvý z týchto konštruktov je založený na historickom optimizme a dejiny prezentuje vo verzii jednosmerného pohybu vpred, teda ako vývoj a pokrok. Sprevádza ho viera v „lepšiu budúcnosť“, viera, že dejiny sprevádza neustále zlepšovanie v smere od „včerajška k zajtrajšku“. Druhý je pesimistický, ukazuje na dejiny ako pohyb presne opačný a prejavuje sa nostalgickou náladou a presvedčením, že „dobré už bolo“.

206 Alijevová (2000), s. 319 a 320.

207 Alijevová (1997), s. 28.

208 Tamže.

Oba tieto prístupy k minulosti majú v našom prostredí svoje miesto a tradíciu, pričom je zaujímavé, že ten prvý prenikal a čiastočne ešte stále aj preniká u nás do vrstiev zmienenej „laickej filozofie dejín“ z autoritatívneho prostredia štátnych a spoločenských inštitúcií, kým zdrojom toho druhého ako keby bolo priamo to „laické“ prostredie každodenného života. Každodenná predstava o živote a jeho kvalite je potom premiešaním spomienok na „zašlé časy“ s perspektívne orientovanou vierou a nádejou, to všetko vo väzbe na aktuálny stav sveta a aktuálnu životnú situáciu. Táto životná aktuálnosť – dnešok, je pritom v oboch prípadoch v pozícii „prechodného stavu“.

Pokrokovno-evolučný konštrukt vníma súčasnosť ako nedokonalú „predzvest“ lepšieho zajtrajška, pesimistický konštrukt „zašlých dobrých časov“ ho zasa vníma ako signál, že už môže byť len horšie. Spomíname tu Alijevovej práce a oba tieto koncepty preto, lebo chceme ukázať, že nostalgická spomienka na „dobré časy socializmu“, ktorá sa začala v spoločenskom živote na Slovensku prejavovať už niekoľko rokov po páde komunistického totalitného režimu a (ako ukazujú výsledky prieskumu agentúry FOCUS z apríla 2018²⁰⁹ a iných prieskumov verejnej mienky) funguje dodnes, má u nás svoj zdroj aj v prepojení oboch spomínaných konštruktov. Sú totiž (a v tomto je podľa nás odlišnosť impulzov pre príklon k socializmu v našom prostredí od takejto inklinácie v prostredí západnej Európy) súčasťou kultúrnej pamäti ako „prežitá skúsenosť“. Vysvetlenie pre toto tvrdenie poskytuje predovšetkým onen pokrokovno-evolučný konštrukt. Jeho najznámejšou verziou u nás je marxistická historikomaterialistická téza o zákonitom vývine ľudských dejín od prvotnopospolnej spoločensko-ekonomickej formácie cez otrokársku, feudálnu, kapitalistickú až ku komunistickej, pričom socializmus bol podľa tejto teórie prvým štádiom komunizmu. Tento historicistický koncept dostal v Československu po roku 1948 aj mocenské a právne krytie a stal sa základom pre inštitucionálne fundovaný a direktívne presadzovaný „vedecký“ výklad dejín. Médiom jeho šírenia sa stala predovšetkým ideologicko-politická propaganda, oficiálna historická veda, podstatná časť oficiálneho dobového umenia i populárnej kultúry a predovšetkým edukačno-výchovná teória a prax a aj dobové sviatky a rituály. Tento masívny ideologický monolit formoval štyridsať rokov predstavu o dejinách, o mieste a úlohe človeka v nich či o rozdelení sveta u viacerých generácií občanov bývalého Československa, ktorí si tieto predstavy, preniesli ako súčasť svojho vzdelania i životnej skúsenosti, aj do obdobia po roku 1989.

1.5.1 Dejiny ako mýtus

Prítomnosť konceptu dejín ako pokroku v našej kultúre má však oveľa hlbšie korene, než sú tie socialistické. Je totiž súčasťou aj hádam najznámejšej a vysokou autoritou dodnes vybavenej (a znova najmä štátnou školskou politikou zaštitenej) tradície v segmente slovenských národných dejín. Práve na evolučno-pokrokovú filozofiu dejín (zviazanú najmä s filozofickým dielom G. W. F. Hegla je vystavaná aj predstava o dejinách Slovákov ako progredujúcom pohybe, obsiahnutá predovšetkým v diele Ľudovíta Štúra a Jozefa Miloslava Hurbana. Ich koncept je špecifickým spojením mýtu o zlatom veku Slovanov (starých slávnych časoch), ktorým bolo pre nich obdobie Veľkej Moravy a viery, že dejiny majú podobu „pyramídálnej stavby“ (Hurban), vyrastajú z pevného základu „slávnej minulosti“ a smerujú k svojmu „pyramídálnemu punktu“ (Hurban) – k národnej slobode.

Tento konštrukt, prezentovaný školským prostredím (a označovaný v slovenskom romantizme ako „škola Štúrova“ či ako základná verzia národnoobrodeneckého hnutia) sa neustále revitalizuje, najmä pôsobením primitívneho nacionalizmu, ktorý uviazol v mýtizáciách obrodeneckého hnutia z 19. storočia a prostredníctvom pretrvávajúceho autoritatívneho krytia (štátna školská politika, štátom podporovaná Matica

209 FOCUS (2018).

slovenská ako verejnoprávna inštitúcia, prítomnosť štátnych reprezentácií na každoročných matičných rituáloch orientovaných do „slávnej minulosti“). Spomenuté dve verzie historického optimizmu, v podobe konceptu dejín ako pokroku, zviazané cez svoju romantickú líniu s konceptom uniknutej „slávnej minulosti“, tvoria jednu z kľúčových vrstiev kultúrnej pamäti Slovákov a významnou mierou sa podieľajú aj na produkovani nostalgickej túžby za minulým svetom a na redukovanej spomienke na socializmus ako na „staré dobré časy“.

1.5.2 Rituály socialistickej každodennosti

Aby sme tieto tvrdenia doložili preukaznejším spôsobom, všimneme si tie vrstvy ľudskej každodennosti, ktoré sa v jej štruktúre vyjavujú v podobe privátnych i spoločenských festivít.

Označenie *festivita* uprednostňujeme pred pomenovaním sviatok vzhľadom na jeho etymologické korene a integrujúci význam. Ten obsahuje **v sebe sviatok** – majúci vecné jadro, dôvod, impulz, životnú udalosť ako obsah – **i jeho slávenie** a **oslavovanie** ako pohyb / dianie a s ním súvisiace nálady, atmosféry či rozporenia. V sledovanom kontexte je potom možné všimnúť si tak spomenutý obsah, teda tú životnú/spoločenskú udalosť, ako aj ritualizované podoby jej slávnia. V nevyhnutnej skratke, danej povahou prítomnej štúdie, úzko spojenej so základným výskumom a založenej na jeho výsledkoch²¹⁰ ukážeme ako aj základné festivity ľudskej každodennosti (slávnosti spojené napríklad s narodením, vstupom do manželstva či úmrtím) boli zviazané so zmieneným historickomaterialistickým konštruktom o zákonitom pohybe dejín vpred a ako sa tento konštrukt replikoval a neustále revitalizoval vo verziách socialistickej iniciálnych rituálov či v oficiálnych masových slávnostiach.

Vo všetkých naznačených prípadoch ide o slávnosti, ktorých základným zmyslom je potvrdiť príslušnosť ku kolektívnej štruktúre. Ide o rituály, ktoré referujú na „bytostný základ existencie“ a spolupodieľajú sa na konštruovaní pocitu a predstavy kolektívnej identity účastníkov rituálu. V rámci socialistickej spoločenskej štruktúry išlo navyše o prejav sporu o výklad sveta, ktorý sa prezentoval aj ako spor o rituály a v samotnom základe stelesňoval napätie medzi náboženským a ateistickým, resp. cirkevným a občianskym: „... pre veriacich a ďalších prítomných účastníkov môže mať občiansky obrad účinný výchovný dopad práve z hľadiska prekonávania starých náboženských tradícií, ktoré ... pretrvávajú však, pokiaľ ich nenahradíme racionálne a emocionálne prijateľnejšími a hodnotnejšími novými, pokrokovými tradíciami“.²¹¹

Toto „prekonávanie“ či „nahrádzanie“ malo podobu „občianskych obradov“, napríklad slávnostného privítania novorodencov, sobášneho obradu či občianskeho pohrebného obradu, ktoré neboli len „náhradou cirkevného obradu ...“, ale svojím obsahom a zameraním ... aj jeho negáciou“.²¹² Konfrontácia tak nadobudla podobu eliminácie jedného druhým, v prípade sobášneho obradu aj vo verzii právne záväzného aktu. Radikálnosť takejto zásahu do oblasti tradičných rituálov ľudskej každodennosti sa explicitne ukáže predovšetkým v prípade socialistickej verzie sekulárnej rozlúčky so zosnulým. „Keď chceme porušiť tradíciu, ťažko zasiahneme citlivejšie miesto ako posledné veci“ píše Gabriela Kiliánová²¹³ a dodáva, že „ide o citlivý, priam až neuralgický bod každej spoločnosti“:

210 Pozri Bílik (2008), resp. Bílik (2018).

211 Mravík a kol. (1978), s. 20.

212 Mravík a kol. (1978), s. 19.

213 Kiliánová (1999), s. 70.

„Ideovým obsahom občianskeho pohrebu je dôstojná rozlúčka s členom socialistickej spoločnosti, ktorá ideove a politicky vychádza z vedeckého materialistického pohľadu na zmysel života a život človeka vôbec. A práve v súvislosti s otázkami rozlúčky s občanom sa zvlášť výrazne prejavuje ostrá konfrontácia vedeckého svetového názoru s náboženskou ideológiou, lebo práve na tomto úseku veľmi húževnato pretrvávajú náboženské prežitky veľkej časti našich občanov. [...] Obsah občianskeho pohrebu, ktorý musí vychádzať z princípov vedeckého svetonázoru, musí vyjadriť hlboký socialistický humanizmus a socialistickú morálku, momenty spolupatričnosti, dôstojnosti a hodnoty človeka v socializme. [...] Ideová a citová účinnosť občianskeho obradu väzí predovšetkým v jeho konkrétnom, vedecky pravdivom a reálnom, hlboko morálnom a humánnom obsahu – na rozdiel od ilúzií a mystiky cirkevných obradov.“²¹⁴

Pohrebný rituál je jednou z najvýraznejších demonštrácií kolektívnej identity. Zásah do tejto tradície a konfrontačne motivovaný dôraz na novú (inú, než tradične rodinnú či obecnú) kolektívnu „spolupatričnosť“ je zásahom do **základov** pocitu identity. Prípadná námietka, že s výnimkou sobášneho obradu bola aj v období socializmu možnosť voľby medzi „občianskym“ a „cirkevným“ je namieste. V pozadí takéhoto rozhodovania však existoval celý rad mechanizmov a „odporúčaní“, ktoré vytvárali tlak či zvýšený „dôraz“ na voľbu predovšetkým „občianskej“ verzie rituálu. Mal podobu povedzme „kádrového dotazníka“ a jednej z jeho dominantných otázok o „vyrovnaní sa s náboženskou otázkou“ (viac v kapitole 1.2 Rovnosť), ale aj podobu celého radu inštitucionálnych krokov, ktoré s obradmi súviseli. Za každým zápisom do knihy narodených napríklad, nasledovala pozvánka na občiansky obrad od príslušného národného výboru či zboru pre občianske záležitosti. Ako výraz socialistickej starostlivosti a evidencie. V konečnom dôsledku nešlo len o „mechanickú protiváhu cirkevných tradícií“, ale najmä o „vytváranie nových tradícií, zvykov a obyčajov, zvyrazňujúcich úctu k človeku, vlastnú podstatu komunistického hnutia...“²¹⁵.

Integrálnou a základnou súčasťou každého rituálu je princíp zmeny, prechod subjektu rituálu z jedného stavu do iného. Výnimku netvorili ani spomínané socialistické verzie prechodových rituálov viazaných na narodenie, sobáš a úmrtie. Každý z nich, každá jeho verzia či variant, je založený na rovnakom „algoritme“, variujú sa len subjekty rituálu, podľa toho o aký obrad (akú slávnostnú udalosť) ide. Jednotlivé obrady sa v ideologickom monolite totalitnej spoločnosti stávajú rytmizujúcimi prvkami základného (ideologicky definovaného) životného pohybu; cesty človeka „novej spoločnosti“ od živelnosti (nevedomelosti) k sociálnej organizovanosti „nového typu“, pričom kľúčovým výsledkom je nadobudnutie individuálnej „vedomelosti“ – teda prijatie/akceptácia tohto konštruktu vo verzii základného zákona dejín (teda vo verzii dejinnej nevyhnutnosti, ktorou mal byť práve nástup a existencia socializmu). Podloží tejto akceptácie je rezignácia na vlastnú individuálnosť, osobne založenú subjektivitu a svojho druhu jej „**rozpustenie sa**“ v kolektívnom sociálnom organizme:

1. „Správna výchova začína už teraz, hneď, dnes i zajtra. Naučiť dieťa, aby sa podriadilo určitej disciplíne, režimu, poriadku, treba už od začiatku. Základy nesebeckého, súdružského, priateľského správania sa, učí sa už malý, sotva hovoriaci človek. [...] Buďte teda vášmu dieťaťu príkladom, vzorom čestného a úprimného vzťahu k socialistickej vlasti ...“²¹⁶;
2. „Naša socialistická spoločnosť pokladá manželstvo za svoju základnú bunku a jej zdravému vývoju venuje všestrannú pozornosť“²¹⁷;
3. „Rodina – to je základná bunka spoločnosti. Čím je táto bunka pevnejšia, tým viac môže prispieť

214 Mravík a kol. (1978), c. d., s. 218.

215 Cirbes a kol. (1975), s. 10.

216 Mravík a kol. (1978), c. d., s. 43

217 Tamže, s. 135.

svojim ohnivkom do reťaze pri vytváraní blaha pre celú spoločnosť“.²¹⁸

4. „Odišiel spomedzi nás dobrý súdruh, dobrý spolupracovník. [...] Mal rád svoju prácu, bol skutočným pánom zeme, platným členom našej socialistickej spoločnosti“.²¹⁹

Druhým stavebným prvkom obradových textov je zdôraznenie „**nesamozrejmosti**“ existujúceho stavu sveta:

1. „Ako samozrejmosť ste hodnotili fakt, že mamička je pod stálym lekárske dozorom, že pôjde do pôrodnice, že sa tam o ňu všestranne postarajú, opatria ju i dieťaťko. [...] Lenže to, čo my považujeme za samozrejme, nie je samozrejme všade a ani u nás to nebolo tak vždy...“²²⁰;
2. „Vážení a milí novomanželia! Ste členmi vyspelej socialistickej spoločnosti. Cesta k nej nebola ľahká a jednoduchá“.²²¹
3. „Neľahký bol údel mladého človeka v časech, keď vyrastal náš blízky zomretý. [...] Nestačili zdravé ruky, nestačil kúsok vlastného políčka, keď výsledok práce patrilo inému. [...]“.²²²

Tretím prvkom, ktorý tvoril stabilnú súčasť obradového rituálu, je **zvýraznenie organizátorky** premeny sveta zo starého na nový, jej zásluh a vynaloženého úsilia a zároveň garanta stability súčasného stavu:

1. „[...] Za všetky veci, ktoré berieme ako neodmysliteľnú súčasť nášho života, života v socializme, vďačíme prezieravej, múdrej a hlboko ľudskej politike komunistickej strany“.²²³
2. „Naša ústava zaručuje obidvom manželom rovnaké práva a povinnosti. [...] Nikdy nezabúdajte na to, komu ďakujete za vašu šťastnú mladosť a za náš život v mieri. Pracujte zo všetkých síl pre rozkvet svojho závodu, obce a celej našej socialistickej vlasti“.²²⁴
3. „Vnímový, životom odstrkovaný mladík rýchlo našiel spoločnú reč s robotníckym prostredím; osvojil si jeho názory a požiadavky [...] obetavo sa zapojil do práce v odborovom hnutí (a neskôr sa stal aj oddaným členom komunistickej strany) aby svojimi schopnosťami prispel do spoločného boja za lepší život takých, ako bol on sám“.²²⁵

Takto štruktúrovaný rituál (uskutočňuje sa v spoločensky a mocensky reprezentatívnych priestoroch, rečníci sú hierarchizovaní, záväzní, resp. hlavné texty obradu prezentuje vždy reprezentant mocenskej štruktúry) potom produkuje či má produkovať ako „politickú imagináciu“ najmä pocit spolupatričnosti a kolektívnej identity. Jeho hodnotovým podložením je predovšetkým intenzívne budovaný konštrukt o nesamozrejmosti takejto ponuky sveta, čo produkuje imagináciu obety. Tá má podobu „ťažkých zápasov“ a „nemalej námahy“, vynaloženej komunistickou stranou a súčasne podobu recipročného sebaobetovania sa subjektu rituálu vo verzii vyžadovanej/vyjadrenej vďačnosti a „prirodzeného“ uprednostnenia spoločných a spoločenských záujmov pred osobnými. Do tohto rámca zapadá aj pohrebný obrad. Má totiž dôsledne bilančný charakter, odkazuje na uzavretý „životný príbeh“, prostredníctvom ktorého konštruuje – životné vzory. Obradné texty, stojace v pozícii centrálného textu „občianskej rozlúčky“ so zosnulým, produkujú predstavu kompaktného sveta, z ktorého sú už vyčlenení tí neprispôsobiví. Ani jeden variant vzorových textov, ktoré sme mali k dispozícii, totiž neráta pri „občianskej“ rozlúčke s „kritikom aktuálneho stavu sveta“ či s „odporcom režimu“. Smrť a pohrebný obrad v tejto „občianskej“ verzii sa potom stáva prostriedkom legitimizácie jestvujúcej podoby „nového sveta“, zosnulí sú prezentovaní ako „vzoroví

218 Tamže, s. 143.

219 Tamže, s. 226.

220 Tamže, s. 37.

221 Tamže, s. 141.

222 Tamže, s. 224.

223 Tamže, s. 37.

224 Tamže, s. 135.

225 Tamže, s. 224.

občania, budovatelia“, tí, ktorí sa už obetovali a pohreb je príležitosťou „na znovuformulovanie spoločenských noriem, ktoré slúžia ako regulatív správania sa“²²⁶. Je evidentné, že festivity, ktoré sme sledovali ako príklad slávností elementárnej ľudskej každodennosti (narodenie, vstup do manželstva, posledná rozlúčka), fixujú potom celkom jednoznačne historický materializmus, s ním spojený historický optimizmus (cestu od nevedomelého stavu triedne vrstvenej spoločnosti k jej „zákonitej“ zmene na „nový svet“) a napokon aj vedúcu úlohu komunistickej strany ako, povedané s Katerinou Clarkovou - centrálnu ideu kultúry socialistickej verzie sveta.

Z tohto náčrtu je evidentné, že sa pohybujeme v rámci slávnostných rituálov, ktoré zakladajú spolupatričnosť ako pocit či vedomie, umožňujúce jednotlivcovi deklarovat sa ako súčasť širšieho „my“. Jan Assmann hovorí v tejto súvislosti o „politickej imaginácii“, ktorá je neoddeliteľne spätá s „konektívni štruktúrou sdíleného viedenia a sebezobrazení, ktorá se opírá jednak o vazbu na společná pravidla a hodnoty, jednak o vzpomínku na společně obývanou minulost.“²²⁷ Súdržnosť každej konektívnej štruktúry, upozorňuje Assmann, sa udržiava dvoma základnými operáciami. Prvou je opakovanie hodnotového jadra (pravidla, „predpisu“ slávnosti) a Assmann ho označuje ako princíp „rituálnej koherencie“²²⁸. Súčasne s tým sa však uplatňuje aj druhý princíp, ktorým sa rituály sprítomňujú, vo verzii „spoločného spomínania“ na kľúčové (zakladajúce) udalosti spoločnosti. Tie majú v štruktúre nami sledovaného problému podobu interpretácie tradície, ktorá je fixovaná v zakladajúcich textoch ideologicko-politického konštruktu „nového sveta“, „nového života“ či konštruktu „nového človeka“. Týmito textami sú práve reprezentatívne texty klasikov marxizmu (predovšetkým téza o zákonitom vývine spoločnosti ku komunizmu) doplnené Leninovou doktrínou o vedúcej úlohe komunistickej strany.

Rituálna koherencia je potom v komplementárnom vzťahu s koherenciou textovou. V nami sledovaných časových rámcach obdobia slovenskej/československej kultúry v rokoch 1948 – 1989 sa stretávame so zosilneným princípom ritualizácie každodennosti. Spomeňme len sakralizované a festivitne fundované konštrukty práce ako sviatku, práce ako estetickej kategórie – hudba sprevádzajúca nástup do práce, oslava pracovných výkonov, pracovné súťaženie vyjadrované formou socialistickeho záväzku, konštrukty sviatočnosti spojené so zjazdmi mocenských štruktúr, schôdzami, aktívmi, ale aj verejnými súdnymi procesmi či verejne produkovanými rituálmi „individuálnej ideologickej očisty“ v podobe verejne vyslovovaných sebakritík (v päťdesiatych a potom znova v sedemdesiatych rokoch). Jednou z verzií a realizácií takéhoto opakovania a sprítomňovania boli aj masové produkcie, v ktorých sa základným inštrumentom pre rituálne „zjavovanie idey“ stalo – ľudské telo.

1.5.3 Masové telo

Najznámejšou verziou je azda prvomájový sprievod. Radenie jeho účastníkov – robotníci na čele (v prvých rokoch po prevrate vo februári 1948 stáli na čele sprievodov funkcionári KSČ, neskôr sa presunuli na tribúnu ako špeciálne pre nich vyhradené vyvýšené miesto), potom zástupcovia roľníckych družstiev, pracujúca inteligencia a napokon ostatní, športovci, folkloristi, deti a podobne – bolo doslova stelesnením a súčasne vypovedaním centrálného konštruktu o progrese v dejinách, na čele ktorého je robotnícka trieda vedená komunistickou stranou. Sem, do tohto rámca, patria aj mohutné spoločné prostné (teda zväčša bez náradia) cvičenia pred rovnako mohutnou diváckou masou. V našich dejinách sú známe pod označením spartakiáda, a aj keď by ich bolo možné reflektovať napríklad v telovýchovno-športovom kontexte, svoj podstatný význam majú aj v nami sledovanom rámci. Začiatky socialistickej verzie spartakiád (vyrastajúce

226 Clarková (2000), s. 180.

227 Assmann (2001), s. 20.

228 Assmann (2001), s. 21.

z niekdajšej českej sokolskej tradície siahajúcej do 19. storočia) sa viažu s polovicou päťdesiatych rokov postupne prerástli do ideologicko-politického konštruktú, ktorý pretrval až do pádu socializmu. V priebehu rokov, ako ukazuje precízna a inšpiratívna historiografická rekonštrukcia fenoménu spartakiád od Petra Roubala,²²⁹ sa ideologicko-politické jadro masových cvičení prezentovalo vo dvoch základných verziách. Obe sú zviazané s politickým zneužívaním estetického, resp. s chápaním estetiky (umenia, fenoménu krásneho) ako nástroja ideologickej a politickej propagandy. Preto sa v nich dajú identifikovať zakladajúce princípy konštruktú označovaného ako socialistický realizmus.

Symbolika a poetika prvej zo spomenutých verzií sa u nás viazala na obdobie stalinskej fázy socializmu a spartakiádnych vystúpeniam (prvá celoštátna spartakiáda v roku 1955 a druhá v roku 1960) dominovala symbolika ovládnutia prírody racionálnou činnosťou človeka (v zmysle známeho „rozkážeme vetru, dažďu!“): cvičiace telá vytvárali obrazy napríklad ozubených kolies a „cvičenci ve skutečnosti necvičili, ale předváděli symbolické pohyby reprezentující nejrůznější společenské aktivity, jako například práci v továrně či na poli...“.²³⁰ Zjednocujúcim princípom bolo chápanie spoločenského ako masového (akcentovala sa mohutnosť a mnohosť) a zjednocujúcim symbolickým výrazom bola metafora spoločnosti ako dobre fungujúceho mohutného mechanizmu. Masové telo tak demonštrovalo a súčasne potvrdzovalo predovšetkým dobovú verziu budovateľského pátosu ako súčasť mýtu vzniku „nového sveta“, „nového života“ či „nového človeka“ (viac v kapitole 1.2 Rovnosť). Ten je chápaný predovšetkým ako stavebný prvok súčiastka tejto mohutnosti, a nie ako autonómny jedinec.

Druhú verziu reprezentovala tá vrstva socialistickorealistickej poetiky, ktorá upozorňovala na rodinný základ socialistickej kolektivity. Jej autoritatívne (vzorové) jadro sa viazalo na tézu sovietskeho pedagóga Antona S. Makarenka pochádzajúcu ešte z hĺbky tridsiatych rokov minulého storočia. Podľa nej je „základnou bunkou“ spoločnosti – rodina. Tento Makarenkov názor stál v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch 20. storočia²³¹ v podloží premeny konštruktú o socialistickej spoločnosti ako harmonicky (súzvučne, mechanicky presne) fungujúceho stroja (ako výrazu víťazstva ľudského rozumu a historického zákona nad deštruktívnymi silami prírodných i spoločenských živlov/“živlov“), do podoby spoločenskej harmónie, ktorá vyrastá z prostredia šťastnej socialistickej rodiny. Telesne znázorňovanú symboliku pracovných činností či ozubených kolies vystriedali cvičenia rodičov s deťmi, do popredia sa dostalo (presne v duchu tézy o harmonicky – telesne, duševne a mravne – rozvinutej socialistickej osobnosti) krásne telo, a to vo verziách mladého dievčenského tela a zrelej ženskosti (čo otváralo perspektívu zdravej plodivej sily) na jednej strane a dokonalého, silného mladého mužského tela, reprezentovaného cvičením príslušníkov Československej ľudovej armády na strane druhej.

Všetky zmienené festivity boli súčasťou propagačno-stabilizačných mechanizmov mocenských štruktúr totalitného socialistického štátu ako ich sebaoslavná vrstva. Sú premiešaním poetiky úkonových rituálov – vytvárajú pre zúčastnené telá možnosť „byť tu“ (na mieste masovej performancie) a súčasne aj „tam“ (v tom ideálnom, šťastnom a radostnom variante sveta, ku ktorému smerujeme a ktorý doslovne **stelesňujú**) – s poetikou verejných performancií najmä divadelného typu a typu založeného na tradíciách náboženských procesií. Využívajú model, ktorý Richard Schechner označuje ako divadelný: „1. zraz, 2. akcia (performancia), 3. rozchod“²³². Odohrávajú sa v striktno vymedzenom priestore, ktorý sa tým transformuje na „miesto“ (gigantický štadión, určená trasa presunu sprievodu, tribúna s rečníckym pultom – námestie) „zarámované“ životom okolo. Ich jadro tvorí udalosť **zídania sa a telesného vypovedania riadiacej idey** (onoho historicko-materialistického konštruktú) umožňujúca skúsenosť transcencie, ktorá je „dobré

229 Roubal (2018).

230 Roubal (2018), s. 125.

231 Bližšie vyššie citované obradové texty viazané na víťanie novorodencov „do života“, resp. na sobášny akt.

232 Schechner (2009), s. 184.

naplánovaná, naskúšaná, ritualizovaná²³³. Toto naplánovanie a naskúšanie je integrálnym segmentom kontrolných mechanizmov, spolu so sprievodným **komentárom** (ako variantom sviatočnej reči), ktorý bol neoddeliteľnou súčasťou všetkých uvedených typov masových festivít. Zabezpečoval priamu väzbu telesnej akcie (predvádzaných obradových produkcií, štruktúry / syntagmatiky pohybujúcich sa sprievodov, zmyslu nesených lampiónov, ktoré sprevádzali všetky oslavy bolševickej revolúcie v Rusku v roku 1917 v krajinách socialistického bloku ako slávnosti svetla) a centrálnej ideologickej doktríny. Vzhľadom na neoddeliteľnosť týchto performancií od ich „riadiaceho textu“, boli ony sami aj performatívnymi výpoveďami: generovali navonok celistvo pôsobiaci obraz masovo vysloveného **súhlasu**.

Celistvosť formy (teda dojem harmónie, súladu, mohutnosti) je však len jedným z naprogramovaných efektov, ktoré sú súčasťou mýtkej štruktúry tohto všetkého. Zmienka o tom, že tieto typy vystúpení, sprievodov a zhromaždení sú performatívnou výpoveďou, teda takou, ktorá je nielen hovorením ale aj aktom/úkonom (napr. sobášne „áno“ je nielen slovo, ale aj právny akt), v sledovanom prípade vyslovením súhlasu, symbolickým „pristúpením k dohode“, potvrdzuje zistenie Rolanda Barthesa, že mýtus je – prehovor, ktorého konštitutívnym prvkom je koncept (stojaci „pred ním“). Je to „ideografický systém, v ktorom sú formy [...] motivované konceptom, ktorý reprezentujú...“²³⁴. Práve preto, aby táto reprezentatívna funkcia vo vzťahu ku konceptu bola čo najefektívnejšie splnená, – „mýtus raději pracuje s pomocí chudých, nekompletných obrazů...“²³⁵ – napríklad s pomocou symbolov, ktoré predstavujú zrozumiteľnú „skratku“ k jadrú (v tomto prípade ideologicko- politického) konceptu. Prehovor celistvo pôsobiaceho masového súhlasu je potom vystavaný telesnou akciou (stelesnením) produkujúcou „chudobné obrazy“ – najznámejšie symboly centrálnej idey (konceptu) socialistického štátu: ozubené kolesá, päťcípce hviezdy, holubice mieru, lipové ratolesti, kosáky a kladivá, resp. zneužitá cvičiace telá vo funkcii symbolov vitálnej sily a perspektívy. Cez túto ideologicky príznakovú symboliku sa do centra pozornosti dostávajú aj také univerzálne konštrukty ako radosť, šťastie, životná naplnenosť, životná istota, ochrana, pocit zabezpečenia a pod., ktoré však do subordinatívnej pozície situuje ich služobná podriadenosť riadiacej sile centrálnej idey (konceptu) a téze o socialistickej/komunistickej spoločnosti ako zákonitým vrchole ľudských dejín a s ňou zviazanej leninskej téze o vedúcej úlohe komunistickej strany s týmto dejinnom pohybe.

1.5.4 Druhá kultúra alebo identita vylúčených

Ilúzia celistvo pôsobiaceho obrazu masového súhlasu, vystavaná z významovo jednoznačnej, a preto „chudobnej“ symboliky socialistického sveta, sa koncom šesťdesiatych a potom najmä v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch začala rúcať. „Praskliny“ na obraze homogénnej spoločnosti a sociálnej harmónie, politicky deklarovanej tézou o vybudovaní rozvinutej socialistickej spoločnosti, spôsobili iné podoby budovania skupinovej identity koncom šesťdesiatych a najmä v sedemdesiatych rokoch. Miroslav Petříček pripomína, že podstatná časť z nich nevznikla ako „kontrast k establishmentu“, nestavali sa „proti němu ani proti něčemu jinému“²³⁶. Existencia tohto kontrastu bola založená na tom, že „celou normalizací ignoroval jako pozadí...“²³⁷ Produkovalo to paradoxný efekt. Menšiny, ktoré vznikli vo vnútri spoločnosti fungujúcej podľa politického konceptu normalizácie, sa svojím ignorovaním základných noriem tejto spoločnosti ocitli akoby „vonku z nej“, vo svojom priestore a čase, bez vedomej snahy akokoľvek sa explicitne postaviť voči oficiálnemu establishmentu. Norma totiž „nepripouští žádnou alternativu. Pak je ale alternativou všechno to, co svou existencí odhaluje nezdůvodnitelnost normy, kterou demaskuje jako fikci a simulaci normality, jež trvá pouze vlastním recyklováním“²³⁸.

233 Schechner (2009), s. 186.

234 Barthes (2004), s. 126.

235 Barthes (2004), s. 125.

236 Petříček (2013), s. 9.

237 Tamže.

238 Tamže.

Toto usvedčovanie či demaskovanie normy sa z odstupe času ukázalo ako jedna z podstatných dejinných funkcií týchto alternatív. Predstavovali ich napríklad fanúšikovia dlhých vlasov („máničky“), priaznivci trampovania, underground, folkoví hudobníci, ale aj zoskupenia homosexuálov, eko-aktivisti, reprezentanti alternatívnych divadiel a výtvarníci a ako trochu špecifický „kmeň“ aj – disidenti. Vznikla tak postupne „druhá kultúra“ so svojimi vlastnými pravidlami i rituálmi, ktorá, povedané slovami Ivana Magora Jirousa, nemala za cieľ „destrukciu establishmentu, pretože by se mu tím sama vehnala do náruče“. Cieľ bol iný: „... že zbaví ti, kdo se k ní budou chtít připojit, skepse, že se nedá nic dělat...“²³⁹. „Mimobežnosť“ a prevažujúci vzťah ignorancie voči spoločnosti „normy“ mali svoje **telesné** manifestácie – dlhé vlasy, iné oblečenie (napr. trampí), iné účesy (napríklad punk), prípadne inú sexuálnu orientáciu, ale aj odlišnú estetiku, vlastné miesta stretávania sa, ale aj vzdelávania sa či vlastné a iné komunikačné médiá. Toto všetko (dlhé vlasy, trampský odev, trampské osady, bytové vzdelávanie, samizdat a pod.) bolo znakom predovšetkým vnútornej slobody, prejavom iného života, takého, ktorý bude „k žití, a ne k vegetování“.²⁴⁰ Išlo o prejavy vnútorného pohybu pod príkrovom mocensky konštruovanej simulácie celistvého harmonického obrazu, uloženého do rámu „pevných noriem“.

Normatívne rámovanie sa prejavovalo predovšetkým mocensky vedenou **marginalizáciou** zmienených alternatív, ktorá mala najmä podobu **kriminalizácie** vo verzii „drobnej kriminality“. Ak na chvíľu odhliadne od disentu, tak sa kriminalizácia, ako nástroj marginalizácie, zbežvýznamňovania alternatív, prejavovala v ich označovaní za zvrhlosť, chuligánstvo, výtržníctvo. Nositelia týchto skupinovo marginalizovaných vlastností mali ťažkosti v zamestnaní, dlhé vlasy sa napríklad, kvalifikovali ako priestupok či porušenie pracovnej disciplíny. V prípade disentu sa marginalizovanie jeho aktivít uskutočňovalo rétorickou operáciou. Dobová tlač a vôbec médiá, ich „vytláčali na okraj“ označovaním za životných „stroskotancov“. V podloží tohto marginalizačného gesta však stáli často exemplárne tresty väzením za dobovo závažné trestnoprávne kvalifikácie.

V každom prípade existencia zmienených a ešte aj ďalších alternatív, ktoré existovali mimobežne voči oficiálnej kultúre a jej ideologicko-politickým rituálom a festivítam, postavila oproti vyššie uvádzaným veľkým a pravidelným rituálom masových zhromaždení „ľudu“ to, čo Martin M. Šimečka, reflektujúc (tak trochu nostalgicky, na pozadí dnešnej situácie sveta) vlastnú životnú skúsenosť disidentského dieťaťa a aj disidenta, nazval „pohyblivými sviatkami spoločných stretnutí“. V nich zúčastnení „zdieľali kolektívnu identitu vylúčených“²⁴¹. Práve táto situácia „vylúčenia“ bola jedným z výrazov vyššie zmienenej vnútornej slobody. Ako dôsledok osobného rozhodnutia, vlastnej voľby v situácii mocenského tlaku, uskutočnenej s vedomím dôsledkov. To všetko ako signál prevzatia osobnej zodpovednosti za vlastné konanie.

Záver

Takto signalizovaná individualita, osobná sloboda, inakosť a s tým všetkým neoddeliteľne spojená osobná zodpovednosť za svoj život sa ako elementárna hodnota občianskej demokracie odkryla a naplno dostala k slovu po páde komunizmu v roku 1989. A takmer ihneď sa ako reálny a prežívaný životný fakt, dostala do napätej pozície so všetkým tým, čo v podobe emocionálne i racionálne konštruovaných verzii centrálnej idey socialistickej kultúry (tézy o nezvratnom postupe dejín vpred, stále k lepšiemu) vtlačali do vedomia ľudí „každodenné“ festivity spojené s narodením človeka, jeho vstupom do manželstva či jeho úmrtím, ideologickým štátom určený obsah vzdelávania, oficiálne záväzná (marxistická) metodológia vedeckého výskumu a masívna propaganda totalitného štátu. Ako prvá sa zrútila predstava o „nezvratnosti dejinného

239 Jirous (1975), s. 19.

240 Knížák (1966), cit. podľa 518 a kol. (2013), s. 30.

241 Šimečka (2018), s. 38.

vývoja“ založená na každodenne forsírovanej (práve cez médiá festivít, vzdelania, vedy, propagandy) myšlienke „o ireverzibilite historického pokroku“²⁴². V zmysle tejto doktríny bol totiž November 1989 a následné zrútenie sa celého sovietskeho bloku – krokom späť. Krokom k „prekonanej fáze“ vývinu.

Ak si uvedomíme, že hodnotovým jadrom progresivistickej konštrukcie bola idea budúcej „lepšej a spravodlivejšej spoločnosti“, ktorej realizáciu zabezpečí inštitúcia štátu, tak bezprostredný ponovembrový a následne pokračujúci akcent na osobnú zodpovednosť, na individuálne konanie, sprevádzaný faktickou sociálnou diferenciaciou, narastajúcim štátnym protekcionizmom, korupciou a podobne, bol predovšetkým **radikálnym zneistením**. Do popredia vystúpilo **aktuálne prežívané „teraz“ či „dnes“**, teda súčasnosť, ktorá bola v progresivistickom konštrukte (s jeho horizontom lepšej perspektívy) v pozícii prechodného/dočasného stavu. To súčasne zasiahlo aj rokmi pestovaný koncept starostlivého štátu, ktorý sa postará o našu lepšiu budúcnosť, teda **koncept istoty**, že sú veci, ktoré ležia mimo mňa a nemusím sa o ne starať.

Uvoľnené miesto pozitívnej perspektívy takmer ihneď zaplnila nostalgická túžba za „starými dobrými časmi“, teda pesimistický historiozofický konštrukt. Ten sa prejavuje aj v aktuálnych odpovediach respondentov sociologických prieskumov naznačujúcich osobné presvedčenie, že „dobré už bolo“. Jeho zdroje sú aj v tomto otrase: v radikálnej deštrukcii idey, šírenej „občianskymi obradmi“, „starou dobrou socialistickou školou“, „veselými prvými májmi“, „lampionovými sprievodmi“ či „dych vyrážajúcou krásou spartakiád“. Aj z toho potom vyrastá inklinácia k simulakru „sociálneho štátu“ či k idei nacionálne fundovaného štátu. Za tým všetkým je zreteľne prítomná nostalgická túžba za ilúziou istoty spojenou s predstavou silného a „starostlivého“ štátu, uloženej v doteraz živých vrstvách našej kultúrnej pamäti.

242 Alijevová (1997), s. 33.

Literatúra

Alijevoová, D. (1997), „Etnohistorizmus“ a idea epochy: Na okraj súčasných historiozofických zmätkov. In: Bačová, V., Kusá, Z. (eds.), *Identity v meniacej sa spoločnosti*. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, s. 28 – 38.

Alijevoová, D. (2000), Osobnostná identita: kontinuita verzus diskontinuita. In: *Sociológia*, roč. 32, 2000, č. 4, s. 319 – 342.

Assmann, J. (2001), *Kultura a pamäť*. Praha : Prostor.

Barthes, R. (2004), *Mytologie*. Praha : Dokořán.

Bílik, R. (2008), *Duch na reťazi. Sondy do literárneho života na Slovensku v rokoch 1945 – 1989*. Bratislava : Kalligram.

Bílik, R. (2018), K poetike festivity. In: Bílik, R. – Zajac, P. (eds.), *Poetika textu a udalosti*. Trnava : Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity, 2018 (v tlači).

Cirbes, V. a kol. (1975), *Občianske obrady a slávnosti*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo.

Clarková, K. (2000), *The Soviet Novel. History as Ritual*. Bloomington : Indiana University Press.

FOCUS (2018), Prieskum verejnej mienky. Záverečná správa z prieskumu verejnej mienky. Dostupné online: <http://www.konzervativizmus.sk/article.php?6198>.

Jirous, I. (1975), *Zpráva o třetím českém hudebním obrození. Únor 1975*. Dostupné online: www.moderni-dejiny.cz/clanek/zprava-o-tretim-ceskem-hudebnim-obrozeni-unor-1975/

Kiliánová, G. (1999), *Kolektívna pamäť a konštrukcia identity. Pohrebné rituály v stredne Európe medzi tradíciou a modernou*. Bratislava : Historický ústav SAV, s.61 – 82.

Knížák, M. (2013), Manifest Milana Knížáka, 1960. Citované In: 518, V. a kol. (2013), *Kmeny 0. Městské subkultury a nezávislé společenské proudy před rokem 1989*. Praha : Bigg Boss, Yinachi, s. 30.

Mravík, J. a kol. (1978), *Premeny. Zborník pre občianske záležitosti*. Bratislava : Obzor.

Petříček, M. (2013), Nenormalizace. In: 518, V. a kol. (2013), *Kmeny 0. Městské subkultury a nezávislé společenské proudy před rokem 1989*. Praha : Bigg Boss, Yinachi, s. 8 – 9.

Roubal, P. (2016; 2018), *Československé spartakiády*. Praha : Academia, 2016, dotlač 2018.

Schechner, R. (2009), *Performancia: teórie, rituály, praktiky*. Bratislava : Divadelný ústav.

Šimečka, M. M. (2018), Demokracia zvyšuje cenu života. Príhovor pri preberaní Ceny Dominika Tatarku za rok 2017. In: *.týždeň*, 2018, č. 12, 19. marec 2018, s. 38.

Text vznikol zároveň v rámci projektu APVV-17-0489 *Poetika textu a poetika udalosti v novodobej slovenskej literatúre 18. – 21. storočia*

Foto: TASR

1.6 MÉDIÁ

★ Soňa Gyarfašová

Násilie zbavuje ľudí slobody vôle, propaganda ich zbavuje slobodného úsudku.

-- Karel Čapek

Úvod

Pretrvávajúce mýty o socializme nie sú len výsledkom spomienkového optimizmu, ale i dôsledného budovania akéhosi iluzórneho sveta a matrice, v ktorej žila počas éry reálneho socializmu spoločnosť štyri desaťročia. Jedným z nich je aj mýtus o tom, že za socializmu boli médiá slobodné a svet, ktorý zobrazovali, bol skutočný.

Totalitné režimy 20. storočia fungovali na rozdiel od starších diktatúr a autokracií na výdobytkoch modernej techniky – okrem vyvolávania všadeprítomného strachu to bola najmä dlhotrvajúca, systematická a dôsledná propaganda, ktorej nebol ušetrný žiadny jednotlivec. Pri tvorbe tohto iluzórneho sveta, ktorého fragmenty zostali v mysliach ľudí dodnes, sa stali krivými zrkadlami práve médiá. Sloboda prejavu sa stala podobne ako iné práva iba formálnym zdrapom papiera.²⁴³

²⁴³ Komunistická moc sa podobne ako nacistický režim vyznačuje mnohopočetným znásilnením prirodzeného práva, ktoré neuznávala. Inak to nebolo ani pri otázke slobody prejavu. „Každému typu spoločnosti odpovedá historický typ právd, slobôd a povinností,“ píše sa v učebnici Štátneho práva právnickej fakulty moskovskej univerzity z roku 1982 (Kolektív autorov, 2009, s. 360). Hoci v ústavách krajín bývalého východného bloku boli základné práva a slobody zakotvené formálne, predovšetkým smerom navonok voči zahraničiu, v praxi nič neznamenajú. Medzi dvoma totalitami 20. storočia podľa odborníkov nie je v tomto žiadny rozdiel – dobro imaginárneho kolektívu, za ktorým sa v skutočnosti skrývajú záujmy strany, totiž stavia nad prirodzené subjektívne právo jednotlivca. Vo svojich právnych teóriách upozorňuje nemecký právnik Bernd Rüthers aj na metodologický obrat, ktorý sa spája s iným zadefinovaním podstaty práva (Rüthers, Fischer, Birk, 2020). Do subjektívneho práva, individuálneho práva každého jednotlivca sa implantuje kolektivistická myšlienka práve cez „legitímny účel“ alebo isté „imanentné hranice“ subjektívneho práva. Na rozdiel od demokratických spoločností, kde štát nesie sám argumentačné bremeno pri obmedzení akéhokoľvek práva jednotlivca, v totalitných režimoch musí jednotlivec legitimizovať svoje právo proti akýmsi vyšším záujmom spoločnosti.

V zmysle spoločenského záujmu existuje vo fašistickom a komunistickom svete iba jediná kategória pravdy – pravda totalitnej moci a vládcov.²⁴⁴ Vzťah k slobode prejavu vyplýval zo samotnej podstaty ideológie marxizmu-leninizmu. Tá slobodu tlače nepovoľovala. Funkcia médií bola definovaná klasickou Leninovou triádou – propaganda, organizácia, agitácia.²⁴⁵

V krajinách reálneho socializmu bolo zakotvené v ústave, že komunistická strana je vedúcou politickou silou spoločnosti, a to sa premietlo do všetkých zákonov a do praxe.

Najväčším vydavateľom tlačovín bola komunistická strana, po nej štátne organizácie a po nich odbory, rôzne veľké združenia a záujmové spolky, miestne organizácie, riadené komunistickou stranou v duchu štátnej ideológie. Centralizovaný štátny aparát však mal všetko pod prísny dohľadom. Podľa českého mediálneho teoretika Dušana Havlíčka „všetky vymenované inštitúcie sú – s čiastočnou výnimkou cirkví – prevodovými pákami strany, na ktorej sú plne závislé. Strana môže napríklad kedykoľvek túto organizáciu zrušiť“.²⁴⁶

V socializme si podriaďovala komunistická strana aj personálne obsadenie médií, ktoré je akosi ideologickou zárukou jej pôsobenia. Havlíček o tom píše: „Novinár v krajinách reálneho socializmu má s novinárom v liberálnej demokracii spoločné len remeslo“ a dodáva, že novinár v komunistickom režime bol skôr funkcionárom ako žurnalistom v pravom slova zmysle – v novinách mal presadzovať idey komunistickej strany a agitovať za ne. Hlavnou úlohou médií bolo vyvolať masový súhlas s politikou komunistickej strany. Médiá mali v komunistickom režime zdôvodniť, „ospravedlniť prax politickej moci a všetky jej opatrenia ukázať ako jediné možné a správne prostriedky na dosiahnutie vzdialeného budúceho cieľa: komunistickej spoločnosti.“²⁴⁷

Hoci sa v priebehu štyroch desaťročí menili v Československu metódy, ako to dosiahnuť, vzťah režimu k slobode slova sa počas celého obdobia komunistickej vlády nezmenil.

1.6.1 Nový model verejnej komunikácie

Po štátnom prevrate v roku 1948 sa médiá prestali zodpovedať verejnosti. Ich absolútnej kontroly sa ujala komunistická strana. Ako o tom píše Končelík, Večera a Orság: „S Februárom nastúpil nový model verejnej komunikácie, typický pre totalitné režimy. Jeho základy okopírovali československí komunisti zo Soviet-ského zväzu a inšpirovali sa aj fungovaním médií za nacistickej okupácie Protektorátu“.²⁴⁸

Už po svojom nástupe v roku 1948 vyčistil komunistický režim redakcie od – povedané slovníkom toho obdobia – nespohľadlivých živlov. Mnohí skončili v komunistických väzeniach, pomocných technických práporoch, ale museli opustiť redakcie aj vďaka zákonu č. 101/1947 Sb. o postavení redaktorov a Zväzoch novinárov, ktorý v paragrafe 9 určoval, že pre výkon novinárskeho povolania je nevyhnutné členstvo v zväze.

Na ceste k modelu totálnej kontroly a centralizovaného riadenia médií zastavila po svojom nástupe komunistická strana niekoľko stoviek časopisov – medzi nimi *Dnešek*, *Kritický měsíčník*, *Listy*, *Obzory* alebo *Vývoj*. Pod gesciou komunistickej strany zanikla sociálnodemokratická tlač aj tlač iných politických strán. Celkovo

244 Kolektív autorov (2009), s. 363.

245 Havlíček (2008), s. 131.

246 Tamže.

247 Havlíček (2008), s. 131.

248 Končelík, Večera, Orság (2010), s. 32.

v roku 1948 zaniklo viac ako 570 periodík. Zvyšným periodikám diktovala komunistická strana podiel papiera, zoštátnila vydavateľstvá a rozhlas, zaviedla prísne kontroly mediálnej produkcie aj personálneho obsadenia redakcií.²⁴⁹

Niektoré oblúbené tituly však komunistická strana predsa len ponechala. Ale redakciu *Lidových novin*, ktoré mali tradíciu ešte z čias prvej Československej republiky, komunisti brutálne rozohnali a na miesto bývalého šéfredaktora Ferdinanda Peroutku nastúpil prorežimný novinár, spisovateľ Jan Drda. Noviny vychádzali takmer štyri roky, naposledy vyšli 8. februára 1952. Komunisti chceli budiť navonok dojem, že politickým prevratom sa nič nemení. Ferdinand Peroutka z exilu zdôrazňoval, že redaktori v skutočnosti už žiadnu slobodu nemali.²⁵⁰

Toto všetko sa dialo v čase, keď bola sloboda slova a prejavu dokonca garantovaná v ústave. Májová ústava z roku 1948 obsahovala formálne také ustanovenia, fakticky však otvárala tvrdé päťdesiate roky. Socialistická ústava z roku 1960 bola zasa typická množstvom ideologických floskúl – tieto roky sú však typické miernou liberalizáciou a politickým odmäkom. Ústavný zákon o československej federácii z roku 1968 zasa hovoril o takých pojmoch ako trh, voľný pohyb pracovných síl, o politických právach občanov a ich zárukách – pritom bol prijatý dva mesiace po okupácii sovietskymi vojskami.²⁵¹

Prejavilo sa to samozrejme aj v konkrétnej legislatíve. Tá často paradoxne popierala ústavu. Týka sa to už Ústavy 9. mája z roku 1948. Vyhláška 1144 z roku 1948 napríklad hovorí, že základnou podmienkou na vydávanie tlačovín je povolenie Ministerstva informácií. Čoskoro ju doplnila vyhláška č. 696 o hospodárení s papierom pri vydávaní časopisov. Zákon 123/1948 Sb. o znárodnení polygrafických podnikov. Tlačový zákon 184/1950 Sb. zase hovorí: „Poslaním tlače je napomáhať budovateľskému úsiliu československého ľudu a jeho boju za mier a spolupracovať pri jeho výchove k socializmu“.²⁵²

Tieto opatrenia sa dotkli samozrejme aj tlačových agentúr. Zostala jediná ČTK. V tej dobe koloval v spoločnosti malý bonmot – „dočkaj času, ako četka tassu“. Jediná československá tlačová kancelária sa totiž dostala celkom pod vplyv sovietskej agentúry, prepustila takmer štvrtinu svojich dovtedajších zamestnancov, medzi nimi aj šéfredaktora Karla Krausa. Podľa českých mediálnych teoretikov Jakuba Končelíka, Pavla Večeřu a Petra Orsága išlo najmä o ľudí, u ktorých existovala prvorepubliková kontinuita:

„Okrem toho ČTK ďalej kultivovala systém dôverného spravodajstva, prevzatého z pôvodnej praxe rakúskeho Korbyra, predvojnovaj a protektorátnej agentúrnej skúsenosti. Postupne sa ustanovili dve samostatné redakčné línie – jedna pre spravodajstvo určené médiám a verejnosti, druhá ako špeciálne spravodajstvo určené špičkám komunistickej strany.“²⁵³

Na informácie, ktoré sa dostávali ku komunistickým činiteľom, platil vo vzťahu k verejnosti systém rozvíjajúcej sa, dômyselnej a sofistikovanej cenzúry a autocenzúry. Tá fungovala s malou prestávkou niekoľkých mesiacov reformného roka 1968, až do pádu komunistického režimu.

1.6.2 Realita v krajine krivých zrkadiel

V prvých rokoch po nástupe komunistov malo na médiá vplyv ministerstvo informácií, ktoré sa delilo o moc s kultúrnym a propagačným oddelením ÚV KSČ. Medzi oboma inštitúciami, najmä medzi ministrom

249 Tamže.

250 Bednář (2013), s. 40.

251 Kolektív autorov (2009), s. 344.

252 Zákon 184/1950 Sb. o vydávaní časopisov a o Sväze československých novinárov (§ 1., odsek 1).

253 Končelík, Večeřa, Orság (2010), s. 166.

Kopeckým a vedúcim oddelenia Gustavom Bartošom, dochádzalo ku kompetenčným aj mocenským sporom – známy je ich stret napríklad pri hodnotení tvorby básnika Jaroslava Seiferta.

Po vyčistení redakcií sa režim spoliehal na začiatku v redakciách na overených straníckych kádrov, ktorých nahradili dozorujúci redaktori poverení cenzúrou. Po prevzatí moci komunistami bola bežná denná kontrola v tlači aj v rozhlase – tá mala v redakciách nasadených svojich referentov.²⁵⁴ Zakázať rozširovanie textu mohol tiež okresný národný výbor ako orgán ľudovej správy.²⁵⁵

Takto nastavený bol systém mediálnej kontroly až do januára 1953, kedy vzniká podľa sovietskeho vzoru Hlavná správa tlačového dozoru. Tá ako svojbytný centralizovaný orgán ponúkala účinnejší systém kontroly. Na starosti mala nielen cenzúru v médiách a periodikách, ale tiež cenzúru všetkých verejných vystúpení. Jeho poradným orgánom bolo kolégium, ktoré malo na starosti najskôr len celoštátne, neskôr aj literárne periodiká.²⁵⁶

Hlavná správa tlačového dozoru pracovala v režime predbežnej cenzúry a jej práca vychádzala do značnej miery zo skúsenosti z protektorátnych médií.²⁵⁷ V každej redakcii a tlačiarňi pracoval cenzor, ktorý mal svoje číslo uvádzané v tiráži novín, kníh alebo filmov. Bez neho nebolo možné čokoľvek publikovať. V tejto podobe pracoval tlačový dohľad až do roku 1966.

Na doplnenie hermeticky uzavretého priestoru, v ktorom bola želateľná len tá matrica, ktorú vytvárala komunistická strana, slúžili aj ďalšie cenzúrne inštitúcie, ktoré sa zúčastňovali na kontrole a riadení médií – Československé ústredie knižnej kultúry, ale aj samotná Štátna bezpečnosť (ŠtB). Tá mala na starosti cenzúru poštových zásielok a tlačovín zo zahraničia – to všetko pod pojmom boja proti ideologickej diverzii: „Kontrola pošty slúžila aj k ideologickému vyšetrovaniu – z prečítaných listov sa robili prieskumy verejnej mienky. Tie potom každý týždeň dostávali krajskí tajomníci komunistickej strany“.²⁵⁸

Prísnemu dohľadu sa samozrejme nevyhli ani rozhlas a začínajúca televízia. Po roku 1948 bol Český rozhlas aj Slovenský rozhlas zákonom 137/1948 Sb. zoštátnený. Komunisti obsadili aj v rozhlase všetky vedúce miesta, personálne čistky sa týkali ich oponentov a podobne ako pri tlačných médiách aj ľudí prepojených pracovne na obdobie prvej republiky. Asi najvýraznejším prejavom propagandistického pôsobenia bol program *Hovorí Moskva*, ktorý začal rozhlas vysielať v roku 1953.²⁵⁹

O niečo uvoľnenejší bol režim najskôr pri televízii. V Československu začala televízia svoje pokusné vysielanie 1. mája 1953. Až do roku 1957 sa považovala za organizačnú súčasť rozhlasu. Na začiatku vysielala iba niekoľko dní týždenne. Väčší záujem obyvateľov odštartoval prvý športový prenos v roku 1955 a neskôr zníženie ceny televízorov na prelome 60. a 70. rokov. Vtedy sa stávali televízory postupne dostupné aj pre bežných ľudí. Počiatočná nedostupnosť spôsobila, že pôsobenie rodiacej sa televízie bolo istý čas takpovediac v tieni akéhokolvek záujmu režimu. Tak to píše aj Končelík, Večera a Orság: „Pretože v prvých rokoch nebol podmienkou pre zamestnancov triedny pôvod ani členstvo v KSČ, predstavovala televízia príležitosť pre nadaných mladých ľudí, ktorí by sa len ťažko dostávali k umeleckej práci. Od začiatku tak v televízii pracovali napríklad Jaroslav Dietl, František Filip, Antonín Moskalyk či Zdeněk Podskalský“.²⁶⁰

Keď si však režim uvedomil, že televízia sa stáva stále silnejším médiom, aj tu sa začali čistky. V roku 1958

254 Matejovič (2015).

255 Tamže.

256 Tamže, s. 3.

257 Končelík, Večera, Orság (2010), s. 144.

258 Tamže.

259 Tamže

260 Končelík, Večera, Orság (2010), s. 156.

muselo odísť približne sto nepohodlných komunistických zamestnancov a nestraníkov, ktorých mohli po novom nahradiť iba preverené kádre.

Aj mimo celého rámca tejto cenzúrnej organizácie komunisti zasahovali proti konkrétnym programom alebo novinárom. Príkladom môže byť súdny proces s karikaturistom Miroslavom Lidákom z roku 1964. Toho režim postavil pred súd za jeho kresbu štátneho znaku, kde leva nahradil dvojchvostým Švejkom. Za takzvané hanobenie republiky dostal rok väzenia, odvolací súd mu zmenil trest na podmienený. Podobným zásahom bolo tiež ukončenie televízneho cyklu *Zvedavá kamera*, ktorý televízia zastavila v roku 1964 po odvysielaní kritickej reportáže Otty Bednárovej s názvom *Volba povolania*, kde autorka poukázala na situáciu dievčata, ktoré sa pre zlé kadrové posudky rodičov nedostalo na strednú školu. Predsedníctvo ÚV KSČ kritizovalo televíziu za subjektívny prístup k spoločenským a hospodárskym problémom a do redakcie nasadilo ďalších dvoch namestníkov, ktorí mali ešte dôslednejšie kontrolovať vysielanie. Rozhlas a televízia sa v čase studenej vojny stali hlasnou propagandistickou trúbou proti západnému svetu.²⁶¹

V roku 1964 vznikli aj samostatné zákony o Československom rozhlase – 17/1964 Sb. a zákon o Československej televízii – 18/1964 Sb., ktorý uvádzal: „Televízia svojou činnosťou založenou na politike KSČ robí masovo politickú a výchovnú prácu, podporuje tvorivú iniciatívu ľudu a prispieva k dovŕšeniu kultúrnej revolúcie“.²⁶² Nový tlačový zákon 81/1966 Sb. z 25. októbra 1966 zase explicitne definoval spôsob kontroly médií aj cenzúru.

Podľa nového tlačového zákona sa Správa tlačového dozoru premenovala na Ústrednú publikačnú správu. Uvoľnenie konca 60. rokov sa prejavilo aj na jej fungovaní. Dovtedy pred verejnosťou utajená organizácia získala štatút štátneho úradu. Jednotlivé diela nesmela zakazovať, mohla na ne už iba upozorňovať. Navyše jej rozhodnutia mohli byť napadnuté aj na súde.²⁶³

1.6.3 Krátky záblesk slobody

Postupné uvoľňovanie v šesťdesiatych rokoch, po ktorom volala spoločnosť, sa začalo premietiť aj do kultúry a volaní po slobode slova. Napriek tomu cenzúra zakázala vydať napríklad publikáciu bývalého politického väzňa z 50. rokov Karla Pecku *Velký slnovrat* a poznačila v roku 1966 tri známe filmy – *Znamenie raka* Juraja Herza, *Sedmikrásky* Věry Chytilovej a film Jana Němca *O slavnosti a hostech*.²⁶⁴

Počet zásahov však v tom období klesal – od roku 1965 do roku 1967 z 3500 na približne 1500. Vzrástol tiež počet kultúrnych titulov, ktoré sa stali nositeľmi reformných myšlienok. Začali vychádzať literárne periodiká *Impuls*, *Sešity pro mladou literaturu* a dvojmesačník *Orientace*. Tribúnmi reformných názorov sa stali *Literární noviny* a *Kultúrny život*, ktorý v roku 1967 rozhovor Pavla Lička so spisovateľom Alexandrom Solženicynom a v roku 1968 odvážnu reportáž o smrti Jana Masaryka. V reformnej atmosfére sa v marci 1968 predbežná cenzúra zmenila na následnú. Obnovili sa viaceré televízne programy, napríklad televízna *Vec verejná*, zakázaná v roku 1967 po diskusii o emigrácii. Aj investigatívny spôsob písania sa po dvadsiatich rokoch znova vrátil na scénu. To otváralo priestor na diskusiu o reformách, napríklad v článkoch Václava Havla, Petra Pitharta alebo Ivana Svitáka.²⁶⁵

261 Tamže.

262 Zákon 18/1964 Sb. o Československé televízi, § 1.

263 Končelík, Večera, Orság (2010), s. 156.

264 Tamže.

265 Končelík, Večera, Orság (2010), s. 158.

Médiá navyše stratili šedivosť a uniformitu – objavujú sa nové invenčné témy – cez rehabilitácie procesov 50. rokov a perzekúcie hrdinov západného odboja k aktuálnej predlžovanej prítomnosti sovietskych vojsk po vojenskom cvičení Šumava.²⁶⁶

V júni 1968 bola zrušená cenzúra prijatím zákona 84/1968 Sb., ktorý hovoril jednoznačne, že cenzúra je neprípustná. Zrušil sa tiež štatút takzvanej Ústrednej publikačnej správy, ktorá v skutočnosti zanikla. V tomto období vznikol aj manifest *Dvetisíc slov* Ludvíka Vaculíka, ktorý vyjadruje obavy z protireformného zvratu a snaží sa zaktivizovať verejnosť v čase okresných konferencií KSČ. Podpísali ho významné osobnosti kultúrneho života a s nimi stodvadsaťtisíc občanov. Manifest odsúdilo v tom čase dokonca ešte aj dubčekovské vedenie, ale veľká časť verejnosti sa zaň postavila.

Krátky záblesk slobody však netrval dlho. Vystihol to český politológ a mediálny teoretik Dušan Havlíček, keď uviedol, že aj krok ako pokus o zrušenie cenzúry v krajinách reálneho socializmu je iba iluzórny – a nemôže dopadnúť inak ako neúspechom:

„Domnienka, že slobodu slova a tlače môže v systémoch reálneho socializmu zabezpečiť zákon o zrušení cenzúry, je iluzórny. Ústavný zákon ani ostatné zákony nemajú v tomto štáte na realitu vplyv. V samotnej podstate tkvie, že nepripúšťa to, že slobodu slova a slobodu prejavu nesmie pripustiť. Známy list piatich štátov Varšavského paktu z júla 1968, adresovaný ústrednému výboru KSČ, formuluje tento princíp závažným spôsobom. List vyzýval KSČ, aby – pevne držiac vo svojich rukách mocenské páky – ovládla prostriedky masovej informácie, tlač, rozhlas a televíziu a využívala ich v záujme robotníckej triedy, všetkých pracujúcich socializmu.“²⁶⁷

Ako vystihol Havlíček, problém bol v samotnej podstate nereformovateľného režimu, podriadeného Moskve. Po invázii sovietskej armády a vojsk Varšavskej zmluvy v auguste 1968 sa opäť naplno presadila cenzúra a autocenzúra. Pri Predsedníctve vlády bol 30. augusta 1968 vytvorený Úrad pre tlač a informácie²⁶⁸ (potvrdený 13. septembra zákonom č. 127/1968 Zb.), ktorý najmä v období normalizácie plnil kontrolnú funkciu a hodnotiace správy posielal na ÚV KSS. Kontrolnú činnosť vykonávali poverení redaktori aj priamo vo vydavateľstvách a redakciách, čím vznikla autocenzúra, dôkladnejšia ako cenzúra, lebo ju nevykonávali nevzdelaní príslušníci štátneho aparátu, ale kvalifikovaní príslušníci vydavateľských redakcií, printových a elektronických médií.

Podľa Havlíčka sa hlavnými metódami normalizátorov stali v informačnej oblasti „hromadné čistky medzi novinármi a publicistami, ich trestný postih, ostrakizovanie na okraj spoločnosti – do ‘existenčnej karantény’ alebo do ‘emigrácie’, zrušenie časopisov, publikačné zákazy, zrušenie spoločenských organizácií atď. Namiesto toho boli ustanovené nové ‘znormalizované’ inštitúcie a organizácie, založené nové časopisy. Nastala zlatá doba karieristov, ktorých si režim kupoval na uvoľnené miesta.“²⁶⁹

V tomto období však už neboli potrebné silové riešenia ani indexy zakázanej literatúry. Pokiaľ ide o umenie, tvorbu a spisovateľov, cenzúra nadobudla rozptýlenú podobu. Už neexistoval úrad, ktorý by plnil funkciu inštitucionalizovanej cenzúry, nemôžeme teda hovoriť o predbežnej cenzúre, Slovenský úrad pre tlač a informácie sa týkal tlače a všeobecne médií, kontrolu literárnych časopisov a všeobecne literárnej tvorby nevykonával. Systém kontroly vykonávali iné inštitúcie a štátne organizácie ako spisovateľské zväzy, vydavateľstvá, redakcie prostredníctvom lektorských posudkov „osvedčených literárnoviedných a

266 Tamže.

267 Havlíček (2008), s. 158.

268 Vytvorený bol uznesením vlády z 30. augusta 1968 a 13. septembra toho roku bol potvrdený aj zákonom č.127/1968 Zb.

269 Havlíček (2008), s. 159.

literárnokritických kádrov“ a superlektorských posudkov priamo objednávaných z ÚV KSS, no najefektívnejšie fungovala v období normalizácie autocenzúra.²⁷⁰

Nad novinármi totiž neustále visela hrozba degradovania, straty práce, ale aj strach z uväznenia. Havlíček napríklad v tomto kontexte uviedol:

„Ani v médiách demokratických krajín nemajú novinári zaistenú definitívu [...] a nikto nemôže písať a hovoriť, čo sa mu zapáči, ak sa mu nepáči písať v intenciách predstavy majiteľa média alebo šéfredaktora. V prípade pracovného konfliktu redaktorom tiež nezostáva nič iné ako rozchod a strata zamestnania, ktorá však pre novinárov neznamená stratu profesie, lebo skôr či neskôr nájdu uplatnenie vo svojom odbore inde. Túto možnosť novinár v krajinách reálneho socializmu nemá. Prepustenie preňho znamená, že už nikdy nenájde zamestnanie vo svojom odbore, ani v príbuznom odbore a definitívne stráca svoje sociálne postavenie.“²⁷¹

1.6.4 Paralelné informačné štruktúry a hľadanie pravdy

Popri oficiálnych médiách sa objavujú od nástupu komunistického režimu až po jeho pád aj paralelné informačné štruktúry. Opisuje ich napríklad Jan Bednář:

„Ja a moji priatelia začneme tam, kde sme pred tromi rokmi prestali: budeme vydávať časopis. Budeme to robiť jediným spôsobom, ktorý ešte zostáva demokratickým Čechom a Slovákom, aby na to tyranská vláda nemohla položiť svoju tlapu: budeme ho vysielat' vzduchom. Pred tromi rokmi poslali na nás, do našich redakcií ozbrojené davy z ulice a dali ich ešte strážiť ozbrojenou políciou, aby sme im nič neurobili. Tieto temné davy obsadili naše tlačiarne, naše redakčné miestnosti, zabavili naše stoly, niekedy nám dovolili a niekedy nedovolili, aby sme si odniesli svoj klobúk. A keď tak stáli proti nám, vždy sto ozbrojených proti jednému neozbrojenému, povedali nám. A teraz sme Vám dokázali, že nemáte pravdu.“²⁷²

Ferdinand Peroutka ako novinár presne vedel, aké ohrozenie pre režim môže znamenať narušenie informácií v matici, ktorú vytvárala komunistická vláda. Vo svojich exilových prejavoch vystupoval ako kritik tých intelektuálov v Československu, ktorí sa prepožičali do služieb komunistického režimu. Komunisti by podľa neho nemohli nikdy vykonať to, čo sa im podarilo, keby im k tomu nenapomáhali vzdelaní ľudia – napríklad tým, že sa ich násilnosti snažili ospravedlňovať, alebo o nich naopak vôbec nehovorili.

V období, keď po nástupe komunistického režimu mnohí umelci a publicisti z Československa odišli, bola komunikácia domova s exilom minimálna. Aj väčšina exilových médií bola prioritne určená exilovému publiku. Viac možností ako tlač malo najmä v prvých fázach zahraničné rozhlasové vysielanie – BBC, Deutschlandfunk, Deutsche Welle, Rádio Louxemburg, Hlas Ameriky ktorý už za druhej svetovej vojny od roku 1942 vysielal v českom a slovenskom jazyku. Kľúčovým nepriateľom režimu sa však stalo Rádio Slobodná Európa, ktoré vysielalo v období studenej vojny aj s finančnou podporou CIA. Rádio *Free Europe* malo centrálu v New Yorku, pobočku v Mníchove a prešli ním osobnosti ako Pavel Tigrid, Samuel Belluš, Jozef Špetko, Jan Čep, alebo Miloš Vaněk.

Režim vedel, prečo sa kritikov bojí. Dve minúty po tom, ako sa 1. mája 1951 o jedenástej hodine ozvalo prvýkrát oficiálne vysielanie Rádia Slobodná Európa na stredných vlnách 416,2 metra, ozvalo sa hučanie

270 Matejovič (2015), s. 22.

271 Havlíček (2008), s. 159.

272 Bednář (2013), s. 9.

komunistických rušičiek. Píše o tom vo svojom článku český expert na Štátnu bezpečnosť Radek Schovánek: „Nešlo o nič nové, podobným spôsobom sa za druhej svetovej vojny snažili nemecké okupačné úrady zabrániť počúvaniu zahraničného vysielania z Moskvy, Londýna alebo Washingtonu“.²⁷³

Príjem „štvavej vysielacky“ sa snažili komunisti už od samého začiatku obmedziť a znemožniť dômyselnou sieťou rušičiek. Na začiatku ešte neoficiálne, od roku 1953 už oficiálnou cestou. Rušičky, ale aj iné prostriedky a spôsoby využíval režim dôsledne s výnimkou krátkej prestávky v auguste 1968 až do 16. decembra 1988, keď bolo ukončené vzhľadom na politickú situáciu, ich nákladnosť aj perspektívu pokrytia územia satelitným vysielaním.²⁷⁴ Režimu slúžilo aj trestné právo. Hoci samotné počúvanie západných staníc trestné nebolo, režim sa snažil tieto prípady spojiť s inou trestnou činnosťou, najmä s poburovaním. Trestné postihy za počúvanie zakázaných rozhlasových staníc neboli ničím výnimočným. V propagandistickej pesničke *Dopis Svobodné Evropy* spieval známy český spevák Josef Laufer: „Nad naší hranicí nebe je čisté, / nechceme stanici s nápisem: „Hnůj“./ Uřvi si bránici, ty špinavé klíště,/ a nepleť se do veršů: ‘Kde domov můj’!!!“.²⁷⁵

V čase normalizácie stúpol znova aj význam samizdatov – z československých treba pripomenúť samizdaty, na ktorých sa zúčastňoval aj slovenský disent ako napríklad *Petlice*, *Expedice*, *Kritický sborník*, *Obsah*, *Host*, *Akord*, *Vokno* a na konci osemdesiatych rokov *Revolver Revue*. Zo slovenských spomeňme aspoň *Bratislavské listy*, *Fragment K* a náboženské časopisy *Orientácia*, *Rodina a spoločnosť*, *Náboženstvo a súčasnosť*, ako aj maďarské časopisy *Beszélő* a *Hirmondó*.

1.6.5 Polčas hodnotenia – vplyv komunistickej propagandy na spoločnosť

Komunistický režim utajoval fakty a tvrdé dáta, a to predovšetkým tam, kde existoval výskum verejnej mienky. Podobný výskum nebol nijakou novinkou. V povojnovom Československu vznikol v roku 1946. Po nástupe komunistov v roku 1948 bol však oklieštený a v roku 1950 úplne zrušený.

V roku 1965 bol založený Sociologický ústav Československej akadémie vied a pri viacerých ministerstvách vznikli rezortné výskumné ústavy, ktoré sa venovali empirickej sociológii. Súčasťou tejto vlny bol aj vznik Ústavu pre výskum verejnej mienky. V období svojej novej činnosti – bol založený v roku 1966 a pracovne začal fungovať v roku 1967 – realizoval aj ankety. Práve z nich môžeme odčítať, ako pôsobilo socialistické riadenie médií na konkrétneho človeka a na mýty, ktoré režim vytváral: „Vo výskume z mája 1968 na vzorke 318 respondentov sú viditeľné kritické hlasy k charakteru mediálnej diskusie. Táto informácia je jediná, ktorá bola publikovaná v Rudom práve. [...] takmer polovica ľudí (47 percent) je názoru, že sa príliš veľa hovorí v televízii o chybách minulosti a málo o tom, čo robiť ďalej“.²⁷⁶

Je paradoxné, že v čase, keď sa mohlo v Sovietskom zväze po prvýkrát hovoriť o zločinoch minulosti, sa tento problém v československej spoločnosti, ktorá sa čiastočne emancipovala od komunistických zákazov a obmedzení, stále obchádzal, čo sa sčasti dalo vysvetliť aj dlhotrvajúcou propagandou, ktorá „triednych nepriateľov“ dehumanizovala.

Krivé zrkadlo mediálneho obrazu zvlášť podporuje okrem cenzúry množstvo ďalších prostriedkov. Neodmysliteľnou súčasťou mediálneho diskurzu boli cyklické kampane. Heslo „So Sovietskym zväzom na večné časy a nikdy inak!“ sa napríklad opakovalo každoročne v novembri, v čase Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie. Bolo priamo riadené z Moskvy a záväzné pre všetky satelitné štáty, obzvlášť v krízových

273 Schovánek (2014)

274 Tomek (2002), s. 372.

275 Laufer (1976).

276 Jungová (2008), s. 51.

situáciách, ako bol napríklad rok 1968 v Československu. Podobne cyklicky sa opakovalo heslo: „So Soviet-ským zväzom na večné čas – a nikdy inak!“. V rámci socialistických festivít a v prvom rade v rámci osláv 1. mája sa opakovali v sprievodoch vo všetkých mestách rovnaké matrice, rovnaké transparenty s rovnakými heslami a s rovnakými vymeniteľnými tvármi komunistických funkcionárov. Podobne to platilo pre zjazdy komunistickej strany, ale aj pridružených satelitov Národného frontu, pre paramilitárne Ľudové milície, Zväzarm, pre zjazdy ČSM, SZM, ROH, či telovýchovných organizácií.

Efekt opakovanej lži sa stával v komunistickej propagande pravdou režimu. Svoju úlohu zohrával aj spôsob komunikovania posolstiev. Americký mediálny teoretik Marshall McLuhan kedysi vyslovil, že moc je akumuláciou komunikácie.²⁷⁷ Totalitné režimy, a platí to samozrejme aj pre komunistický režim, a osobitne komunistický režim v Československu, sa vždy usilovali ovládnuť centrá komunikácie a univerzálne nastolenie totalitného jazyka.

1.6.6 Doublethink a newspeak totalitarizmu

Podľa filozofa Ludwiga Wittgensteina jazyk tvorí svet a svet je súborom skutočností vyjadrených jazykom. Práve nový jazyk sa týmto spôsobom podieľa aj na tvorbe mýtov, o ktorých hovoria predchádzajúce kapitoly. Hoci nie všetko sa dá povedať slovami, faktom zostáva, že práve jazyk pomáha tvoriť a konštruovať realitu a mýty reality.

Aký bol teda jazyk totalitného komunistického režimu? Český politológ a publicista Tomáš Váňa hovorí o takzvanom newspeaku totalitného režimu.²⁷⁸ To, ako vyzerá a pôsobí, sa podarilo vytvoriť spisovateľovi Georgeovi Orwellovi v kultovom románe *1984*. Najdôležitejšou v totalitnom jazyku je redukcia a zjednodušovanie: „Newspeak ničí množinu slov. Cieľ takého konania je zrejmý. Prepojenie myslenia a jazyka, ktorého si bol Orwell vedomý, pôsobí tak, že s redukciou jazyka dochádza k redukcii myslenia“.²⁷⁹

V tomto jazyku platí zjednodušovanie do sloganov a hesiel: „To následne vedie k obmedzenej možnosti myslenia. Čím menej slov, tým menej priestoru k premýšľaniu existuje a čím menej má človek možností myslieť, tým ľahšie je ovládaný“.²⁸⁰

Ovládanie spoločnosti prostredníctvom totalitného jazyka posilňuje *doublethink*, fenomén dvojitej slučky. Ten výstižne charakterizuje jej schizofrenické nastavenie, to, „že je nevyhnutné hovoriť úmyselné lži a pritom im naozaj veriť, zabudnúť na každý fakt, ktorý sa stal nepohodlným, a pokiaľ to bude nevyhnutné, vytiahnuť ho zo zabudnutia na tak dlho, ako bude treba, popierať existenciu objektívnej reality a pritom brať do úvahy realitu, ktorú človek popiera. Lož je vždy o krok vpred pred pravdou.“²⁸¹ Realita je v tomto jazyku jednoduchá, jednoznačná a kontrastná: „Na ničom inom si totalitná propaganda nedáva tak záležať ako na tom, aby Vám vsugerovala, že voliť môžete vždy iba z dvoch možností“.²⁸²

Typické je dichotomické rozlíšenie na „my a oni“. Svet, ktorý tvorí propaganda, sa dôsledne rozlišuje na „náš“ a na „ich“. Konštrukcia „nášho sveta“ sa zakladá na výhradne pozitívnych kvalitách. Druhým svetom je „ich“, svet nepriateľský, tomu sú zasa vyhradené len negatívne kvality. Český filozof Tomáš Váňa upozorňuje, že tak sa vytvára odstup v boji proti vonkajšiemu aj vnútornému nepriateľovi:

277 McLuhan (1991), s. 58.

278 Váňa (2013), s. 78.

279 Tamže.

280 Tamže.

281 Orwell (2001), s. 36.

282 Fidelius (2000), s. 80.

„Totalitný jazyk a systém uplatňuje cenzúru a snaží sa o permanentnú ideovú indoktrináciu. Nie je zložitý. Vytvára jednoznačné heslá, ktoré obvykle vyzývajú ku konaniu, o ktorom nie je nevyhnutné premýšľať. Jednota myslenia, ktorú sa snaží vytvoriť, pôsobí, že totalitný jazyk je jednoduchý, strohý a ponúka jasné, okamžité, bezprostredné riešenia a apodiktické odpovede na všetky otázky. Jasne definuje kategórie dobra a zla, priateľa a nepriateľa. Čiernobiele videnie reality je preň typické a upokojujúce.“²⁸³

Takto vznikajú novodobé mýty. Slová v totalitnom newspeaku získavajú nové, zvonka dodávané významy. Deje sa to prostredníctvom riadiaceho centra, teda komunistickej strany. Tá ma aj absolútny a nespochybniteľný nárok na pravdu a tvorbu jazyka. Negatívne informácie zamlčuje, redukuje a oslabuje ako sporadické, označuje ich abstraktnými a nekonkrétnymi slovami.²⁸⁴

Totalitný jazyk má monopol na interpretáciu reality. Pracuje s obrazmi. Pred teoretickými konštrukciami a zdôvodneniami dáva prednosť symbolickým prehovorom. Označenie konkrétnej osoby za nepriateľa je efektívnejšie než napríklad vysvetľovanie jeho povahy.²⁸⁵

Ak má byť propaganda úspešná, musí sledovať stvorenie mýtu, ktoré má korene v realite. Ako hovorí americký mediálny analytik Phillip M. Taylor, vyžaduje si to „polarizáciu s jasne určenými stranami ako dobro a zlo, čierne a biele, my na strane spravodlivosti a nepriateľa na strane nepravosti“.²⁸⁶

Totalitný jazyk väčšinou nevyžaduje súhlas s ideológiou, ale ritualizáciu svojho používania. Rutinizácia prináša so sebou potrebu zastrešovacích mechanizmov a prostriedkov donútenia, ale aj dodržiavanie určitých rituálov.²⁸⁷

Potemkinovskú dedinu, ktorú režim prácne stavia, nemôže nič narušiť. Priama propaganda sleduje vytváranie názorov a postojov, predchádzať jej však musí sociologická propaganda, ktorá je pomalá, dlhodobá, všeobecná a vytvára potrebnú spoločenskú klímu. Na to, aby propaganda siala na úrodnú zem, musí byť pripravená dlho pred propagandou ako jej živná pôda. Sociologickú propagandu by sme teda mohli prirovnať k obrábaniu prvotného základu a priamu propagandu k „siatiu“ idey. Bez prvého kroku je druhý vopred odsúdený na zánik. Sociologická propaganda sama osebe by na dosiahnutie cieľa propagandy nestačila – ostáva iba na úrovni každodenného života a nevedie k rozhodovaniu.

V praxi sa potvrdilo, že celý proces musí byť navyše plynulý a trvalý. Propaganda musí vypĺňať atakovať objekt dvadsaťštyri hodín denne a sedem dní v týždni, neponechávať mu priestor na moment meditácie alebo reflexie. Úspešná propaganda musí okupovať každý okamih jeho osobného života.²⁸⁸ Nesmie byť pri tom badateľná. Psychologický efekt je založený na sústavnom opakovaní, a tak vytvára v každom jednotlivcovi akési podvedomé kolektívne spojenectvo a utvrdzuje jeho konkrétne presvedčenie:

„Antipropaganda sa zvlášť upína na diskreditáciu zahraničných informačných zdrojov. Cieľom diskreditačných kampaní sú aj opozičné skupiny v exile a ich činnosť.²⁸⁹ Režim sa snažil diskreditovať zahraničnú aj domácu opozíciu. Keď nepomáhali vnútorné represívne aparáty a tlak zvonku bol príliš veľký, režim čas od času donútil významnú osobnosť z radov domácej opozície, aby sa vystažovala do zahraničia a zabránil jej v návrate, prípadne ju aj proti jej vôli násilne vyhostil. Príkladmi sú napríklad Alexander Solženicyn,

283 Váňa (2013), s. 78.

284 Váňa (2013), s. 86.

285 Tamže.

286 Taylor (2003), s. 5.

287 Váňa (2013), s. 86.

288 Váňa (2013), s. 86.

289 Havlíček, c. d., s. 141.

Vladimir Bukovskij, Pavel Kohout a množstvo signatárov československej Charty 77. Kritika a pravda je totiž akoby svetlo z metaforickej Platónovej jaskyne, ktoré môže pomôcť ľuďom precitnúť.

Spoločnosť si však napriek všetkému vytvárala paralelný informačný okruh fungujúci nezávisle na oficiálnom informačnom systéme. Mediálny analytik Philip M. Taylor je presvedčený, že predstavitelia ZSSR a vedúce osobnosti jeho satelitov z východného bloku sa viac obávali spravodajských staníc ako CNN než strategickej obrannej iniciatívy na elimináciu ruských rakiet navrhutej prezidentom Reaganom. A mali aj dostatočný dôvod. Napríklad tragédia v Černobyle v roku 1986 sa k obyvateľom východného bloku dostala práve vďaka zahraničným zdrojom a donútila Sovietov a ich satelity prerobiť domácu stratégiu propagandy.²⁹⁰

Mal tento paralelný informačný okruh nejaký vplyv na ďalšie udalosti a vývoj? Český historik Prokop Tomek píše o alternatívnych médiách a paralelných štruktúrach tohto obdobia:

„Ich práca mohla mať vplyv na stupeň adaptácie občanov na totalitné režimy a identifikáciu s nimi. Pokiaľ by totiž tento proces identifikácie a adaptácie nebol narušovaný zo zahraničia, prebiehal by pravdepodobne ďaleko rýchlejšim spôsobom. Aj Rádio Slobodná Európa narušovalo a spomaľovalo doma prebiehajúci proces identifikácie obyvateľstva s oficiálnymi médiami a pripomínalo trvajúcu existenciu iných hodnotových a myšlienkových systémov.“²⁹¹

V období Gorbačovovej „glasnosti“ v rokoch 1987 a 1988 prestal sovietsky režim blokovať BBC World Service, Hlas Ameriky, a dokonca aj Rádio Slobodná Európa. Skončil sa dlhoročný zákaz používania kopírovacích zariadení na neoficiálne účely, poľavil dozor úradov nad médiami. Výsledkom, ktorý nenechal na seba dlho čakať, bola väčšia interná komunikácia a diskusia v rámci ZSSR. Bývalí disidenti sa mohli vrátiť do vlasti, iných prepustili z gulagov. Sovieti konečne dávali svojim obyvateľom slobody, ktoré západný svet považoval za základné ľudské práva.²⁹²

Záver

Po roku 1989 sa rozbehol proces inštitucionalizácie slobody a demokracie, ku ktorému patril aj slobodný rozvoj médií. Dnes sme však svedkami akejsi únavy zo slobody. A spomienkového optimizmu, ktorý vzniká aj na troskách starých mýtov, predovšetkým na mýtoch, ktoré o sebe vytvoril samotný komunistický režim a vo svojich médiách a propagande ich dôsledne podporoval.

To však nie je jediný fragment týchto mýtov. Mnohé pretrvali aj u dnešných autorít, ktoré majú tri desaťročia po Novembri 1989 spravovať demokratický štát. Predovšetkým presvedčenie tých, ktorí vládnu, že najmä verejnoprávne médiá im budú slúžiť a stanú sa nástrojom ich moci v politickej aréne. Počas troch desaťročí sme boli svedkami rôznych sofistických či menej sofistických snáh ovládnuť verejnoprávne médiá, čo sa prejavuje najskôr v spravodajstve. Nielen v opakovaných pokusoch umlčať kritických novinárov, ale aj v duchu starého modelu spred roka 1989 neinformovať o obsahu, ale o forme spravodajskej udalosti. O tom, kto sa kde a s kým stretol, nie však o tom, čo bolo predmetom tohto stretnutia.

Fakt, že sme sa nevyrovnali s dedičstvom minulosti, pomenoval výstižne český disident, syn politického väzňa a príslušník undergroundu František Čuňas Stárek, ktorého režim zavrel za vydávanie časopisu *Vokno*. Vo väzení bol aj v čase Novembra 1989 a na slobodu sa dostal až v jeho priebehu. Neskôr o tom hovoril:

290 Taylor (2003), s. 355.

291 Tomek (2015), s. 360.

292 Tamže.

„Myslím si, že v našej zemi, teraz hovorím o Česku, prebiehajú moderné dejiny podľa dvadsaťročných periód. Opäť sa vraciame do doby, ktorá je autoritárska, ktorá očakáva nejakého silného vodcu alebo skupinu, ktorá povie, ako to má byť a vytvorí nejaký oficiálny názor. Ale je na ľuďoch, aby sa vyrovnali s tým, že nastáva nejaká normalizácia. Nedávno som povedal, že dnešné dianie má operetný charakter. V minulosti bola totiž normalizácia dráma, dnes je to fraška. Pretože za súčasného geopolitického stavu ťažko zavrete hranice, ťažko zatvoríte hubu novinárom, ťažko siahnete na súkromné vlastníctvo. Ani najväčší fantasta si to nevie predstaviť. Ale normalizácia má k dispozícii štátne inštitúcie, na ktoré siahnu normalizátori – ako je náš prezident, ako sú strany, ktoré by takým poloautoritárskym režimom radi disponovali“.²⁹³

Akúkoľvek kritiku zo strany médií potom títo ľudia považujú za osobné útoky, lebo nechcú a nevedia pochopiť úlohu médií v slobodnej demokratickej spoločnosti. Nevracajú sa len k slovníku, ktorí mnohí poznajú z komunistického obdobia, ale dnes už používajú konšpiratívny slovník nových sociálnych médií, zodpovedajúci ideológii aktuálnych autoritárskych, autokratických a totalitných režimov. Ak ostaneme len pri slovenskom mediálnom jazyku, ktorý je však súčasťou celosvetového mediálneho prostredia, Robert Fico a jeho mediálni kombatanți používajú napríklad naplno slovník propagandy spred roka 1989 a hovoria o svojich politických súperoch ako o hyenách, supoch, slizkých hadoch, protislovenských prostitútkach, ktoré hája cudzie záujmy. Kotlebovci idú ešte ďalej a kombinujú fašistický mediálny jazyk Slovenského štátu s jazykom nových konšpirácií. Rolu propagandy preberajú konšpiratívne médiá.

Pôsobenie dlhodobej propagandy odnaučilo ľudí kriticky myslieť. Spoločnosť, ktorá bola dlhodobo paralyzovaná, zabudla na možnosť vlastnej aktivity. Ťarcha slobody je v jej druhej stránke – zodpovednosti. Žijúcich svedkov a obetí ubúda. Je chybou slobodnej spoločnosti na Slovensku, že za tridsať rokov nevedela a stále nevie dôslednejšie potrestať komunistické zločiny, búrať zakorenené mýty a vytvárať pravdivú historickú pamäť. Aj to vytvára priestor pre nové lži a nové mýty o socializme.

²⁹³ Gyarfašová (2014).

Literatúra

Bednář, J. (2013), *Unikátné rozhlasové komentáře. Ferdinand Peroutka pro Svobodní Evropu*. Praha : Rádioservis, a.s..

Fidelius, P. (2000), *Kritické eseje*. Praha : Torst.

Gyarfašová, S. (2014), Stárek bojoval proti totalite v undergrounde: Normalizácia sa vracia. In: *SME*, 17.11.2014.

Havlíček, D. (2008), Veřejná informace v sovětských politických systémech. In: Kopplová, B., Wollák, R., *České média a česká společnost v 60. letech*. Praha : Rádioservis, a.s..

Jungová, E. (2008), Obraz médií v anketách a výskumoch Pražskej jari. In: Kopplová, B., Wollák, R., *České média a česká společnost v 60. letech*. Praha : Rádioservis, a.s. .

Končelík, J., Večera, P., Orság, P. (2010), *Dějiny českých médií 20. století*. Praha : Portál.

Kolektív autorov (2009), *Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dejín bezprávia*. Brno : Masarykova univerzita.

Laufer, J. (1976), *Dopis Svobodné Evropě*. You Tube, ČT 2, 1976.

Matejovič, P. (2015), *Cenzúra na Slovensku v druhej polovici päťdesiatych rokov (Aktéri a vybrané dokumenty)*. In: *Slovenská literatúra*, 62, 2015, č. 1, s. 15 – 57.

McLuhan, H., M. (1991), *Jak rozumět médiím: extenze člověka*. Praha : Odeon

Orwell, G. (2001), *1984*. Bratislava : Slovart.

Rüthers, B., Fischer, Ch., Birk, A. (2020), *Rechtstheorie: mit Juristischer Methodenlehre*. München : C. H. Beck.

Schovánek, R. (2014), O činnosti StB stále víme toho zofale málo. In: *Echo24.cz*, 31.8.2014.

Taylor, P. M. (2003), *Munitions of the Mind. A History of Propaganda from the Ancient Worlds to the Present Days*. Manchester : University Press.

Tomek, P. (2002), *Sborník k problematice zahraničních vztahů čs. komunistického režimu*. In: Jan Táborský, *SECURITAS IMPERII 9*. Praha : Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu.

Tomek, P. (2015), *Československá redakce Rádio Free Europe*. Praha : Akademie.

Váňa, T. (2013), *Jazyk totalitarizmu*. Brno : Centrum pre studium demokracie a kultury.

Foto: Juraj Bartoš

1.7 NOSTALGIA

★ Boris Strečanský

Úvod

Prečo je dnes cítiť v hodnotení obdobia socializmu nostalgiu a romantizujúce predstavy? Prečo dnes, tridsať rokov po zmene režimu, ľudia hodnotia toto obdobie pozitívne nielen v socioekonomických kategóriách, ale aj v kategóriách morálky, sociálnej súdržnosti a spravodlivosti? Je to niečo špecifické pre Slovensko, alebo ide o komplexnejší fenomén, ktorý sa týka postkomunistickej časti Európy?

Dáta z prieskumov verejnej mienky poukazujú na to, že popri výraznom podiele všetkých respondentov sa na pozitívnom hodnotení socializmu vyskytuje podstatne väčšia nostalgia za bývalým režimom medzi staršími a socialisticky orientovanými respondentmi než medzi mladšími, konzervatívnymi a liberálnymi.²⁹⁴

V reprezentatívnom prieskume verejnej mienky z roku 2018 viac než dve tretiny (71 %) opýtaných súhlasilo s tvrdením, že „socializmus viedol ľudí k morálnejšiemu správaniu“.

Podobne, až 81 % respondentov súhlasilo s tvrdením, že „ľudia si viac pomáhali, solidarizovali sa medzi sebou a boli si bližší“. Socializmus charakterizovali mnohí tak, že „medziludské vzťahy boli lepšie, spoločnosť bola súdržnejšia a ľudia si menej závideli“. Medzi všetkými vekovými skupinami dnes taktiež prevláda presvedčenie, že socializmus bol sociálne spravodlivejší. Respondenti, už menej prekvapujúco, skôr odmietajú tvrdenie, že socializmus bol slobodným režimom a ľudské práva sa dodržiavali. S prevažným nesúhlasom sa takisto stretáva tvrdenie, že voľby prebiehali slobodne a demokraticky.²⁹⁵

294 Potvrdzujú to napríklad výsledky reprezentatívneho prieskumu agentúry FOCUS z apríla 2018 (FOCUS, 2018).

295 FOCUS (2018). Zhrnutie výsledkov spomenutého prieskumu agentúry FOCUS prezentujeme v kapitole Mýty optikou aktuálnych prieskumov.

Pri jemnom rozostrení sa tak v kolektívnej pamäti utvára obraz reálneho socializmu ako spoločnosti, ktorá v porovnaní s dneškom síce nebola slobodná a demokratická, ale bola „lepšia“, „súdržnejšia“, „ľudia si menej závideli“ a zároveň bola „spravodlivejšia“. Zdá sa, že to, k čomu sa tieto kategórie vzťahujú, súvisí s vnímaným deficitom toho, čo ľudia chápu ako sociálnu spravodlivosť a nárast navonok viditeľnej nerovnosti a konfrontácie s kultúrou individualizmu. A tu niekde dochádza k prieniku dvoch dimenzií – politicko-ekonomickej a morálnej.

Ako sa dajú tieto mýty vysvetliť? Ak si odmyslíme prirodzenú mýtofilnosť, vlastnosť človeka vytvárať mýty, ponúkajú sa tu tri možné vysvetlenia: ľahostajný vzťah k historickej pamäti v kombinácii s objektívnou komplikovanosťou našich dejín, skreslenie v subjektívnom sebahodnotení osobných trajektórií ľudí po roku 1989 a zotrvačnosť komunistickej propagandy.

1.7.1 Nostalgia ako problém prelínania historických diskontinuit, problém ľahostajnej pamäti a problém kognitívnej disonancie

Prelínanie historických diskontinuit

Tak ako sa dejiny neodvíjajú lineárne, jednosmerne, deterministicky, ale zložito, cez križovatky či diskontinuity, tak i ľudská pamäť a myseľ sa utvára v zložitých protirečeniach života, prežitej skúsenosti a jej reflexie. Slovenský historik Ľubomír Lipták svojím dielom pripomenul dôležité poznanie, ktorého si musíme byť v reflexii našich dejín vedomí – že úlohou historiografie je pestovanie zmyslu pre pocit dejinnej kontinuity a vedomia, že sme výtvorom dejín, ale súčasne, napriek ruptúram a diskontinuitám aj ich spolutvorcami.²⁹⁶

V tomto konštatovaní platí, že spolutvorcom našej prítomnosti je okrem historiografického, racionálneho utvárania našej pamäti aj imaginácia v podobe mýtov, ktoré si vytvárame pretváraním minulosti. Ich povahu podmieňuje aj charakter nášho prežívania súčasnosti.

Obe obdobia neslobody, komunistického režimu i ľudáckeho fašizmu, vytvárali špecifické kultúrne i politické dedičstvá, ktoré na seba nadväzovali a prekrývali sa. Neskôr toto dedičstvo vrástlo do postsocialistickej skúsenosti. Ak by sme chceli vysvetliť nostalgiu za obdobím komunistického režimu politickým a kultúrnym dedičstvom obdobia neslobody, tridsať rokov po Novembri 89 vyvstáva otázka, do akej miery by to bolo možné bez zohľadnenia skúsenosti z obdobia po roku 1989. Neodráža sa v tejto nostalgii a mýtizácii reálneho socializmu aj frustrácia z obdobia po roku 1989? Z neustáleho doháňania Západu, nenaplnených očakávaní – od kvality verejných služieb cez pocit nespravodlivosti až po túžbu po väčšej kvalite života, ktorej súčasťou je aj lepšia ekonomická situácia? Nie je nostalgia aj výsledkom toho, aký obraz o socializme sa nám dostáva do povedomia cez médiá či rétoriku populistických politikov, ktorí sami túto nostalgiu a mýty posilňujú, ba priam vytvárajú?

296 Približne päťdesiat rokov trvania totalitných režimov na území Slovenska (od roku 1938 do roku 1989) zanechalo nezmatateľnú stopu v inštitúciách a právnych či politických štruktúrach spoločnosti, štruktúre jej ekonomiky ako aj vo vedomí, postojoch, hodnotách a správaní obyvateľstva. Rovnako aj tridsať rokov, ktoré uplynuli od pádu režimu v roku 1989 ovplyvnili spoločenskú psychiku, jej preferencie, postoje i názory. Obe obdobia sa od seba zásadne líšili povahou politického systému, pričom prvé obdobie pozostávalo z dvoch odlišných, avšak totalitných usporiadaní spoločnosti, ktoré sa navzájom snažili radikálne vymedziť – ľudáckej verzii fašizmu (1939 – 1945) a stalinskej resp. neostalinskej (1948 – 1968, 1969 – 1989) verzii komunizmu. Dá sa preto povedať, že v osemdesiatych rokoch prebehli tri zásadné ruptúry v našich dejinách (1938 – 1939, 1945 – 1948 a 1989 – 1990), ktoré predstavujú jasné diskontinuity a zároveň na seba plynule nadväzujú.

Vyplnené prázdno

Ak by sme súhlasili s tvrdením, že v našom prípade ide o istú mieru ahistoricity, tak práve táto ahistoricita, – a týka sa to nielen slovenskej, ale aj maďarskej populácie a iných menšín – ideová vyprázdnenosť a historická neukotvenosť umožňujú vcelku bezstarostný posun vedomia od faktov k mýtom. Vzniká akýsi ideologický horror vacui. Tejto interpretácii sekunduje aj téza o ľahostajnosti k vlastnej kultúre a dejinám, ako to nedávno pomenoval Martin M. Šimečka, ktorý tvrdí, že Slováci sú oproti svojim susedom výrazne menej posadnutí samými sebou.²⁹⁷ V takomto prípade je predstaviteľné, že mýtické pravdy o minulosti majú pred historickou pamäťou opierajúcou sa o reflektovanú historickú skúsenosť navrch, pretože sa nemusia konfrontovať s predchádzajúcimi ideologickými obsahmi a ľahko vyplnia priestor. Lipták poznamenáva, že zmena v roku 1989 bola do istej miery „ahistorická“: „Masy na slovenských námestiach málo vzrušovalo, či sa krajina vracia pred rok 1968, 1948, 1945 či 1939“.²⁹⁸ A nielen masy, ale ani elity to nevzrušovalo.

November 1989 socializmus reflexívne odmietol. Už čoskoro, doslova o pár mesiacov sa vynoril znovuobjavený fenomén nacionalizmu a nostalgie za vojnovým Slovenským štátom, a to aj v dôsledku tlaku exilových komunít zo Západu. Tieto tlaky sa spájali s nárastom nacionalistického populizmu, napríklad v kontexte sporov o jazykový zákon. November 1989 spájal, ponovembrový nacionalizmus rozdeľoval.

Renesancia nacionalizmu sa neopierala o zjednocujúce historické udalosti ani o silné historické povedomie. Nacionalistické politické prúdy, ktoré volali po obnovení samostatnosti Slovenska, nemali masovejšiu podporu. Samotné rozdelenie Československa nebolo posvätené plebiscitom a prieskumy verejnej mienky naznačovali neúspech takéhoto pokusu. Postkomunistický nacionalizmus na Slovensku sa tak okrem hlučnosti neopieral o ucelenú jednotiacu filozofiu a historickú pamäť, ktorá by nacionalistov – postkomunistických či postľudáckych – spájala do širšieho prúdu s masívnou sociálnou základňou. Na rozdiel od slovenského nacionalizmu sa český opieral o historickú tradíciu predbielohorského českého štátu, ale ako sa neskôr ukázalo, dnešný český nacionalizmus a populizmus sa opiera predovšetkým o aktuálny vzťah k Európskej únii a osobitne k imigrácii.

V tomto duchu argumentuje Shari Cohen, ktorý nedostatok historického povedomia v prostredí slovenských nacionalistov začiatkom deväťdesiatych rokov vysvetľuje vplyvom komunistickej propagandy, ktorá podľa neho vymazala nacionalistickú ideológiu zo spoločenského vedomia a vzala jej tak „vietor z plachiet“. Tomu pomáhala aj kontroverznosť historických udalostí, ktorých zložitosť sa vyplavovala na povrch až po Novembri. Ako príklad môže slúžiť vajatavý postoj mnohých nacionalistických politikov vrátane Vladimíra Mečiara, ale i poslancov za SNS a aj KDH v septembri 1992 pri hlasovaní v NR SR o 29. auguste (deň, kedy vypuklo SNP) ako štátnom sviatku. Zákon bol odhlasovaný len miernou väčšinou, čo poukazuje práve na to, že ani nacionalisti sa nedokázali zjednotiť ohľadne tejto jednej dejinnej udalosti.²⁹⁹ To všetko sa odohrávalo relatívne skoro po zmene režimu a ani neskoršie udalosti nenásvedčujú, že by nastal v tomto smere významnejší posun.

Ak sa pozrieme na ďalšie momenty, v ktorých politici vstupovali do histórie – napríklad zákonmi o zásluhách Andreja Hlinku či Milana Rastislava Štefánika, alebo o Osvienčimskej lži a Jáchymovskej lži – tie rozporuplnejšie sprevádzali buď rozpory a zároveň skepsa o zmysle takýchto krokov a ako upozorňuje historik Michal Kšíňan, tie menej rozporuplné sprevádzalo ticho.³⁰⁰ Inými slovami, nedostatočná verejná diskusia k momentom našich dejín, málo odborných polemík a sporov, nedostatok asertivity historikov vo vzťahu k politikom, či ich kombinácia prispievajú medzi elitami a verejnosťou k absencii historickej pamäti

297 Šimečka (2017), s. 7.

298 Lipták, (1996), s. 257 – 267.

299 Cohen (1999).

300 Kšíňan (2014).

(alebo k jej pomalému obnovovaniu) i k zabúdaniu, čo spätne vedie k mýtizácii našich súčasných dejín a k pretrvávaniu nostalgického vzťahu k časom pred rokom 1989.

Kognitívna disonancia

Tretím v tejto skupine faktorov vysvetľujúcich nostalgiu za obdobiami pred rokom 1989 je fenomén kognitívnej disonancie. Ak by hlavným pôvodcom nostalgie a mýtov bolo pokrivené vedomie, nepresná či ľahostajná pamäť, alebo aj spomienkový optimizmus, ako sa dá potom vysvetliť ignorovanie krívd komunistického režimu? Ponovembrové obdobie predsa znamenalo aj otváranie archívov a zverejňovanie dovtedy utajovaných právd o režime, o donášaní, krivdách a deformáciách.³⁰¹ Je možné, že by tieto nemali nijaký dosah na utváranie verejnej mienky? Tu niekde môže pôsobiť fenomén kognitívnej disonancie, kde dochádza k napätiu medzi novými informáciami o povahe režimu a predchádzajúcimi znalosťami či postojmi a tento rozpor sa rieši odmietnutím časti informácii pred odmietnutím vlastného postoja.

1.7.2 Politicko-ekonomické argumenty a faktor subjektívneho vnímania socioekonomického statusu

Iným možným vysvetlením pretrvávania mýtov je, že vyjadrujú postoj, ktorý je ovplyvnený predovšetkým sebahodnotením trajektórií ľudí z obdobia po roku 1989 na škále toho, či sa subjektívne považujú za víťazov, alebo naopak porazených zmeny. Aj keď štatistiky môžu objektívne poukazovať na rast rôznych socioekonomických indikátorov, či už v čase, alebo v porovnaní s inými štátmi v podobnej fáze vývoja, subjektívne vnímanie individuálnej životnej situácie ako úspechu či neúspechu v porovnaní s inými môže byť diametrálne odlišné. Širšie štúdie z postkomunistických krajín naznačujú, že preferencie stredoeurópskej a východoeurópskej verejnosti na osi egalitarizmus/meritokracia prípadne vyššia/nížšia miera redistribučnej roly štátu sú vysoko v prospech egalitarizmu resp. vyššej miery redistribúcie štátu práve pre vnímanú životnú neistotu i kvôli zdedeným predstavám o egalitarizme z obdobia reálneho socializmu. Zároveň sú tieto preferencie mediované aj cez osobnú životnú skúsenosť ľudí podľa toho, či zažívajú príjmovú mobilitu resp. úspech alebo nie, či sa cítia byť víťazmi alebo porazenými v procese tranzície.³⁰²

Po rozdelení Československa a vzniku Slovenskej republiky v roku 1993 sa obdobie socializmu nerefletovalo v plnej miere v umení a kultúre, no ani zásadnejším politickým či spoločenským diskurzom. Ostávalo však prítomné v živote ľudí najmä pretrváváním kultúry socializmu v byrokratických inštitúciách, úradoch, („deep state“) a v ich správaní. To je v prostredí administratívnych aparátov obvyklé. Zároveň ostal reálny socializmus prítomný v aktuálnej pamäti aj rastúcim vplyvom bývalých nomenklatúrnych kádrov, často v nacionalistickom habite, v politickom a ekonomickom živote krajiny, keďže práve postkomunistické elity využívali výhody svojho naakumulovaného znalostného a sociálneho kapitálu spred Novembra, nadobudnuté v oficiálnych štruktúrach štátu.

Aj keď vznik nového štátu sprevádzalo isté nadšenie, rýchlo vyprchalo a Slovensko sa borilo s vlastnou neschopnosťou dobre spravovať štát. Až keď sa demokratickou cestou vyrovnalo s autoritárskymi excesmi mečiarizmu, podarilo sa v krajine v rokoch 1998 – 2006 uskutočniť ekonomické a inštitucionálne reformy, ktoré uvoľnili potenciál rozvoja. Zároveň sa však z prostredia tých voličov, ktorí nepociťovali úžitok z reforiem, ale aj tých, čo boli negatívne zasiahnutí sociálnou krízou deväťdesiatych rokov, zrodila volebná

301 Problém dnešného romantizovania ľudáckeho režimu v období 1938 – 1945 a prihlasovania sa nemalej časti našej verejnosti k tomuto obdobiu v podobe rastúceho antisemitizmu, xenofóbie a autoritarizmu reprezentovaného fašizujúcou stranou Kotlebovci – Ľudová strana Naše Slovensko.

302 Okulicz-Kozaryn (2014).

podpora strany SMER – SD, ktorá hlasmi svojich lídrov otvorene živila nostalgiu za obdobím socializmu aj priamym poukazovaním na inšpiráciu svojich politikov obdobím pred rokom 1989. Čiastočne k tomu prispelo aj to, že globálna ekonomická a finančná kríza prvej dekády druhého tisícročia ovplyvnila krajinu práve v čase, keď sa začala pozitívne prejavovať ekonomická dynamika. Na druhej strane sa Slovensko z krízového obdobia dostalo relatívne rýchlo.

Dnešné prieskumy naznačujú, že verejnosť subjektívne vníma vzťahy medzi ľuďmi počas bývalého režimu ako „súdržnejšie“. Empirické zistenia z postkomunistických krajín na druhej strane naznačujú, že tieto vzťahy sa nezhoršili, ani nezlepšili. Prečo si teda verejnosť obraz minulosti idealizuje?

Jednou z odpovedí môže byť aj fakt, že počas obdobia komunistického režimu dochádzalo k vyššiemu zhodnoteniu privátnej sféry vzhľadom na nemožnosť normálneho fungovania vo verejnej sfére. Výsledkom môže byť skúsenosť, ktorá sa prenáša v rodine z generácie na generáciu, spojená s trávením času v kruhu blízkych a priateľov.

Inou z odpovedí môže byť, že politicko-ekonomické faktory významne ovplyvňujú postoje, preferencie a hodnoty ľudí nielen na osi občan/štát, resp. občan/inštitúcie, ale aj na horizontálnej osi občan/občan. Zaujímavé zistenie, nepriamo podporujúce argument vplyvu politickej ekonómie na postoje obyvateľstva priniesli Reiner a Siedler, hľadajúci odpoveď na otázku, či demokracia posilňuje dôveru ľudí. Intuitívne by jej demokracia mala napomáhať. Ako príklad použili porovnanie vývoja dôvery v Nemecku, kde sa pokúsili odmerať mieru vzájomnej inštitucionálnej (vertikálnej) a spoločenskej (horizontálnej) dôvery medzi ľuďmi. Zistili, že miera spoločenskej nedôvery tesne po zjednotení Nemecka bola na územiach bývalej NDR výrazne vyššia ako na územiach SRN. To súviselo s represívnou povahou komunistického režimu v spojení s ekonomickým zaostávaním. Zaujímavé však bolo zistenie, že hoci sa inštitucionálna dôvera po pätnástich rokoch zvýšila tak u obyvateľov v západnej ako aj východnej časti, spoločenská dôvera u tej časti respondentov, ktorí nezažili po zjednotení Nemecka ekonomický úspech, ostala na rovnakej úrovni ako tesne po páde komunizmu. A to boli predovšetkým respondenti z východnej časti Nemecka. Naopak tí, čo hodnotili toto obdobie aj z hľadiska dosiahnutého úspechu, prejavovali výrazne väčšiu mieru spoločenskej dôvery.³⁰³

Ako súvisí dôvera s mýtmi o súdržnej a morálnej spoločnosti v období komunistického režimu? Predovšetkým tak, že dôvera je jedným z hlavných indikátorov predpovedajúcich hospodársky rast, spokojnosť so životom, a tiež vypovedajúcich o kvalite občianskej spoločnosti, reciprocite a solidarite. Jej nedostatok bol vo vyznačenom období normou, romantizujúci pohľad na socializmus v Československu však neodráža v takých aspektoch ako súdržnosť či solidarita skutočnú realitu, ale je pokriveným pohľadom do minulosti, v ktorom stále pôsobia účinky propagandy spred tridsiatich rokov.

Váhu politicko-ekonomického argumentu by mohla podporiť aj pozitívna skúsenosť už relatívne a navonok homogénnej, nivelizovanej spoločnosti s modernizáciou, predovšetkým v období sedemdesiatych rokov na Slovensku. Príjmová nivelizácia, minimálne socioekonomické rozdiely, i vzdelanostná mobilita, uspokojovanie materiálneho hladu po výtobytkoch modernizácie v podobe dostupného masového bývania (hoci s kúpeľňami z umakartu), hrdosti na nové auto (hoci nižšej kvality ako na Západe, po astronomicky dlhom poradovníku a zopár úplatkoch), a to všetko v masovom meradle, môže vplývať aj na dnešný nostalgický postoj.

Majetková rovnosť však mala deklarovанú podobu. Príjmové a majetkové rozdiely boli v socializme väčšie, než vykazujú oficiálne štatistiky. Skryté boli napríklad za múrmi straníckych sanatórií a hotelov,

303 Siedler (2009), s. 251 – 269. Meranie postojov obyvateľov bývalej NDR vcelku zodpovedá realite, ale nemôže byť absolútne vierohodným experimentom vzhľadom na zjednotenie Nemecka a skúmanie rozdielov vo vývoji oboch častí, keďže množstvo ostatných faktorov ostáva nemenné.

špecializovaných obchodov a iných neoficiálnych výhod „komunistických feudálov“ (ako bližšie opisujeme v kapitole 2.6 Sociálna spravodlivosť v praxi). Fenomén „Husákových“ detí zanechal vo vedomí dnešnej generácie päťdesiatnikov, ale aj ich detí pamäťovú stopu tradovanú v rodinách, ktorá sa v kontraste s problémami dnešnej doby javí možno nie príťažlivo, ale určite nie odpudzujúco. Len treba povedať aj B: zabúda sa na nedostatky v zásobovaní potravinami, zháňanie tovaru, ponížujúce rady, nekvalitné tovary a služby, na nevrlych pracovníkov v službách či nekonečné čakanie v radoch na všetko – ak sa obmedzíme len na každodenné problémy života. Nehovoriac o živote bez možnosti voľného pohybu, za ostatnými drôťmi so všetkým, čo tento obraz evokuje a reálne znamenal.

Vysvetlenie nostalgie cez subjektívne prežívanie socioekonomických podmienok má svoju váhu. Zároveň nie je jediné. Dnešná skúsenosť sa nedá odseparovať od spomienok na dobu, keď sme boli „mladí a pekní“. Ani spomienkový optimizmus neprináša v porovnaní s aktuálnou realitou uspokojenie pre každého, najmä ak sa zameriava na konzum. Napriek zásadnému zvýšeniu životnej úrovne sa však nedá ignorovať nárast príjmovej a majetkovej nerovnosti, zviditeľňovaný na rozdiel od socializmu, ktorý ho skrýval. Na to sa napája pocit nespravodlivosti z rozsiahlej korupcie stykov, vzťahov, vplyvu a korupčného obchádzania zákonov. Rastúce ceny bývania a zvyšujúce sa životné náklady v centrách ekonomického rozvoja sú tiež pravdepodobne dôvodom skepsy a obáv z budúcnosti medzi mladými ľuďmi. Najmä v rovine subjektívneho prežívania môže súčinnosť týchto politicko-ekonomických faktorov vysvetľovať prítomnosť nostalgie za minulým režimom.

1.7.3 Vplyv propagandy

Tretím možným argumentom vysvetľujúcim pretrvávajúcu nostalgiu je zotrvačnosť prežívania mýtov vo vedomí spoločnosti, ktoré doň naočkovala samotná komunistická propaganda. Obdobie „reálneho socializmu“ bolo po roku 1969 v porovnaní s päťdesiatimi rokmi a nástupom komunizmu alebo s obdobím „kvasu“ v šesťdesiatych rokoch ideologicky a normatívne vyprázdnené. Budovateľské nadšenie novej spoločnosti sa už len predstieralo. Preto je otázne, čo dodáva mýtom týkajúcim sa obdobia komunistického režimu takú vitalitu? Mohla byť propaganda v období „normalizácie“ predsa len taká účinná, aby pretrvala dodnes? Veď masy ľudí zažívali nespravodlivosť, diskrimináciu, hrubosť, ponížovanie, klamstvo. Spomeňme napríklad udavačstvo a donášanie cez desiatky tisíc konfidentov štátnej bezpečnosti či štátostrany, utajovanú kriminalitu, vydieranie rodičov cez likvidáciu budúcnosti ich detí obmedzením možnosti ich vzdelania, ak boli považovaní za nespoľahlivých, hrubosť a neúctu vo vzťahoch, vytesňovanie ľudí s telesným a mentálnym znevýhodnením zo života spoločnosti, devalváciu profesionálnej cti protežovaním neschopných nomenklatúrnych kádrov, všadeprítomné uplácanie a v neposlednom rade lámanie osobnosti a morálky od rituálneho potvrdzovania štátnych lží o „bratskej pomoci“ v roku 1968 po sofistikovaný systém šikany a ponížovania dôstojnosti regrútov v armáde.

Pripusťme, že to bolo možné, veď paradox nemusí protirečiť logike. Totalitnému systému sa podarilo vtlačiť do vedomia obyvateľstva falošné predstavy o svete a spoločenskom poriadku. Hoci táto ideologéma nebola v zhode so žitou realitou, vytvárala istý normalizovaný obraz sveta, ktorý sa stal etalónom porovnávania s dneškom. A i napriek rozporu so žitou skúsenosťou môže vysvetľovať istú nostalgiu za socializmom. Obraz o svete, ktorý vytváral socialistický štát, nezodpovedal realite, no sila pôsobenia tohto obrazu na vedomie ľudí bola významná.³⁰⁴

304 Matejova (2018), s. 66 – 83.

Záver

Nostalgia a pretrvávanie mýtov obdobia reálneho socializmu vysvetľujú tri faktory: 1) Ahistorickosť a absencia pamäti u elít i medzi masami v kontexte viacerých zásadných diskontinuít historického vývoja na Slovensku, 2) Vnímanie dopadu politicko-ekonomických faktorov počas normalizácie i postsocializmu, 3) Efektívita propagandy a jej trvácnosť vo vedomí spoločnosti.

Tieto faktory pôsobia vo vzájomnej previazanosti súčinne a posilňujú mýtizovanie tohto obdobia. Problém je však aj v povahe našich rozpormi poznačených dejín. Do dejín 20. storočia zasahovali okolité sily, ktoré pre našich predchodcov vytvárali zložité situácie, často bez dobrého východiska. To však v postkomunistickom svete, resp. v akomkoľvek post-totalitnom kontexte nie je nič výnimočné.

Štyridsaťročné obdobie komunistického režimu spôsobilo násilným gumovaním pamäti a silným tlakom na jedinou správnu odpoveď v historickom vedomí obrovské škody. Po roku 1989 sa už nemôžeme vyhovárať na nemožnosť obnovy pamäti či slobodného bádania a analyzovania našich dejín. Okamžitá náprava by však bola zjavne ilúziou. Ako politické a kultúrne spoločenstvo postupne dozrieva k slobode a jej hlbšiemu porozumeniu hrboľatou cestou hľadania, pádov a opakovaného vstávania, podobne musíme aj ako spoločnosť postupne dozrieť k slobodnému pohľadu na súčasné dejiny. Znamená to vyvracať mýty o socializme a komunistickom režime, snažiť sa porozumieť príčinám a dôvodom, ktoré vedú k nostalgii za nedávnou minulosťou, a zároveň sa tým vyrovnávať s vlastnými dejinami a oživovať pamäť spoločenstva.

Literatúra

Cohen, S. J. (1999), *Politics without a Past. The Absence of History in Postcommunist Nationalism*. Durham and London : Duke University Press.

FOCUS (2018), Prieskum verejnej mienky. Záverečná správa z prieskumu verejnej mienky. Dostupné online: <http://www.konzervativizmus.sk/article.php?6198>.

Kšišňan, M. (2014), Politika vs. história? Diskusie v slovenskej historiografii. *Historický časopis* 62, č. 1 (2014).

Lipták, L. (1996), Čo sú slovenské dejiny? Konflikt politiky a vedy. In: *Storočie dlhšie ako sto rokov*, s. 257 – 267. Bratislava : Kalligram.

Matejova, M. (2018), Why Was 'Communism Better'? Rethinking Inequality and the Communist Nostalgia in Central Europe. *Journal of Comparative Politics*; Ljubljana 11, no. 1 (January 2018): 66–83.

Okulicz-Kozaryn, A. (2014), Winners and Losers in Transition: Preferences for Redistribution and Nostalgia for Communism in Eastern Europe. *Kyklos* 67, no. 3 (August 2014): 447–61. Dostupné online: <https://doi.org/10.1111/kykl.12062>.

Rainer, H., Siedler, T. (2009), Does Democracy Foster Trust?. *Journal of Comparative Economics* 37, no. 2 (June 2009): 251 – 69. Dostupné online: <https://doi.org/10.1016/j.jce.2008.09.003>.

Šimečka, M. M. (2017), *Medzi Slovákmi. Stručné dejiny ľahostajnosti od Dubčeka k Ficovi alebo ako som sa stal vlastencom*. Bratislava : Knižná edícia Denníka N.

25 ROKOV SOCIALISTICKÉHO POĽNOHOSPODÁRSTVA

Foto: Juraj Bartoš

2 REALITA VS MÝTY: EKONOMIKA A ŽIVOTNÁ ÚROVEŇ

Foto: TASR

2.1 EKONOMICKÉ ZAOSTÁVANIE ZA ZÁPADOM

★ Peter Gonda ★ Radovan Potočár ★ Peter Krištofóry

Úvod

Významná časť ľudí na Slovensku dnes vníma socializmus z ekonomického hľadiska pozitívne. Mnohí ho hodnotia ako ekonomicky úspešný systém, ktorý bol konkurencieschopný voči trhovým ekonomikám Západu.³⁰⁵ Prostredníctvom sociálnych sietí a iných informačno-komunikačných platforiem sa šíria napríklad tvrdenia o tom, že socialistické Československo bolo ekonomicky a technologicky vyspelou krajinou, ktorá vyvážala svoje výrobky do celého sveta. Podľa výsledkov kvantitatívneho reprezentatívneho prieskumu verejnej mienky agentúry FOCUS z apríla 2018 si až 59,3 % ľudí na Slovensku myslí, že „socializmus bol ekonomicky životaschopný a hospodársky sa mu darilo“.³⁰⁶

Vo verejnom priestore sú prítomné aj predstavy ľudí, podľa ktorých sme za socializmu ako hospodársky vyspelá krajina nezaostávali za Západom a socializmus mohol fungovať ďalej, keby Gorbačov nezačal v ZSSR tzv. perestrojku. Podstatná časť ľudí na Slovensku zároveň považuje podľa spomenutého prieskumu život v socializme za lepšiu alternatívu voči dnešku. Podľa nich bola totiž v tom čase dosahovaná ekonomická prosperita a blahobyť, fabriky a družstvá dobre fungovali a finančná situácia ľudí bola lepšia ako v súčasnosti.

Propagandistické úsilie totalitného režimu zjavne zanechalo svoje stopy. Niektoré z jeho naratívov sú totiž v spoločnosti prítomné dodnes. V hlavách mnohých ostali a do ďalších sa navyše dostali. Podľa oficiálnych

305 Formulácie o porovnaní „socializmu so Západom“ v texte kapitoly sú v takejto podobe uvádzané z dôvodu formulačného zjednodušenia. Vyjadrujú porovnanie socialistického Československa a iných socialistických krajín s kapitalistickými krajinami uplatňujúcimi hodnoty západnej civilizovanej spoločnosti. Ako socialistické krajiny sú prezentované tie, v ktorých výrazne dominovali alebo dominujú prvky socialistického spoločenského systému (primárne centrálna plánovaná, riadená a regulovaná ekonomika a verejné vlastníctvo výrobných prostriedkov) a ako kapitalistické tie, v ktorých prevažovali alebo prevažujú črty kapitalistického spoločenského systému (primárne spontánna spoločenská spolupráca jednotlivcov v rámci slobodného trhu a súkromné vlastníctvo v systéme vymáhateľných legitímnych vlastníckych práv), hoci v určitej miere a podobe deformované aj socialistickými prvkami.

306 FOCUS (2018).

proklamácií komunistickej strany sa socialistickému Československu hospodársky darilo perfektne, priemyselná výroba rástla a plány sa naplňali i prekračovali. Vzorom bol Sovietsky zväz, ktorý neskrýval ambíciu ekonomicky predbehnúť USA a celkovo Západ. Komunistická strana Československa už po prevrate vo februári 1948 sľubovala rýchly hospodársky rozvoj a rast životnej úrovne ľudí v Česku, aj na Slovensku. Realita však bola opačná. S heslami propagandy mala spoločné pramálo.

2.1.1 Úpadok a zaostávanie československej ekonomiky v rokoch 1948 až 1989

Hospodársky a spoločenský vývoj od februára 1948 do novembra 1989 bol diametrálne iný, ako komunisti sľubovali. Historické fakty sú zároveň v rozpore s dnešnými predstavami ľudí o prosperujúcej socialistickej spoločnosti v tomto období.

Namiesto vyššej životnej úrovne a slobody, ktoré malo pracujúcim priniesť riadenie hospodárstva v súlade s princípmi ideológie marxizmu-leninizmu³⁰⁷, došlo presne k opaku. **Komunisti podkopali životnú úroveň krátko po prevrate vo februári 1948 a počas vyše štyridsiatich rokov ju ďalej podkopávali.** Najskôr boli ľudia okradnutí o svoje majetky prostredníctvom tzv. „znárodňovania“ a neskôr aj o svoje úspory počas „menovej reformy“. Znárodňovanie hospodárstva nielenže obralo ľudí o vlastníctvo, ale spolu s ďalšími násilnými krokmi tiež zabránilo vykonávať akúkoľvek podnikateľskú činnosť (čo rozoberáme v nasledujúcej kapitole). Systematické pošliapavanie vlastníckych práv a centrálné riadenie ekonomiky viedlo k autokratickému, príkazovému a represívnemu režimu, ktorý uvrhol ľudí do neslobody, kde si napríklad nemohli slobodne vybrať zamestnanie, nemohli slobodne cestovať do zahraničia a mnohým bolo odopierané štúdium.

Porovnanie ekonomických výsledkov socialistického Československa so západnými krajinami s trhovou ekonomikou v tejto kapitole a v ďalších kapitolách publikácie ukazuje, že konkurencieschopnosť a ekonomická úspešnosť socializmu v Československu je mýtus.

Odrazovým mostíkom k tomu môže byť porovnanie vývoja ekonomickej výkonnosti socialistického Československa so susedným Rakúskom. To rámcovo dokumentuje zaostávanie socialistického Československa za západnými krajinami, hoci Rakúsko svoju ekonomiku významne zaťažovalo a zaťažuje nákladmi sociálneho a intervenčného štátu. Na rozdiel od Československa sa však nevydalo cestou socialistického experimentu. Zároveň s ním má viacero podobností a spoločnú historickú minulosť.

Východiskovú pozíciu pred rokom 1948 mali obe krajiny podobnú. Československo počas obdobia prvej republiky v rokoch 1918 až 1938 patrilo podľa medzinárodne a historicky porovnateľných údajov hrubého domáceho produktu (HDP) na obyvateľa databázy Maddison Project (2018) medzi 10 až 20 najvyspelejších ekonomík sveta. Porovnanie HDP poskytuje prvý orientačný pohľad na ekonomickú výkonnosť v krajine.³⁰⁸

307 „Začala sa nová epocha svetových dejín. Ľudstvo sa zbavuje poslednej formy otroctva: kapitalistického čiže námedzného otroctva. Ľudstvo oslobodzujúc sa od otroctva prechádza prvý raz k skutočnej slobode.“ (Lenin, 1954, s. 272)

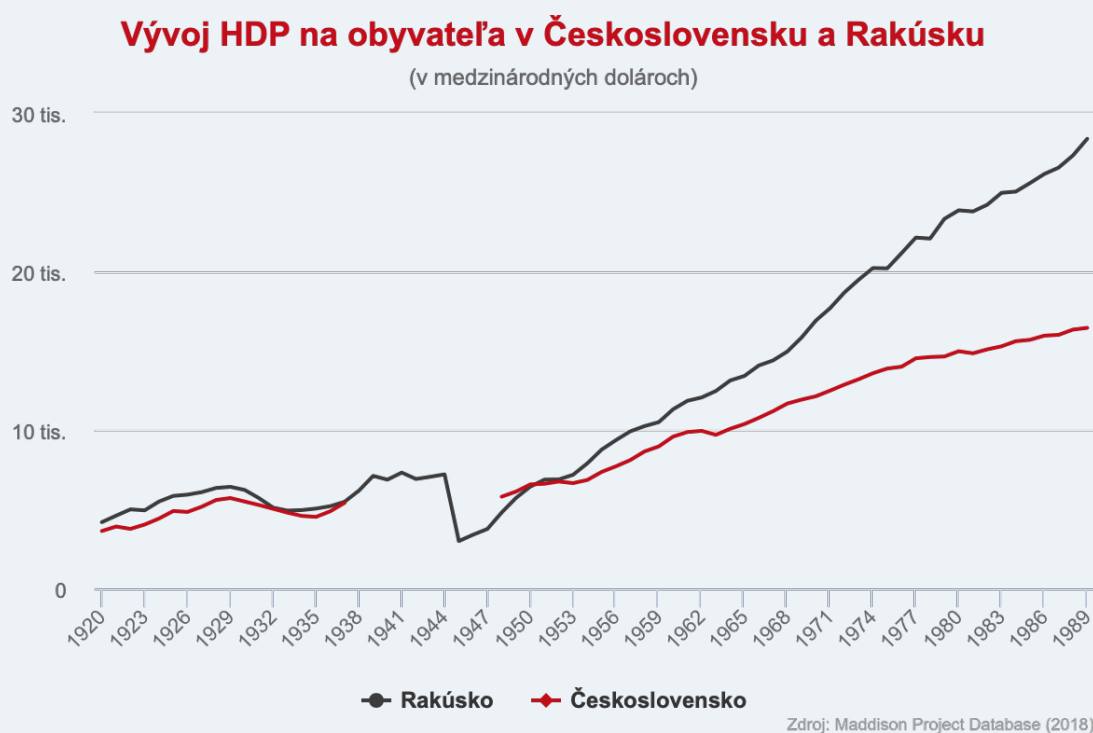
308 Ukazovateľ HDP je použitý na porovnávanie a prezentovanie trendov ekonomickej výkonnosti v rôznych krajinách iba ilustračne a s ohľadom na jeho metodologické obmedzenia a čiastočnú výrokovú schopnosť na rámcové medzinárodné porovnanie v dlhodobom časovom horizonte. Dôvodom jeho využitia je najmä jeho medzinárodne porovnateľná dostupnosť. Jeho metodologické obmedzenia však spočívajú napríklad v zahrňovaní pozitívneho príspevku „vládnej spotreby a vládnych investícií“ k HDP. Steven Horwitz v tomto kontexte upozorňuje napríklad: „HDP nám hovorí o tom, že ľudia produkujú veci, ale nehovorí o tom, či tieto veci skutočne prispievajú k zlepšeniu ich životov. Sovietsky zväz tak mohol produkovať „veci“, ale keď pozriete na životný štandard bežného občana, tak tieto produkty sa zmysluplne nepremietli aj do kvality jeho života. [...] Viac fyzických statkov neznamená nevyhnutne, že tie statky aj zlepšujú životy. [...] V skutočnosti to, na čom nám naozaj záleží, keď kupujeme materiálny statok, nie je vec ako taká, ale rozsah služieb, ktoré nám dokáže poskytnúť.“ (Horwitz, 2015) Ďalšie súvislosti týkajúce sa problémov merania HDP sú k dispozícii napríklad v zborníku Centra pro ekonomiku a politiku *Měříme správně HDP?* (Loužek, 2005).

Historickým faktom však je, že predovšetkým Česko (s vyššou ekonomickou úrovňou ako Slovensko a Podkarpatská Rus) bolo charakteristické rozvinutým a exportne presadzujúcim sa priemyslom, napríklad strojárskym, automobilovým, sklárskym, textilným a obuvníckym odvetvím, reprezentovaným osobitne úspešnou firmou Tomáša Baťu.

Ekonomická úroveň Československa bola v dvadsiatych rokoch 20. storočia mierne nižšia a v tridsiatych rokoch počas Veľkej hospodárskej krízy takmer identická ako v Rakúsku. Podľa HDP na obyvateľa databázy Maddison Project z roku 2018 totiž Československo dosahovalo v dvadsiatych rokoch v priemere necelých 84 % a v tridsiatych rokoch 20. storočia takmer 94 % ekonomickej úrovne Rakúska.³⁰⁹ Pred 2. svetovou vojnou malo podobnú ekonomickú úroveň aj ako Fínsko, Taliansko, či Španielsko³¹⁰ a po 2. svetovej vojne úrovňou HDP na obyvateľa dobehlo vojnou zdecimované a predtým výkonnejšie Nemecko a predbehlo tiež zdecimované Rakúsko.³¹¹

Od roku 1948 však nastal zvrät a ekonomické nožnice medzi socialistickým Československom a Rakúskom a inými západnými krajinami sa čoraz viac roztvárali v neprospech Československa. Graf 3 to ilustruje na príklade porovnania Československa s Rakúskom.

Graf 3

Komentáre ku grafu 3:

1. Údaje sú prepočítané v historicky a medzinárodne porovnateľných dolároch podľa roku 2011.
2. Údaje o HDP na obyvateľa v Československu v rokoch 1938 až 1947 nie sú v tejto databáze historicky a medzinárodne porovnateľných údajov k dispozícii.

309 Tieto a iné v publikácii použité údaje týkajúce sa HDP na obyvateľa sú prepočítané prostredníctvom medzinárodných dolárov, zohľadňujúcich rozdiely v cenových hladinách porovnávaných krajín (Maddison Project Database, 2018).

310 Pozri Maddison Project Database (2018), Broadberry-Klein (2011), Kaminski (1994) a Lebieczik (2014). Napríklad podľa porovnaní Svetovej banky dosiahol HDP na obyvateľa v roku 1938 rovnakú úroveň v Československu ako v Rakúsku a Fínsku (Kaminiski, 1994).

311 K nárastu vykazovaného HDP na obyvateľa Československa pravdepodobne prispelo aj odčlenenie ekonomicky zaostalejšej Podkarpatskej Rusi z neho v roku 1938.

Rozdiel ekonomickej výkonnosti a životnej úrovne obyvateľov Československa a Rakúska a iných západných krajín (výraznejšie napríklad Západného Nemecka a najmä Švajčiarska s menšou vládnu ingerenciou a väčšou ekonomickou slobodou ako vo väčšine iných krajín) sa takmer 42 rokov neustále zväčšoval. Rámcovým východiskom pohľadu na takéto zaostávanie ekonomickej výkonnosti Československa je porovnanie jeho HDP na obyvateľa s rakúskym na začiatku a na konci reálneho socializmu u nás. Kým v roku 1948 bol pomer medzi ekonomickou úrovňou Československa a Rakúska takmer 121 %, ³¹² tak po vyše štyridsiatich rokoch budovania socializmu sa Československo prepadlo na necelých 58 % ekonomickej úrovne Rakúska (graf 4).

Graf 4

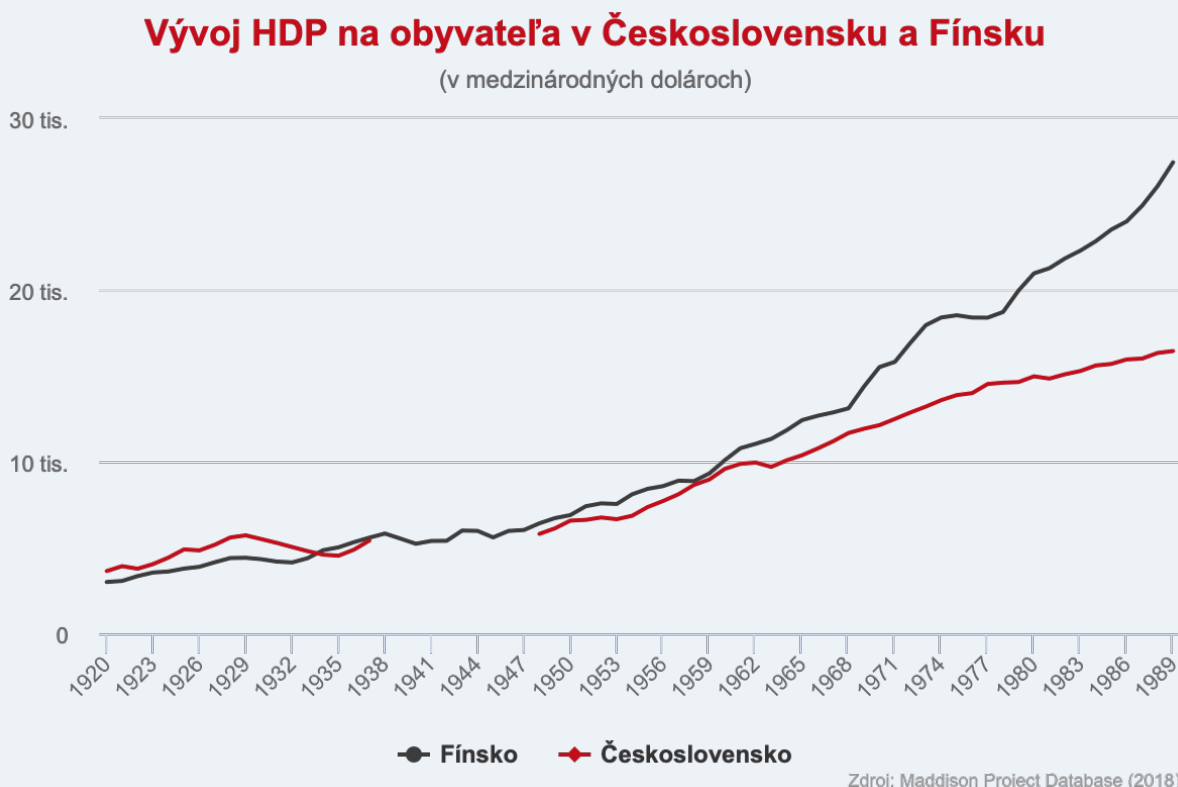
Komentáre ku grafu 4:

1. Údaje sú prepočítané v historicky a medzinárodne porovnateľných dolároch podľa roku 2011.
2. Údaje o HDP na obyvateľa v Československu v rokoch 1938 až 1947 nie sú v tejto databáze historicky a medzinárodne porovnateľných údajov k dispozícii.

³¹² Keďže historicky a medzinárodne porovnateľné údaje databázy Maddison Project za Československo nie sú k dispozícii za rok 1947, tak ten nie je možné prezentovať ako východiskovú ekonomickú úroveň pred komunistickým prevratom vo februári 1948.

Podobný vývoj ukazuje porovnanie Československa s Fínskom, krajinou, ktorá sa tiež ocitla v susedstve socialistického bloku, konkrétne v jej prípade ZSSR. Prvá československá republika ešte dosahovala vyššiu ekonomickú výkonnosť ako Fínsko. V dvadsiatych rokoch 20. storočia bol pomer HDP na obyvateľa Československa k Fínsku v priemere až 123 % a medzi rokmi 1930 až 1937 to bolo 107 %. Po druhej svetovej vojne už Československo dosahovalo mierne nižšiu ekonomickú úroveň ako Fínsko a v roku 1948 bol pomer HDP na obyvateľa medzi nimi približne 90,5 %. Ekonomické nožnice sa však postupne čoraz viac roztvárali v neprospech socialistického Československa od začiatku šesťdesiatych rokov 20. storočia (graf 5).

Graf 5

Komentáre ku grafu 5:

1. Údaje sú prepočítané v historicky a medzinárodne porovnateľných dolároch podľa roku 2011.
2. Údaje o HDP na obyvateľa v Československu v rokoch 1938 až 1947 nie sú v tejto databáze historicky a medzinárodne porovnateľných údajov k dispozícii.

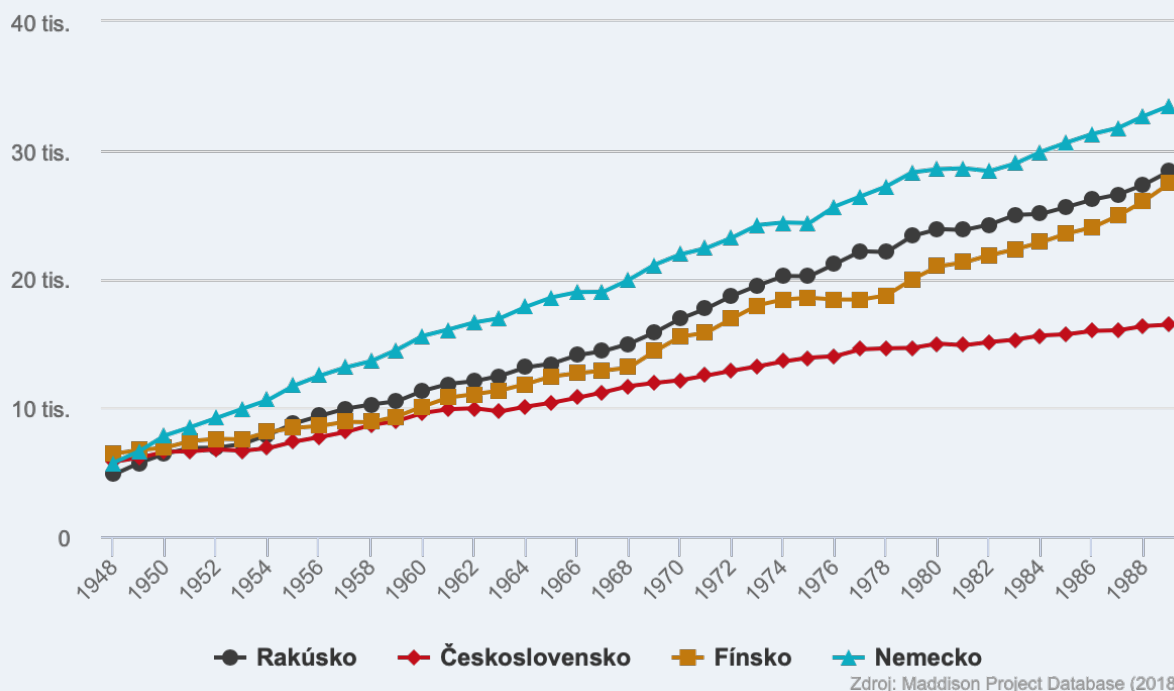
V roku 1948 tak malo Československo podobnú ekonomickú úroveň, meranú HDP na obyvateľa, ako napríklad Rakúsko, Fínsko a Nemecko. Následne však za nimi (a ostatnými západnými krajinami) čoraz viac zaostávalo (graf 6). Po skončení reálneho socializmu už malo podľa oficiálnych údajov o HDP na obyvateľa menej ako polovičnú ekonomickú úroveň zo západonemeckej a mierne nadpolovičnú oproti rakúskej a fínskej úrovni. Podľa medzinárodného porovnania HDP na obyvateľa databázy Maddison

Project Československo kleslo z 18. miesta³¹³ v roku 1948 na 34. miesto v roku 1989 vo svete, pričom ho výrazne ekonomicky predbehli nielen Rakúsko, ale napríklad aj Cyprus, Grécko, Island, Taliansko, Japonsko, či Portugalsko.

Graf 6

Vývoj HDP na obyvateľa v rokoch 1948 - 1989

(v medzinárodných dolároch)

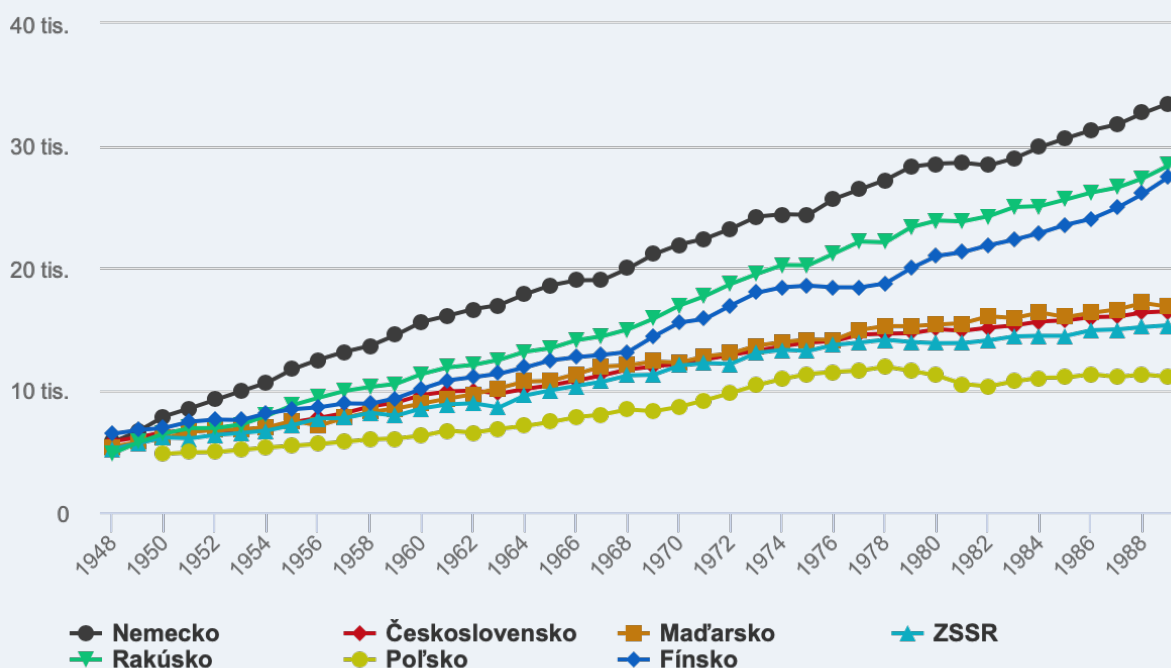
Komentáre ku grafu 6:

1. Údaje sú prepočítané v historicky a medzinárodne porovnateľných dolároch podľa roku 2011
2. Vývoj HDP na obyvateľa Nemecka ilustrujeme v grafe orientačne ako minimálny rozdiel medzi Západným Nemeckom a socialistickým Československom. Bez údajov o HDP na obyvateľa Východného Nemecka by tento rozdiel bol väčší v prospech Západného Nemecka. Dôvodom použitia týchto údajov za Nemecko je ich dostupnosť (v databáze Maddison Project), na rozdiel od údajov za Východné Nemecko a Západné Nemecko.

313 Podľa Maddison Project Database (2018). Prezentované 18. miesto Československa v roku 1948 zohľadňuje aj predpokladané vyššie umiestnenie Luxemburska (z dôvodu jeho pravdepodobne vyššej ekonomickej úrovne), hoci táto databáza vykazuje údaje za neho až od roku 1950. V tom roku však Luxembursko dosahovalo dvojnásobne vyššiu úroveň HDP na obyvateľa ako Československo.

Vývoj HDP na obyvateľa v rokoch 1948 - 1989

(v medzinárodných dolároch)

Zdroj: Maddison Project Database (2018)

Komentáre ku grafu 7:

1. Údaje sú prepočítané v historicky a medzinárodne porovnateľných dolároch podľa roku 2011.
2. Vývoj HDP na obyvateľa Nemecka ilustrujeme v grafe orientačne ako minimálny rozdiel medzi Západným Nemeckom a socialistickým Československom. Bez údajov o HDP na obyvateľa Východného Nemecka by tento rozdiel bol väčší v prospech Západného Nemecka. Dôvodom použitia týchto údajov za Nemecko je ich dostupnosť (v databáze Maddison Project), na rozdiel od údajov za Východné Nemecko a Západné Nemecko.

Ekonomické zaostávanie socialistického Československa je súčasťou širšieho kontextu. Vývoj HDP na obyvateľa v šiestici štátov, ktoré dosahovali v rokoch 1948 podobnú ekonomickú úroveň – v Rakúsku, Nemecku, Československu, Maďarsku, Poľsku a ZSSR – približuje, že socializmus nebol ekonomicky úspešný ani v iných krajinách. Podobne, respektíve ešte viac, ekonomicky zaostávali za Rakúskom a najmä Západným Nemeckom Poľsko, Maďarsko a Sovietsky zväz (graf 7).

Reálna ekonomická priepasť medzi socialistickými a západnými krajinami a ich obyvateľmi však bola pravdepodobne väčšia ako naznačujú údaje o HDP. Ten bol totiž v krajinách socialistického bloku nadhodnotený, systematicky politicky ovplyvňovaný a falšovaný (napríklad v ZSSR)³¹⁴. V socialistickom hospodárstve dochádzalo napríklad k nafukovaniu produkcie kvôli formálnemu plneniu plánov. Tá bola samoučelná a spolu s vývozom politicky udržiavaná. Socialistické hospodárstvo svojou štruktúrou a zameraním neodzrkadľovalo dopyt ľudí, ale politické dohody, napríklad vo vojenskej oblasti s ohľadom na studenú vojnu. Hospodársky rast preto prispieval k životnej úrovni obyvateľov v Československu menej než na Západe. Potvrdením je veľký podiel zbrojárskej výroby, určenej najmä na vývoz do politicky spriateľných krajín.

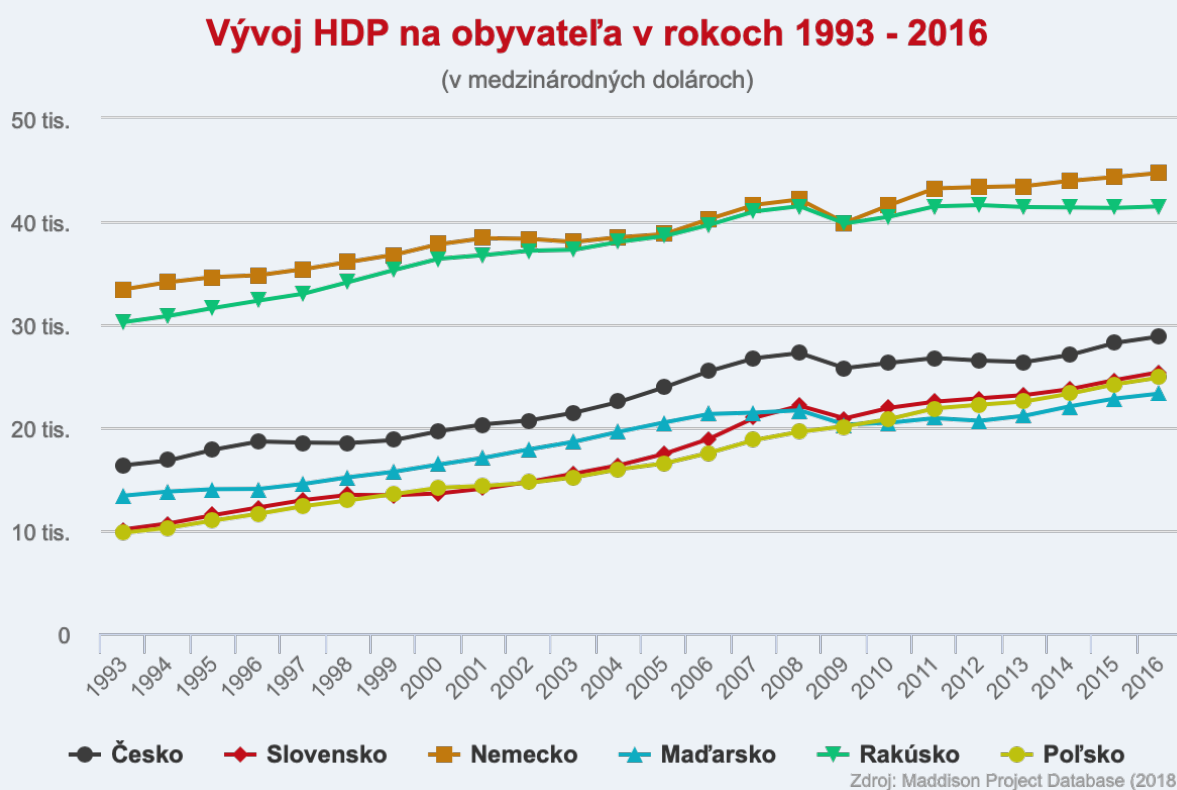
Najvýraznejšie sa zaostávanie socialistických ekonomík za výkonnosťou vyspelých západných ekonomík začalo prejavovať od polovice sedemdesiatych rokov minulého storočia. Československo a ostatné krajiny s

314 O nadhodnocovaní a falšovaní údajov HDP v ZSSR je viac k dispozícii napríklad v Harrison (1993), Easterley, Fischer (1994), Nintil (2016) a Nintil (2017).

centrálne plánovanou ekonomikou sa nedokázali prispôbiť výzve na intenzívnejšie a úspornejšie využívanie zdrojov, ktorá prišla po ropných šokoch v polovici sedemdesiatych a na začiatku osemdesiatych rokov 20. storočia.

Transformácia centrálne plánovaných ekonomík smerom k trhovým hospodárstvám spôsobila vo všetkých krajinách bývalého východného bloku dočasný niekoľkoročný ekonomický prepad. Následne sa však dynamika ekonomického napredovania a dobiehania západných ekonomík zrýchlila. Príkladom je vývoj HDP na obyvateľa v krajinách V4, ktoré sa vďaka niektorým trhovým reformám z deväťdesiatych rokov 20. storočia a začiatku 21. storočia pomaly približujú ekonomickej úrovni tradičných západných krajín, napríklad Rakúska (graf 8). Keďže však odvtedy neuskutočňujú ďalšie systémové kroky smerom k ekonomickej slobode, tak k výraznejšiemu priblíženiu nedošlo. V roku 2016 tak Slovensko dosahovalo podľa porovnateľných údajov HDP na obyvateľa z databázy Maddison Project (2018) 61 % úrovne Rakúska (oproti 43 % v roku 1989), Česko takmer 70 % a Československo by dosahovalo 67 % Rakúska.

Graf 8

Komentár ku grafu 8: Údaje sú prepočítané v historicky a medzinárodne porovnateľných dolároch podľa roku 2011.

Prehlbujúce zaostávanie Československa a iných socialistických krajín za Západom sme zatiaľ ilustrovali prostredníctvom vývoja HDP na obyvateľa. Koncept HDP považujeme z viacerých dôvodov za problematický (uvedených napríklad v poznámke 308 pod čiarou) a jeho štatistickú bázu nepreceňujeme, o to viac v prípade menej dôveryhodných údajov socialistických krajín. Rámcový pohľad na dlhodobé trendy však poskytuje.

Zaostávanie Československa za Západom však bolo realitou „na všetkých frontoch“. Kvôli nízkej efektívnosti zaostával za svojou západnou konkurenciou aj československý priemysel a v poľnohospodárstve sa zaostávanie odzrkadlilo v podobe nižších hektárových výnosov. Podstatné je, že ľudia mali v čase reálneho

socializmu oproti vtedajšiemu Západu a oproti súčasnosti u nás podstatne nižšiu životnú úroveň a kvalitu života. Z príjmov si napríklad mohli dovoliť výrazne menej než dnes, kvalita tovarov a služieb bola nižšia a vybavenosť domácností statkami bola slabšia ako na Západe a ich stredná dĺžka života zaostávala za tou na Západe a bola podstatne nižšia ako je dnes u nás (čomu sa venujeme v kapitolách 2.2 Centrálne riadené hospodárstvo bez súkromného vlastníctva, 2.5 Finančná a majetková situácia ľudí a 2.7 Zdravie a zdravotníctvo).

2.1.2 Technologické zaostávanie východného bloku za západným

Centrálne plánovaná ekonomika s verejným „vlastníctvom“ všetkého, s čím by sa dalo podnikáť, s monopolnými producentmi a so samoúčelne nastavenou štruktúrou produkovala statky bez dlhodobých investícií, teda na úkor budúcnosti. Dôsledkom tak boli veľké technologické, ekologické a iné vnútorné záťažové prenesené do budúcnosti.

Technologické zaostávanie Československa a ostatných krajín východného bloku za Západom bolo čoraz vypuklejšie vo všetkých oblastiach: tak v procese produkcie, pri všetkých tovaroch a službách, ktoré ľudia používali, ako aj v prípade verejných inštitúcií - nemocníc, škôl, domovov dôchodcov či detských domovov, ktoré chátrali.

Technologické zaostávanie československého hospodárstva možno ilustrovať na príklade výroby ocele v kyslíkových konvertoroch, ktorá bola v šesťdesiatych rokoch modernou pokročilou technológiou. V Československu sa v roku 1966 touto metódou produkovalo len približne 3 % ocele a v roku 1970 to 18 %. V tom istom roku však touto technológiou vyrábali 29 % ocele vo Francúzsku, 52,6 % v Belgicku a 55,8 % v Západnom Nemecku.³¹⁵

Z tovarov spomeňme napríklad osobné automobily z druhej polovice osemdesiatych rokov 20. storočia. Automobil Škoda 120 u nás či trabant vo Východnom Nemecku technologicky oproti BMW 850 v Západnom Nemecku citeľne zaostávali. Ďalšími príkladmi technického zaostávania tovarov sú práčky a iné tovary krátkodobej i dlhodobej spotreby (viac v kapitole 2.5 Finančná a majetková situácia ľudí).

Nedostatočná kvalita výrobkov znamenala aj poškodenie československého exportu a tlačila nadol ceny československých výrobkov, za ktoré ich bolo možné vyviezť. Následný nedostatok devíz potrebných na nákup dovážaných zariadení, technológií či i licencií a patentov pôsobil ako brzda technologického a technického rozvoja, čo sťažovalo a niekedy celkom znemožňovalo modernizáciu produkcie.³¹⁶ Ilustruje to krátky opis vyňatý z *Bulletinu potravinárskeho výskumu* z roku 1963: „Je nutné zaobstarať kosačku pre strojový zber špenátu. Stroj je drahý, znamená značnú investíciu v devízach a preto autor odporúča zakúpenie len jedného stroja s prospektom a dokumentáciou a potom na základe týchto projektovať a vyvinúť domáci prototyp. Jeho cena je asi 400 000 švédskych korún“.³¹⁷

315 Kazimour (1970), s. 105.

316 Landau, Průcha (1994), s. 19.

317 Benke (1963), s. 43.

Rámček 1: Technologické zaostávanie v leteectve a kozmonautike

Príkladom technického zaostávania socialistických ekonomík je tiež leteectvo a kozmonautika, hoci v Sovietskom zväze boli tieto odvetvia „výkladnou skriňou“ vedy a techniky. Investoval do nich veľké finančné čiastky, a to aj na úkor ochudobňovania obyvateľov. Sovietsi ako prví vyskúšali v lete nadzvukové dopravné lietadlo Tupolev Tu-144, dva mesiace pred tým, než vzlietol anglicko-francúzsky Concorde. Sovietsky zväz sa však uchýľoval k priemyselnej špionáži, čo sa nezaobišlo bez zaistenia dokumentácie kompletných výkresov Concordu a deportácie špiónov.³¹⁸

Narýchlo vyvinutý motor Kuznecov NK-144 dosahoval dostatočný výkon iba prostredníctvom prídavného spaľovania, čo značne zvyšovalo jeho spotrebu paliva. Tupolev Tu-144 mal v realite dolet iba 3500 km. Prototyp označený Tu-144D vzlietol v máji 1978, ale po poruche troch zo štyroch motorov bol uzemnený a ďalší vývoj bol zrušený. Na pravidelné lety sa tak dostal iba Tu-144S s krátkym doletom.³¹⁹

Oproti motorom Olympus na Concorde boli motory na Tu-144 hlučnejšie a mali dvakrát vyššiu spotrebu. Vzhľadom na umiestnenie motorov prenikalo do kabíny citeľne viac hluku a vibrácií.³²⁰ Slabým miestom zostalo aj riadenie prívodu vzduchu k motorom pri zachovaní prijateľných aerodynamických strát.³²¹ Riešenie Concordu bolo pokročilejším najmä vďaka elektronickému riadeniu motorov, efektívnemu riešeniu systému predohrevu paliva a počítačovo riadenému systému regulácie prívodu vzduchu.³²² Okrem nedostatočného doletu mal Tu-144 aj problémy s prehrievaním chvostovej časti od horúcich plynov z motorov a príliš vysokú pristávaciu rýchlosť.³²³

Do pravidelnej prevádzky boli nasadené dva stroje Tu-144S až koncom roka 1977 na linke Moskva – Alma-Ata, dva roky po otvorení linky Londýn – New York s lietadlami Concorde. Celkovo bolo uskutočnených iba 55 letov a prepravených spolu 3 284 osôb, pričom ich počet v lietadle nikdy (s výnimkou posledného letu) neprekročil 80.³²⁴ Cena letenky bola 68 rubľov, čo nedokázalo pokryť enormné náklady na palivo – oproti bežne používanému lietadlu Tu-154 vyššie až 10-násobne. Letenka na Concorde stála 5 až 6-krát viac ako na Boeing 747, ale pokrývala prevádzkové náklady a odrážala kúpyschopnosť cestujúcich medzi USA a Európou.³²⁵

Tupolev Tu-144 lietal s pasažiermi len 6 mesiacov, americký Concorde 28 rokov a prepravil pritom tisíckrát viac cestujúcich. Socialistický systém centrálného plánovania tak nedokázal udržať Tu-144 „nad vodou“ a ten neslúžil potrebám obyvateľov. Práce na Tu-144 pokračovali, aj keď v ZSSR neexistovala skupina obyvateľov, ktorá by bola schopná platiť cenu letenky pokrývajúcu náklady na prevádzku a údržbu. V USA naopak ekonomická kalkulácia umožnila predpovedať výsledky budúcich rozhodnutí.

318 Bottom, Gallati (1984).

319 Gordon, Komissarov, Rigmant (2015).

320 Moon (1989).

321 Fridlyander (2002).

322 Gordon, Komissarov, Rigmant (2015).

323 Calvert (2002).

324 Moon (1989).

325 Masefield (1972), s. 214 - 216.

2.1.3 Iné príklady ekonomických neúspechov a zlyhaní socialistických experimentov

Mozaikovitý obraz ekonomického zaostávania socializmu za Západom dotvárajú aj iné skúsenosti so socialistickými experimentmi vo svete. Užitočným zdrojom poučenia je osobitne porovnanie ekonomického a celkového vývoja spoločností, ktoré pred rozdelením na socialistickú a kapitalistickú časť žili spolu v jednom štáte ako jeden národ. Takými príkladmi sú Nemecko a Kórea.

Východné Nemecko

Medzi Východným Nemeckom (Nemeckou demokratickou republikou – NDR) a Západným Nemeckom (Nemeckou spolkovou republikou – NSR, respektíve Spolkovou republikou Nemecko - SRN) sa za vyše štyridsať rokov vytvorila veľká priepasť v blahobyte a životnej úrovni ľudí, ktorá sa po ich zjednotení v roku 1990 len pomaly znižuje. Dokumentujú to nielen podstatne nižšia technická úroveň a kvalita tovarov a služieb vo Východnom Nemecku ako v Západnom (typu trabant vs. BMW), ale aj podstatne rýchlejšia rast ekonomickú výkonnosti, produktivity a životnej úrovne v NSR než v NDR.

Produktivita a ekonomická výkonnosť vo Východnom Nemecku zaostávala za západonemeckou aj podľa oficiálnych a pravdepodobne významne nadhodnotených štatistík. Podľa nich napríklad hrubý domáci produkt Východného Nemecka vzrástol medzi rokmi 1950 až 1989 3,5-násobne, zatiaľ čo v prípade Západného Nemecka až päťnásobne³²⁶ a reálny ekonomický rast v NDR zaostával za rastom v NSR v rokoch 1986 až 1989 až dvojnásobne.³²⁷ Celkový reálny ekonomický rast Východného Nemecka, tak ako aj ostatných socialistických krajín, však bol nadhodnotený aj skrytou a štatisticky nepodchytenou infláciou.

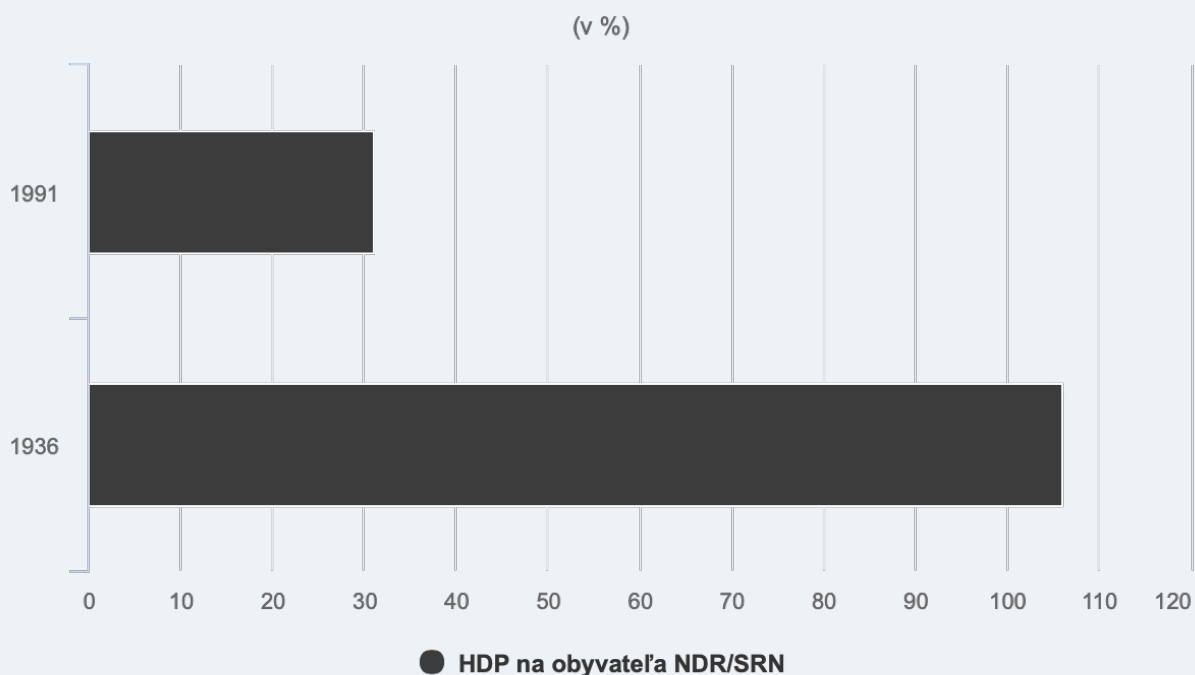
Rok po znovuzjednotení Nemecka ani jedna z piatich spolkových krajín niekdajšej NDR nedosahovala 40 % priemernej ekonomickej úrovne Nemecka v prepočte na HDP na 1 obyvateľa.³²⁸ Pred druhou svetovou vojnou pritom spolkové krajiny neskôr patriace do NDR boli približne na rovnakej ekonomickej úrovni ako krajiny neskôr patriace do NSR, respektíve v roku 1936 dosahovali 103 % priemeru západonemeckých spolkových krajín. Po vyše štyridsiatich rokoch budovania socializmu však bola iba na približne tretinovej úrovni (graf 9).

326 Sleifer (2006), s. 50.

327 Mavrokordatos, Stascinsky, Michael (2010).

328 Burda, Weder (2017).

Pomer HDP na obyvateľa Východného Nemecka voči Západnému Nemecku

Zdroj: Sleifer (2006)

Reakciou na neslobodný režim a čoraz horšie ekonomické podmienky v NDR (obdobne ako v iných socialistických štátoch) bola masívna emigrácia na kapitalistický Západ, primárne do Západného Nemecka. Zabrániť tomu mal popri ostatnom drôte na hraniciach aj Berlínsky múr. Práve ten sa stal reálnym symbolom nielen komunistického režimu v NDR, ale aj celkovo podoby socializmu v praxi.

Obdobie neslobody a ekonomického zaostávania Východného Nemecka má zreteľné dôsledky aj v opätovne zjednotenej spolkovej republike. Potvrďuje to napríklad výrazný odliv obyvateľov, predovšetkým mladých ľudí do 30 rokov³²⁹ zo spolkových krajín bývalej Nemeckej demokratickej republiky do západných spolkových krajín s vyššou ekonomickou úrovňou. Spolkové krajiny, ktoré v rámci NDR prešli socialistickým experimentom, naopak prisťahovalcov zo západného Nemecka priťahujú len v minimálnej miere.

Prechod z centrálne plánovaného hospodárstva na trhové hospodárstvo však pre spolkové krajiny niekdajšej NDR priniesol určité približovanie k ekonomickej úrovni spolkových krajín. Západného Nemecka. Kým po znovuzjednotení Nemecka dosahovala bývala NDR len 33 %³³⁰ HDP na obyvateľa západonemeckej SRN, na prelome milénia to bolo už 60 %³³¹. Podobne sa približovala aj produktivita práce v niekdajšom Východnom Nemecku k tej v SRN. V roku 1991 dosahovala len 42 %. V roku 2000 to však už bolo 69 %.

³²⁹ Uhlig (2008).

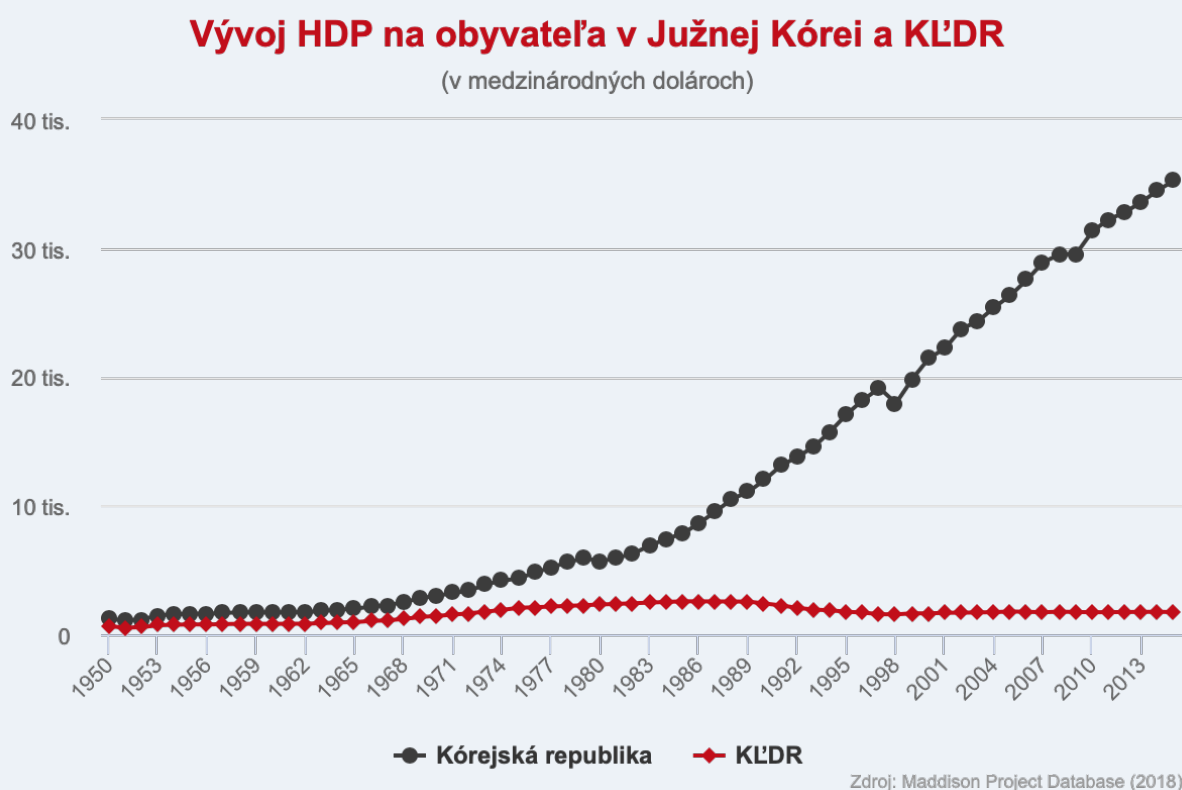
³³⁰ Zdroje sa v tomto prípade nepatrne líšia. Uvádza sa údaj 31 % i 33 % (porovnaj Röhl, 2009 a Sleifer, 2006).

³³¹ Röhl (2009).

Severná Kórea

Ďalším a stále aktuálnym príkladom je porovnanie diametrálne odlišného ekonomického vývoja a odlišnej kvality života Kórejčanov v severnej časti Kórejského poloostrova (v Kórejskej ľudovodemokratickej republike – KĽDR) a v jeho južnej časti (v Kórejskej republike). Severná Kórea sa v ostatných desaťročiach výrazne ekonomicky prepadá a jej obyvatelia upadajú do čoraz väčšej chudoby. Po tom, čo Južná Kórea naštartovala v šesťdesiatych rokoch 20. storočia razantné protrhovo orientované reformy, došlo od sedemdesiatych rokov 20. storočia medzi dvoma Kóreami k výraznému roztváraniu nožníc v ekonomickej úrovni (graf 10). V roku 2015 už dosahoval HDP na obyvateľa Severnej Kórey len necelých 5% Južnej Kórey, respektíve inak povedané, ekonomická výkonnosť na obyvateľa Južnej Kórey je 20-násobne vyššia ako v KĽDR.

Graf 10

Komentár ku grafu 10: Údaje sú prepočítané v historicky a medzinárodne porovnateľných dolároch podľa roku 2011.

Takýto enormne rozdielny vývoj v krajinách jedného národa poukazuje na dôležitosť inštitucionálnych podmienok na ekonomické aktivity, podnikanie, životnú úroveň, zdravie, či slobodu ľudí v nich žijúcich. KĽDR uskutočňujúca model dôsledného a striktného socializmu čoraz viac zaostáva za Kórejskou republikou, ktorá reprezentuje spoločensko-ekonomický model s malou vládou, minimálnymi reguláciami a slobodnými trhmi so systémom ochrany vlastníckych práv. Príkladom dôsledkov ekonomického zaostávania je nižší vek dožitia v KĽDR ako v Južnej Kórei o približne 10 rokov a šesťnásobne vyššia miera dojčenskej úmrtnosti (tabuľka 1).

Tabuľka 1: Porovnanie vybraných ukazovateľov KLDR a Kórejskej republiky

	KLDR (Severná Kórea)	Kórejská republika (Južná Kórea)
Očakávaný vek dožitia (v rokoch)	69,2	79,3
Miera dojčenskej úmrtnosti (% na 1000 živonarodených)	26,21	4,08
Index korupcie 2012 – umiestnenie vo svete	174	45
Index ľudskej slobody 2019 (Cato Institute) – umiestnenie svete	-	27
Index ekonomickej slobody 2019 (Heritage Foundation) – umiestnenie vo svete	180 (posledné miesto)	29
Index slobody tlače 2013 – umiestnenie vo svete	178	50
Globálny index hladovania	19	Ako industrializovaná krajina nie je v zozname
Miera samovrážd (na 100000 obyvateľov)	15,2	2,6
Počet používateľov internetu na 100 obyvateľov	< 0,1	81,5

Zdroj: The Guardian (2016), <https://www.theguardian.com/world/datablog/2013/apr/08/south-korea-v-north-korea-compared#data>, Miller, Kim, Roberts (2019), Vásquez, Porčnik (2019).

Venezuela

Zo súčasných socialistických krajín spomeňme ešte Kubu a najmä Venezuelu. Tak ako v KLDR, tak aj v týchto dvoch krajinách je ich režim postavený na neslobode obyvateľov, dochádza v nich k ekonomickému úpadku, chudobe a k výraznej emigrácii občanov (pokiaľ majú takú možnosť). Podľa indexu ekonomickej slobody, zverejneného Heritage Foundation v roku 2019, boli práve tieto tri socialistické krajiny vyhodnotené ako najhoršie vo svete.³³²

Na Kube sa napríklad snažia jej politickí predstavitelia v ostatnom čase postupne a aspoň čiastočne uvoľňovať socialistické prvky, a tým sa vyhnúť ekonomickému kolapsu. Tomu sa nevyhla Venezuela, ktorá je najaktuálnejším príkladom zlyhania socializmu a preto sa jej v ďalšom texte venujeme bližšie. Obyvatelia Venezuely dnes čelia potláčaniu základných slobôd a veľkému prepadu životnej úrovne (aj keď aj v ekonomicky kolabujúcej Venezuele sa začiatkom roka 2020 objavujú príznaky možného odkláňania sa od socializmu).³³³ Venezuela sa podľa výsledkov porovnaní Cato Institute z roku 2019 umiestnila v indexe mizérie na poslednom mieste a indexe celkovej ľudskej slobody na predposlednom mieste vo svete.³³⁴

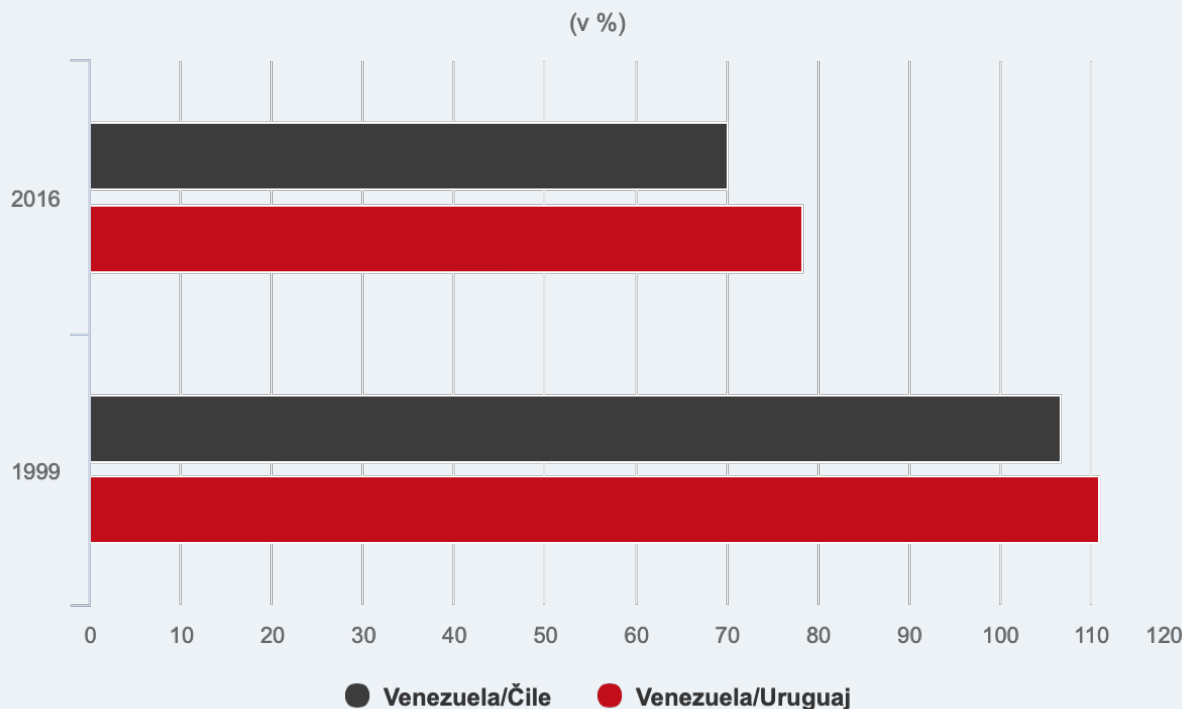
Do nástupu prezidenta Huga Cháveza k moci v roku 1999 dosahovala Venezuela najvyššiu ekonomickú úroveň z krajín Južnej Ameriky. V súčasnosti je však ďalším príkladom zlyhania socializmu v praxi. Dnes napríklad významne ekonomicky zaostáva za Čile a Uruguajom, hoci ešte v roku 1999 ich ekonomicky prevyšovala (graf 11).

³³² Miller, Kim, Roberts (2019).

³³³ Pred zverejnením publikácie sa v januári 2020 objavili prvé informácie, ktoré napovedajú o možnosti určitého uvoľňovania socialistických prvkov vo Venezuele, a to o potenciálnej privatizácii jej ropného priemyslu. Prezident Maduro totiž navrhol predaj väčšinových podielov štátnych podnikov ropného priemyslu zahraničným korporáciám (napríklad podľa Bloomberg: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-01-27/venezuela-weighs-privatizing-oil-as-it-faces-economic-freefall>).

³³⁴ Pozri Hanke (2019) a Vásquez, Porčnik (2019).

HDP na obyvateľa Venezuelu v pomere k Čile a Uruguaju

Tzv. „socializmus 21. storočia,“ o ktorého vybudovanie sa pokúšal Hugo Chávez po svojom nástupe k moci v roku 1999, si získal hlasných a početných podporovateľov aj medzi ľavicovými intelektuálmi na Západe. Po ekonomickom kolapse v dôsledku Chávezovej politiky sa však k socialistickému charakteru tohto režimu postupne hlásiť prestali. Opäť sa objavila téza, že ani „socializmus 21. storočia“ nebol „ten skutočný“ socializmus.³³⁵

Pod ekonomický kolaps Venezuelu sa pritom podpísalo práve uplatňovanie socialistických princípov v praxi. Napríklad znárodňovanie firiem a nahrádzanie manažérskeho vedenia armádou alebo úradníkmi viedlo k rastúcej neefektívnosti. Ako ukazujú údaje Medzinárodnej energetickej agentúry,³³⁶ priemerná ročná produkcia ropy, hlavnej exportnej komodity Venezuelu, klesla od začiatku tisícročia do roku 2017 o tretinu (pozri graf v prílohe 4).³³⁷ Zatiaľ čo po nástupe Huga Cháveza k moci Venezuela vyvážala ropu do „spriatelenej“ krajín, napríklad na Kubu, za „zvýhodnené“ ceny, v súčasnosti štát musí v dôsledku kolapsu ropného priemyslu dokonca surovinu nakupovať v zahraničí a ideologicky spriaznenému režimu na Kube dodávať so stratou.³³⁸

Prepad produkcie ropy ilustruje škody, ktoré potlačanie vlastníckych práv a trhových princípov spôsobilo. Kým na prelome milénia vo Venezuele podnikalo viac ako 650 000 súkromných spoločností do roku 2018 ich počet klesol na asi 140 000.³³⁹ Cenová regulácia znemožnila podnikom získavať kľúčové trhové informácie prostredníctvom cien a od roku 2005 sa práve v dôsledku nej stávajú mnohé výrobky, vrátane potravín

335 Niemiets (2017) a bližšie Niemiets (2019).

336 U.S. Energy Information Administration (2019).

337 Produkciu ropy budú navyše podľa Medzinárodnej energetickej agentúry ďalej negatívne ovplyvňovať pohľadávky zahraničných firiem voči venezuelskej vláde, nedostatok skúsených manažérov a pracovníkov, chýbajúce technológie či klesajúce kapitálové výdavky.

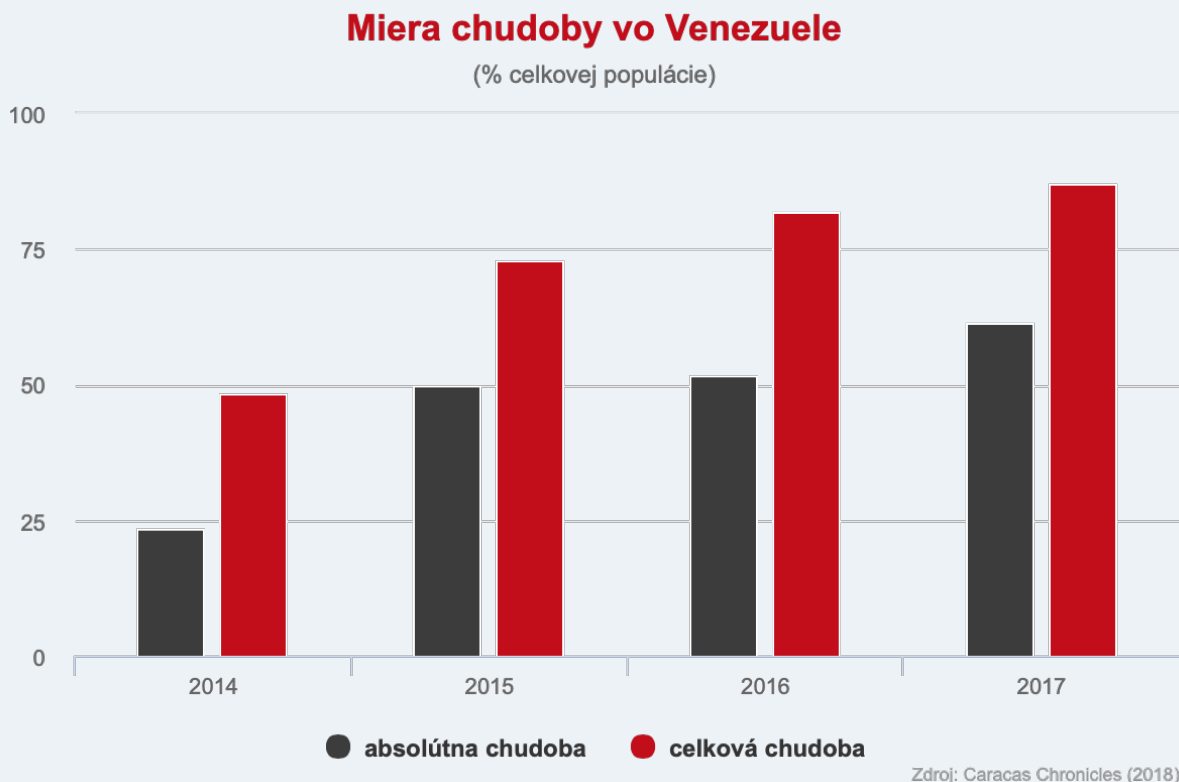
338 Johnson (2018).

339 Nugent (2018).

a liekov, nedostatkovými. V dôsledku regulácie cien a monetárnej kontroly si podniky nedokážu zabezpečiť dostatok vstupov dovozom zo zahraničia ani predať produkciu na domácom trhu so ziskom.³⁴⁰

Nezamýšľaným dôsledkom uplatňovania socialistickej politiky vo Venezuele je prepád životnej úrovne a masívna emigrácia z krajiny. Podľa Úradu vysokého komisára OSN pre utečencov³⁴¹ vyhnalo násilie, nedostatok potravín, liekov a základných služieb z krajiny až 4,5 miliónov ľudí, teda vyše 15 % celkovej populácie Venezuely. Väčšina z tých čo ostali sa dostávajú do čoraz väčšej chudoby. Napríklad podľa údajov Caracas Chronicles³⁴² žilo v roku 2017 až 87 % obyvateľov Venezuely v chudobe a 61 % v extrémnej chudobe (graf 12).

Graf 12

Kým nedostatok jedla sa podpísal pod pokles priemernej hmotnosti obyvateľov Venezuely v roku 2017 o 11 kilogramov³⁴³, nedostatok základného vybavenia, liekov a pomôcok v zdravotníctve sa prejavuje v zhoršujúcom sa zdravotnom stave obyvateľstva. Podľa údajov z rokov 2015 – 2016³⁴⁴ vzrástla úmrtnosť matiek pri pôrodoch o 65 % a novorodenecká úmrtnosť o viac ako 30 %. Výskyt malárie sa zvýšil z necelých 100 000 prípadov v roku 2014 na viac ako 600 000 prípadov v roku 2018.

„Socializmus 21. storočia“ sa tak vo Venezuele – rovnako ako v prípade ďalších socialistických experimentov vo svete – premietol do reality ekonomickým zlyhaním, prepadom životnej úrovne, autokratickým a represívnym režimom a neslobodou jeho občanov.

340 Central Intelligence Agency (2019).

341 UNHCR (2019).

342 Caracas Chronicles (2018).

343 Sequera (2018).

344 Amnesty International (2018).

Príklady Venezuely, KĽDR, Východného Nemecka a mnohých ďalších krajín potvrdzujú, že **zlyhanie socializmu v Československu nebolo dôsledkom chybnjej aplikácie socializmu v pomeroch jednej krajiny, ale že socialistické experimenty vždy zlyhali a zlyhávajú v rôznych krajinách sveta.**

Záver

Československo sa počas obdobia rokov 1948 až 1989 neustále ekonomicky prepadalo v porovnaní so západnými ekonomikami. Zatiaľ čo jeho ekonomická úroveň podľa HDP na obyvateľa bola na začiatku socializmu podobná ako napríklad v Nemecku, Rakúsku a Fínsku, tak tak po vyše 41 rokoch tohto spoločenského experimentu už bola menej ako polovičná oproti západonemeckej a mierne nadpolovičná oproti rakúskej a fínskej ekonomickej úrovni (pričom reálna ekonomická výkonnosť bola pravdepodobne nižšia kvôli štatisticky nadhodnotenému HDP za socializmu).

Medzinárodne porovnania preukazujú podobné ekonomické zaostávanie aj ostatných bývalých socialistických krajín za trhovými ekonomikami. Najextrémnejším rozdielom je napríklad dodnes rozdelená Kórea na socialistickú Severnú Kóreu a kapitalistickú Južnú Kóreu, kde dnes severná časť dosahuje menej ako 5 % ekonomickej vyspelosti Južnej Kórey.

Uvedené empirické fakty, podložené dlhodobými trendmi a kolapsy krajín bývalého sovietskeho bloku a dnes napríklad Severnej Kórey, či Venezuely sú historickým dôkazom, že centrálné plánované, regulované a riadené ekonomiky s verejným vlastníctvom výrobných prostriedkov vždy ekonomicky zlyhávajú a zaostávajú za trhovými ekonomikami so súkromne vlastnenými kapitálovými statkami. Uplatňovanie socializmu v spoločnostiach je tak slepou cestou k ekonomickej vyspelosti krajiny a životnej úrovne ľudí v nej. V realite sa potvrdzuje, že socializmus môže byť a vždy skôr alebo neskôr bol a je udržiavaný autokratickým, príkazovým a represívnym režimom s totalitnými prvkami, ktorý vedie k neslobode jeho občanov.

Historické skúsenosti s ekonomickým a technologickým zaostávaním socialistických krajín a ich kolapsy sú tak systémovým dôsledkom experimentov so socialistickou spoločnosťou, nie chybnjej realizácie socialistických myšlienok. Potvrdzujú teoretické argumenty Ludwiga Misesa, Friedricha Hayeka a iných mysliteľov o systematickom ekonomickom a morálnom zlyhávaní socializmu. Socializmus je preto nielen historický, ale aj teoretický omyl, ktorý protirečí podstate človeka, ľudskej slobode a ide proti existencii civilizovanej spoločnosti. Podkopáva totiž jej nutné atribúty a pravidlá, z ekonomických napríklad vlastníctvo a podnikanie, ceny, konkurenciu, obchod, trh, ekonomický zisk a do značnej miery peniaze.

Na systémové ekonomické zlyhanie socializmu ako prvý poukázal Ludwig von Mises už v roku 1920.³⁴⁵ Podarilo sa mu navyše o jeho argumentoch presvedčiť Otta Bauera, vplyvného mysliteľa

345 Mises publikoval svoj článok v roku 1920 pod názvom „Die Wirtschaftsrechnung im sozialistischen Gemeinwesen“. V anglickom vydaní vyšiel pod názvom „Economic Calculation in the Socialist Commonwealth“ (Mises, 1975; 1990). Primárne ekonomické argumenty o zlyhávaní socializmu rozpracoval na tom, že bez súkromného vlastníctva výrobných prostriedkov, slobodných trhov a slobody podnikania nemôže dochádzať k dobrovoľným výmenám, nevznikajú reálne ceny a preto nie je možná racionálna ekonomická kalkulácia a spoločenská kooperácia. Ďalšie argumenty k tomu neskôr pridal Friedrich Hayek, keď napríklad uviedol, že centrum nemôže poznať všetky relevantné informácie a nedokáže racionálne rozhodovať, lebo znalosti sú v spoločnosti rozptýlené, decentralizované a využiteľné iba jednotlivcami, pričom môžu byť objavované a tvorené len spontánne v reálnom konkurenčnom prostredí. Rozpracoval ich teóriu rozptýlených znalostí v článku „The Use of Knowledge in Society“ (Hayek, 1945). V neskorších prácach (vrátane poslednej knihy *The Fatal Conceit: The Errors of Socialism*, ktorá vyšla v českom preklade pod názvom *Osudná domýšľivosť: Omyly socializmu*) rozšíril ekonomické argumenty o morálno-kultúrne zdôvodnenie zlyhávania socializmu. Slovenskému čitateľovi tiež dávame do pozornosti napríklad knihu J. H. Sota *Socializmus, ekonomická kalkulácia a podnikanie* (Soto, 2012). Keďže však text kapitoly (ako aj publikácie) je primárne zameraný na realitu socializmu, tak v ňom nevenujeme osobitný priestor teoretickým východiskám a iným teoretickým súvislostiam.

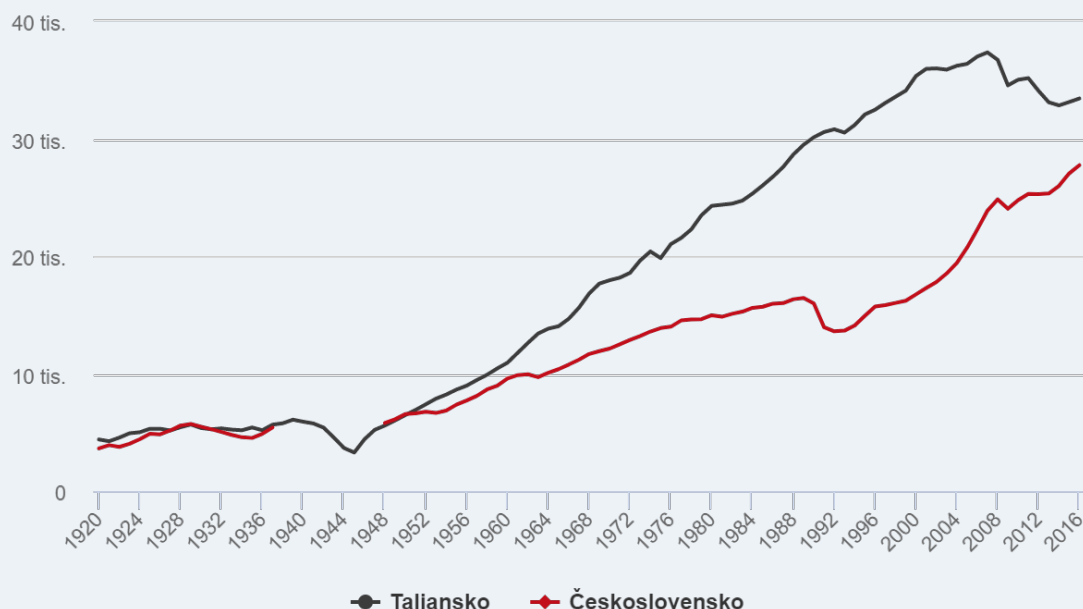
sociálnodemokratickej strany v Rakúsku, ktorá v tom čase reálne uvažovala nad prechodom krajiny na socializmus.³⁴⁶ Tým možno prispel k tomu, že Rakúsko sa nestalo socialistickou krajinou. Slovensko si však ako súčasť Československa pod vplyvom Sovietskeho zväzu experiment so socializmom vyskúšalo v praxi.

Celkový obrázok reálneho socializmu ako ekonomicky zlyhávajúcej spoločnosti vyskladáme v nasledujúcich kapitolách pomocou konkrétnych údajov v rôznych oblastiach života, najmä na Slovensku a v Československu medzi rokmi 1948 až 1989. Táto kapitola je preto rámcovým východiskom pre ďalší text publikácie, ktorý hlbšie rozvádza realitu potvrdzujúcu ekonomické zaostávanie socializmu za Západom z pohľadu životnej úrovne a kvality života ľudí, vyvracia ekonomické mýty o ňom a približuje podstatu a príčiny ekonomického zaostávania a zlyhávania socializmu v praxi.

Príloha 3: Porovnanie vývoja ekonomickej úrovne Československa a vybraných západných krajín

Vývoj HDP na obyvateľa Československa a Talianska

(v medzinárodných dolároch)

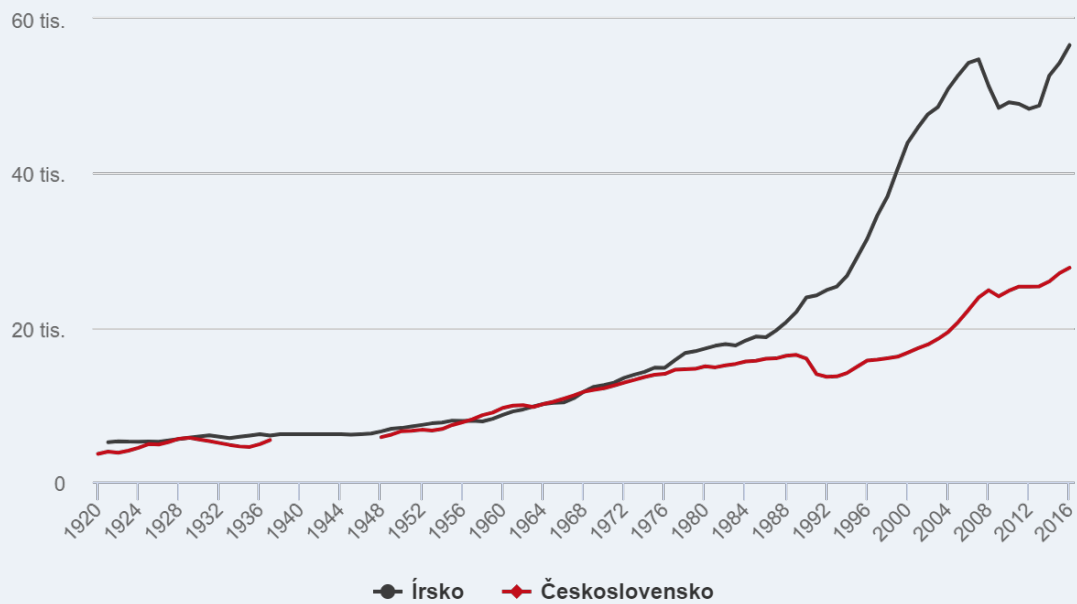

Zdroj: Maddison Project Database (2018)

346 Mises ([1940] 2012).

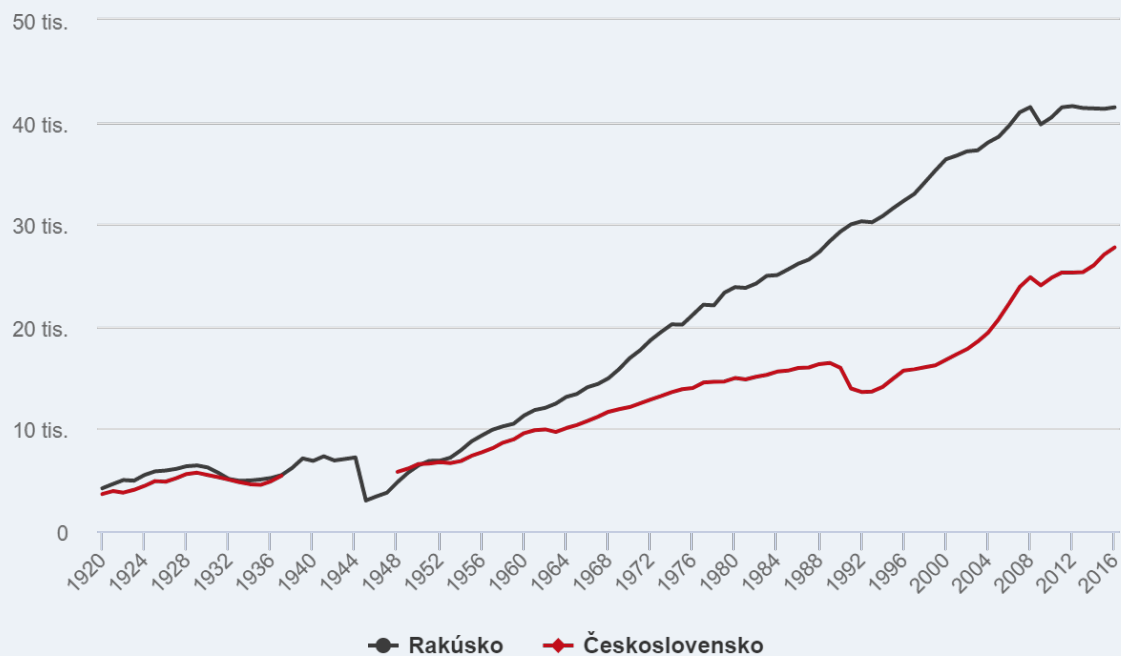
Vývoj HDP na obyvateľa Československa a Írska

(v medzinárodných dolároch)

Zdroj: Maddison Project Database (2018)

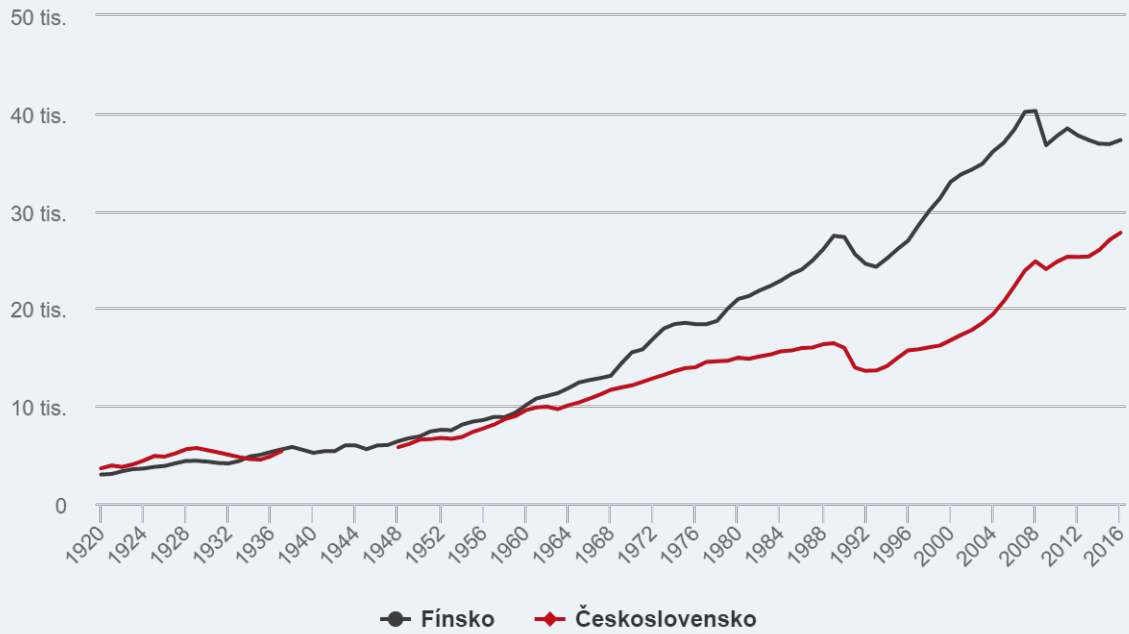
Vývoj HDP na obyvateľa Československa a Rakúska

Zdroj: Maddison Project Database (2018)

Vývoj HDP na obyvateľa Československa a Fínska

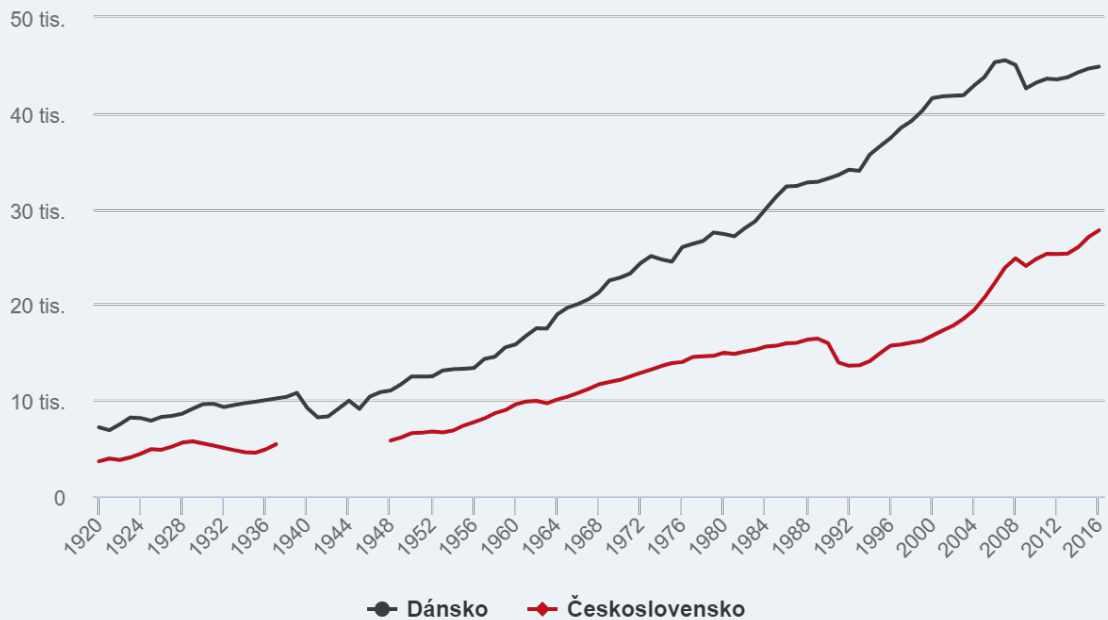
(v medzinárodných dolároch)

Zdroj: Maddison Project Database (2018)

Vývoj HDP na obyvateľa Československa a Dánska

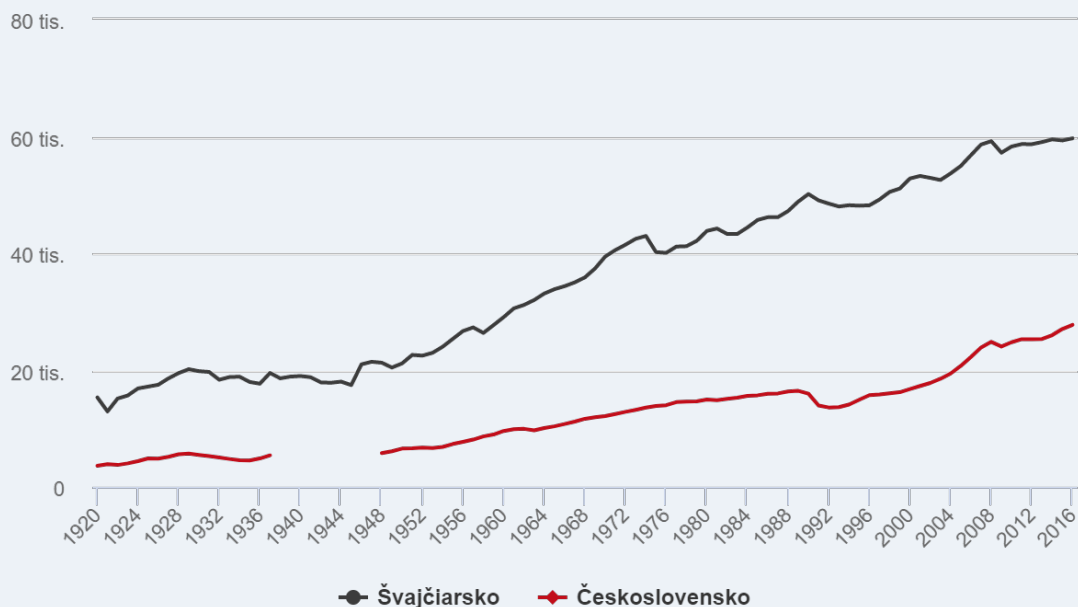
(v medzinárodných dolároch)

Zdroj: Maddison Project Database (2018)

Vývoj HDP na obyvateľa Československa a Švajčiarska

(v medzinárodných dolároch)

Zdroj: Maddison Project Database (2018)

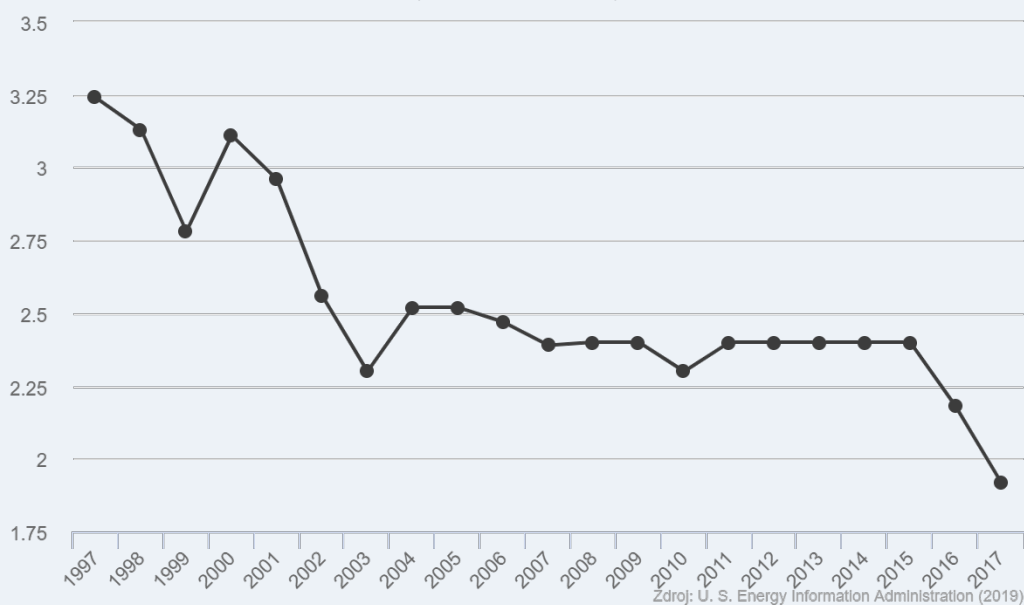
Komentáre ku grafom v prílohe 3:

1. Údaje sú prepočítané v historicky a medzinárodne porovnateľných dolároch podľa roku 2011.
2. Údaje o HDP na obyvateľa v Československu v rokoch 1938 až 1947 nie sú v tejto databáze historicky a medzinárodne porovnateľných údajov k dispozícii.
3. Údaje o HDP na obyvateľa v Československu od roku 1993 ako hypotetickej krajiny prezentujeme v grafoch len ilustračne ako doplnenie k vývoju HDP na obyvateľa Českej republiky a Slovenskej republiky v tomto období a naznačenie potenciálneho pokračovania dlhodobého vývoja HDP na obyvateľa Československa a jeho porovnania s inými krajinami.

Príloha 4: Produkcia ropy vo Venezuele

Ročná produkcia ropy vo Venezuele

(v mil. barelov za deň)

Zdroj: U. S. Energy Information Administration (2019)

Literatúra

Amnesty International (2018), *Venezuela: Unattended health rights crisis is forcing thousands to flee*. Dostupné online: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2018/03/venezuela-unattended-health-rights-crisis-is-forcing-thousands-to-flee/>.

Benke, G. (1963), Zo správy "Študijná cesta vo Švédsku", *Bulletin potravinárskeho výskumu*, 2/1963, číslo 1, s. 43. Dostupné online: <http://www.vup.sk/index.php?mainID=2&navID=36&version=1&volume=2&article=1334>.

Bottom, N., R., Gallati, R. J. (1984), *Industrial Espionage: Intelligence Techniques and Countermeasures*, Oxford : Butterworth-Heinemann Ltd..

Broadberry, S., Klein, A. (2011), Aggregate and Per Capita GDP in Europe, 1870-2000: Continental, Regional and National Data with Changing Boundaries, *Scandinavian Economic History Review*, 60:1, 79-107. Dostupné online: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/03585522.2012.651306?scroll=top&needAccess=true&journalCode=sehr20>.

Burda, M. C., Weder, M. (2017), *The Economics of German Unification after Twenty-five Years Lessons for Korea*, Humboldt-Universität, The University of Adelaide, Australia. Dostupné online: <http://sfb649.wiwi.hu-berlin.de/papers/pdf/SFB649DP2017-009.pdf>.

Calvert, B. (2002), *Flying Concorde, The Full Story*. Ramsbury : The Crowood Press Ltd..

Caracas Chronicles (2018), ENCOVI: A Staggering Hunger Crisis in Cold, Hard Numbers, February 21, 2018. Dostupné online: <https://www.caracaschronicles.com/2018/02/21/encovi-2017/>.

Central Intelligence Agency (2019), *The World Factbook: Venezuela*. Dostupné online: <https://www.cia.gov/LIBRARY/publications/the-world-factbook/geos/ve.html>.

Easterly, W., Fischer (1994), *The Soviet Economic Decline: Historical and Republican Data*, NBER Working Paper No. 4735. Dostupné online: <http://www.nber.org/papers/w4735>.

FOCUS (2018), *Prieskum verejnej mienky. Záverečná správa z prieskumu verejnej mienky*. Dostupné online: <http://www.konzervativizmus.sk/article.php?6198>.

Fridlyander, I. N. (2002), *Sad Epic of the Tu-144*. Archived 28 September 2011 at the Wayback Machine, *Messenger of Russian Academy of Sciences*, №1, 2002.

Gonda, P., Morvay, K. (2002), *Ekonomika Slovenska v transformácii*. In: *Konzervatívne pohľady jar-leto 2002*, Bratislava : Konzervatívny inštitút M. R. Štefánika.

Gordon, Y., Komissarov, D., Rigmant (2015), *V. Tupolev Tu-144. The Soviet Supersonic Airliner*, Atglen : Schiffer Publishing Ltd.

Hanke, S. (2019), *Hanke's Annual Misery Index 2018: The World's Saddest (and Happiest) Countries*, Cato Institute. Dostupné online: <https://www.cato.org/publications/commentary/hankes-annual-misery-index-2018-worlds-saddest-happiest-countries>.

Harrison, M. (1993), *Soviet Economic Growth since 1928: The Alternative Statistics of G. I. Khanin*, *EURO-PE-ASIA Studies*, Vol. 45, No 1, 141 – 167.

- Hayek, F. (1995), *Osudná domýšľivosť: Omyly socializmu*, Praha : Sociologické nakladateľství.
- Hayek, F. (1945), The Use of Knowledge in Society, *The American Economic Review*, 35 (4), pp. 519-530. Dostupné online: <https://www.cato.org/sites/cato.org/files/articles/hayek-use-knowledge-society.pdf> (v českom preklade „Využití znalostí ve společnosti“: <http://www.monumenttotransformation.org/atlas-trans-formace/html/v/vedeni/vyuziti-znalosti-ve-spolecnosti.html>).
- Horwitz, S. (2015), Pomýlené HDP. Dostupné online: <https://iness.sk/sk/stranka/11118-Pomylene-HDP>.
- Johnson, K. (2018), How Venezuela struck it poor, *Foreign Policy*. Dostupné online: <https://foreignpolicy.com/2018/07/16/how-venezuela-struck-it-poor-oil-energy-chavez/>.
- Kamininski, B. (1994), The Legacy of Communism, *East-Central European Economies in Transition*, Washington : Joint Economic Committee.
- Labrador, R., C. (2019), *Venezuela: The Rise and Fall of a Petrostate*. Council on Foreign Relations. Dostupné online: <https://www.cfr.org/background/venezuela-crisis>.
- Lebiedzík, M. (2014), „The Position of the Czechoslovak Economy in the Global Economy in the Years 1945 – 1989“, Internatoinal Conference on Global Economy, Commerce and Service Science, Karviná : Shool of Business Administration.
- Lenin, V. I. (1954), *Spisy 29*, Bratislava : Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, s. 272.
- Loužek, M. (ed., 2005), *Měříme HDP správně?* Sborník textů, Praha: Centrum pro ekonomiku a politiku. Dostupné online: <http://cepin.cz/docs/dokumenty/sbor39.pdf>.
- Masefield, Peter, G. (1972), Can Concorde make a profit?, In: *Flight International*. London : Reed Elsevier, s. 214–216.
- Mavrokordatos, T., Stascinsky, S., Michael, A. (2010), Germany: Twenty Years After the Union, *International Business & Economics Research Journal*, April 2010.
- Miller, T., Kim, A., Roberts, J. (2019), *2019 Index of Economic Freedom*, Washington : The Heritage Foundation. Dostupné online: https://www.heritage.org/index/pdf/2019/book/index_2019.pdf.
- Mises, L. ([1920] 1990), *Economic Calculation in the Socialist Commonwealth*, Auburn : Mises Institute. Dostupné online: https://mises-media.s3.amazonaws.com/Economic%20Calculation%20in%20the%20Socialist%20Commonwealth_Vol_2_3.pdf.
- Mises, L. ([1940] 2012), The Education of Austro-Marxist, Mises Institute. Dostupné online: <https://mises.org/library/education-austro-marxist> vybraté z Mises, L. (1940), *Memoirs*, chapter 2: „Etatism.“
- Moon, H. (1989), *Soviet SST: The Technopolitics of the Tupolev-144*, London : Orion Books.
- Niemietz, K. (2019), *Socialism: The Failed Idea that Never Dies*, London : Institute of Economic Affairs. Dostupné online: <https://iea.org.uk/publications/socialism-the-failed-idea-that-never-dies/>.
- Niemietz, K. (2017), But that wasn't REAL socialism!, Institute of Economic Affairs, 4. 8. 2017. Dostupné online: <https://iea.org.uk/but-that-wasnt-real-socialism-part-3-venezuela/>.

- Nintil (2017), [The Soviet Union: From farm to factory. Stalin's Industrial Revolution](https://nintil.com/the-soviet-series-from-farm-to-factory-stalins-industrial-revolution/). Dostupné online: <https://nintil.com/the-soviet-series-from-farm-to-factory-stalins-industrial-revolution/>.
- Nintil (2016), [The Soviet Union: GDP growth](https://nintil.com/the-soviet-union-gdp-growth/). Dostupné online: <https://nintil.com/the-soviet-union-gdp-growth/>.
- Nugent, J. (2018), *Venezuela campaign: the seized means of production*, Adam Smith Institute. Dostupné online: <https://www.adamsmith.org/blog/venezuela-campaign-the-seized-means-of-production>.
- Pataj, R. (2018), Václav Havel nezlikvidoval slovenské zbrojovky, zavrieť ich chceli už komunisti, *Denník N* 19.12.2017.
- Röhl K. H. (2009), *Strukturelle Konvergenz der ostdeutschen Wirtschaft*. Dostupné online: https://www.iwkoeln.de/fileadmin/publikationen/2009/53527/trends01_09_6.pdf, s. 2.
- Sequera, V. (2018), Venezuelans report big weight losses in 2017 as hunger hits, Reuters, 21. 2. 2018. Dostupné online: <https://www.reuters.com/article/us-venezuela-food/venezuelans-report-big-weight-losses-in-2017-as-hunger-hits-idUSKCN1G52HA>.
- Sleifer, J. (2006), *Planning ahead and falling behind: the East German economy in comparison with West Germany, 1936 – 2002*. Berlin : Akademie Verlag.
- Soto, J. H. (2012), *Socializmus, ekonomická kalkulácia a podnikanie*, Bratislava : Konzervatívny inštitút M. R. Štefánika.
- UNHCR (2019), Venezuela Situation. Dostupné online: <https://www.unhcr.org/venezuela-emergency.html> [cit. 15.12.2019].
- Tupy, M. (2016), *A beginner's guide to socialist economics*, Human Progress. Dostupné online: <https://capx.co/a-beginners-guide-to-socialist-economics/>.
- Uhlig, H. (2008), The slow decline of East Germany, *Journal of Comparative Economics*, vol. 36, s. 517 – 541. Dostupné online: <http://home.uchicago.edu/huhlig/papers/uhlig.joec.2011.pdf>.
- U.S. Energy Information Administration (2019), Venezuela, *Short-Term Energy Outlook June 2019*. Dostupné online: <https://www.eia.gov/international/analysis/country/VEN>.
- Vásquez, I., Porčnik, T. (2019), *The Human Freedom Index 2019*, Washigton: Cato Institute, the Fraser Institute, and the Friedrich Naumann Foundation for Freedom. Dostupné online: <https://www.cato.org/sites/cato.org/files/human-freedom-index-files/2019-human-freedom-index-update-2.pdf>.
- ***
- Maddison Project Database (2018), Bolt, J., Inklaar, R., Jong, H., Zanden, J. L., “Rebasing ‘Maddison’: new income comparisons and the shape of long-run economic development”, [Maddison Project Working paper 10](https://www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/releases/maddison-project-database-2018/), University of Groningen. Dostupné online: <https://www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/releases/maddison-project-database-2018/>.
- The World Bank (2020), *World Development Indicators*. Dostupné online: <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=VEN>.

Foto: Juraj Bartoš

2.2 CENTRÁLNE RIADENÉ HOSPODÁRSTVO BEZ SÚKROMNÉHO VLASTNÍCTVA

✳Peter Gonda ✳ Radovan Potočár ✳ Radovan Kazda

Úvod

Predstavy ľudí o životaschopnej a úspešnej ekonomike socialistického Československa sa častokrát opierajú o tvrdenia, že v socializme sme na rozdiel od súčasnosti mali vyspelý strojársky, zbrojársky, sklársky, textilný, kožiarsky či iný priemysel a rozvinuté poľnohospodárstvo. Na sociálnych sieťach a vo verejnom diskurze sa napríklad opakujú tézy o tom, že socialistické Československo patrilo medzi priemyselné veľmoci a zbrojársky priemysel by u nás naďalej úspešne fungoval, keby ho nepochoval Havel. Výsledky prieskumu verejnej mienky agentúry FOCUS z apríla 2018³⁴⁷ zároveň ukazujú, že 62 % ľudí na Slovensku si myslí, že zo štátom vlastnených podnikov profitovali všetci občania a štátne podniky dokázali účinne uspokojiť dopyt ľudí.

Komunisti podľa týchto predstáv vytvorili fabriky a družstvá, ktoré dobre fungovali a dokázali účinne uspokojiť dopyt ľudí. Vo verejnosti sa dnes tiež šíria predstavy, že štátne podniky sme nemali predávať, pretože boli naším „rodinným striebrom“. Slovensko vraj bolo ekonomicky vyspelé, kým neprišli západní investori a privatizácia po Novembri 1989 bola podľa týchto hlasov zločinom, či dokonca krádežou storočia. Súčasťou tohto naratívu je tiež predstava, že „spoločné vlastníctvo“ eliminovalo neetické hromadenie bohatstva jednotlivcami, vďaka čomu zisky neprúdili súkromníkom, ktorí by sa obohacovali na úkor zamestnancov.

Takéto pohľady súvisia v súčasnosti aj s nedôverou a podozrievavosťou voči podnikaniu, podnikateľom, súkromnému vlastníctvu, či zisku, trhu a kapitalizmu ako takému. Významná časť obyvateľov na Slovensku napríklad považuje zisk za nemorálny a podnikanie za činnosť, ktorá môže prebiehať jedine na úkor niekoho iného, napríklad tým, že podnikatelia bohatnú na úkor zamestnancov. Tieto ekonomicky

347 FOCUS (2018).

nepodložené predstavy do určitej miery umocňujú príklady zbohatnutia kvázi podnikateľov v ponovembrovom vývoji. Tie však boli založené na ich morálne a ekonomicky perverznom spojení so štátom, teda s vládnucimi politikmi.

Aj podľa komunistickej propagandy fungovalo socialistické hospodárstvo vďaka centrálnemu plánovaniu efektívnejšie ako „chaotické“ trhové hospodárstvo kapitalistických krajín. Podrobnejší pohľad na prednovembrovú realitu však takéto dobové deklarácie a dnešné predstavy o socialistickom hospodárstve vyvracia.

2.2.1 Experiment ekonomiky bez súkromného vlastníctva výrobných prostriedkov

Východiskom opisu tejto reality je rámcový pohľad na vznik a podstatu socialistického hospodárstva v podmienkach Československa.

Pre vyskúšanie socializmu ako spoločenského usporiadania bolo v duchu myšlienok Karla Marxa o tzv. nadhodnote a vykorisťovaní pracovníkov ich zamestnávateľmi (kapitalistami) nutné odstrániť súkromné vlastníctvo výrobných prostriedkov³⁴⁸ a zamedziť jeho nadobúdaniu. Znamenalo to, že jednotlivci nemôžu vlastniť nič, s čím by mohli podnikáť.

Komunisti to po puči vo februári 1948 rýchlo a dôsledne urobili, aj keď s posilňovaním pozície štátu v hospodárstve začali predchádzajúce vlády bezprostredne po skončení druhej svetovej vojny v rámci prvej vlny tzv. znárodňovania.³⁴⁹ **Vznik socialistického režimu bol spojený s mocenským ukradnutím majetkov ľuďom, ktorý bol zrealizovaný pod eufemistickými názvami „znárodňovanie“ a „kolektivizácia“. Štátom organizovanou lúpežou storočia tak nebola privatizácia po Novembri 1989, ale znárodnenie, kolektivizácia a „menová reforma“ v socializme.**

Znárodnenie hospodárstva

K znárodňovaniu majetku ľudí v Československu dochádzalo hneď po skončení druhej svetovej vojny, v prvej etape už v roku 1945, a to v súlade s politikou Komunistickej strany Československa (KSČ) a Benešovou koncepciou tzv. socializujúcej demokracie.³⁵⁰ Prezident Edvard Beneš podpísal znárodňovacie dekréty už v roku 1945 krátko pred začiatkom pôsobenia Dočasného národného zhromaždenia.³⁵¹ Podľa nich vláda znárodnila niektoré priemyselné odvetvia, zoštátnila podniky nad 500 a v niektorých prípadoch nad 150 zamestnancov. Osobitným dekrétom došlo tiež napríklad k zoštátneniu výroby a distribúcie filmu.

Ak prevádzky neboli v družstevnom vlastníctve, tak vláda zoštátnila napríklad zbrojárske podniky, oceliarne, cukrovary, liehovary, bane, elektrárne a plynárne. Týkalo sa to celkovo 3000 podnikov.³⁵² V znárodnených podnikoch tak vtedy pracovalo vyše 60 % zamestnaných v priemysle. V máji 1946 vláda vyvlastnila ďalších približne 9000 podnikov s vyše 900 000 zamestnancami a takmer 3 miliónmi hektármi pôdy.³⁵³

348 Marx ([1867] 1954).

349 K určitému posilneniu úlohy a vplyvu štátu v ekonomike došlo už počas 1. Československej republiky a osobitne počas 2. svetovej vojny. Príkladom toho je nárast úlohy štátu v sociálnej oblasti počas dvadsiatych a tridsiatych rokov 20. storočia (viac v podkapitole 2.6.5 Sociálna politika v Československu pred socializmom v rámci kapitoly 2.6 Sociálna spravodlivosť v praxi).

350 Londák (2007), s. 11.

351 Londák (2003).

352 Průcha (1974), s. 282 - 286 (podľa Horbulák, 2017).

353 Průcha (1974), s. 273 a 278, Horbulák (2017), s. 8.

Už v tom čase komunisti znárodňovali aj menšie podniky. Využívali pritom dodatky znárodňovacích dekrétov prezidenta Beneša, že v prípade kľúčového záujmu štátu je možné nebrať ohľad na počet zamestnancov.³⁵⁴ K ďalšiemu vyvlastňovaniu majetkov, aj na osobné účely, došlo na základe Benešových konfiškačných a osídľovacích dekrétov. Okrem toho bol napríklad v roku 1947 prijatý osobitný zákon,³⁵⁵ ktorý umožnil vyvlastniť majetky rodu Schwarzenbergovcov.

V povojnovom období malo znárodňovanie vo verejnosti značnú podporu. Výhrady voči nemu sa objavovali len sporadicky od niektorých jednotlivcov. Príkladom je národohospodár, minister financií a predvojnový minister poľnohospodárstva Ladislav Feierabend, ktorý znárodnenie prirovnal ku „krádeži, ktorá mala okrem strát majiteľov neblahý morálny vplyv“³⁵⁶.

Po puči vo februári 1948 vládnucci komunisti už dogmaticky a rýchlo postupovali k úplnému odbúraní vlastníctva výrobných prostriedkov, teda všetkého s čím by ľudia mohli podnikáť. V prvej polovici roku 1948 prijali sériu zákonov a vyhlášok,³⁵⁷ prostredníctvom ktorých ukradli a znárodnili všetky ostatné podniky v priemysle, potravinárstve, doprave, stavebníctve, vo veľkoobchode a v iných odvetviach hospodárstva, primárne s viac ako 50 zamestnancami, v mnohých segmentoch aj menej a nakoniec de facto všetkých. Ku koncu roka 1948 tak patrilo zo všetkých výrobných základných prostriedkov na Slovensku súkromnému sektoru už iba 2,9 % a v Česku 1,8 % a k 1. januáru 1949 pracovalo napríklad v súkromnom sektore v priemysle už len 50 tisíc zamestnancov.³⁵⁸ Zatláčované a likvidované boli aj remeslá, živnosti a podnikanie v poľnohospodárstve.

Komunisti nazvali všetkých vlastníkov výrobných prostriedkov triednymi nepriateľmi a násilne im brali ich majetky, ktoré častokrát dlhodobo vytvárali aj so svojimi rodinami, či spravovali ich celé generácie. Týkalo sa to nielen továrni ich majiteľov, pôdy farmárov, či majetkov šľachty, ale i firiem, obchodov a služieb menších podnikateľov. Napríklad Věra Pytlíčková, ktorej rodine komunisti znárodnili kníhkupectvo, spomína, že „...prišla skupina mužov v kožených kabátoch a za pol hodinu zabrali miliónový majetok budovaný 50 rokov. Babička sa z toho zrútila, pretože začínala od píky“³⁵⁹.

Znárodnenie hospodárstva si komunisti legálne zastrešili schválením ústavy v máji 1948, ktorá vymedzovala, že „hospodárska sústava Československej republiky je založená na znárodnení nerastného bohatstva, priemyslu, veľkoobchodu a peňažníctva.“ (článok 1).³⁶⁰ Vyvlastňovanie drobných poľnohospodárov a iných drobných a stredných podnikateľov, respektíve aj osobných majetkov, však komunisti realizovali aj v rozpore s ústavou. Tá totiž deklarovala aj to, že „súkromné vlastníctvo drobných a stredných podnikov do 50 zamestnancov je zaručené, osobný majetok je nedotknuteľný (§ 158) a „súkromné vlastníctvo pôdy u poľnohospodárov, ktorí na nej pracujú, do výmery 50 hektárov je zaručené (§ 159). Až ústava z roku 1960 explicitne zakotvila „socialistické vlastníctvo výrobných prostriedkov“, ktoré mohlo mať dve formy: štátne vlastníctvo a družstevné vlastníctvo³⁶¹ (viac v kapitole 3.1 Právo a spravodlivosť v praxi).

354 ČT 24 (2018).

355 Zákon č. 143/1947 Sb. o převodu vlastnictví majetku hlubocké větve Schwarzenbergů na zemi Českou.

356 ČT 24 (2018).

357 Napríklad Zákony č. 114/1948, 115/1948, 120/1948, 121/1948, 123/1948 Zb. a Vyhláška č. 116/1948.

358 Londák (2007), s. 12.

359 Podľa webu Paměť národa: <https://www.pametnaroda.cz/cs/pytlickova-vera-1942>.

360 Ústavný zákon č. 150/1948 Zb.

361 Ústavný zákon č. 100/1960 Zb.

Násilná kolektivizácia poľnohospodárstva

V sektore poľnohospodárstva prebehla hlavná fáza vyvlastňovania a spájania drobných poľnohospodárskych výrob do družstevných a štátnych podnikov v rokoch 1948 až 1960. Nakoľko komunisti v predvojnovom aj povojnovom období ťažili aj z podpory drobných roľníkov, medzi rokmi 1945 až 1948 tvrdili, že kolchozy podľa sovietskeho vzoru sa v Československu zakladať nebudú.³⁶² Po ich uchopení moci však došlo k obratu. Oficiálne razenou cestou sa stalo postupné prebudovanie poľnohospodárskej malovýroby na socialistickú veľkovýrobu, pod čím sa skrývala práve kolektivizácia celého poľnohospodárskeho sektora.

Aj znárodňovanie poľnohospodárstva prebiehalo pod nátlakom. Drobní farmári neodovzdávali svoje pozemky, zvieratá či stroje dobrovoľne. Zákon o jednotných roľníckych družstvách³⁶³ (JRD) z roku 1949 síce obsahoval ustanovenie o dobrovoľnom vstupe roľníkov do družstiev, v praxi však boli farmári vystavovaní vydieraniu, násilnému presvedčovaniu a rôznym formám nátlaku.

Komunisti rozdelili československých poľnohospodárov na „vidieckych boháčov“ a na tých ostatných. Najprv jedných a následne aj tých druhých sa snažili pripraviť o majetok. Pomocou zákona č. 27/1949 Zb. o mechanizácii poľnohospodárstva dostal štát právo zabaviť im poľnohospodárske stroje, potom sa ich snažil pripraviť o dobytok a pôdu. Trestné postihy sa praktizovali peňažnými pokutami, odobraním tzv. šateniek, ktoré ich majiteľov oprávňovali k nákupu textilu a obuvi, prerušením odberu elektrického prúdu, zvyšovaním povinných dávok.³⁶⁴ Ďalšími nástrojmi režimu proti roľníkom bolo väzenie, odvody do armády, tábory nútených prác či zákazy pobytu v rodnej obci alebo vysídľovanie rodinných príslušníkov odsúdených poľnohospodárov.

Násilne vytvorené poľnohospodárske družstvá však v dôsledku toho, že do ich vedenia sa dostávali neodborní a neskúsení pracovníci, boli značne neefektívne a vykazovali katastrofálne hospodárske výsledky. Dôsledkom toho bol napríklad nedostatok rôznych druhov základných potravín v obchodoch. Dôkazom neefektívnosti násilne vytvorených jednotných družstiev bol rozpad týchto hospodárskych jednotiek po Novembri 1989 (neefektívnosti poľnohospodárskej produkcie za socializmu sa venujeme viac nižšie v podkapitole 2.2.3 Neefektívnosť hospodárstva).

Likvidácia živností a iného drobného podnikania

Význam súkromného sektora tak naďalej klesal. V réžii KSČ zároveň dochádzalo až do konca päťdesiatych rokov 20. storočia k procesu likvidácie stavu živnostníkov, remeselníkov a obchodníkov ako samostatných podnikateľov, hoci ústava z mája 1948 deklarovala ochranu drobného a stredného podnikania. Prostriedkom k tomu boli násilné tlaky a ich kriminalizácia s cieľom prinútiť samostatne sa živiacich ľudí, aby rezignovali na podnikateľskú činnosť a prešli do podnikov socialistickej výroby, národných a komunálnych podnikov a spomenutých družstiev.

Táto likvidácia drobných a stredných podnikateľov začala postupne od roku 1948, pričom len na Slovensku bolo v roku 1947 približne 159 tisíc živnostníkov. Časť živností prešla do národných podnikov, časť do výrobných družstiev a časť do komunálnych služieb. Obchodné živnosti boli zaradené do štátneho a družstevného obchodu. Živnostníkom bola poskytnutá malá náhrada za inventár, zásoby a zariadenie,

362 Pernes (2016), s. 6.

363 Zákon č. 59/1949 Sb. o jednotných zemědělských družstvech.

364 Pernes (2016), s. 15.

nezodpovedajúca hodnote živnosti.³⁶⁵ Tak živnostníci prišli o podstatnú časť majetku.

V polovici päťdesiatych rokov v rámci vízie ÚV KSČ „dovršená výstavba základov socializmu“³⁶⁶ došlo k zintenzívneniu nátlakových akcií na tieto skupiny obyvateľov a v roku 1957 bol vydaný zákaz povolovania nových živností a predlžovania platnosti živnostenských listov na dobu určitú. V roku 1960 tak ostalo v Československu iba 1,7 % živnostníkov z ich počtu v roku 1948.³⁶⁷ Následne vymizli z oficiálnej ekonomiky akékoľvek formy podnikania (na rozdiel od Maďarska a Poľska).

V druhej polovici štyridsiatych rokov a v priebehu päťdesiatych rokov minulého storočia zanikli pod tlakom štátu celé spoločenské vrstvy a profesie, napríklad remeselníci, živnostníci a súkromné praxe lekárov, či právnikov. Súkromne hospodáriaci roľníci, ale aj spomenuté a iné typy podnikateľov, boli komunistickou mocou perzekvovaní, sociálne a hmotne znevýhodňovaní a ich deťom bol často odopieraný prístup k vyššiemu vzdelaniu.³⁶⁸

Likvidácia všetkých podôb podnikania súvisela nielen s tým, že komunistický režim sa pozeral na vlastníctvo výrobných prostriedkov ako na nástroj vykorisťovania a sociálnej nespravodlivosti, ale aj ako na kriminálny čin a ich vlastníkov považoval za triednych nepriateľov. Mimo zákona bolo postavené súkromné vlastníctvo výrobných prostriedkov, ako aj podnikanie. Až na konci ekonomicky kolabujúceho socializmu v Československu režim umožnil niektoré formy drobného podnikania, ktoré mohli byť legálne uskutočňované na základe povolenia národného výboru.³⁶⁹

Nedeklarovaným zámerom komunistickej štátostrany bolo vytvoriť masu nemajetných (aj keď zas nie úplne chudobných) a od štátu závislých zamestnancov. To sa jej značnej miery podarilo popri znárodnení, kolektivizácii a likvidácii drobného podnikania aj tzv. menovou reformou. Zámerom vládnucich komunistov bolo zároveň dostať celú ekonomiku pod svoju kontrolu, tak aby mohli rozhodovať o jej zdrojoch a použití podľa svojich politických záujmov, v realite nakoniec väčšinou podľa záujmov vtedajšej komunistickej špičky v Moskve.

Rámcové dôsledky hospodárstva bez vlastníckej zodpovednosti

Experiment hospodárstva bez súkromného vlastníctva kapitálových statkov prinášal a v niektorých prípadoch dodnes prináša **závažné nezamýšľané ekonomické a morálne dôsledky**. Z morálneho hľadiska šlo napríklad o vyvolávaný strach, podriadenosť ľudí politickej moci, ich život v pretvárke a do určitej miery stále je neúcta k vlastníctvu a dohodám, korupcia, potlačená osobná zodpovednosť, spoliehanie sa na štát, závisť a nedôvera k podnikaniu a trhu.

Z ekonomického pohľadu dochádzalo napríklad k tomu, že nemohli vznikáť a ani nevznikali reálne ceny ako signály relevantných ekonomických informácií a nedalo sa racionálne ekonomicky kalkulovať, napríklad o očakávaných ekonomických nákladoch, výnosoch, ziskoch či stratách podnikov (tak ako na to prvý teoreticky upozorňoval Ludwig Mises).³⁷⁰ Bez vlastníckej zodpovednosti, ekonomického zisku

365 Slovenský živnostenský zväz: História SZZ (dostupné online: <http://www.szz.sk/historia-szz.html>).

366 Marek (2006), s. 187.

367 Marek (2006), s. 189.

368 Londák (2007), s. 11.

369 Podľa Nariadenia vlády SSR 158/1982 Zb. bolo od roku 1983 legálne umožnené poskytovanie vybraných služieb (napríklad remeselníckych a upratovacích služieb) a podľa Nariadenia vlády SSR 2/1988 Zb. (ktoré zrušilo predchádzajúce nariadenie) mohol byť od roku 1988 občanmi poskytovaný širší okruh služieb (napríklad v predajniach a prevádzkarniach), stále však len na základe povolenia národného výboru.

370 Ludwig Mises to sformuloval a prezentoval v článku, ktorý vyšiel v roku 1920 pod názvom „Die Wirtschaftsrechnung im sozialistischen Gemeinwesen“ a neskôr v anglickom preklade pod názvom „Economic Calculation in the Socialist Commonwealth“

a konkurencie neexistovali motivácie dlhodobo zveľaďovať, inovovať a investovať do kapitálu. Naopak, v praxi sa prejavovali ekonomicky perverzné motivácie k plytvaniu, preferovaniu súčasnosti na úkor budúcnosti, s dôsledkami na ekonomickú neefektívnosť, celkový úpadok ekonomiky a prenesené veľké vnútorné dlhy a iné záťaž.

Majetok patrilo deklaratívne všetkým, ale de facto nikomu. Výnimočné postavenie mali len stranícki funkcionári, ktorí o ňom rozhodovali, hoci ho legitímne nenadobudli. Dôsledky sa prejavovali napríklad v nehospodárnosti, rozkrádaní a v devastácii životného prostredia.

2.2.2 Experiment riadenia hospodárstva centrálnymi plánmi

Uvedené a ďalšie ekonomické problémy socializmu vyplývali aj z jeho druhej systémovej a inštitucionálnej charakteristiky v reálnej spoločnosti – centrálneho plánovania, riadenia a regulovania hospodárstva. Tlak konkurencie a spotrebiteľského výberu malo nahradiť monopolné rozhodovanie štátostrany. Nahradiť neviditeľnú ruku trhu viditeľnou rukou štátneho aparátu bolo možné a podarilo sa za cenu direktívneho, príkazového a totalitného charakteru režimu a nadvlády straníckej elity v štáte nad občanmi, teda ich neslobody vo všetkých oblastiach. Aj u nás sa v praxi potvrdil varovný odkaz Friedricha Hayeka, že každá strata ekonomickej slobody nutne vedie k strate ostatných slobôd a teda k otroctvu voči riadiacej moci.³⁷¹ Občania tak mali v socializme status podobný poddaným vo feudalizme, napríklad kvôli odopieranej slobode pohybu a vyjadrovania názoru.

Základné predpoklady k centrálne plánovanému hospodárstvu sa v Československu začali vytvárať hneď po skončení 2. svetovej vojny. Už vtedy dominovala medzi relevantnými politickými stranami zhoda o plánovanom riadení hospodárstva. Aj pravicové strany ako Československá strana ľudová či Demokratická strana súhlasili so socialistickým programom, ale aj s tým, že v riadení hospodárstva by mal štát zohrávať významnú úlohu a najväčšie podniky by mali slúžiť celospoločenským záujmom.³⁷² Prispeli k tomu pravdepodobne aj ničivé dôsledky vojny a tlak ZSSR.

V roku 1946 tak Národné zhromaždenie prijalo *Budovateľský plán*, ktorý obsahoval rozhodujúcu časť programu KSČ a na neho nadväzujúci dvojročný plán. Išlo o snahu prepojiť centrálnu plánovú ekonomiku s regulovaným trhom a súkromným vlastníctvom. Pre účely plánovania hospodárstva vznikli inštitúcie ako Hospodárska rada a poradné orgány vlády Štátny úrad plánovací (neskôr Štátní plánovací komise), respektíve na Slovensku Štátny úrad plánovací.³⁷³

Po komunistickom puči sa od roku 1949 začalo uplatňovať tzv. socialistické podnikové hospodárenie. Na jeho základe vznikol v roku 1950 Štatút národných podnikov priemyselných, ktorým sa mali riadiť všetky

(Mises, 1975; 1990).

371 Friedrich Hayek argumentačne rozviedol tento odkaz napríklad v knihe *Cesta do nevoľníctva* (Hayek, 2001) nasledovne: „Ekonomické riadenie [plánovacieho orgánu] nie je iba riadením určitého výseku ľudského života, ktoré možno oddeliť od ostatných. Je to riadenie, ktoré ovláda prostriedky, bez ktorých nedosiahneme nijaký náš cieľ. A nech už má výlučnú kontrolu nad prostriedkami ktokoľvek, musí tiež určiť, akým cieľom majú slúžiť, ktoré hodnoty sa majú kľásť na vyššie a ktoré na nižšie miesto, skrátka čomu majú ľudia veriť a kam sa má orientovať ich úsilie. Centrálne plánovanie znamená, že ekonomický problém má namiesto jednotlivca riešiť spoločenstvo, avšak s tým súvisí, že jeho predstavitelia musia rozhodovať o relatívnej dôležitosti rôznych potrieb. [...] Len ťažko bude existovať nejaký aspekt nášho života, ktorý by plánovač ‚uvedomele neriadil.‘“ (Hayek, 2001, s. 87 - 88). V tejto knihe z roku 1944 zároveň upozornil: „Postupne sme odbúrali ekonomickú slobodu, bez ktorej v minulosti nikdy neexistovali slobody osobné a politické.“ (Hayek, 2001, s. 30) Do pozornosti tiež dávame jeho článok „The Use of Knowledge in Society“ (Hayek, 1945) a knihu *The Fatal Conceit: The Errors of Socialism*, ktorá vyšla v českom preklade pod názvom *Osudná domýšľivosť: Omyly socializmu* (Hayek, 1995).

372 Průcha (1974), s. 268 - 271.

373 Horbulák (2017), s. 7.

podniky v Československu, vrátane ťažkého priemyslu a zahraničného obchodu. To sa zmenilo následným prechodom na sovietsky model chozrasčot. Od toho času tak bolo plánovanie ekonomiky v Československu realizované podľa sovietskeho vzoru ako prísne centralizované, byrokratické, komplexné, direktívne a detailné.³⁷⁴ Takýto sovietsky model fungoval u nás v striktnnej podobe do roku 1958. V hlavných rysoch však pretrval do konca režimu.³⁷⁵

Konkurenčné podnikateľské prostredie, motív zisku a slobodu voľby spotrebiteľov v ekonomike nahradil záujem komunistickej strany, jej centrálné plány, propaganda a inštitucionálne donucovanie. Jednotlivé podniky prestali byť samostatnými podnikateľskými subjektmi a centrum im najmä administratívne určovalo napríklad výrobné programy, objem živej práce, smery odbytu a podobne.³⁷⁶ Pre centrálnu plánovanú produkciu v socializme boli typické **absencia spätnej väzby, nemožnosť krachu (mäkké rozpočtové obmedzenie) a neschopnosť poučiť sa z omylov, nedostatkovosť a princíp kvantity namiesto princípu kvality a dopytu spotrebiteľov.**

Centrálni plánovači nemohli z podstaty veci racionálne a efektívne rozhodovať za ostatných ľudí v spoločnosti. Keďže plánovači rozhodovali bez relevantných ekonomických údajov a informácií, ktorými nositeľmi sú napríklad ceny, spôsobovali vážne negatívne dôsledky a poruchy ekonomiky, ktoré obmedzovali a dodnes limitujú životnú úroveň ľudí.

2.2.3 Neefektívnosť hospodárstva

V praxi sa v Československu prejavovali systémové dôsledky uplatňovania týchto črt socializmu napríklad v podobe neefektívnosti a úpadku ekonomických aktivít a hospodárstva. **Socialistický politický a ekonomický systém nemal spätné väzby, umožňujúce poučiť sa z chýb a zlepšovať podmienky. Naopak, postupne degeneroval.**

Neefektívnosť a rôzne podoby nefungovania centrálnu plánovaného hospodárstva bez vlastnickej zodpovednosti, podnikateľských motivácií a bez konkurencie sa počas obdobia vyše štyridsiatich rokov s rôznou intenzitou prehlbovali, a to aj v závislosti od miery direktívnosti, či mierneho uvoľnenia, režimu alebo od vonkajších faktorov. Neefektívnosť centrálnu riadeného hospodárstva sa však prejavovala už od začiatku. Príkladom toho je, že hneď prvá päťročnica skončila krachom – tzv. menovou reformou (viac o nej v kapitole 2.5 Finančná a majetková situácia ľudí). Tá ožobráčila široké vrstvy ľudí, ktorí tak museli niesť náklady dôsledkov politických rozhodnutí vládnucich komunistov.

K nerealizovateľným predpokladom efektívnosti socialistickej ekonomiky uviedli Goldmann a Kouba v roku 1967:

„Ak sa má stať nový model jedným zo základných faktorov ďalšieho rozvoja, predpokladá to nevyhnutne, že bude vytvorený optimálny priestor pre socialistickú súťaživosť medzi jednotlivými podnikmi toho či oného odboru. Práve v tejto otázke je stále ešte rozšírený starý spôsob chápania problematiky, silne podporovaný úzkymi záujmami riadiacich kádrov, pre ktorých je monopol výhodnejší ako súťaž.“³⁷⁷

374 Zatiaľ čo predchádzajúce plánovanie bolo založené na prioritách a obsahovalo približne 100 úloh, v „mobilizačnom“ pláne v roku 1951 ich počet narástol na 1100 a ich pôsobnosť zahŕňala dve tretiny priemyslu, vnútorného obchodu a niektorých odvetví služieb (Horbulák, 2017, s. 11).

375 Horbulák (2017), s. 11.

376 Londák (2007), s. 10.

377 Goldmann, Kouba (1967), s. 119.

Optimum sa však dá nachádzať iba zdola jednotlivcami a konkurencia je možná iba v decentralizovanom a slobodnom ekonomickom systéme, rešpektujúcom vlastnícke právo (aj na kapitálové statky). Štátom riadená násilná monopolizácia hospodárstva však viedla napríklad k nižšej zainteresovanosti podnikov na zvyšovaní kvality ich tovarov a služieb.

Orientácia centrálnych plánovačov pri rozhodovaní o výrobe tovarov a poskytovaní služieb na plnenie od stola naformulovaných plánov spôsobovala ich odtrhnutosť od kúpyschopnosti, potrieb a preferencií spotrebiteľov. Fungovanie hospodárstva bolo čoraz viac zamerané na udržanie vlastného chodu ako na uspokojovanie dopytu, reálnych potrieb obyvateľov. Výrobná štruktúra ekonomiky neodrážala reálne podmienky ekonomiky.

Permanentným javom socialistickej ekonomiky bola tiež nerovnováha,³⁷⁸ ktorá sa prejavovala predovšetkým ako prevaža dopytu nad ponukou. Príkladom bola štruktúrna nerovnováha: dominantná nedostatkovosť na jednej strane a zároveň nepredajné zásoby niektorých tovarov na druhej strane. **Nedostatkovosť mnohých tovarov** (napríklad elektroniky, áut, bicyklov, mäsa, jogurtov, viacerých druhov ovocia, či toaletného papiera) **bola typickým systémovým dôsledkom socialistického riadenia ekonomiky**, osobitne stanovovania maximálnych cien.³⁷⁹

Ľudia tak čoraz častejšie nachádzali alternatívu v tieňovej ekonomike, kde boli ceny reálne, administratívne nedeformované a preto vyššie ako oficiálne. Štruktúrna nerovnováha viedla prevažne ku skrytej a štatisticky nepodchytenej inflácii a vnútorne zabudované nerovnovážne „stimuly“ kvôli ochote spotrebiteľov nakupovať aj menej kvalitné a drahšie výrobky k zhoršovaniu kvality, k nevhodnej štruktúre výroby a k skrytému zvyšovaniu cien.³⁸⁰

Administratívne stanovené oficiálne ceny nesignalizovali relatívnu vzácnosť ekonomických statkov.

Neboli tak smerodajným ukazovateľom pre racionálne a efektívne využívanie zdrojov v ekonomike. Štátom deformované ceny v maloobchode pritom boli neraz nižšie ako výrobné náklady na daný tovar. Príkladom je mlieko, na výrobu ktorého štát doplácal družstvám z daní veľké finančné prostriedky. **Vládna komunistická moc dávala ľuďom ilúziu lacných základných potravín a iných statkov a výrazne deformovala základný signalizačný ukazovateľ koordinácie ekonomických aktivít ľudí v spoločnosti.** Neracionalita cenového systému a cenové deformácie zároveň podporovali energeticky náročné aktivity, teda zastarané a aj ekologicky náročnejšie činnosti.

Regulované a administratívne stanovené ceny ako rovnaké všade v celej ekonomike zároveň deformovali informácie štátnym podnikom, týkajúce sa očakávaní a dôležitých ekonomických rozhodnutí. Takáto deformovaná cenová štruktúra neplnila funkciu ekonomickej pamäte spoločnosti, ktorá poskytuje ľuďom nenahraditeľné informácie o rozložení relatívnych hodnôt v spoločnosti.³⁸¹ Výrobné plány a procesy socialistických podnikov sa tak aj preto evolučne nevylepšovali, ale degradovali.

Štátne podniky sa pritom riadili administratívne danými plánmi, z ktorých vychádzali aj „dodávateľsko-odberateľské“ vzťahy podnikov. Rozpis direktívnych úloh v hospodárstve znamenal hierarchickú závislosť plánov nižších zložiek na plánoch vypracovaných nadriadenými orgánmi. Rozhodnutia podnikov zakladali podmienky pre vznik reťazovej reakcie v ekonomike ako celku.³⁸² Ak napríklad bola výroba tovaru

378 Termín nerovnováha však treba pri hodnotení „socialistickej ekonomiky“ vnímať s vedomím, že oficiálne neexistoval (funkčný) trh a neexistoval ani kľúčový nástroj trhu vo forme rovnováhotvorných cien. Rozhodujúcim kritériom tvorby plánu bolo materiálové vybilancovanie (ako istá náhrada pojmu rovnováha) – Gonda, Morvay (2002).

379 Gonda, Morvay (2002)

380 Tamže.

381 Podľa Chovanculiak (2016). Na funkciu cenovej štruktúry ako pamäte spoločnosti a kultúrnej DNA upozorňuje Juraj Karpiš v knihe *Zlé peniaze* (Karpiš, 2015).

382 Goldmann, Kouba (1967), s. 71 - 75.

zastavená, u dodávateľov vznikali neodbytové zásoby. „Dodávateľ“ totiž produkoval ďalej podľa plánu. Neistota, ktorá bola v týchto vzťahoch medzi podnikmi prítomná, sa premietala do netrhopých špekulácií. Podniky tak pri objednávkach materiálov potrebných pre výrobu nevychádzali zo svojich finančných možností, ale z rámcov bilančného prídelu, keďže zásobovanie podnikov sa riadilo príkazmi, ktoré vyplývali z detailizovaných plánov.³⁸³

Potvrdením neefektívnosti centrálne plánovaného hospodárstva bolo i to, že **mnohé štátne podniky a družstvá krátko po roku 1989 zbankrotovali**. Svojou nákladnou a nekvalitnou produkciou totiž nedokázali konkurovať efektívnejšie spravovaným a reálne podnikajúcim súkromným firmám z kapitalistických krajín. Keďže v predchádzajúcom režime nemali ekonomickú motiváciu nakladať so zdrojmi hospodárne, dlhodobo investovať do kapitálu a zveľaďovať ho, inovovať svoju ponuku, zavádzať nové výrobné postupy a uplatňovať nové technológie, tak za podnikmi na Západe výrazne zaostávali. Napríklad v roku 1972 bolo v USA až šesťnásobne viac automatizovaných systémov riadenia technologických procesov pomocou výpočtovej techniky ako v ČSSR na obyvateľa, oproti ZSSR až 72-násobne viac (tabuľka 2).

Tabuľka 2: Náročnosť tvorby HDP z hľadiska spotreby ocele a automatizované systémy riadenia pomocou výpočtovej techniky

Krajina	Hrubý domáci produkt na obyvateľa (v USD)	Spotreba ocele (v tonách na jednotku, 1970)	Automatizované systémy na 1 mil. obyvateľov (1972) ³⁸⁴
USA	4 878	141	5,73
Švédsko	4 088	192	-
NSR	3 094	205	3,98
Japonsko	1 909	315	-
ZSSR	1 277	362	0,08
ČSSR	1 690	367	0,97

Legenda: USA – Spojené štáty americké, NSR – Nemecká spolková republika, ZSSR - Zväz sovietskych socialistických republík, ČSSR - Československá socialistická republika.

Zdroj: Kazimour (1975)

Extenzívny, neefektívny a na vstupy náročný spôsob socialistickej výroby sa prehlboval a československé hospodárstvo oproti vyspelým kapitalistickým ekonomikám čoraz viac zaostávalo. Celkovým prejavom toho bolo neustále narastanie podielu vstupov do výroby, teda medzispotreby (dobovým slovníkom „výrobnej spotreby“) a znižovanie podielu finálneho výrobného výsledku (HDP) na celkovej produkcii. Podiel vstupov na celkovej produkcii dokonca dosiahol v roku 1988 až vyše 63 %.³⁸⁵ Pre štátne podniky a celú socialistickú ekonomiku sa stalo charakteristické extenzívne plytvanie surovinami a inými vstupmi, napríklad energiami.

Kľúčovým aspektom fungovania centrálneho plánovania v praxi boli vzťahy medzi podnikmi a štátom, odvíjajúce sa od privilegovaného postavenia štátu vo všetkých rozhodovacích procesoch podnikov. Štátne podniky sa stali „technickými jednotkami“, ktoré nevykonávali samostatné rozhodnutia. Rozhodnutia plynuli zhora nadol, kým informácie prúdili vertikálne smerom hore.³⁸⁶ Navyše ich účtovné zisky boli

383 Goldmann, Kouba (1967), s. 74.

384 Automatizované systémy riadenia technologických procesov pomocou výpočtovej techniky (Kazimour, 1975, s. 111).

385 Podľa *Štatistickej ročenky 1991* (Gonda, Morvay, 2002).

386 Kleer (1994), s. 49.

extrémne zdanené (základnou sadzbou 65 %, ale aj inými sadzbami od 40 do 85 %) ³⁸⁷. Zároveň ich však komunistami ovládaný štát dotoval. Nijaký podnik nemohol skrachovať. Štát ho vždy finančne podržal. **Takéto mäkké finančné obmedzenie bez spätnej ekonomickej väzby viedlo k nehospodárnosti, plytvaniu a neefektívnosti a k dlhodobému podinvestovaniu podnikov.**

Jednostranná orientácia na kvantitu produkcie sa zároveň podpisovala pod neuspokojivú kvalitu veľkej časti produkcie a kvalitu tovarov a služieb. Obyvatelia si mohli na trhu vyberať iba z ponuky, v ktorej bola domáca produkcia bola zjavne nedostatočná alebo nekvalitná a importované tovary len veľmi ťažko dostupné. ³⁸⁸

Inovovať výrobu a spustiť produkciu vylepšených či celkom nových výrobkov bolo, s výnimkou zbrojárskeho priemyslu, náročné. Averzia k inováciám pramenila zo strachu, že odbyt nových produktov môže dočasne poklesnúť. „Podniky nemali motiváciu a záujem inovovať produkty, ktoré vyrábali. Bolo to do istej miery dané faktom, že nemali nijaké problémy s marketovaním zastaranej, nedomodnej a podradnej produkcie.“ ³⁸⁹

Príčinou toho bolo primárne to, že zástupcovia štátnych firiem neniesli osobnú vlastnícku zodpovednosť a nepodliehali efektívnej kontrole vlastníkov, ktorí by boli zainteresovaní na dlhodobom zhodnocovaní majetku. Neniesli ani podnikateľské riziko používania vlastných peňazí a neprechádzali trhovým testom. Naopak, systematicky ich ovplyvňovala politická motivácia krátkodobého využitia súčasnej hodnoty podniku a automaticky zabezpečený prísun zdrojov od štátu. Táto situácia prispela k tomu, že Československo ekonomicky, produkčne a technologicky čoraz viac zaostávalo za Západom.

Neefektívnosť v sektore poľnohospodárstva

Zaostávanie československého hospodárstva ilustruje aj príklad poľnohospodárskej výroby, ktorá sa v období socializmu, podobne ako iné odvetvia, vyznačovala neefektívnosťou. Celkový objem poľnohospodárskej produkcie aj podľa oficiálnych údajov režimu ³⁹⁰ na začiatku päťdesiatych rokov 20. storočia klesal. Hrubá poľnohospodárska produkcia československého agrárneho sektora prekonalu svoju predvojnovú úroveň (72,5 mld. Kčs v roku 1936) až v šesťdesiatych rokoch (75,4 mld. Kčs v roku 1966).

Zvýšenie výroby a následný rast v spotrebe potravín boli umožnené predovšetkým masívnou mechanizáciou a chemizáciou poľnohospodárstva a silným dotovaním zo strany štátu, ktorý sa aj napriek nízkej efektívnosti a aj za cenu vysokých nákladov usiloval o ekonomicky nezmyselnú a v praxi nedosiahnuteľnú sebestačnosť vo výrobe potravín. Československo zaostávalo za západnými štátmi vo výnosoch poľnohospodárskych plodín na jeden hektár. Tie, ako ukazuje graf 13 na príklade obilnín a zemiakov v socialistickom poľnohospodárstve, rástli len pomaly.

387 Pozri Zákon 133/1969 Zb.

388 Landau, Průcha (1994), s. 19.

389 Tamže.

390 *Historická štatistická ročenka* (1985), s. 213.

Graf 13

Zdroj: Historická štatistická ročenka (1985), s. 218

Na druhej strane však v socialistickom Československu výrazne medziročne rástla spotreba priemyselných hnojív, najmä od šesťdesiatych rokov (graf 14), pričom bola vyššia ako v západných krajinách. Napríklad v roku 1971 sa v Československu spotrebovalo 192 kg čistých živín v priemyselných hnojivách na hektár, kým vo Francúzsku to bolo 40 kg a v Rakúsku 106 kg.³⁹¹ Samotná socialistická vláda pritom počítala, že tempo zvyšovania dodávok umelých hnojív do poľnohospodárstva bude ešte rýchlejšie – podľa päťročného plánu z roku 1955³⁹² mali byť tieto dodávky do roku 1960 navýšené o 59 %, v skutočnosti bol tento nárast „len“ 43-percentný.³⁹³

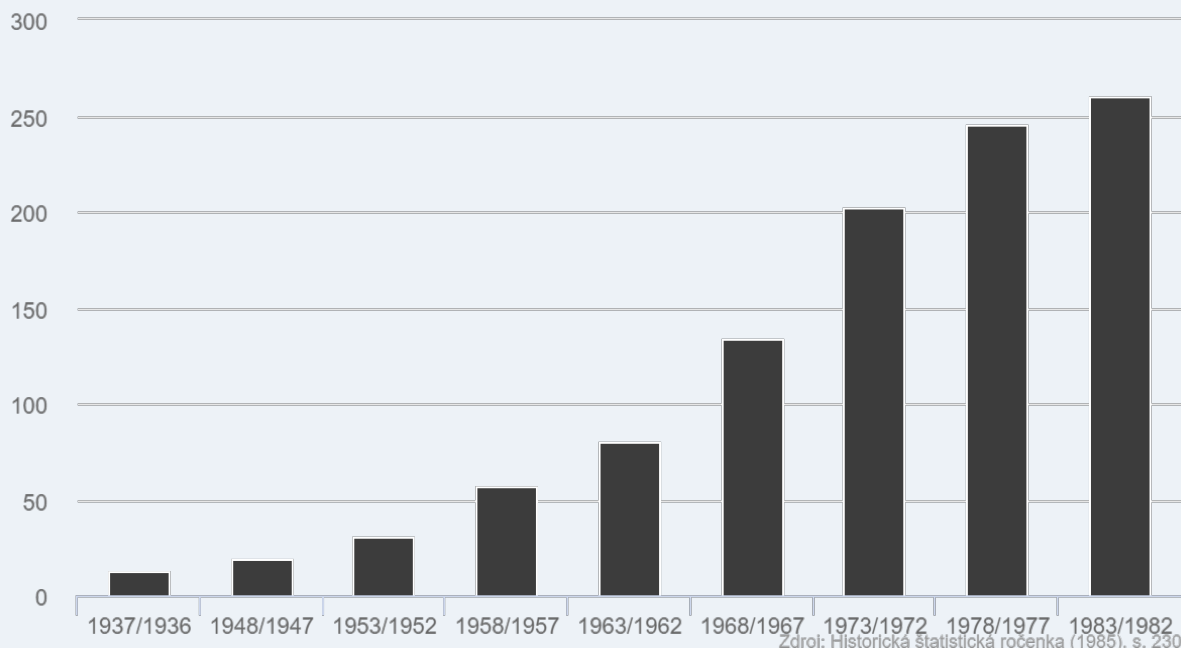
391 Kazimour (1975), s. 105 - 106

392 paragraf 2, odsek 3 Zákona o druhom päťročnom pláne rozvoja národného hospodárstva Československej republiky

393 *Historická štatistická ročenka* (1985), s. 230.

Medziročný rast spotreby priemyselných hnojív na 1 hektár poľnohospodárskej pôdy

(v kg čistých živín)

Snaha o extenzívny rast, ktorý bol podporovaný masívnym používaním priemyselných hnojív, bola dôsledkom neefektívnosti družstevných či štátnych podnikov v poľnohospodárstve. Výnosnosť obilnín a zemiakov za úrovňou poľnohospodárstva v susednom Rakúsku a ďalších štátoch Západu výrazne zaostávala a zvyšovala sa len pomaly. Dobrým príkladom je dojivosť kráv. Kým v ČSSR pripadalo v roku 1970 na jednu dojnicu necelých 2600 litrov mlieka, v Rakúsku to bolo 3100 litrov, v NSR 3800 litrov, v Dánsku 3900 litrov a v Holandsku 4300 litrov.³⁹⁴

Poľnohospodárska produkcia navyše zaostávala aj oproti tomu, čo jej predpisoval oficiálny plán. V prvom socialistickom zákone o päťročnom pláne z roka 1948 sa uvádzalo,³⁹⁵ že „poľnohospodárska produkcia bude stupňovaná tak, že jej hrubá hodnota v roku 1953 dosiahne 105 miliárd Kčs.“ Realita však bola úplne iná. Poľnohospodársky sektor zdecimovaný znárodňovaním dosahoval podľa údajov československého štatistického úradu³⁹⁶ v roku 1953 oproti uloženému plánu len o málo viac ako polovicu produkcie. Hranicu 100 miliárd Kčs hrubej výroby československé poľnohospodárstvo dosiahlo až v roku 1977.

Cieľ, ktorý bol pôvodne stanovený v roku 1948 pre rok 1953, sa reálne podarilo dosiahnuť až v roku 1982. V roku 1951 bol však päťročný plán pre poľnohospodársku produkciu medzičasom Nariadením vlády č. 33/1951 Zb.³⁹⁷ navýšený o 10 %. Znamenalo to, že hospodárska realita sa s administratívne stanoveným plánom rozchádzala oproti uvedeným číslam ešte výraznejšie. Citelné zaostávanie voči plánu sa tak logicky

394 Kazimour (1975), s. 106.

395 paragraf 7, odsek 1 Zákona č. 241/1948 Zb. z. o prvom päťročnom hospodárskom pláne rozvoja Československej republiky

396 *Historická štatistická ročenka* (1985), s. 213.

397 paragraf 5, odsek 1 Nariadenia vlády č. 33/1951 Zb.

prejavilo aj v prípade jednotlivých poľnohospodárskych komodít. Len pre ilustráciu: kým podľa určeného plánu mala produkcia tabaku vzrásť do roku 1953 oproti roku 1948 o 76 %, v skutočnosti sa nezvýšila ani o tretinu.³⁹⁸ Týmito výsledkami sa socialistická propaganda samozrejme nechválila.

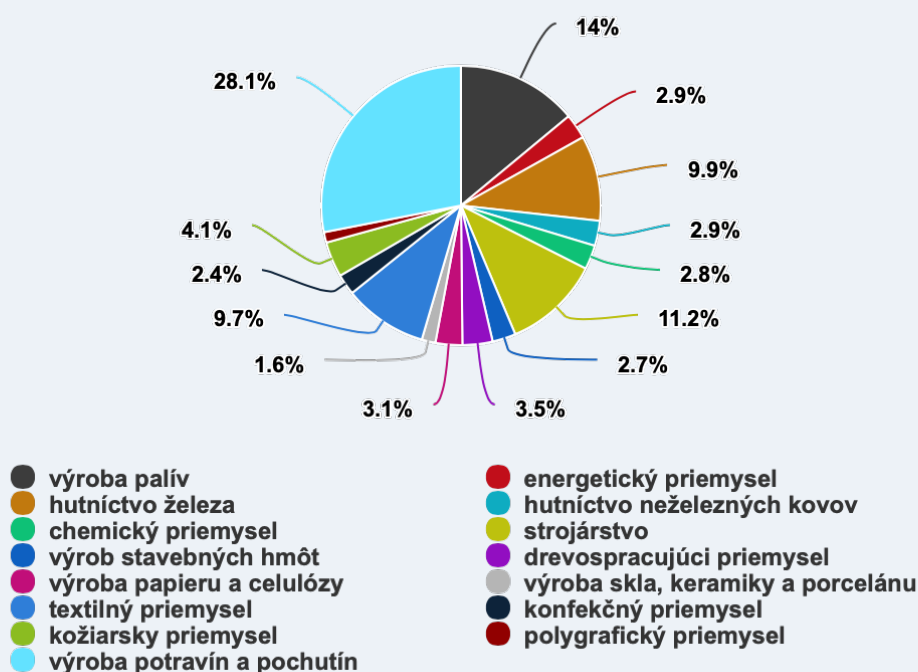
2.2.4 Deformovaná štruktúra hospodárstva

Centrálnemu plánovaniu podliehalo nielen riadenie jednotlivých podnikov, ale aj vývoj celých odvetví a štruktúra priemyselnej a inej výroby. Základom konštruktivistickej prestavby štruktúry hospodárstva bola industrializácia³⁹⁹ s ocelovou koncepciou a militarizáciou hospodárstva, a to najmä podľa požiadaviek Sovietskeho zväzu. Nekládol sa dôraz na efektívnosť, ale na vybudovanie ťažkého priemyslu a strojárstva a na pomoc pri industrializovaní ďalších krajín východného bloku.

Proces rýchlej centrálne riadenej industrializácie sa týkal predovšetkým Slovenska. To bolo totiž na rozdiel od českých krajín na začiatku socialistického experimentu primárne agrárnou ekonomikou. Zatiaľ čo na Slovensku pracovalo v roku 1948 v poľnohospodárstve takmer 61 % a v priemysle iba 15 % všetkých zamestnancov, tak v Česku pracovalo v tom istom čase v poľnohospodárstve iba 33% a v priemysle vyše 35 % všetkých zamestnancov.⁴⁰⁰ Podiel strojárstva na celkovej priemyselnej produkcii Československa sa medzi rokmi 1948 až 1983 viac než stonásobil (grafy 15 a 16). Významnou mierou sa na tom podieľal zbrojársky priemysel (rámček 2).

Graf 15

Štruktúra priemyselnej výroby v roku 1948

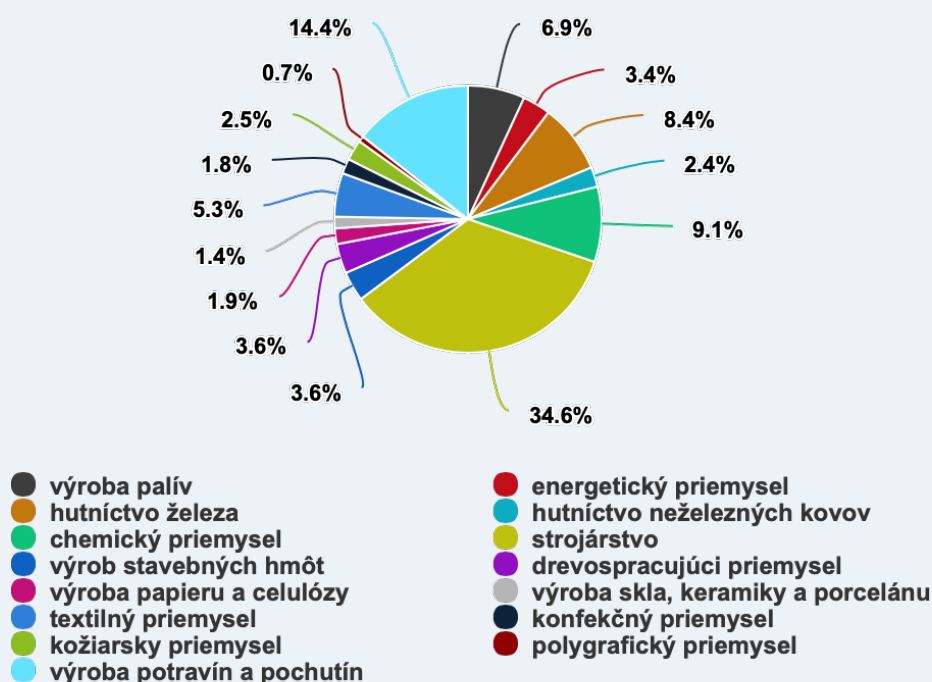
Zdroj: Historická štatistická ročenka (1985), s. 241

398 *Historická štatistická ročenka* (1985), s. 219.

399 Industrializácia v praxi sa opierala o tzv. teóriu socialistickej industrializácie, vyvinutú v Sovietskom zväze (viac v Petrosian, 1952 – podľa Londák, 2007).

400 Podľa údajov publikácie *Historická štatistická ročenka ČSSR*, Praha 1985, s. 460, 661 (Londák, 2007, s. 25).

Štruktúra priemyselnej výroby v roku 1983

Zdroj: Historická štatistická ročenka (1985), s. 241

Rámček 2: Militarizácia ekonomiky

Centrálni plánovači v Moskve a u nás kládli dôraz najmä na rozvoj zbrojárskeho priemyslu, a to bez ohľadu na dopyt ľudí po iných, pre ich život prínosných, statkov a neraz aj bez ohľadu na dopyt po zbraniach v zahraničí. Naopak, vyvážené zbrane zo socialistického Československa v nemalej miere slúžili na vyzbrojovanie niektorých rozvojových krajín v ich otvorených vojenských konfliktoch.

Pre socialistický režim tak bol typický rozvoj finančne náročných a neefektívnych zbrojárskych programov. Československé vojenské výdavky sa od päťdesiatych rokov 20. storočia výrazne zvyšovali a od šesťdesiatych rokov predstavovali v priemere približne 6 % HDP a 11 % výdavkov štátneho rozpočtu v daných rokoch (v rokoch 1983 – 1989 dokonca 13,5 % až 20 % z celkových výdavkov štátneho rozpočtu). Zbrane, ktoré boli vyrobené na základe sovietskych licencií, sme museli často vyvážať za ceny, ktoré vyhovovali Sovietskom, ale nezodpovedali reálnym nákladom. V niektorých prípadoch sme za vyvezené zbrane dokonca nedostávali zaplatené vôbec, napríklad zo Sýrie, Iraku, či Líbye.⁴⁰¹

Pokles dopytu po zbraniach v rozvojových krajinách sa „riešil“ úverovaním z našej strany a neustálym odkladaním splácania starých úverov, nie prispôbením sa na nižší dopyt. Taký istý problém bol i v rámci zbrojného obchodu socialistických

401 Mihálik (2017).

krajín a i domáca armáda, respektíve rozpočty ČSSR už ukazovali na to, že pokles je nevyhnutný.

S postupným uvoľňovaním napätia medzi Východom a Západom a stratou záujmu zahraničných odberateľov o slovenské, respektíve československé zbrane **už socialistická vláda v rokoch 1988 a 1989 rozhodla o rušení zbrojárskej výroby**. Napríklad produkcia tankov v ZŤS Martin mala skončiť do konca roka 1990. Na margo toho uviedol vtedajší generálny riaditeľ ZŤS Martin Jozef Uhrík, že „dávno sme nedokázali konkurovať svetu a technologicky sme zaostali. To mi bolo jasné už v osemdesiatych rokoch...“.⁴⁰² Po Novembri 1989 tak došlo iba k dokončeniu procesu konverzie zbrojárstva, ktorý naštartovali už komunisti na konci osemdesiatych rokov 20. storočia. Príčinou skončenia zbrojárskej výroby na Slovensku a v Česku tak nebol ani Václav Havel, ani transformačný proces.

Ostatné odvetvia priemyslu a celého hospodárstva boli zbrojárskou výrobou vytláčané. Viaceré odvetvia, napríklad potravinárstvo či produkcia spotrebných tovarov, zaostávali za rozvojom strojárstva a ťažkého priemyslu. Podobne tomu bolo aj v prípade služieb, vrátane cestovného ruchu, aj keď socialistický režim ho prezentoval ako významný faktor „socialistického spôsobu života“. Podľa ekonomickej doktríny marxizmu však bola za produktívnu zložku hospodárstva považovaná iba výroba materiálnych statkov. Odvetvie služieb bolo v tomto chápaní neproduktívne. Namiesto využitia prírodného potenciálu pre cestovný ruch komunisti budovali ťažký priemysel, ktorého dôsledky sa dodnes negatívne prejavujú na životnom prostredí.

Umelé vytvorená a v trhovom prostredí ťažko udržateľná štruktúra priemyslu a celého hospodárstva po páde socialistického režimu následne brzdila transformačný proces takto jednostranne zameranej ekonomiky.

Záver

Neefektívnosť, nefunkčnosť a úpadok hospodárstva v socialistickom Československu a iných krajinách východného bloku a ich zaostávanie za vyspelejším svetom vyplynuli z podstaty socializmu realizovaného v praxi. Pod hospodárske zaostávanie Československa medzi rokmi 1948 a 1989 sa primárne podpísalo odstránenie a znemožnenie vlastníctva všetkého, s čím by mohli ľudia podnikáť a zavedenie centrálneho plánovania, regulovania a riadenia všetkých oblastí ekonomiky. Už samotný vznik socialistického režimu bol spojený so znárodňovaním a kolektivizáciou, teda s mocenským ukradnutím majetkov ľuďom.

Experiment socialistickej ekonomiky v praxi znamenal závažné negatívne ekonomické, morálne a celospoločenské dôsledky. Z nich viaceré deformujú myslenie a konanie ľudí dodnes. Z morálneho hľadiska išlo napríklad o vyvolávaný strach, podriadenosť ľudí politickej moci, ich život v pretváрке a do určitej miery stále je neúcta k vlastníctvu a dohodám, korupcia, potlačená osobná zodpovednosť, spoliehanie sa na štát a závisť a nedôvera k podnikaniu a trhu.

⁴⁰² Pataj (2018).

Z ekonomického pohľadu nefunkčnosť systému spôsobila napríklad absencia reálnych cien ako signálov relevantných ekonomických informácií. V socialistickom hospodárstve sa nedalo racionálne ekonomicky kalkulovať a bez zisku a konkurencie neexistovali motivácie dlhodobého zveľadovania, inovovania a investovania do kapitálu. Takto nastavený systém totiž bránil kultúrnej evolúcii v oblasti produkčných plánov a rozhodnutí.

Neviditeľnú ruku trhu bolo možné nahradiť viditeľnou rukou komunistického štátneho aparátu len za cenu represívneho režimu a nadvlády straníckej elity v štáte nad občanmi, teda ich neslobody vo všetkých oblastiach. Konkurenčné podnikateľské prostredie, motív zisku a slobodu voľby spotrebiteľov v ekonomike tak nahradil záujem komunistickej strany, jej centrálné plány, propaganda a inštitucionálne donucovanie.

Neefektívnosť socialistickej ekonomiky v praxi prehlbovali motivácie k plytvaniu či preferovaniu súčasnosti na úkor budúcnosti, ktoré sa odvíjali aj od absencie spätnej väzby a schopnosti reflektovať omyly, realizovaného mäkkého rozpočtového obmedzenia a princípu kvantity (namiesto kvality a dopytu spotrebiteľov). Administratívne deformované ceny tiež nielenže nesignalizovali dôležité informácie pre ekonomické rozhodnutia. Ľuďom však dávali napríklad ilúziu nižších ako reálnych cien a podporovali plytvanie a na vstupy náročnejšiu produkciu. Ďalším prejavom socialistickej ekonomiky bola nerovnováha, osobitne nedostatkovosť mnohých tovarov.

Výroba bola často realizovaná len pre výrobu a plnenie plánov, nie pre uspokojenie dopytu ľudí a s dlhodobým aspektom investícií a inovácií. Nadmerné zdanené a zároveň štátom dotované podniky plne podliehali rozhodnutiam vládnucej komunistickej strany. Centrálné plánovanie hospodárstva podľa príkazov Sovietskeho zväzu sa prejavilo aj v deformovanej štruktúre priemyslu, a to s veľkým podielom zbrojárskeho priemyslu.

V nefungujúcej oficiálnej ekonomike značná časť ľudí realizovala svoje ekonomické aktivity v tieňovej ekonomike, vďaka čomu socializmus ekonomicky neskolaboval skôr. Koncom osemdesiatych rokov minulého storočia už socializmus celkom zreteľne ekonomicky zlyhával a aj pod váhou vonkajších okolností padol. Jeho ekonomickú neefektívnosť potvrdil ponovembrový vývoj, napríklad krach mnohých štátnych a družstevných podnikov, ktoré nedokázali obstáť v konkurencii.

Literatúra

- Benke, G. (1963), Zo správy "Študijná cesta vo Švédsku", *Bulletin potravinárskeho výskumu*, 2/1963, číslo 1, s. 43. Dostupné online: <http://www.vup.sk/index.php?mainID=2&navID=36&version=1&volume=2&article=1334>.
- ČT 24 (2018), Rada rodín prišla ze dne na den o všetno. V roce 1948 komunisté naplno rozpoutali znárodnování. Dostupné online: <https://ct24.ceskatelevize.cz/domaci/2460688-rada-rodin-prisla-ze-dne-na-den-o-vsechno-v-roce-1948-komuniste-naplno-rozpoutali>.
- FOCUS (2018), Prieskum verejnej mienky. Záverečná správa z prieskumu verejnej mienky. Dostupné online: <http://www.konzervativizmus.sk/article.php?6198>.
- Goldmann, J., Kouba, K. (2002), *Hospodársky rúst v ČSSR*, Praha : Academia, nakladateľství Československé akademie věd.
- Gonda, P., Morvay, K. (2002), *Ekonomika Slovenska v transformácii*. In: *Konzervatívne pohľady jar-leto 2002*, Bratislava : Konzervatívny inštitút M. R. Štefánika.
- Hayek, F. (2001), *Cesta do nevoľníctva*, Bratislava : Nadácia F. A. Hayeka.
- Hayek, F. (1995), *Osudná domýšľivosť: Omyly socializmu*, Praha : Sociologické nakladateľství.
- Hayek, F. (1945), The Use of Knowledge in Society, *The American Economic Review*, 35 (4), pp. 519-530. Dostupné online: <https://www.cato.org/sites/cato.org/files/articles/hayek-use-knowledge-society.pdf> (v českom preklade „Využití znalostí ve společnosti“: <http://www.monumenttotransformation.org/atlas-trans-formace/html/v/vedeni/vyuziti-znalosti-ve-spolecnosti.html>).
- Horbulák, Z. (2017), Priebeh socializácie obchodných podnikov a živností v Československu, *Ekonomika cestovného ruchu a podnikanie* číslo 1 (31)/2017, ročník 9, Bratislava : Katedra služieb a cestovného ruchu, Obchodná fakulta Ekonomickej univerzity v Bratislave.
- Chovanculiak, R. (2016), Evolúcia ekonomiky alebo prečo sa socialisti mýlia, *aktuality.sk*. Dostupné online: <https://www.aktuality.sk/clanok/352474/evolucia-ekonomiky-alebo-preco-sa-socialisti-myli/>.
- Karpiš, J. (2015), *Zlé peniaze*. Bratislava : INESS.
- Kazimour, J. a kol. (1975), *Technický a ekonomický rozvoj ČSSR*, Praha : SNTL – Nakladateľství technické literatury.
- Kleer, J. (1994), Theory of Coercion: The Cornerstone of Socialist Economies' Analysis, In: *The System of Centrally Planned Economies in Central-Eastern and South-Eastern Europe after World War and the Causes of its Decay*, Praha : University of Economics.
- Kopšo, E. (1985), Cestovný ruch a socialistický spôsob života. In: Kopšo, E. et al., *Ekonomika cestovného ruchu*, Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 66 – 80.
- Landau, Z., Průcha, V. (1994), The Rise, Operation and Decay of Centrally Planned Economies in Central-Eastern and South-Eastern Europe after World War II, In: *The System of Centrally Planned Economies in Central-Eastern and South-Eastern Europe after World War and the Causes of its Decay*, Praha : University of Economics.

Londák, M. (2003), Na konci nášeho úsilia je človek. *História* 2/2003. Dostupné online: <http://www.historia-revue.sk/historia-2003-02/londak.htm>.

Londák, M. (2007), *Rok 1968 a ekonomická realita Slovenska*, Bratislava : Historický ústav vo vydavateľstve Prodama, s.r.o.

Marek, P. (2006), *České živnostníctvo 1945-1960: likvidace živnostníků, řemeslníků a obchodníků v českých zemích*, Brno : Nakladatelství DOPLNĚK.

Marx, K. ([1867] 1954), *Kapital*, Praha : Státní nakladatelství politické literatury. Tretie české vydanie.

Mihálik, D. (2017), Efektivita zbrojárskej výroby na Slovensku za čias budovania socializmu. *Armádní noviny*. Dostupné online: <https://www.armadninoviny.cz/efektivita-zbrojarskej-vyroby-na-slovensku-za-cias-socializmu.html>.

Mises, L. ([1920] 1990), *Economic Calculation in the Socialist Commonwealth*, Auburn : Mises Institute. Dostupné online: https://mises-media.s3.amazonaws.com/Economic%20Calculation%20in%20the%20Socialist%20Commonwealth_Vol_2_3.pdf.

Pernes, J. (2016), Kolektivizace zemědělství v Československu v letech 1948 – 1960. In: *Forum Historiae*, 2016, roč. 10, č. 1, s. 5-34. Dostupné online: <http://forumhistoriae.sk/documents/10180/1709287/pernes.pdf>.

Průcha, V. (1974), *Hospodárske dejiny Československa v 19. a 20. storočí*. Bratislava : Pravda.

Sociologický ústav AV ČR, Kolektivizace zemědělství. Dostupné online: https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Kolektivizace_zem%c4%9bd%c4%9blstv%c3%ad.

Tupy, M. (2016), A beginner's guide to socialist economics, CAPX. Dostupné online: <https://capx.co/a-beginners-guide-to-socialist-economics/>.

Historická štatistická ročenka ČSSR (1985), Hlavný redaktor Jaroslav Jelínek. – 1. vyd. – Praha, Bratislava : ALFA; Nakladatelství technické literatury, 1985. Vyd.: Federálny štatistický úrad.

Nariadenie Vlády SSR 158/1982 Zb. o poskytovaní služieb občanmi na základe povolenia národného výboru. Dostupné online: https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1982/158/vyhlasene_znenie.html.

Nariadenie Vlády SSR 2/1988 o predaji tovaru a poskytovaní iných služieb občanmi na základe povolenia národného výboru. Dostupné online: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1988/2/19880201.html>.

Ústavný zákon č. 100/1960 Zb., Dostupné online: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1960/100/>.

Ústavný zákon č. 150/1948 Zb., Dostupné online: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1948/150/>.

Vyhláška č. 116/1948 Sb. o úplném znění dekretu presidenta republiky o znárodnění dolů a některých průmyslových podniků. Dostupné online: <https://www.epi.sk/zz/1948-116>.

Zákon č. 59/1949 Sb. o jednotných zemědělských družstvech. Dostupné online: <https://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=69&r=1949>.

Zákon č. 241/1948 Sb. o prvním pětiletém hospodářském plánu rozvoje Československé republiky.
Dostupné online: <https://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=241&r=1948>.

Zákon č. 63/1958 Sb. o druhém pětiletém plánu rozvoje národního hospodářství Republiky československé.
Dostupné online: <https://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=63&r=1958>.

Zákon č. 143/1947 Sb. o převodu vlastnictví majetku hlubocké větve Schwarzenbergů na zemi Českou.
Dostupné online: <https://www.epi.sk/zzcr/1947-143>.

Zákon č. 114/1948 Sb. o znárodnění některých dalších průmyslových a jiných podniků a závodů a o úpravě některých poměrů znárodněných a národních podniků. Dostupné online: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1948/114/>.

Zákon č. 115/1948 Sb. o znárodnění dalších průmyslových a jiných výrobních podniků a závodů v oboru potravinářském a o úpravě některých poměrů znárodněných a národních podniků tohoto oboru. Dostupné online: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1948/115/>

Zákon č. 120/1948 Sb o znárodnění obchodních podniků s 50 nebo více činnými osobami. Dostupné online: <https://www.epi.sk/zz/1948-120>.

Zákon č. 121/1948 o znárodnění ve stavebnictví. Dostupné online: o znárodnění ve stavebnictví.

Zákon č. 123/1948 Sb. o znárodnění polygrafických podniků. Dostupné online: <https://www.epi.sk/zz/1948-123>.

Foto: TASR

2.3 EKONOMICKÉ VZŤAHY SO ZAHRANIČÍM

✧ Radovan Potočár ✧ Peter Krištofóry

Úvod

Pozitívne vnímanie socialistického hospodárstva sa u ľudí dodnes spája aj s priaznivým hodnotením jeho konkurenčnej schopnosti na trhoch v zahraničí. U nemalej časti obyvateľov v súčasnosti panuje presvedčenie, že medzinárodný obchod v rámci RVHP (Rady vzájomnej hospodárskej pomoci)⁴⁰³ bol efektívny a pre nás prospešný. Zároveň majú predstavu, že vývoz socialistického Československa bol vo svete úspešný a naše výrobky boli v zahraničí veľmi vyhľadávané. Potvrdili to napríklad výsledky prieskumu agentúry FOCUS z apríla 2018, podľa ktorých sa až dve tretiny opýtaných (66 %) stotožnili s výrokom, že „československé výrobky mali v zahraničí do roku 1989 skvelé meno a vyvážali sa do celého sveta“.⁴⁰⁴

Komunisti počas vyše štyridsiatich rokov vládnutia opakovali, že takáto ekonomická „spolupráca“ socialistických krajín je efektívnejšia a úspešnejšia ako kapitalistický medzinárodný obchod a pre ich občanov je prospešnejšia. Zdôrazňovali tiež, že socialistický tábor bude vďaka tomu ekonomicky sebestačný, teda že si vystačí bez obchodu so západnými kapitalistickými krajinami.

Realita sa však od dnešných predstáv mnohých ľudí a oficiálnych vtedajších komunistických proklamácií v mnohých ohľadoch líšila.

403 Rada vzájomnej a hospodárskej pomoci (RVHP): medzištátna hospodárska organizácia bývalých socialistických krajín v rokoch 1949 až 1991 so sídlom v Moskve. Založilo ju šesť štátov: ZSSR, Poľsko, Československo, Maďarsko, Rumunsko, Bulharsko. Od roku 1950 sa stala členom NDR. Od tohto roku bolo členom RVHP taktiež Albánsko, ktoré však od roku 1961 prestalo s RVHP spolupracovať a v roku 1987 organizáciu opustilo aj formálne. Od roku 1962 bolo členom aj Mongolsko, od roku 1972 Kuba a od roku 1978 aj Vietnam. Od roku 1964 čiastočne s RVHP spolupracovala aj Juhoslávia.

404 FOCUS (2018).

2.3.1 Podstata zahraničného obchodu socialistického Československa

Fungovanie zahraničného obchodu a iných ekonomických vzťahov Československa so zahraničím v období socializmu vychádzalo z podmienok socialistického hospodárstva, ktoré sme opísali v predchádzajúcej kapitole. Hlavný rozdiel medzi poňatím zahraničného obchodu a jeho cieľmi medzi vyspelými kapitalistickými krajinami a štátmi východného bloku spočíval v tom, že štáty riadiace sa marxisticko-leninskou ideológiou sa usilovali o maximálnu hospodársku a finančnú sebestačnosť (autarkiu), kedy by sa zahraničný obchod stal len pomocným zdrojom centrálne plánovanej ekonomiky.⁴⁰⁵ Cieľ úplnej ekonomickej sebestačnosti však bol z ekonomického pohľadu zvrátený a v praxi nerealizovateľný.

V Československu bol zároveň zo zákona vývoz a dovoz všetkého tovaru monopolizovaný a vykonávať ho mohli len štátne podniky na tento účel zriadené ministerstvom obchodu.⁴⁰⁶ Československo sa hneď od začiatku režimu zviazalo mnohými zahranično-obchodnými zmluvami s inými socialistickými krajinami. Od vstupu do RVHP v roku 1949 muselo svoju ekonomiku preorientovať podľa sovietskeho vzoru a požiadaviek vydávaných Moskvou.

Zahraničný obchod v Československu a iných socialistických štátoch RVHP tak v značnej miere podliehal rozhodnutiam komunistických funkcionárov ZSSR. Príkladom politického ovplyvňovania československého zahraničného obchodu je kontrakt na dodávku zbraní, vrátane 15 tankov T-34/85 a 50 samohybných diel SD-100, za 87 miliónov USD medzi Československom a Jemenom v roku 1956. „Československo malo dostať len 30 % tejto ceny a i tá mala byť splatná za 10 rokov s jednopercenťným úrokom. Tento „výhodný“ obchod bol pridelený zo strany ZSSR a československé vedenie ho muselo splniť, i keď samo si bolo vedomé ekonomickej absurdnosti obchodu.“⁴⁰⁷ Tzv. spriatelovým režimom Československo bežne „predávalo“ svoje tovary za jednostranne výhodných podmienok pre nich, napríklad prostredníctvom pôžičiek poskytnutých československou stranou. Platobná disciplína našich partnerov však bola slabá – hodnota celkových vývozných pohľadávok Československa bola v roku 1990 voči Sýrii viac ako 1 mld. USD, Iraku 400 miliónov USD či Líbyi 160 miliónov USD.⁴⁰⁸

Od roku 1949 sa československé hospodárstvo začalo zameriavať na rozvoj ťažkého, osobitne zbrojárskeho, priemyslu, ktorý bol náročný na náklady aj dovoz surovín, pričom tradičné a dovtedy úspešné československé odvetvia (sklárske, potravinárske, textilné, či obuvnícke priemysel) ustupovali do úzadia⁴⁰⁹. Podľa interných pravidiel RVHP bolo Československo tiež povinné ostatným členom poskytovať bezplatný prístup k jeho patentom, licenciám a technickej dokumentácii.

Československo sa ako ekonomicky rozvinutá a priemyselná krajina dostala do tohto spolku ekonomicky významne zaostalejších, ktoré pod taktovkou Sovietskeho zväzu očakávali od československej strany skôr pomoc ako vzájomne prospešný obchod. Československo v barterovej (nepeňažnej) výmene nezriedka zamieňalo hotové výrobky za suroviny a energie, predovšetkým ropy a zemného plynu zo Sovietskeho zväzu. Československé výrobky síce mali vďaka rigidne nastaveným pravidlám zabezpečené odbytká na trhoch štátov RVHP, avšak bez ohľadu na ich kvalitu a vynaložené náklady.

Dôsledky tohto systému boli zrejme už krátko po jeho zavedení a postupne sa čoraz viac prehlbovali. Napríklad Goldmann a Kouba v roku 1976 uviedli:

405 Fabianková, Johnson (2013), s. 178.

406 Dostražil, Jedlička, Kohn (1966), s. 15.

407 Míhálík (2017).

408 Tamže.

409 Bortlová (2013), s. 57.

„Strata efektívnosti, spôsobená nepriaznivým vývojom výrobných nákladov, sa javí ako nutný dôsledok eliminácie trhového mechanizmu v rozhodujúcej oblasti ekonomiky. Podniky, ktoré boli izolované od svetového vývoja, ako sa premieta na svetových trhoch, dlhodobým pôsobením tzv. pevných veľkoobchodných cien, neboli vystavené pôsobeniu objektívnych síl, ktoré by preverovali vhodnosť, akosť, technickú úroveň a hospodárnosť výroby“.⁴¹⁰

Umožňovalo to uskutočňovať ekonomické stratégie s úplným ignorovaním energetickej a surovinovej náročnosti, čo viedlo k neustálemu plytvaniu.⁴¹¹ Ekonomický tlak na československé podniky z uvedených dôvodov preto zvonka nijako priamo nepôsobil a podniky nemali ani prístup k informáciám o reali-začných cenách svojich výrobkov na zahraničných trhoch. Tieto údaje by napokon aj tak nemohli hrať nijakú rolu v ich ekonomickom rozhodovaní, keďže zahraničný obchod bol plne monopolizovaný a výroba riadená centrálnie (viac v kapitole 2.2 Centrálnie riadené hospodárstvo bez súkromného vlastníctva).

Čoraz väčším problémom sa stávali aj rozdiely medzi svetovými a vnútornými cenami, ktoré vznikali v dôsledku odlišného menového vývoja, ale aj relatívnym rastom reálnych výrobných nákladov v pomere k nákladom rozhodujúcich svetových výrobcov.⁴¹²

Osobitným dôsledkom bola **silná energetická závislosť našej ekonomiky od Sovietskeho zväzu, ktorá pretrváva dodnes v podobe závislosti Slovenska na dodávkach ropy, zemného plynu a jadrového paliva z Ruska**. Takáto energetická závislosť predstavovala veľký problém v minulosti a predstavuje aj naďalej významné riziká do budúcnosti, a to nielen v ekonomickej, ale aj politickej rovine, napríklad v podobe využitia dodávok ropy ako nátlakového nástroja.

2.3.2 Vývoj a teritoriálna štruktúra československého zahraničného obchodu

Vývoz československých výrobkov a obchod so zahraničím mal podľa cieľov socialistického režimu rýchlo rásť. Realita však centrálnym plánom nezodpovedala. Päťročný plán ustanovený zákonom z roku 1948 stanovoval nárast objemu zahraničného obchodu približne o 40 % do roku 1953, v skutočnosti vzrástol ani nie o tretinu.⁴¹³ Celkový obrat zahraničného obchodu počas obdobia socializmu síce rástol, úroveň kapitalistického Československa z konca tridsiatych rokov 20. storočia však prekonal až v roku 1959.⁴¹⁴

Výrazná väčšina zahraničného obchodu bola realizovaná s inými socialistickými štátmi, predovšetkým členmi RVHP a do vyspelých kapitalistických štátov smerovala len menšia časť československého vývozu. To limitovalo devízové zdroje štátu a tým pádom i objem dovozu surovín, strojov a modernejších zariadení z týchto štátov. Podiel zahraničného obchodu socialistického Československa s vyspelými kapitalistickými štátmi na celkovom objeme zahraničného obchodu klesol z 46 % v roku 1948 na 15 % v nasledujúcom desaťročí a približne na takej úrovni bol aj začiatkom osemdesiatych rokov 20. storočia (tabuľka prílohy 6). Podobne aj podiel vývozu socialistického Československa do kapitalistických štátov klesol z 44 % v roku 1948 na 16 % v roku 1983 (grafy 17 a 18 a tabuľka prílohy 5). **Počiatočná predstava o ekonomickej sebestačnosti socialistického bloku v zahraničnom obchode sa v realite ukázala ako ilúzia. Bez dovozov z vyspelých kapitalistických štátov sa socialistické krajiny nezaobišli.**

410 Goldmann, Kouba (1976), s. 86.

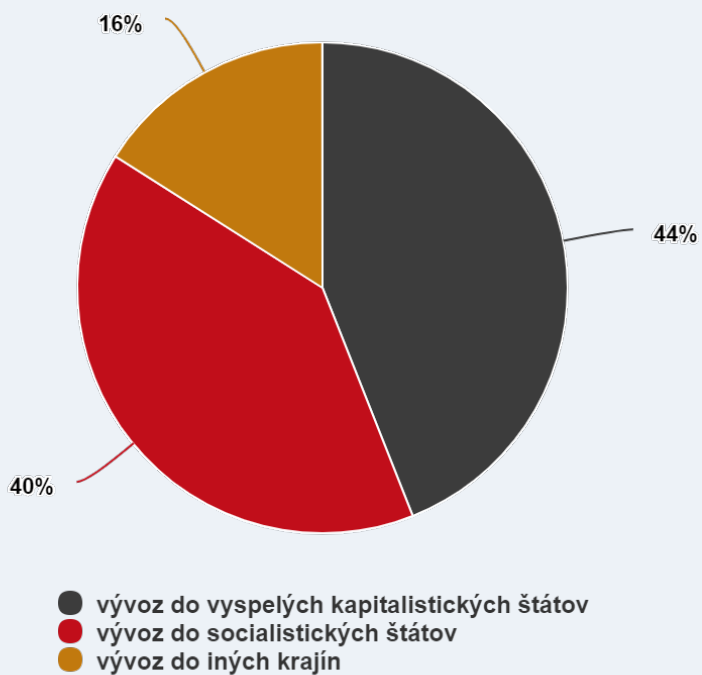
411 Kaminiski (1994), s. 15 - 16.

412 Goldmann, Kouba (1976), s. 86.

413 *Historická štatistická ročenka* (1985), s. 320.

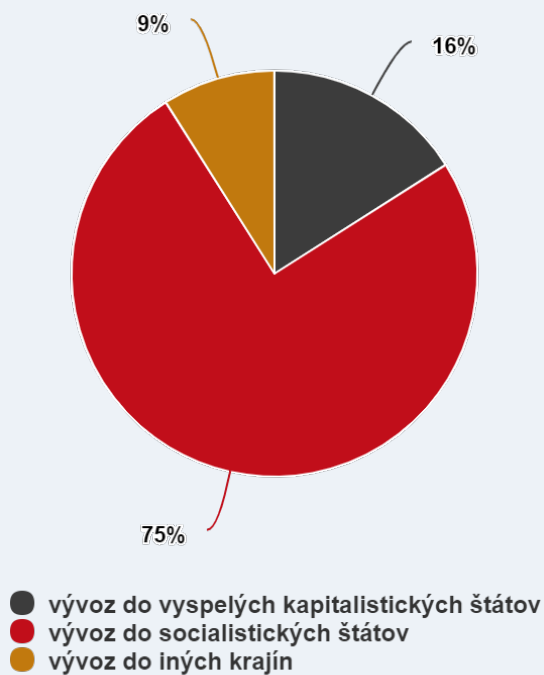
414 Tamže.

Teritoriálna orientácia československého vývozu v roku 1948

Zdroj: Historická štatistická ročenka ČSSR (1985): 17:1, s. 320

Teritoriálna orientácia československého vývozu v roku 1983

Zdroj: Historická štatistická ročenka ČSSR (1985): 17:1, s. 320

Ako sme však už uviedli, výrazne dominoval vývoz do socialistických krajín, predovšetkým do štátov RVHP. Naopak, vývoz československých výrobkov do vyspelých kapitalistických štátov od prevratu vo februári 1948 postupne klesol z 2,38 mld. Kčs v roku 1948 na 1,05 mld. Kčs v roku 1958. Následne začal československý vývoz do vyspelých kapitalistických krajín v absolútnych číslach opäť rásť, hoci na vyspelé západné trhy smerovala len menšia časť československého exportu (15 % v roku 1953 oproti 44 % v roku 1948). Najväčšími odbytiskami československých výrobkov boli socialistické štáty, z nich najmä Sovietsky zväz. Vývoj československého vývozu podľa jeho teritoriálnej orientácie znázorňuje graf 19.

Graf 19

Celkový objem československého vývozu podľa skupín štátov

(v mil. Kčs)

Zdroj: Historická štatistická ročenka ČSSR (1985): 17-1, s. 320

Československí producenti vyvážajúci na menej rozvinuté a menej náročné trhy postupne strácali so svojou západnou konkurenciou dych. Skutočnosť, že československí výrobcovia vyvážali najmä do ostatných ekonomicky menej rozvinutých socialistických štátov, tiež vypovedala o nízkej, slabnúcej a čoraz viac za Západom zaostávajúcej konkurencieschopnosti a efektívnosti československej ekonomiky.

V tomto kontexte napríklad Goldman a Kouba v roku 1976 konštatovali:

„Ak naše stroje dosahujú na západoeurópskych trhoch vcelku menej než dve tretiny kilogramových cien porovnateľného sortimentu našej kapitalistickej konkurencie, hoci na ne vynaložený náklad spoločenskej práce je mnohokrát dokonca vyšší, sú to dôsledky nižšej technickej úrovne, nedostatočnej akosti chápanej v najširšom zmysle slova, nedostatočného vybavenia a servisu a podobne“.⁴¹⁵

415 Goldman, Kouba (1976), s. 85.

Československé výrobky, ktoré v minulosti mali podľa týchto autorov „povesť vysokého vkusu a kvality“, tvorili v šesťdesiatych rokoch 20. storočia, najmä na západných trhoch, často len doplnujúci sortiment k akostne a cenovo menej náročným kategóriám produktov. K rastúcej cenovej disparite po roku 1948 prispievala svojim dielom i nepružná práca obchodných organizácií a tiež colné a iné obchodnopolitické prekážky.

2.3.3 Tovarová štruktúra československého zahraničného obchodu

Okrem toho, že objem československého vývozu do socialistických štátov výrazne prevyšoval objem exportu na trhy vyspelých kapitalistických krajín, líšil sa aj svojou štruktúrou. Najväčšiu časť československého exportu do socialistických štátov tvorili stroje, zariadenia a nástroje, menším dielom sa na exporte podieľali priemyselné spotrebné tovary a palivá, minerálne suroviny a kovy (príloha 8 a graf 21).

Z vývozu na trhy vyspelých kapitalistických krajín tvorili stroje a zariadenia relatívne menšiu časť. Oproti vývozu do socialistických krajín tvorili väčšiu časť potravinárske a poľnohospodárske výrobky (teda suroviny rastlinného a živočíšneho pôvodu, chovný dobytok a iné zvieratá, suroviny pre výrobu potravinárskeho tovaru a potravinárske výrobky), ďalej priemyselné spotrebné tovary, palivá, minerálne suroviny a kovy (príloha 8 a graf 20).

Pri vývoze do kapitalistických štátov pritom Československo muselo akceptovať trhové princípy. V obchode s inými socialistickými štátmi však naopak obchodná výmena v mnohých prípadoch vychádzala skôr z politických a ideologických požiadaviek než ekonomickej kalkulácie. Tento rozdiel možno demonštrovať na príklade vývozu bojových vozidiel pechoty v rokoch 1981 až 1985. Kým do socialistických štátov sa ich z ČSSR vyviezlo asi 3 750 so stratou 1,24 mld. Kčs, do nesocialistických krajín ich smerovalo asi 1 320, pričom zisk bol 2,3 mld. Kčs.⁴¹⁶

Úsilím socialistického Československa bolo zvyšovať predovšetkým svoje exporty strojárske výroby, teda produkcie s relatívne väčšou pridanou hodnotou. Strojárske výrobky boli jedinou tovarovou kategóriou, ktorej bol venovaný samostatný cieľ päťročného plánu pre rok 1960.⁴¹⁷ Avšak kým centrálné stanovený plán ukladal zvýšenie exportu strojárske výroby o 104 % do roku 1960 oproti roku 1955, skutočný nárast predstavoval 68,6 % (3,04 mld. Kčs v roku 1955 a 5,1 mld. Kčs v roku 1960).⁴¹⁸ Československý vývoz v tejto tovarovej kategórii po období rastu v päťdesiatych a šesťdesiatych rokoch 20. storočia už len stagnoval, a to v prípade vývozu do socialistických i nesocialistických štátov (grafy 20 a 21).

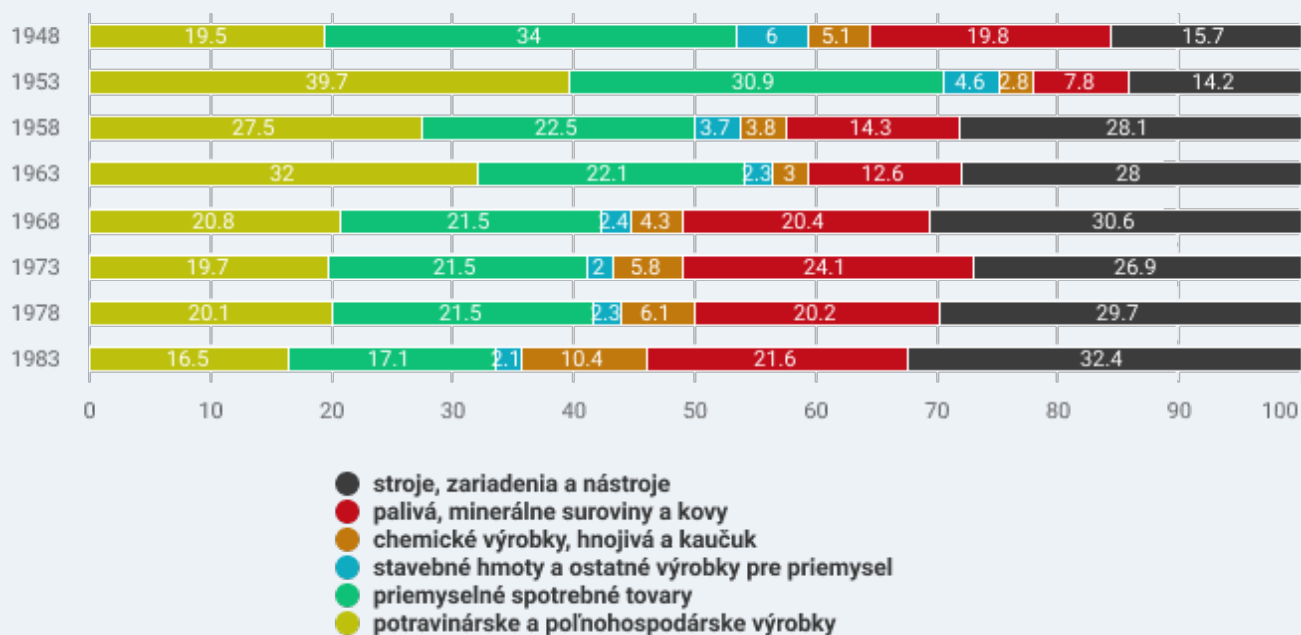
416 Mihálik (2017).

417 paragraf 7 Zákona č. 63/1958 Zb. o druhom päťročnom pláne rozvoja národného hospodárstva Československej republiky

418 *Historická štatistická ročenka ČSSR* (1985): 17-6, s. 326.

Tovarová štruktúra československého vývozu do nesocialistických štátov

(v %)

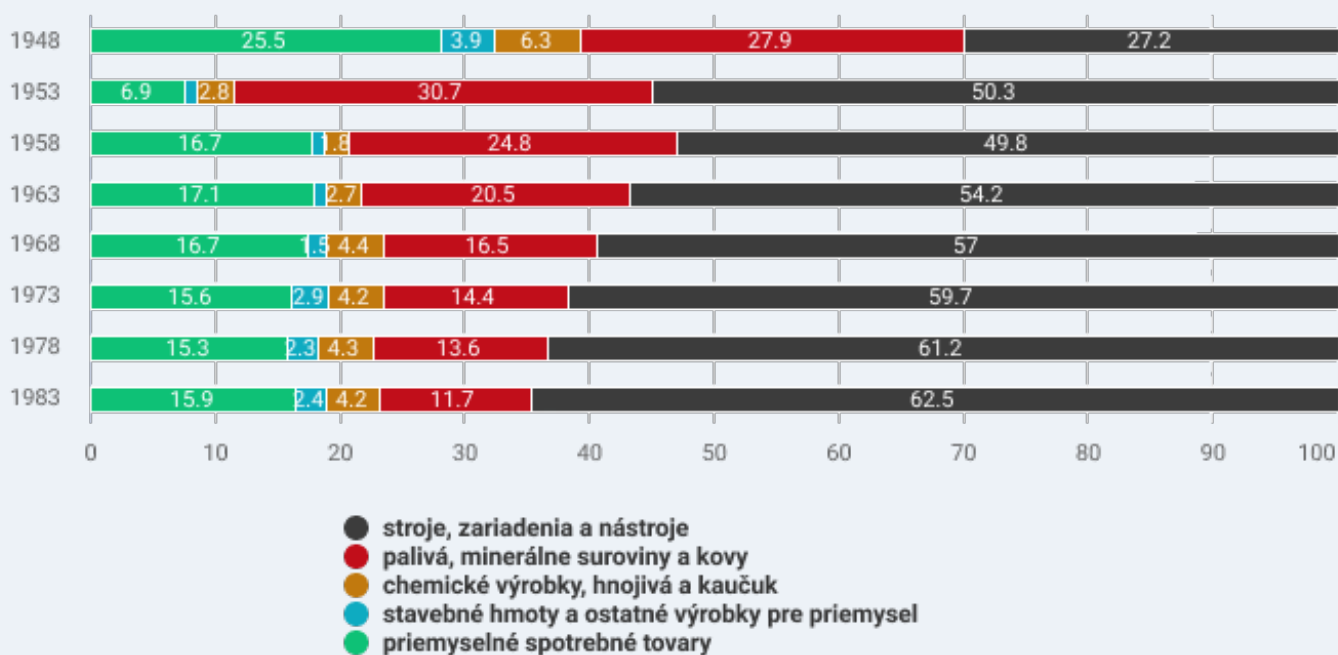

Zdroj: Historická štatistická ročenka ČSSR (1985): 17-6, s. 326

Komentár ku grafu 20: Nesocialistické krajiny zahŕňajú vyspelé kapitalistické štáty a rozvojové krajiny.

Tovarová štruktúra československého vývozu do socialistických štátov

(v %)

Zdroj: Historická štatistická ročenka ČSSR (1985): 17-6, s. 326

Vzájomný obchod medzi štátmi RVHP navyše čelil viacerým vnútorným poruchám. „Sťažovaný bol napríklad iracionálnym systémom vzájomných platieb v transferových rubloch, ktoré však neboli konvertibilné, takže krajiny s aktívnou obchodnou bilanciou v rámci RVHP neboli schopné využiť tento prebytok na nákup tovarov nikde inde.“⁴¹⁹

Problémy, ktoré boli pre československé socialistické hospodárstvo charakteristické na národnej úrovni, predovšetkým výpadky dodávok, nedostatok vstupných surovín a ďalšie poruchy dodávateľsko-odberateľských vzťahov, sa premietali aj do zahraničného obchodu. Ilustruje to napríklad úryvok z Bulletinu potravinárskeho výskumu Výskumného ústavu potravinárskeho z roku 1965:

„V súčasnej dobe sú k dispozícii dobre laboratórne prepracované podklady pre začatie prevádzky v národnom podniku Vitana Byšice. V strojnej realizácii však došlo vinou nedodávok k omeškaniu. Je škoda, že sme stratili náskok pracne získaný na laboratórnom výskume. Koordinátorom tejto úlohy je Nemecká demokratická republika, Výskumný ústav chladiarenský, Magdeburg, na výskume spolupracuje Bulharská ľudová republika, Maďarská ľudová republika, Poľská ľudová republika, Rumunská ľudová republika a Sovietsky zväz.“⁴²⁰

2.3.4 Rámcové porovnanie zahranično-ekonomických vzťahov Československa pred a po období socializmu

V období prvej Československej republiky patrili ešte viaceré kapitalistické štáty k najvýznamnejším dovozcom československých výrobkov. Tieto odbytiská však Československo po roku 1948 v dôsledku nútenej reorientácie na socialistické „trhy“ takmer stratilo.

Najväčším dovozcom československých výrobkov v období pred druhou svetovou vojnou bolo Nemecko. V roku 1937 dosiahol objem nášho exportu do Nemecka 1,8 miliardy Kčs.⁴²¹ V priebehu päťdesiatych rokov 20. storočia však Československo už vyvážalo do Nemecka tovary v celkovej hodnote rádovo iba v stovkách miliónov Kčs a na úroveň roka 1937 sa náš export do Nemecka vrátil až v roku 1960.

Druhým najväčším importérom československých tovarov boli pred 2. svetovou vojnou Spojené štáty americké. Po roku 1948 sa objem ich dovozu z Československa prepadol takmer o 90 %. V nasledujúcich desaťročiach československý vývoz do USA postupne rástol, ale počas obdobia socializmu sa už na úroveň z roka 1937 nevrátil. V prípade exportov do Spojeného kráľovstva, ktoré bolo v roku 1937 našim tretím najvýznamnejším odbytovým trhom, sa Československu podarilo prekonať úroveň z roku 1937 až v roku 1974. V tom istom roku prekonal absolútny objem z roku 1937 aj vývoz do Francúzska a Rakúska.

Po roku 1989 prešiel slovenský vývoz po tovarovej i teritoriálnej stránke zásadnou zmenou štruktúry. Do krajín bývalého socialistického bloku smeruje len menšia časť slovenského exportu – predovšetkým do susednej Českej republiky, Poľska a Maďarska. Až 88,5 % exportu zo Slovenska v roku 2018 smerovalo do krajín OECD, z toho výrazná väčšina (celkovo 84,9 %) do členských štátov EÚ.⁴²² Najväčším dovozcom slovenských produktov je Nemecko, do ktorého v roku 2018 smerovalo 22,2 % exportu SR. Nasledujú Česko, Poľsko, Francúzsko, Maďarsko, Taliansko a Rakúsko (príloha 7). Z hľadiska tovarovej štruktúry v slovenskom exporte v roku 2018 dominovali stroje, prístroje, elektrické zariadenia a prístroje na záznam a reprodukciu obrazu a zvuku (31,3 % celkového vývozu), vozidlá a iné dopravné zariadenia (30,7 %)⁴²³.

419 Landau, Průcha (1994), s. 21.

420 Schneider (1945).

421 *Historická štatistická ročenka ČSSR* (1985): 17-3, s. 323.

422 Štatistický úrad SR (2020).

423 Tamže.

Z uvedeného vyplýva, že kým počas socializmu smerovala veľká väčšina nášho exportu na menej rozvinuté socialistické trhy, slovenské výrobky sa v súčasnosti dokážu neporovnateľne lepšie uplatniť na rozvinutých západných trhoch.

Rámček 3: Návštevnosť Prahy a Viedne zahraničnými turistami

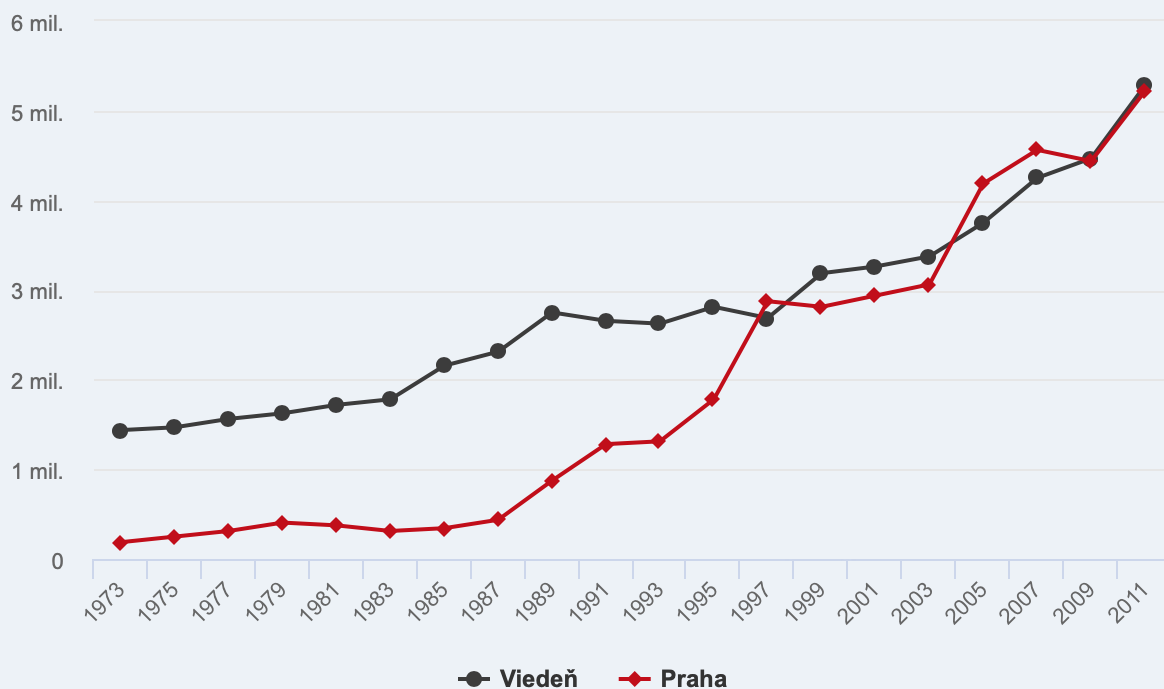
Oblasťou, ktorá dobre ilustruje zahranično-ekonomické vzťahy Československa pred a po období socializmu, je zahraničný cestovný ruch. V jeho prípade dokumentuje zlyhanie socialistického režimu napríklad porovnanie návštevnosti hlavného mesta Rakúska a Československa, Viedne a Prahy.

Až do vypuknutia druhej svetovej vojny, keď cestovný ruch ako jav takmer prestal existovať, obe mestá dosahovali podobnú návštevnosť. Po skončení vojny v období obrovského boomu cestovného ruchu v západnom svete však komunisti železnou oponou Prahu uzavreli, čo sa v nasledujúcich desaťročiach odzrkadlilo na zaostávaní Prahy za Viedňou z hľadiska návštevnosti zahraničnými turistami.

Potenciál pre mestský cestovný ruch Prahy jednoznačne vidieť na štatistikách od roku 1990. Po páde komunistického režimu a otvorení hraníc návštevnosť Prahy začala rapídne rásť (graf 22) a neskôr v roku 2004 návštevnosťou prekonal Viedeň.⁴²⁴

Graf 22

Počet turistov prichádzajúcich do Prahy a Viedne

Zdroj: Franke, 1984; Medlik, 1990; Maxwell, 1995; Hoffman & Musil, 2009; TourMIS, 2012

424 Kádár (2013) s. 101.

Záver

Výmena tovarov a služieb medzi štátmi socialistického bloku nebola postavená na trhových princípoch, neriadila sa trhovými cenami a nepodliehala preto ani racionálnej ekonomickej kalkulácii. Československo bolo pod vplyvom ZSSR nútené uzatvárať obchodné partnerstvá a kontrakty nevýhodné pre československú stranu a budovať hospodárstvo, ktoré bolo energeticky a zdrojovo závislé na ZSSR. Podniky neboli vystavené konkurencii na svetových trhoch. V dôsledku toho absentoval tlak na zefektívňovanie výroby, skvalitňovanie a inovovanie produkcie.

Zahraničný obchod Československa prešiel po komunistickom puči v roku 1948 zásadnou premenou aj z hľadiska teritoriálnej a tovarovej orientácie. Československý vývoz sa postupne preorientoval z vyspelých kapitalistických krajín, Nemecka či USA, na ekonomicky zaostalejšie socialistické štáty. Kým vývoz do krajín socialistického bloku tvorili z najväčšej časti stroje a zariadenia, do vyspelých západných štátov sa nám darilo vyvážať produkciu strojárstva menej. Značnú časť vývozu tvorili tovary s nízkou pridanou hodnotou – poľnohospodárske produkty a potraviny, minerálne suroviny či kovy.

Po novembri 1989 sa zahraničný obchod postupne preorientoval na vyspelé západné trhy, predovšetkým členské krajiny EÚ, a hlavnou zložkou nášho vývozu sa stali stroje a zariadenia. Negatívnym dedičstvom minulosti však zostáva silná zdrojová a energetická závislosť na Rusku, predovšetkým na rope a zemnom plyne.

Príloha 5: Vývoz Československa podľa skupín štátov

ROK	Vývoz celkom (mil. Kčs)	Vývoz do socialistických štátov (mil. Kčs)	Vývoz do kapitalistických štátov (mil. Kčs)	Podiel kapitalistických štátov
1948	5 422	2 147	2 384	44%
1953	7 153	5 582	1 054	15%
1958	10 895	7 668	1 842	17%
1963	17 723	13 382	2 713	15%
1968	21 638	15 342	4 158	19%
1973	35 322	24 954	7 707	22%
1978	63 609	48800	11466	18%
1983	103 838	77454	17069	16%

Zdroj: Historická štatistická ročenka ČSSR (1985), 17-1, s 320

Príloha 6: Obrat zahraničného obchodu Československa podľa skupín štátov

ROK	Obrat zahraničného obchodu celkom (v mil. Kčs)	Obchod so socialistickými štátmi (v mil. Kčs)	Obchod s vyspelými kapitalistickými štátmi (v mil. Kčs)	Podiel vyspelých kapitalistických štátov
1948	10 329	4 096	4 705	46 %
1953	13 483	10 574	1 994	15 %
1958	20 667	14 560	3 745	18 %
1963	33 277	24 820	5 381	16 %
1968	43 793	31 319	8 871	20 %
1973	71 127	49 340	16 790	24 %
1978	131 683	95 749	27 283	21 %
1983	206 850	158 981	34 321	17 %

Zdroj: Historická štatistická ročenka ČSSR (1985), 17-1, s 320

Príloha 7: Teritoriálna štruktúra slovenského exportu v roku 2018

Štát	Podiel na exporte
Nemecko	22,2 %
Česká republika	11,7 %
Taliansko	5,8 %
Rakúsko	5,8 %
Poľsko	7,7 %
Maďarsko	6 %
Francúzsko	6,3 %
Spojené kráľovstvo	4,5 %
Španielsko	2,9 %
USA	3,3 %
Holandsko	2,2 %
Rumunsko	2,5 %
Rusko	1,9 %
Švajčiarsko	1,5 %
Čína	1,7 %
iné	14 %

Zdroj: Štatistický úrad SR (2020)

Príloha 8: Tovarové zloženie československého vývozu do nesocialistických a socialistických štátov (v miliónoch Kčs)

		stroje, zariadenia a nástroje	palivá, minerálne suroviny a kovy	chemické výrobky, hnojivá a kaučuk	stavebné hmoty a ostatné výrobky pre priemysel	priemyselné spotrebné tovary	potravinárske a poľnohosp. výrobky	celkom
1948	nesocialistické štáty	515	647	166	195	1115	637	3275
	socialistické štáty	584	598	135	84	548	198	2147
1953	nesocialistické štáty	223	122	44	72	486	624	1571
	socialistické štáty	2807	1715	157	48	386	469	5582
1958	nesocialistické štáty	908	463	124	120	726	886	3227
	socialistické štáty	3817	1899	137	77	1278	460	7668
1963	nesocialistické štáty	1215	548	129	101	959	1389	4341
	socialistické štáty	7259	2738	368	134	2285	598	13382
1968	nesocialistické štáty	1926	1284	269	153	1356	1308	6296
	socialistické štáty	8747	2529	673	237	2567	589	15342
1973	nesocialistické štáty	2791	2495	606	207	2230	2039	10368
	socialistické štáty	14905	3600	1056	714	3889	790	24954
1978	nesocialistické štáty	4994	3396	1033	383	3616	3387	16809
	socialistické štáty	28630	6369	2030	1091	7160	1520	46800
1983	nesocialistické štáty	8553	5687	2756	552	4506	3360	26384
	socialistické štáty	48386	9054	3244	1888	12325	2557	77454

Komentár k tabuľke v prílohe 8: Nesocialistické krajiny zahŕňajú vyspelé kapitalistické štáty a rozvojové krajiny.

Zdroj: *Historická štatistická ročenka ČSSR* (1985): 17-7, s. 326-327

Literatúra

Dostrašil, K., Jedlička, V., Kohn, L. (1966), *Vzťahy čs. podniků při vývozu a dovozu*, Praha : Státní nakladatelství technické literatury.

Fabianková, K., Johnson, Z. (2013), Hospodářská (ne)kooperace mezi zeměmi EHS a RVHP na příkladu Spolkové republiky Německo a Československa. In: Szobi, P. a kol.: *Vliv politických systémů na vývoj středoevropských ekonomik po roce 1945*, Praha : Vysoká škola ekonomická.

FOCUS (2018), Prieskum verejnej mienky. Závěrečná správa z prieskumu verejnej mienky. Dostupné online: <http://www.konzervativizmus.sk/article.php?6198>.

Goldmann, J., Kouba, K. (2002), *Hospodářský růst v ČSSR*, Praha : Academia, nakladatelství Československé akademie věd.

Kamininski, B. (1994), The Legacy of Communism, *East-Central European Economies in Transition*, Washington : Joint Economic Committee.

Kádár, B. (2013), Differences in the Spatial Patterns of Urban Tourism in Vienna and Prague, In: *Urbani Izziv*, ročník 24, číslo 2. 2013. Dostupné online: https://www.academia.edu/7201740/Differences_in_the_spatial_patterns_of_urban_tourism_in_Vienna_and_Prague.

Landau, Z., Průcha, V. (1994), The Rise, Operation and Decay of Centrally Planned Economies in Central-Eastern and South-Eastern Europe after World War II, In: *The System of Centrally Planned Economies in Central-Eastern and South-Eastern Europe after World War II and the Causes of its Decay*, Prague: University of Economics.

Lebiedzik, M. (2014), The Position of the Czechoslovak Economy in the Global Economy in the Years 1945 – 1989, International Conference on Global Economy, Commerce and Service Science, Karviná: School of Business Administration.

Londák, M. (2007), *Rok 1968 a ekonomická realita*, Bratislava : Historický ústav SAV vo vydavateľstve Prodama s.r.o.

Mihálik, D. (2017), Analýza: Efektivita zbrojárskej výroby na Slovensku za čias budovania socializmu. *Armádní noviny*. Dostupné online: <http://www.armadinoviny.cz/efektivita-zbrojarskej-vyroby-na-slovensku-za-cias-socializmu.html>.

Schneider, J. (1945), Potravinársky výzkum koordinovaný v rámci RVHP, *Bulletin potravinárskeho výskumu*, 4, 1945, č. 3, s. 57. Dostupné online: <http://www.vup.sk/index.php?mainID=2&navID=36&version=1&volume=4&article=1593>.

Historická štatistická ročenka ČSSR (1985), Hlavný redaktor Jaroslav Jelínek. – 1. vyd. – Praha, Bratislava : ALFA; Nakladatelství technické literatury, 1985. Vyd.: Federálny štatistický úrad.

Štatistický úrad SR, Celkový dovoz a celkový vývoz podľa tried harmonizovaného systému. Dostupné online: http://statdat.statistics.sk/cognosext/cgi-bin/cognos.cgi?b_action=xts.run&m=portal/cc.xts&go_home= [cit. 20. 2. 2020].

Štatistický úrad SR, Celkový dovoz a celkový vývoz podľa kontinentov a ekonomických zoskupení.

Dostupné online: http://statdat.statistics.sk/cognosex/cgi-bin/cognos.cgi?b_action=xts.run&m=portal/cc.xts&gohome=.

Zákon č. 241/1948 Zb. z. o prvom päťročnom hospodárskom pláne rozvoja. Dostupné online: <https://www.noveaspi.sk/products/lawText/1/17989/1/2>.

Zákon č. 63/1958 Zb. o druhom päťročnom pláne rozvoja národného hospodárstva Československej republiky. Dostupné online: <http://www.epi.sk/zz/1958-63>.

Foto: Juraj Bartoš

2.4 PRÁCA A ZAMESTNANOSŤ

✧ Radovan Potočár ✧ Peter Gonda

Úvod

„Vďaka plánovanému hospodárstvu bol za socializmu dostatok užitočnej práce pre všetkých, a preto neexistovala nezamestnanosť,“ je tvrdenie, s ktorým v prieskume agentúry FOCUS v apríli 2018⁴²⁵ súhlasilo až 77 % opýtaných. Zamestnanosť bola zároveň pre respondentov najsilnejšou pozitívnou spontánnou asociáciou so socializmom (35,6 %). V rámci toho považovali za pozitíva, napríklad „istotu zamestnania“, „100-percentnú zamestnanosť či „dostatok užitočnej práce“. Poukazuje to na skutočnosť, že istoty spojené so zamestnaním sú pre mnoho ľudí na Slovensku dôležitou súčasťou ich predstavy o období reálneho socializmu v rokoch 1948 až 1989.

Aj samotný prednovembrový režim neustále deklaroval a vyzdvihoval prácu pre všetkých ako výdobytok socializmu, v ktorom vládnu pracujúci. Zároveň z nej vykonštruoval symbol slávnosti a sviatku. Príkladom toho boli okázalé oslavy 1. mája. Za skutočnú a úctyhodnú prácu, ktorá bola objektom osláv, však považoval iba fyzickú činnosť, zatiaľ čo intelektuálna práca bola zaznávaná. Emblémom Komunistickej strany Československa boli napokon kosák a kladivo, symboly robotníkov a roľníkov.

Socializmom založená a živená rozpoltenosť vo vnímaní práce pretrváva dodnes. Jej dôsledkom je určitá nedôvera či podozrievavosť voči intelektuálnej práci a nevraživosť medzi robotníkmi a tými „inými“. Súčasťou komunistickej propagandy bolo tiež vytváranie obrazu vysoko produktívnych pracujúcich.

Pohľad na realitu však odhaľuje, že predstavy ľudí o práci, zamestnanosti a produktivite práce v období socializmu sú skreslené a že dobová komunistická propaganda stála na vode.

425 FOCUS (2018)

2.4.1 Práca ako povinnosť

Socialistický režim oficiálne vykazoval (takmer) 100-percentnú zamestnanosť. Ľuďom však boli pri výbere povolania kladené prekážky, podnikanie bolo znemožnené a práca nebola právom, ale povinnosťou pod hrozbou väzenia. Ústava z roku 1948 navyše stanovovala povinnosť nielen pracovať, ale pracovať „v prospech celku“.⁴²⁶ Čo bolo touto formuláciou myslené, nevedno. V každom prípade v Zákonníku práce sa v tomto kontexte uvádzalo, že „...práca v prospech spoločnosti je [...] prvoradou povinnosťou a súčasne právom i vecou cti každého občana“⁴²⁷.

Pracujúci sa nemohli úplne slobodne rozhodovať, v akom povolaní, akom podniku a na akej pozícii budú pracovať. Stanovená práca navyše mohla byť bez ich súhlasu zmenená za inú pozíciu. Komunistická strana priamo určovala zamestnancom v niektorých profesiách, napríklad vojakom, kde musia svoje zamestnanie vykonávať a kedy a kam sa musia za prácou presunúť. „O celom období 1948 až 1989 sa teda dá zhrnúť, že úprava pracovnej povinnosti odstránila skutočnú osobnú slobodu rozhodovania pracujúcich v pracovno-právnych vzťahoch.“⁴²⁸

Komunistický režim dosiahol takmer 100-percentnú zamestnanosť aj prostredníctvom donucovania. Znamenalo to, že byť zamestnaný bolo pre každého zákonnou povinnosťou a **kto sa zamestnaniu vyhýbal, bol považovaný za príživníka.** Socialistické Československo sa tak ako ostatné krajiny východného bloku de facto stalo „obrovským pomyselným táborm nútených prác“⁴²⁹, respektíve klietkou tábora povinne zamestnaných ľudí, ktorí mali istoty základného životného zabezpečenia, ale nemali slobodu, vrátane pohybu či vyjadrovania názoru.

Zákonom ustanovený inštitút príživníctva,⁴³⁰ ktoré bolo sankcionované dokonca i väzením, zároveň slúžil ako jeden z nástrojov perzekúcie. Pre režim nebolo nič jednoduchšie, než sa postarať o to, aby prenasledovaná osoba prácu nikde nedostala a po čase mohla byť vďaka paragrafu o príživníctve odsúdená.

Inou formou perzekvovania bolo trestanie „nepriprôsobivých“ občanov (prevažne z intelektuálnych kruhov) fyzickou prácou. Je to známe aj ako trest posielania „do výroby“. Napríklad Václav Havel pracoval ako robotník v pivovare a iní disidenti ako kuriči. Trestanie fyzickou prácou bolo paradoxnou sprievodnou črtou vyzdvihovania a preferovania fyzickej práce pred ostatnými. Práve fyzická práca bola totiž na druhej strane predmetom osláv a propagandy. Najmä industriálna práca a osobitne práca so železom bola demonštráciou víťazstva socialistického človeka nad prírodou.

Povinnosť byť zamestnaný samozrejme neznamenal pre človeka povinnosť odvádzať produktívnu prácu. V praxi išlo neraz o predstieranie činnosti či rôzne zbytočné a fiktívne pracovné pozície, na ktorých významnú časť pracovného času ľudia venovali súkromným záležitostiam. „Nebolo ojedinelé, že v piatok popoludní sa už na mnohých miestach nepracovalo a cesty sa pomaly zaplňali automobilmi smerujúcimi na chaty a chalupy. Pracovný týždeň sa tak niektorým v zásade skrátil na štyri pracovné dni.“⁴³¹ Pracovnú morálku v období socializmu reflektovala aj niektorá dobová filmová a televízna tvorba. Príkladom môže byť film *Pátek není svátek* (réžia Otakar Fuka, 1979), ktorý zobrazuje, ako členovia rodiny riešia počas pracovnej doby problémy spojené so zháňaním materiálu na víkendovú chalupu.

426 Ústavný zákon č. 150/1948 Zb.

427 Drda, Mlejnek, Škoda (2010), s. 22.

428 Havelková (2009), s. 498.

429 Drda, Mlejnek, Škoda (2010), s. 22.

430 Zákon 53/1963 Zb., ktorým sa mení paragraf 203 trestného zákona č. 140/1961 Zb..

431 Schindler-Wisten (2017), s. 61 - 62.

Socialistický režim vyvíjal úsilie, aby sa práca stala kľúčovým komponentom ľudskej existencie, a to nielen ako nástroj obstarávania statkov a živobytia, ale aj ako kultúrny fenomén. Socializmus konštruoval ľudský životný čas najmä ako čas pracovný. Jeho orientačnými ukazovateľmi sa stali pracovný deň – zmena, pracovný týždeň, norma a jej plnenie, päťročnica. Emblematickým výrazom týchto ukazovateľov sa stal plán a naň naviazaný konštrukt socialistického záväzku ako snaha pokoriť čas jeho „prekročením“ či skrátením. Redukcia ľudského životného času na čas pracovný produkovala predstavu práce ako základu elementárnej ľudskej družnosti, kde sa ľudská individualita nahrádzala kolektivismom („pracovného kolektívu“, kolektívnych odborárskych rekreácií a podobne). Práca sa teda stala kľúčovým komponentom ľudskej existencie, a to nielen ako nástroj obstarávania, ale aj ako kultúrny fenomén.⁴³²

Práca bola v socializme bola centrálne regulovaná a deformovaná nielen čo sa týka jej ponuky a dopytu po práci, ale aj ceny práce. Existovali rôzne platové triedy pre úradníkov a robotníkov a pre rôzne profesie, každý však musel zarábať presne podľa týchto tabuliek.⁴³³ Mzda mala podľa dobového presvedčenia vychádzať z marxizmu-leninizmu zodpovedať množstvu, kvalite a spoločenskému významu vykonanej práce. Centrálne administratívne určovanie miezd však bolo z tohto pohľadu nefunkčné. Určovať skutočnú hodnotu vykonanej práce výpočtami namiesto toho, aby bola jej výška výsledkom dohôd ľudí na trhu, nebolo možné – podobne ako to nebolo možné ani v prípade iných cien (cenám a ich vzťahu k mzdám sa podrobnejšie venujeme v kapitole 2.5 Finančná a majetková situácia ľudí).

Napríklad Derco a Kotlaba v tomto kontexte v roku 1977 uviedli:

„Odchýlky od zákona rozdeľovania podľa práce sú spôsobené predovšetkým značnou zložitou prácou samotnej a obtiažnosťou ju presne merať a spoločensky oceňovať. [...] Odchýlky bývajú zapríčinené aj chybnou mzdovou politikou v podnikoch i na vyšších stupňoch riadenia, nerozhodnosťou a niekedy aj oportunistom pri rozhodovaní o odmene za prácu“.⁴³⁴

Dôsledkom zákonom vynucovanej pracovnej povinnosti a iných systémových deformácií ako administratívneho určovania a regulovania ceny práce bola umelá prezamestnanosť a nízka produktivita práce (viac v podkapitole 2.4.3). Uvedené fakty potvrdzujú, že **dostatok práce, o to viac užitočnej, v socializme je mýtus. Naopak, umelé udržiavanie pracovných miest a takéto zabezpečovanie „dostatku práce“ znamenalo pre spoločnosť značnú finančnú záťaž a iné negatívne dôsledky**, napríklad v podobe konzervovania neproduktívnych činností na úkor produktívnejších.

2.4.2 Násilná zmena štruktúry ekonomicky aktívneho obyvateľstva

Centrálne riadený administratívny systém, ktorý neumožňoval jednotlivcom slobodne rozhodovať o svojich profesijných dráhach, mal za následok systémové zmeny v štruktúre ekonomicky aktívneho obyvateľstva po roku 1948. **Základom bolo vytvoriť zo všetkých ekonomicky aktívnych obyvateľov námezdných pracujúcich, závislých od štátu. Po násilnom znárodnení, kolektivizácii a likvidácii živností a iného drobného podnikania sa to komunistickej moci podarilo.** Takmer všetci pracujúci ľudia sa stali zamestnancami štátu, čím boli ľahšie manipulovateľní. Hlavné slovo v ekonomike nemali a ekonomické rozhodnutia nerobili, ako hlásala vtedajšia propaganda, proletári, či pracujúci, ale vrcholoví funkcionári Komunistickej strany Československa, respektíve Sovietskeho zväzu.

432 Autorom textu odseku je René Bílik, autor kapitoly 1.5 Festivity a alternatívna kultúra.

433 Mikloš (2012).

434 Derco, Kotlaba (1977), s. 45.

Podiel zamestnancov v socialistickom Československu⁴³⁵ vzrástol na úkor podnikateľov, živnostníkov a drobných roľníkov, ktorých režim postupne eliminoval. Tvorivosť, podnikavosť a vlastná iniciatíva slobodných ľudí nemali v hospodárstve riadenom v súlade s princípmi marxizmu-leninizmu nijaký priestor a motiváciu pre rozvoj. Kým v roku 1930 tvorili drobní remeselníci a živnostníci spolu s podnikateľmi a pracovníkmi v slobodných povolaniach bezmála 14 % ekonomicky aktívnej populácie,⁴³⁶ tak počas socializmu boli postupne eliminovaní. V sektore poľnohospodárstva zase pod vplyvom násilného znárodňovania prakticky úplne zmizla vrstva slobodných drobných a stredných roľníkov, ktorí podnikali na vlastných farmách (ich podiel klesol z 22 % v roku 1930 na približne 1 % v roku 1970)⁴³⁷.

Socialistický režim naopak podporoval ideologicky protežované odvetvia. Podiel robotníkov vďaka rastu podielu priemyslu v národnom hospodárstve rástol. Robotníci, príslušníci socialistickou propagandou ospevovanej triedy, síce mali lepšie postavenie než na začiatku 20. storočia, no príjmy aj sociálne práva robotníkov na Západe rástli výrazne rýchlejšie. V porovnaní s robotníkmi napríklad v Západnom Nemecku mali československí mizivú perspektívu na profesijný rast a rozvoj.⁴³⁸ A hoci komunistickým režimom bolo oficiálne deklarované silné postavenie odborových organizácií, odbory v skutočnosti neboli zamestnanecké, ale štátne a slúžili ako jeden z mocenských nástrojov KSČ. Prvý od štátu nezávislý odborový zväz Solidarita v Poľskej ľudovej republike bol napokon jednou z kľúčových opozičných síl v Poľsku a prispel k pádu socializmu vo východnom bloku.

Vyšší plat než ostatní získaval robotník len vtedy, ak pracoval v preferovaných odvetviach ako baníctvo alebo dlhodobo prekračoval pracovnú normu, aby tak demonštroval snahu „prispieť k rozvoju socialistickej vlasti“.⁴³⁹ Kariérny rast robotníkov a všetkých ostatných zamestnancov navyše často nemal nijaký súvis s ich schopnosťami či pracovným výkonom, ale odvíjal sa ich od ich oddanosti a lojality ku komunistickej strane.

Ďalšou možnosťou pre pracujúcich ako zvýšiť svoje príjmy bola tieňová ekonomika. „Odstránenie trhových mechanizmov v tomto období viedlo k vzniku ilegálnych a de facto trhových aktivít. Režim v období normalizácie túto tieňovú ekonomiku služieb a produktov toleroval s cieľom predísť novej nespokojnosti obyvateľstva.“⁴⁴⁰ Aj vďaka tieňovej ekonomike režim vydržal dlhšie, hoci práve pod ťarchou ekonomických faktorov postupne kolaboval.

2.4.3 Prezamestnanosť a nízka produktivita práce

Rozhodnutie o presune pracovnej sily napríklad smerom k ťažkému priemyslu, hutníctvu, chemickému, zbrojnému či ťažkému strojnemu priemyslu boli často robené bez ohľadu na skutočné potreby ekonomiky a spotrebiteľov. „Závazok 100-percentnej zamestnanosti a pracovná povinnosť všetkých znamenala v podstate konštantný počet pracovníkov v ekonomike, čo viedlo najmä v šesťdesiatych rokoch k umelej zamestnanosti. Trpela produktivita práce.“⁴⁴¹ **Nezmyselná pracovná povinnosť sa prejavovala prezamestnanosťou a nízkou produktivitou práce.**

435 Vráťane robotníkov, družstevných roľníkov a iných, ktorí boli v oficiálnej štatistike socialistického Československa vykazovaní ako samostatné skupiny.

436 Kazimour (1975), s. 21.

437 Tamže.

438 Drda, Mlejnek, Škoda (2010), s. 24.

439 Drda, Mlejnek, Škoda (2010), s. 23.

440 Havelková (2009), s. 492.

441 Havelková (2009), s. 498 - 499.

Napríklad podľa dvojstranného porovnania produktivity práce v Československu a vo Francúzsku na začiatku sedemdesiatych rokov 20. storočia dosahoval československý priemysel približne 80 % produktivity práce vo francúzskom priemysle,⁴⁴² pričom oficiálne údaje zo socializmu boli nadhodnotené a ani francúzsky priemysel nepatrí a nepatrí v porovnaní s inými vyspelými krajinami Západu k najefektívnejším. Socialistické podniky, ktoré sa neriadili trhovými signálmi (napríklad reálnymi cenami svojich výrobkov a cenou práce svojich zamestnancov) boli v tomto ohľade nástrojmi sociálnej politiky štátu, neusilovali sa o zisk a stávali sa tak sociálnymi inštitúciami.⁴⁴³

Štruktúra československého priemyslu za socializmu bola pritom príliš náročná na investičné, materiálové a pracovné zdroje, čo nebolo dlhodobu udržateľné. Upozorňovali na to aj niektorí autori v tom čase, napríklad Goldmann a Kouba v roku 1967.⁴⁴⁴ Extenzívny hospodársky rast socialistickej ekonomiky nebol založený na invenčnosti, tvorivosti slobodných jednotlivcov a zvyšovaní efektívnosti, ale na kvantitatívnom prístupe - neustálom prilievaní nových a nových zdrojov vrátane pracovnej sily.

Hoci režim oficiálne mohol deklarovať (takmer) 100-percentnú zamestnanosť, s potenciálom pracovnej sily bolo nakladané neefektívne. Ako sme uviedli vyššie, nezriedka bolo hlavnou reálnou pracovnou náplňou zamestnancov predstieranie činnosti alebo venovanie sa ich súkromným záležitostiam. Ilustruje to napríklad vyjadrenie niekdajšieho riaditeľa pražského odborárskeho hotela Pyramída, Viliama Siveka: „V hoteli Pyramída bolo 227 zamestnancov, reálne ich ale bolo potrebných asi 80.“⁴⁴⁵ Ďalším faktorom negatívne vplyvujúcim na produktivitu práce bola spomenutá snaha o unifikáciu príjmov.

V socializme zároveň dochádzalo k tomu, že nové podniky vznikali v regiónoch bez dostatočnej infraštruktúry a často bez predpokladov pre danú výrobu. Rozhodnutie o vybudovaní podnikov, v ktorých nachádzali zamestnanie tisíce ľudí, bolo administratívnym rozhodnutím centrálného plánovania, nie výsledkom pôsobenia trhových síl dopytu a ponuky.⁴⁴⁶ Práca síce bola sama o sebe pre režim objektom oslavovania, no pracujúci ju z ideologických dôvodov nemohli vykonávať tak, aby na základe trhových signálov, predovšetkým cien, čo najlepšie uspokojili potreby svojich spoluobčanov. Naopak, vykonávať ju museli tak, aby vyhovel ideologickým požiadavkám vládnucej štátostrany.

Potvrdením prezamestnanosti a nízkej produktivity v socializme bol rapídny nárast nezamestnanosti po Novembri 1989, ktorá v deväťdesiatych rokoch 20. storočia ťažko postihla viaceré regióny a spoločenské vrstvy obyvateľov na Slovensku, ako aj v celom Československu. Na Slovensku miera evidovanej nezamestnanosti už v roku 1992 dosiahla 12 % a postupným rušením prezamestnanosti v podnikoch ďalej rástla. Kulminovala na prelome storočí na úrovni takmer 20 %.⁴⁴⁷

2.4.4 Bariéry pri výbere zamestnania

Režim zároveň obmedzoval slobodu ľudí ešte pred výberom zamestnania pri poskytovaní vzdelania. Vzdelávací systém a ideológiou indoktrinované školstvo boli nastavené tak, aby znemožňovali skutočne nezávislé vzdelávanie a kládli prekážky uchádzačom o štúdium s kádrovým profilom, ktorý nevyhovoval komunistickej strane. Platilo to predovšetkým v prípade humanitne zameraných odborov.

442 Kazimour (1975).

443 Schindler-Wisten (2017), s. 61 - 62.

444 Goldmann, Kouba (1967), s. 123.

445 Lysoněk, Mašek, Štický (2009).

446 Weisenpacher (2014).

447 Paulov (2013).

Pokiaľ sa však aj vysoko kvalifikovaný človek s vysokým dosiahnutým vzdelaním dostal do konfliktu s režimom a jeho ideológiou, výkon povolania býval týmto ľuďom odopieraný. Ak im aj nebola odňatá sloboda, boli „preradení“ do iných profesií, nezriedka na pozície nekvalifikovaných robotníkov.

O každom občanovi Československa boli zbierané tzv. kádrové materiály, komplexné hodnotenie, ktoré začalo vznikať už narodením občana do danej triedy (robotníckej, intelektuálnej, atď.) a na ktorom sa podieľali svojimi posudkami rôzne inštitúcie, školy, SZM, KSČ, odbory, či vedúci pracovníci. „V každej inštitúcii, je jedno, či to bola fabrika alebo nemocnica, bolo kádrové oddelenie, ktoré materiály putujúce spolu s občanom do jeho miesta bydliska a jeho zamestnania sústreďovalo a strážilo. Kádrovák, teda pracovník kádrového oddelenia, bol kľúčovou postavou podniku, na jeho názoroch a konaní závisela budúcnosť pracovníka.“⁴⁴⁸

Socialistický režim týmto spôsobom nielen ničil ľudské životy, ale aj plytval cenným ľudským potenciálom pracovníkov, ktorým bolo odopierané pracovať na pozíciách, pre ktoré boli kvalifikovaní. Výber riadiacich pracovníkov na základe ich poslušnosti voči strane namiesto výberu podľa ich schopností, skúseností a vedomostí prispieval k neefektívnosti celého hospodárstva.

Záver

Predstava, že v období socializmu mal každý istotu zamestnania a bol zabezpečený dostatok užitočnej práce pre všetkých, síce výborne zapadá do dobovej socialistickej propagandy, ale fakty ju vyvracajú. Komunisti krátko po prevzatí moci začali likvidovať vyššiu a strednú vrstvu, znemožňovali ľuďom podnikáť či vykonávať drobné živnosti. Podnikavosť a invenčnosť nemali v socialistickej spoločnosti miesto.

Krajina ovládaná komunistickou štátostranou sa zmenila na pomyselný pracovný tábor, respektíve klietkou tábora povinne zamestnaných ľudí, ktorí mali istoty základného životného zabezpečenia, ale nemali slobodu. Občania nemali len istotu zamestnania, ale povinnosť do práce nastúpiť pod hrozbou väzenia. Mnohí pritom plytvali svojim potenciálom v zbytočných a neproduktívnych zamestnaniach. Dôsledkom nezmyselnej pracovnej povinnosti bola prezamestnanosť a nízka produktivita práce, ktorá prispievala k prehľbujúcemu ekonomickému zaostávaniu Československa za Západom.

Svoju profesiu, miesto práce ani zamestnávateľa si ľudia v mnohých prípadoch nemohli slobodne vybrať. A v prípade, že sa dostali do konfliktu s aktuálnou politikou strany alebo oficiálnou ideológiou, svoje pôvodné povolanie už ďalej nemohli vôbec vykonávať. Naopak, za trest boli nútení k práci, pre ktorú nemali predpoklady a o ktorú nemali záujem. V socialistickej ekonomike tak dochádzalo k plytvaniu ľudským potenciálom a množstvu ľudí bolo z ideologických dôvodov zabránené uplatniť sa vo svojej profesii, a tým (nezamýšľane) prispieť k celkovému blahobytu spoločnosti.

448 Drda, Mlejnek, Škoda (2010), s. 68.

Literatúra

Drda, A., Mlejnek, S., Škoda, S. (2010), *Mýty o socialistických časech*, Praha : Člověk v tísní.

FOCUS (2018), Prieskum verejnej mienky. Závěrečná správa z prieskumu verejnej mienky. Dostupné online: <http://www.konzervativismus.sk/article.php?6198>.

Goldmann, J., Kouba, K. (1967), *Hospodářský růst v ČSSR*, Praha : Academia, nakladatelství Československé akademie věd.

Havelková, B. (2009), Pracovní právo, In: Bobek, M., Molek, P., Šimíček, V. (eds.), *Komunistické právo v Československu*, Brno : Masarykova univerzita. Dostupné online: <http://www.komunistickepravo.cz>.

Kazimour, J. a kol. (1975), *Technický a ekonomický rozvoj ČSSR*, Praha : SNTL – Nakladatelství technické literatury.

Lysoněk, T., Mašek, T., Štický, J. (2009), Deset mýtů a polopravd o životě v socialistickém Československu, iDNES.cz. Dostupné online: https://www.idnes.cz/ekonomika/domaci/myty-o-zivote-v-socialismu.A091108_205138_ekonomika_mmb.

Mikloš, I. (2012), Komunizmus. Ako to (ne)fungovalo a prečo, prepis prednášky. Dostupné online: <http://www.upms.sk/prednasky/prepis/1.-prednaska-komunizmus.-ako-to1/>.

Paulov, M. (2013), *Vývoj nezamestnanosti po roku 1989*. Dostupné online: <http://www.upms.sk/prednasky/prepis/5.-prednaska-vyvoj-nezamestnanosti-po-roku-1989-michal-paulov/>.

Shindler-Wisten, P. (2017), *O chalupách a lidech: České chalupářství v období tzv. normalizace a transformace*. Praha : Karolinum.

Sivek, V. (2009), Vyjadrenie niekdajšieho riaditeľa pražského odborárskeho hotela Pyramída, spravodajský portál iDnes.cz. Dostupné online: https://ekonomika.idnes.cz/myty-o-zivote-v-socialismu-dde /ekonomika.asp?c=A091108_205138_ekonomika_mmb (publ. 9. 11. 2009).

Weisenpacher, P. (2014), Hladové doliny ako pozostatok socializmu, blog INESS. Dostupné online: <https://iness.sk/sk/stranka/9767-Hladove-doliny-ako-pozostatok-socializmu>.

Ústavný zákon č. 150/1948 Zb.. Dostupné online: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/1948-120>.

Zákon 53/1963 Zb., ktorým sa mení paragraf 203 trestného zákona č. 140/1961 Zb.. Dostupné online: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1963/53/19630717.html>.

Foto: Juraj Bartoš

2.5 FINANČNÁ A MAJETKOVÁ SITUÁCIA ĽUDÍ

✧ Radovan Potočár ✧ Peter Gonda ✧ Peter Krištofóry ✧ Jakub Šimek ✧ Zuzana Žúžiová

Úvod

„Životná úroveň väčšiny občanov bola za socializmu vyššia ako dnes, ľudia si zo svojho príjmu mohli dovoliť viac.“ Podľa prieskumu verejnej mienky agentúry FOCUS z apríla 2018⁴⁴⁹ si to v súčasnosti myslí až 55 % ľudí na Slovensku. Socializmus je v predstavách mnohých ľudí spájaný s nízkymi cenami a s tým súvisiacou väčšou kúpyschopnosťou ľudí.⁴⁵⁰ Mnohí tiež prechovávajú predstavu o tom, že príjmami a vyba-venosťou sme nezaostávali za Západom a viac ako polovica ľudí na Slovensku (51,6 % podľa spomenutého prieskumu agentúry FOCUS) si myslí, že „obchody boli v socializme dobre zásobené lacným a kvalitným tovarom“. Časť ľudí (podľa uvedeného prieskumu 31 %) dokonca zastáva názor, že „dovolenka pri mori bola dostupnejšia pre väčší počet ľudí ako dnes“.

Socialistická propaganda po roku 1948 občanov presviedčala, že vďaka budovania socializmu ich životná úroveň rastie. Prostriedkom k tomu bola aj politika regulovaných a dotovaných cien a deklarovanie poskytovania tovarov a služieb „zadarmo“. Dôsledky tohto prístupu v podobe akceptovania používania cien ako nástroja sociálnej politiky a možností získavania „tovarov a služieb zadarmo“ pretrvávajú aj v súčasnosti.

Realita životnej úrovne ľudí v socializme sa však podstatne rozchádzala s tvrdeniami propagandy a aj so skreslenými predstavami, ktoré sú dodnes vo verejnej diskusii prítomné.

2.5.1 Mzdy a ceny za socializmu

Relatívne vysokú životnú úroveň obyvateľov Československa (najmä Česka) komunistická vládna moc

449 FOCUS (2018).

450 Pozri FOCUS (2018) a Drda, Mlejnek, Škoda (2010), s. 28.

rýchlo podkopala a počas takmer štyridsiatic dvoch rokov sústavne v celej krajine podkopávala. Príkladmi toho bolo v počiatočných fázach budovania socializmu zhabanie priemyselných a poľnohospodárskych majetkov bohatších ľudí. Komunisti zároveň zlikvidovali aj strednú vrstvu tým, že ľudí násilne dotlačili k ukončeniu drobného podnikania a živnosti a v roku 1953 uskutočnili „menovú reformu“ (viac v rámciku 4). Dôsledkom tejto „reformy“ bolo výrazné zníženie kúpnej sily a životnej úrovne občanov.

Rámček 4: Československá menová reforma z roku 1953

„Naša mena je pevná a menová reforma nebude. Všetko sú to fámy, ktoré šíria triedni nepriatelia.“⁴⁵¹ Týmito slovami upokojoval občanov 29. mája 1953 prezident Československa Antonín Zápotocký. V priebehu ďalších 48 hodín sa však ukázalo, že je tvrdenia boli klamstvom. Hneď nasledujúci deň, 30. mája, totiž predseda vlády Viliam Široký v rozhlase oznámil, že staré bankovky budú platiť len do konca mesiaca, čiže do konca ďalšieho dňa.⁴⁵² Komunisti tak 1. júna 1953 oficiálne spustili tzv. menovú reformu, ktorou popri znárodňovaní a kolektivizácii obrali ľudí o posledné majetky.

Zdroj financií pre zbrojársky priemysel

Historik Michal Štefanský poukazuje aj na fakt, že československé hospodárstvo bolo začiatkom päťdesiatych rokov 20. storočia finančne vyčerpané.⁴⁵³ Vrcholila vtedy studená vojna a krajiny investovali obrovské prostriedky do zbrojenia. Vďaka „menovej reforme“ vláda získala ďalšie peniaze do zbrojárskeho priemyslu a ťažkého strojárstva.

Aj keď príprava prebiehala v utajení, na verejnosť sa čiastočné informácie dostali, čo spôsobilo všeobecnú nervozitu a „nákupnú horúčku“. Komunistickí funkcionári však chystané kroky neustále popierali a ešte koncom mája 1953 štát vydal prídellové lístky na ďalší mesiac, čím sa snažil kryť svoj skutočný úmysel. V tej dobe však už prúdili na územie Československa nové bankovky vytlačené v Sovietskom zväze.⁴⁵⁴

Komunisti obrali ľudí o štyri miliardy korún

Prídellový systém na základné potraviny (realizovaný od roku 1939) vláda 1. júna 1953 zrušila a nariadila výmenu nových peňazí v priebehu štyroch dní. Každá rodina dostala za 300 korún československých (Kčs) v hotovosti len 60 nových korún (kurz 5:1). Zvyšné peniaze v hotovosti sa vymieňali v pomere 50:1. Nasporené financie v bankách a sporiteľniach sa vymieňali diferencovane, podľa výšky vkladu, v pomere 5 - 10 : 1. V priemere každý Slováčik dostal za 3329 korún v starej mene približne 121 nových korún. „Bol to výsledok triednej politiky voči tzv. vykorisťovateľským živlom, ako sa vtedy označovali bývalí podnikatelia, živnostníci či majetnejší roľníci.“

451 Podľa magnetofónových pásiiek z bývalého Ústavu marxizmu-leninizmu. Archivár Richard Mahel k tomu pre *MF DNES* uviedol: „Většinu Zápotockého projevu jsme na magnetofónových páskách převzali z bývalého Ústavu marxizmu-leninizmu, předtím Ústavu dějin KSČ. Domnívám se, že tento projev již dříve nebo později sami komunisté vyskartovali, aby si vedení onoho ústavu a strana samotná nekomplikovali náhled na nedávnu československou minulost a neupozorňovali další generace na tehdejší záměrný protimuluv Antonína Zápotockého.“ Na webe Českého rozhlasu - Dvojky je možné nájsť tento prejav znovu nahovorený v programe „Tisíc příběhů“ (Brož, 2013).

452 Šimek (2018).

453 Tamže.

454 Tamže.

opisuje historik Štefanský.⁴⁵⁵ Podľa neho štát získal menovou reformou približne štyri miliardy nových korún. Okrem toho boli anulované všetky štátne dlhopisy, všetky tuzemské cenné papiere, životné poisťky.

Odpor obyvateľov zlomili

Absolútne nevýhodné kurzy okamžite zdvihli vlnu nepokojov. Napríklad obyvatelia Partizánskeho, Ružomberka či Svitú začali verejne protestovať proti postupu vlády. Vo viacerých fabrikách v Prahe začali robotníci štrajkovať. V Plzni ľudia dokonca ovládli centrum mesta a krajský súd, pričom sa im podarilo na chvíľu vysielat' z tamojšieho rozhlasu. Nakoniec proti demonštrantom zasiahli dve tisícky vojakov. V Plzni bolo spolu zranených 250 ľudí, v štrnástich procesoch odsúdili 331 osôb.⁴⁵⁶ Mnohých prepustili z práce či dokonca vystaňovali.⁴⁵⁷

Keďže komunistická garnitúra už dopredu počítala s negatívnymi reakciami obyvateľstva, ministerstvo obrany vyslalo do všetkých krajov dôstojníkov generálneho štábu. Tí boli v neustálom kontakte s krajskými tajomníkmi KSČ a sledovali priebeh menovej reformy. Predseda vlády Viliam Široký nariadil „intenzívne sledovať reakčné živly.“ Verejná a štátna bezpečnosť mali rozkaz potlačiť akékoľvek narušenie verejného poriadku.

Vrchol stalinizmu

Hlavným dôvodom pre tzv. menovú reformu bol prechod k sovietskemu modelu centrálného plánovania a riadenia všetkých ekonomických procesov v krajine. Končila prvá päťročnica, ktorej výsledky sa zásadne odlišovali od stanovených cieľov. Týmto sa hľadali cesty k zvýšeniu direktívnosti v plánovaní a plnému uplatneniu všetkých dielčích prvkov sovietskeho systému. Sovietsky model plánovania hospodárstva nebol zlučiteľný s neurčitým správaním hospodárskych subjektov – a voľné peňažné prostriedky v rukách občanov takúto neistotu predstavovali.

Peňažná reforma z roku 1953 viedla k podlomeniu dôvery v peňažné vklady v sporiteľniach a poisťovniach, ktorých rast sa len pomaly oživoval. Úsporné vklady v Československej štátnej sporiteľni predstavovali začiatkom roka 1954 len 2,9 mld. Kčs (koncom roka 1954 4 mld. Kčs) a zaplatené poisťné životného poistenia v roku 1954 89 miliónov Kčs. Celkový objem obeživa podliehal najvyššiemu stupňu utajenia.⁴⁵⁸

Potom už v celom období socializmu boli administratívne určované ceny oficiálne stabilné, aj keď v niektorých rokoch sa občas menili (čo dokumentuje tabuľka v prílohe 9). V socialistickej ekonomike navyše existovala aj skrytá inflácia. Politická elita stanovala ceny „od stola“ ako rovnaké v celej krajine, regulovala ich a z daní dotovala. Oficiálne ceny tak neboli reálne a ľuďom nesignalizovali relevantné ekonomické informácie. Neplnili napríklad koordináciu úlohu nositeľa informácie o relatívnej vzácnosti statkov (viac v kapitole 2.2 Centrálne riadené hospodárstvo bez súkromného vlastníctva).

455 Tamže.

456 Gális (2013).

457 Salzmann (2003).

458 Vencovský (2003), s. 111 - 116.

„Domáce ceny neboli ani spojené s domácimi nákladmi na produkciu. A nemali väzbu ani na ceny na svetových trhoch.“⁴⁵⁹ Maloobchodné ceny výrobkov sa odkláňali od nákladov, pričom zahrňali v sebe aj značne diferencovanú daň z obratu a dotácie zo štátneho rozpočtu. Zároveň plnili aj sociálnu funkciu, čo deformovalo cenovú sústavu. Úloha podobne deformovaných miezd bola zoslabená a socialistický režim sa usiloval formovať životnú úroveň obyvateľov prostredníctvom administratívne stanovovaných maloobchodných cien. Vo výsledku si tak nezanedbateľná časť ľudí privykla na to, že niektoré ceny sú nástrojom sociálnej politiky.⁴⁶⁰

Samotné ceny sú však pri porovnávaní života v súčasnosti a za socializmu len jednou stránkou mince. Dôležitejšie je porovnanie, koľko a akých statkov si mohli a môžu ľudia zo svojho príjmu zadovážiť.

Priemerné mzdy v období socializmu na Slovensku vzrástli zo 764 Kčs v roku 1948 na 3 142 Kčs v roku 1989. Mzdy za socializmu boli tiež politicky a centrálné regulované a administratívne stanovované (viac v kapitole 2.4 Práca a zamestnanosť). Ich výška sa však v jednotlivých sektoroch líšila. Mzdy dosahovali vyššie priemerné hodnoty v odvetviach preferovaných z ideologických dôvodov. Oproti priemerným mzdám v nevýrobných odvetviach boli mzdy v odvetviach hmotnej výroby v roku 1989 v SSR takmer o 10 % nižšie.⁴⁶¹ Platy v kultúre (78 % celkového priemeru), ale aj v zdravotníctve či v školstve boli pod celoslovenským priemerom, no priemerné platy v poľnohospodárstve alebo priemysle ho prevyšovali.

Peňažné príjmy obyvateľov zaostávali aj za sľubmi a cieľmi, ktoré si stanovovala samotná socialistická vláda. Príkladom je päťročný plán z roku 1971, ktorý určoval priemere 5 % tempo rastu peňažných príjmov obyvateľstva.⁴⁶² Ako však vyplýva z vtedajších oficiálnych údajov československého štatistického úradu, päťpercentné tempo rastu nedosiahli príjmy obyvateľstva v prepočte na jedného obyvateľa v rokoch 1970 až 1975 ani raz.⁴⁶³

Pracovná doba však bola v období socializmu, predovšetkým v jeho prvej polovici, dlhšia ako dnes. Ľudia tak pracovali na dosiahnutie priemerného zárobku viac hodín než v súčasnosti. V roku 1956 sa pracovná doba skrátila zo 48 hodín na 46 hodín týždenne a mladistvým pracovníkom do 16 rokov na 36 hodín týždenne.⁴⁶⁴ Ďalšie skrátenie pracovnej doby a predĺženie víkendu na dva dni, teda prechod na päťdňový pracovný týždeň, sa uskutočnilo v rokoch 1966 až 1969.

Porovnanie kúpyschopnosti ľudí v rokoch 1989 a 2018

Východiskom analýzy životnej úrovne ľudí za socializmu môže byť porovnanie ich kúpyschopnosti po páde socialistického režimu a v súčasnosti. Priemerná mesačná mzda na Slovensku v roku 1989 bola 3142 Kčs, čo zodpovedá 104,3 eur⁴⁶⁵. V roku 2018 predstavovala 1013 eur mesačne, teda 9,7-násobne vyššiu úroveň oproti priemernej mzde po skončení obdobia socializmu. To je viac ako inflácia a nárast väčšiny cien tovarov a služieb za takmer tridsať ročné obdobie od pádu socializmu. Ľudia si tak podľa oficiálnych údajov dnes môžu z priemerného platu dovoliť viac takmer všetkých tovarov ako v roku 1989.

Ako odpoveď na dnešné predstavy ľudí o vyššej životnej úrovni za socializmu oproti súčasnosti prinášame v tabuľke 3 porovnanie objemu vybraných statkov, ktoré bolo možné kúpiť z priemerného platu v roku

459 Kleer (1994), s. 42

460 Gonda, Morvay (2002).

461 *Statistická ročenka České a Slovenské federatívni republiky 1991* (1991), s. 199.

462 paragraf 7, odsek 2 Zákona č. 101/1971 Zb. o piatom päťročnom pláne

463 *Historická štatistická ročenka* (1985), s. 350.

464 Kolektív autorov (1975), s. 86.

465 Prepočítané konverzným kurzom slovenskej koruny na eurá (30,1260 Sk za jedno euro). Koruny československé sa v roku 1993 menili za slovenské koruny v kurze 1:1.

1989 a v roku 2018. Zároveň však upozorňujeme, že vzhľadom na deformované ceny a mzdy za socializmu poskytuje toto porovnanie rámcový a orientačný pohľad.

Tabuľka 3: Aký objem daného tovaru bolo možné kúpiť z priemernej mzdy v roku 1989 a 2018?

	1989	2018	2018/1989
chlieb (1 kg)	714 ks	762 ks	1,1
múka (1 kg)	748 kg	2412 kg	3,2
zemiaky (1 kg)	1964 kg	1583 kg	0,8
ryža (1 kg)	314 kg	791kg	2,5
hovädzie zadné bez kosti (1 kg)	68 kg	123 kg	1,8
bravčové karé (1 kg)	68 kg	215 kg	3,2
kura (1 kg)	105 kg	426 kg	4,1
jemné párky (1 kg)	126 kg	210 kg	1,7
trvanlivá saláma (1 kg)	52 kg	134 kg	2,6
maslo (125 g)	628 ks	881 ks	1,4
jedlý olej (1 l)	123 l	610 l	4,9
polotučné mlieko (1 l)	1571 l	1369 l	0,9
plnotučné mlieko (1 l)	1014 l	1126 l	1,1
jablká (1 kg)	524 kg	739 kg	1,4
pánska košeľa (1 kus)	20 ks	37 ks	1,8
dámske pančuchové nohavice (1 kus)	365 ks	649 ks	1,8
chladnička s mrazničkou (1 kus)	0,89 ks	2,57 ks	2,9
televízor (1 kus)	0,24 ks	1,5 ks	6,2
benzín (1 l)	392 l	745 l	1,9
elektrina (1 kWh)	2856 kWh	6331 kWh	2,2
zemný plyn (1 kWh)	2618 kWh	25325 kWh	9,7

Komentáre k tabuľke 3:

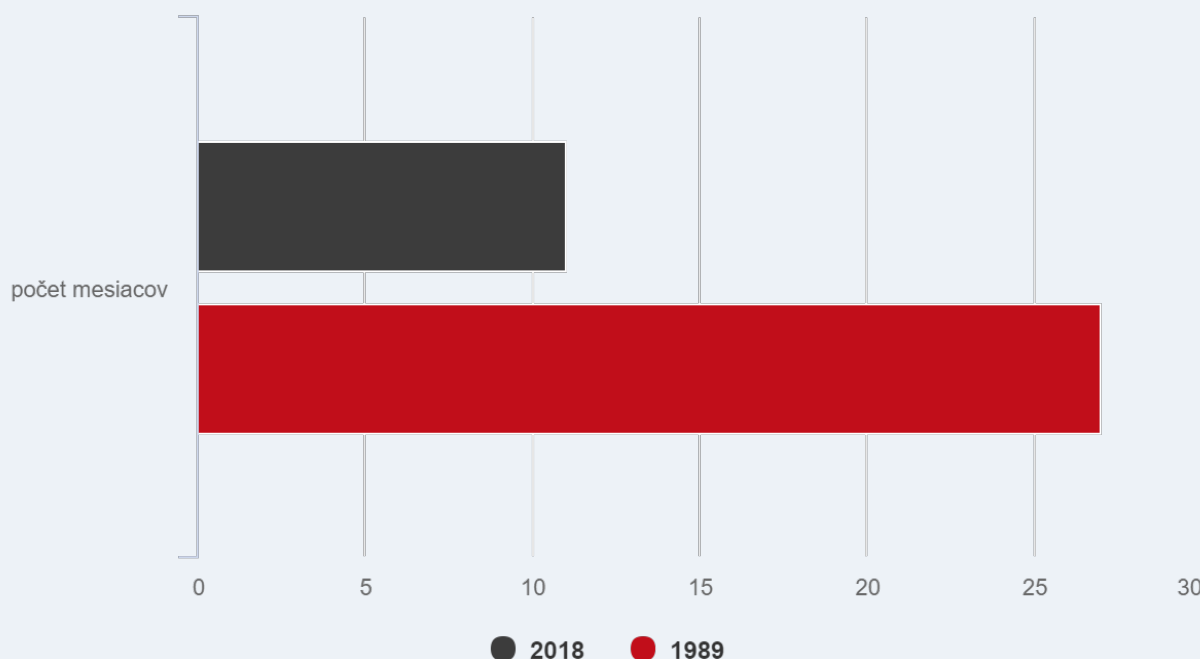
1. Na základe dostupných oficiálnych štatistík je porovnaná cena hladkej múky špeciál v roku 1989 s cenou polohrubej múky výber v roku 2018. Z tohto dôvodu je múka uvedená len orientačne.
2. Výsledky v stĺpci „2018/1989“ zodpovedajú prepočtom nezaokrúhlených údajov za roky 1989 a 2018 z podkladových zdrojov. V tabuľke sú tieto údaje prezentované ako zaokrúhlené.

Zdroj: *Statistická ročenka České a Slovenské federatívni republiky 1991* (1991), s. 255, *Historická štatistická ročenka* (1985), s. 204 – 208, prepočty autorov

Kým v roku 1989 bolo možné z celého priemerného zárobku kúpiť napríklad 68 kg bravčového karé s kosťou alebo 314 kg ryže, v roku 2018 si človek s priemerným platom mohol dovoliť až 215 kg karé (3-násobne viac ako v roku 1989) alebo 791 kg ryže (2,5-násobne viac ako v roku 1989). Dôležitými aspektmi sú pritom tiež bezpečnosť a kvalita potravín, ktoré boli v období socializmu nižšie. Bližšie sa im venujeme v kapitole 2.9 Životné prostredie v centrálne plánovanej ekonomike.

Z porovnania vyplýva, že z **priemerného platu je v súčasnosti možné zakúpiť väčší objem základných potravín (okrem polotučného mlieka či zemiakov), oblečenia (napríklad panskej košele), elektrospotrebičov (napríklad televízora a chladničky), elektriny a zemného plynu, či benzínu ako na konci socializmu. Dostupnejší je dnes napríklad aj osobný automobil** – kým v roku 1989 bolo na škodovku potrebných približne 27 priemerných mesačných plátov, v roku 2018 na jednoduché osobné auto stačilo necelých 11 priemerných plátov (graf 23). Podobne je tomu aj v prípade služieb, napríklad dovolenky, ktorá je dnes v priemere pre ľudí dostupnejšia ako za socializmu (ako to uvádzame v podkapitole 2.5.3).

Počet mesiacov, ktoré potreboval odpracovať zamestnanec s priemernou mzdou na automobil Škoda

Zdroj: Statistická ročenka ČSFR 1991 (1991), s. 255, Historická štatistická ročenka (1985), s. 204 – 208, prepočty autorov

Komentár ku grafu 23: Na základe dostupných oficiálnych štatistík je porovnávaná cena automobilu Škoda Favorit 136 L v roku 1989 s cenou automobilu Škoda Fabia v roku 2018.

Dôležité je pripomenúť, že kým ceny po menovej reforme v roku 1953 klesli na približne polovičnú úroveň, úspory obyvateľov sa znížili výraznejšie: menšie sumy štát občanom zamenil v pomere 1:5, väčšie sumy dokonca s kurzom 1:50. Ceny mnohých tovarov štát navyše počas socializmu z daní skryte dotoval a prostredníctvom umelých administratívne určovaných „cien“ realizoval sociálnu politiku. V roku 1989 sa napríklad liter mlieka vykupoval od prvovýrobcov za 4,81 Kčs, zatiaľ čo v obchodoch sa predával len za 2,10 Kčs.⁴⁶⁶ Okrem toho ľudia nakupovali mnohé tovary a služby v tieňovej ekonomike za vyššie a štatisticky nepodchytené ceny. **Reálna kúpna sila ľudí za socializmu tak bola nižšia a za súčasnosťou zaostávala ešte viac ako ukazujú oficiálne štatistiky.**

Rámcové porovnanie reálnych miezd s vtedajším Západom

Podstatné je taktiež porovnanie životnej úrovne obyvateľov Československa za socializmu so životnou úrovňou ľudí na Západe v tej istej dobe. Príkladom toho je komparácia vývoja miezd očistených o infláciu.

Rast reálnej mzdy vo vyspelých západných krajinách sa pohyboval v rokoch 1970 až 1988 v priemere okolo 2,4 % ročne,⁴⁶⁷ teda celkovo o vyše 45 %. Tak rástli mzdy napríklad aj v Rakúsku, kde hrubá reálna mzda rástla o 2,5 % v priemere za rok a za celé obdobie sa tak zvýšila o vyše 48 %. V socialistickom

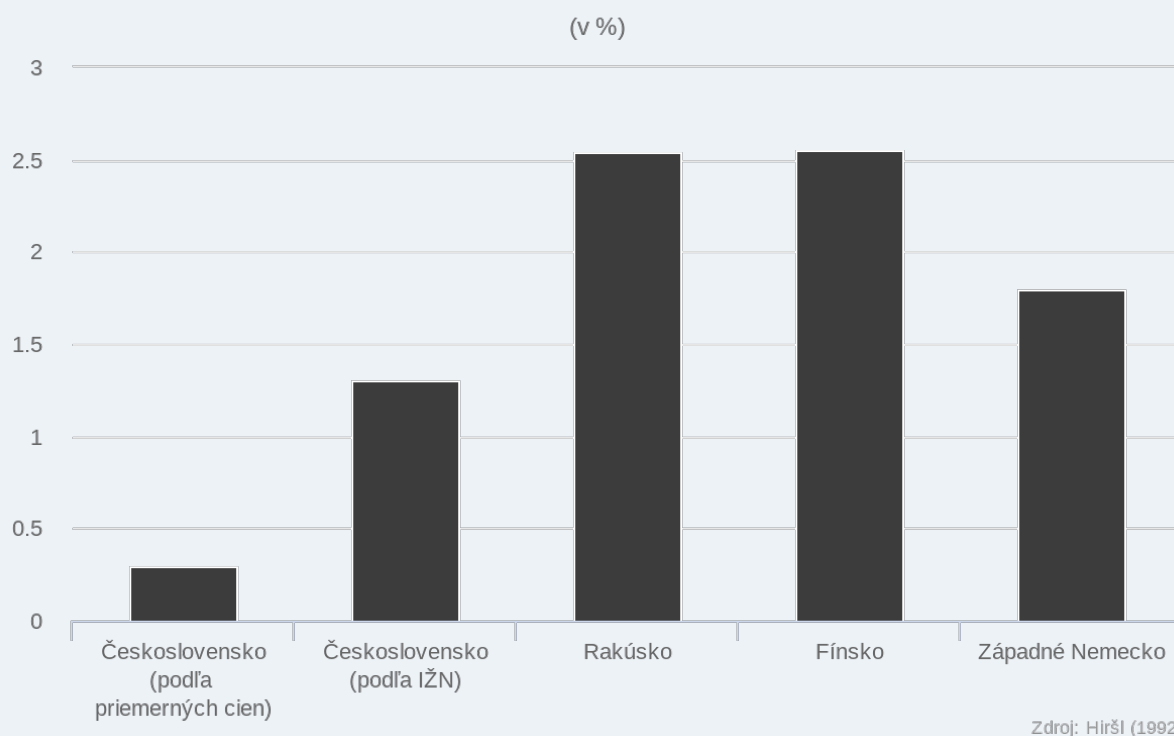
⁴⁶⁶ Kerles (2007).

⁴⁶⁷ Hiršl (1992), s. 37.

Československu v tom čase však podľa indexu životných nákladov rástla v priemere len o 1,3 % ročne (celkovo takmer o 25 percent) a podľa prepočtu oficiálnych priemerných cien dokonca iba o 0,3 % priemerne ročne, teda celkovo iba o necelých 6 %. Porovnanie priemerného ročného rastu reálnych miezd v tomto období v Československu podľa oficiálnych štatistík oproti vybraným západným krajinám ilustruje graf 24.

Graf 24

Priemerný ročný rast reálnej mzdy v rokoch 1970 až 1988

Legenda: IŽN: index životných nákladov

Realita však bola aj v tomto prípade u nás horšia ako ukazuje oficiálna štatistika. Reálnejší pohľad, ktorý zohľadňuje skryté a štatisticky nepodchytené ceny, totiž naznačuje, že reálne mzdy v socialistickom Československu v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch 20. storočia pravdepodobne de facto klesali.⁴⁶⁸

V období socializmu sme tak výrazne zaostávali za vyspelými západnými krajinami s trhovou ekonomikou vo vývoji miezd očistených o infláciu - podľa jej oficiálnych štatistík a ešte viac po zohľadnení vyšších cien v tieňovej ekonomike.

⁴⁶⁸ Híršl v tomto kontexte uviedol, že „po odstránení rôznych administratívnych fikcií (napríklad evidencie pohybu cien priemyselného tovaru pre potreby indexu životných nákladov podľa cenníku generálneho riaditeľstva obchodu) a po zavedení sledovania maloobchodných cien priamo v predajniach vo všetkých okresoch narástol index životných nákladov už v prvom polroku 1990 z 0,5 % na 3,5 %, čo indikuje pokles reálnych príjmov.“ (Híršl, 1992, s. 36).

2.5.2 Vybavenosť statkami dlhodobej spotreby

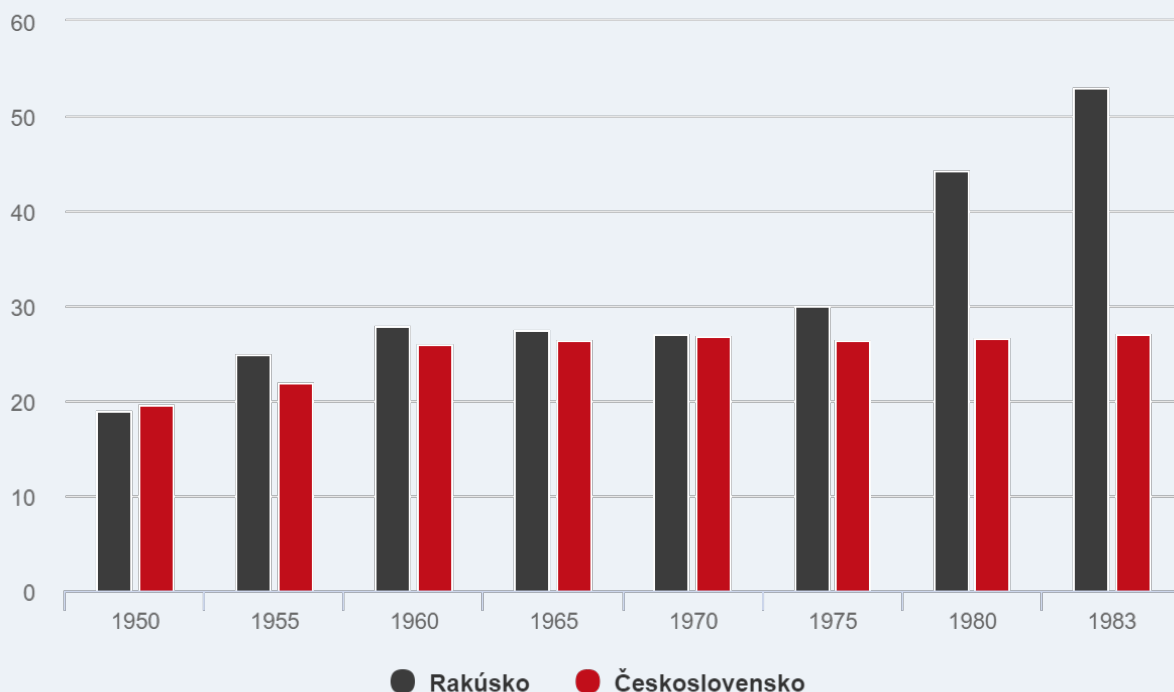
Okrem porovnania miezd, cien a kúpyschopnosti obyvateľov Slovenska v období socializmu so súčasnosťou a vtedajším Západom vypovedá o životnej úrovni v období socializmu aj vybavenosť domácností statkami dlhodobej spotreby, napríklad veľkosťou a vybavenosťou bytov a domov, elektrospotrebičmi či automobilmi.

V šesťdesiatych rokoch 20. storočia mali ľudia k dispozícii v priemere k dispozícii 47 m² obytnej plochy. Veľkosť bytov v rodinných domoch bola samozrejme väčšia ako v bytových domoch. V roku 2017 sa priemerná obytná plocha o polovicu väčšia, pričom nárast sa viac prejavil v raste veľkosti obytnej plochy v bytových domoch, kde narástla takmer o 85 % oproti priemernej veľkosti zo šesťdesiatych rokov. Vybavenosť bytov sa tiež výrazne zlepšila, keď v šesťdesiatych rokoch skoro 80 % bytov nebolo vybavených splachovacím záchodom. V osemdesiatych rokoch to bolo stále 36 % bytov, ktoré nemali splachovací záchod a skoro štvrtina bytov bola bez kúpeľne. Podľa sčítania obyvateľov, domov a bytov z roku 2011 splachovací záchod nemalo len 5 % bytov a bez kúpeľne zostalo 3 % bytov.⁴⁶⁹

V počte rádioprijímačov v prepočte na počet obyvateľov Československo dva roky po komunistickom prevrate Rakúsko ešte predstihovalo. Kým u nás bolo v roku 1950 na 100 obyvateľov 19,5 rádií, v Rakúsku to bolo 19 prijímačov. V priebehu nasledujúcich desaťročí, predovšetkým od sedemdesiatych rokov však počet rádií v rakúskych domácnostiach rástol výrazne rýchlejšie (graf 25) a v roku 1983 bol počet rádií v Rakúsku na obyvateľa oproti Československu takmer dvojnásobný (53 prijímačov oproti 27 na 100 obyvateľov).

Graf 25

Počet rádioprijímačov na 100 obyvateľov

Zdroj: UNESCO (1963), s. 59, UNESCO (1987), s. 73

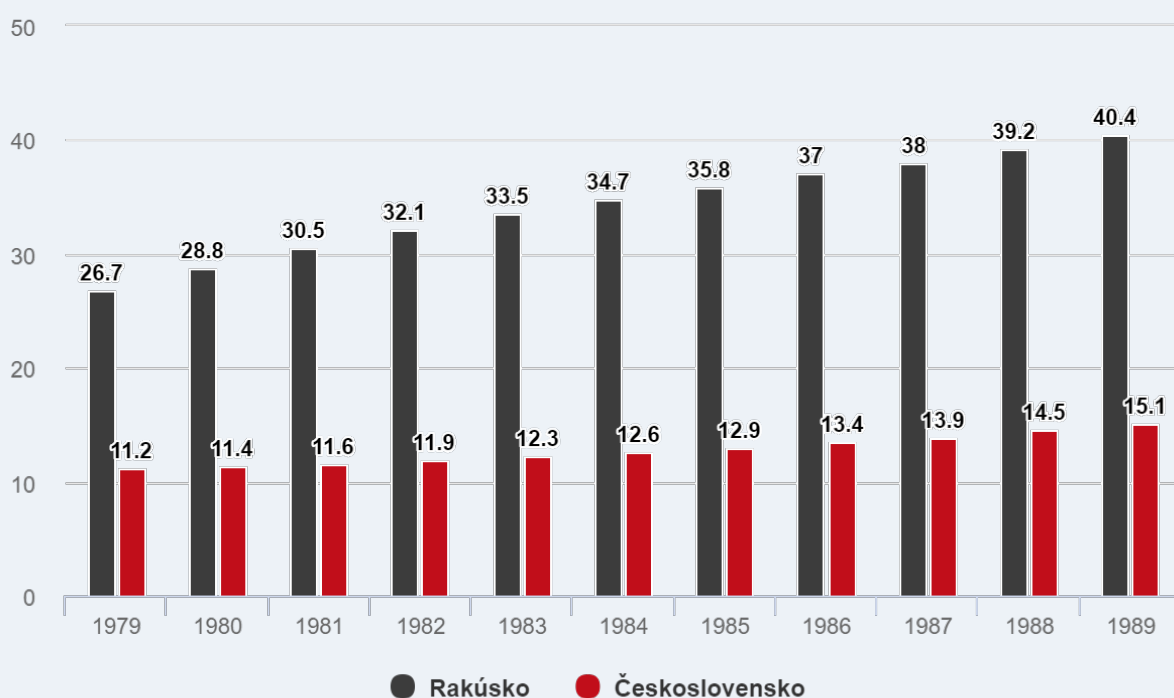
469 Očovský (1989), s. 155 a 162.

Podobný vývoj nastal podľa údajov UNESCO aj v prípade vybavenosti domácností televízormi. V počiatkoch rozvoja televízneho vysielania v roku 1958 bol počet televízorov na 100 obyvateľov viac ako trojnásobne vyšší v Československu ako v Rakúsku (2,4 vs 0,7 televízorov na 100 obyvateľov), no v priebehu nasledujúcich desaťročí sa vybavenosť rakúskych domácností televízormi zlepšovala rýchlejšie. Kým u nás v roku 1983 pripadalo na 100 obyvateľov 28 televízorov, v Rakúsku to bolo 31,1 prijímačov.

Výraznejšie sme zaostávali v počte pripojených telefónov. V socialistickom Československu ich bolo v prepočte na obyvateľa podstatne menej ako v Rakúsku a zároveň pribúdali oveľa pomalšie. Kým u nás sa ich počet nepatrne zvýšil z 11,2 na 100 obyvateľov v roku 1979 na 15,1 na 100 obyvateľov v roku 1989, tak v Rakúsku sa v tom istom čase ich počet zvýšil z 26,7 až na 40,4 na 100 obyvateľov (graf 26).⁴⁷⁰

Graf 26

Počet pripojených telefónov na 100 obyvateľov

Zdroj: World Bank Data (2018)

Z ostatných príkladov môžeme ešte porovnať vybavenosť ľudí osobnými automobilmi. V Československu pripadalo v roku 1989 20 áut na 100 obyvateľov, zatiaľ čo *Economist* evidoval v rokoch 1988 až 1991 v Rakúsku 39 áut na 100 obyvateľov.⁴⁷¹ Kým v Československu ešte v roku 1989 pripadalo na jedno auto až 5 obyvateľov,⁴⁷² tak napríklad v NSR pripadalo v roku 1984 na jedno auto iba 2,4 obyvateľov⁴⁷³.

470 World Development Indicators (2018).

471 Průcha (2009), s. 800, Sutcliffe (2014).

472 Průcha (2009), s. 800.

473 Pogony (1987), s. 2.

2.5.3 Obmedzený sortiment, nízka kvalita a slabá dostupnosť statkov

Porovnanie vybavenosti domácností rôznymi druhmi statkov, ako i porovnanie kúpyschopnosti obyvateľov za socializmu s inými štátmi v tom čase, respektíve so súčasnosťou u nás, je však len jednou stránkou mince. Súčasťou komplexnejšieho pohľadu na životnú úroveň ľudí je aj reálna dostupnosť výrobkov a služieb, ich kvalita či bohatosť sortimentu.

Kvalita našich potravín, spotrebných výrobkov a ďalších tovarov za Západom výrazne zaostávala. Kvalita potravín nepodliehala systematickej kontrole, respektíve o zistených nedostatkoch nebola verejnou informovaná. Problémom pritom boli nielen hygienické pomery výrobných prevádzok, ale aj nebezpečne vysoký obsah ťažkých kovov či dusičnanov v potravinách. Podrobnejšie sa týmto aspektom venujeme v kapitole 2.9 Životné prostredie v centrálne plánovanej ekonomike.

Problém kvality socialistických produktov vystihli napríklad v roku 1967 Goldmann a Kouba, keď upozornili: „Pokiaľ ide o spotrebné tovary, je dosť výpovedná tá skutočnosť, že výrobky pôvodne určené na vývoz na konkurenčné trhy, avšak vývoznou organizáciou kvôli závadám neprevzaté, tvoria v mnohých prípadoch zdroj „výberového“ tovaru pre tuzemského zákazníka“. ⁴⁷⁴ Nižšia kvalita tovarov a služieb u nás ako na Západe, napríklad v susednom Rakúsku, bola realitou prakticky vo všetkých oblastiach.

Ako príklad tohto zaostávania môže poslúžiť analýza vybavenosti československých domácností v sedemdesiatych rokoch 20. storočia, ⁴⁷⁵ ktorá potvrdila nižšiu kvalitu práčok na socialistickom trhu oproti ich výrobkom zo Západu. Jej autorka, Kateřina Machů, v nej napríklad uviedla:

„Nielenže americké automatické práčky boli v päťdesiatych rokoch vzhľadom a funkciami podobné tým, ktoré sa v Československu začali vyrábať s tridsaťročným oneskorením, ale boli rovno skombinované s možnosťou sušenia bielizne v jednom bubne, čo je výtobytok, ktorý sa k českým ženám našiel cestu až o takmer polstoročie neskôr. Pritom u nás v rovnakom čase prali gazdiné v drevenej ručnej práčke“. ⁴⁷⁶

Domácnosti, ktoré v tom čase už mali elektrinu, si mohli v Československu kúpiť napríklad elektrickú práčku Kovosmalt či Perobolt z národného podniku Kovosmalt. Kým prvá z menovaných dokázala na jeden prací cyklus vyprať 2,5 kg suchej bielizne, práčka Perobolt len 1,5 kg, čo bolo trikrát menej ako americká práčka značky Whirlpool v tom istom období. Väčšina domácností však nemala ku kvalitnejším práčkam z dovozu prístup a nedostatok práčok na vnútornom trhu bol problémom vo viacerých socialistických štátoch. ⁴⁷⁷ Navzdory heslám na prvomájových sprievodoch a proklamáciách na zjazdoch komunistickej strany museli ľudia na nové a často poruchové práčky, chladničky či vysávače – ak sa náhodou dostali do obchodov – stáť rady, niekedy aj celú noc. ⁴⁷⁸

Dlhé čakacie doby boli za socializmu realitou aj v prípade osobných automobilov. Od novembra 1962 bol zavedený systém „jednotných poradníkov“ podľa jednotlivých krajov, čím sa zlúčil dovtedajší predaj na poukazy a voľný predaj. Predaj na poukazy zostal zachovaný len sčasti – a to pre nositeľov niektorých štátnych vyznamenaní, teda ľudí lojálnych socialistickému režimu. ⁴⁷⁹

474 Goldmann, Kouba (1967), s. 119.

475 Machů (2013), s. 122.

476 Tamže, s. 125.

477 Tamže, s. 131.

478 Lucová (2019)

479 Svět motorů 13/1968, s. 28.

„Čo však poradovníky neobsahujú a ani obsahovať nemôžu, je dodacia lehota. V tom nie je ani rozdiel oproti poradovníkom žiadateľov o byty – tiež nie je zaručená doba predania, ale len poradie uspokojenia požiadavky,“ písalo sa v dobovom článku⁴⁸⁰ v časopise *Svět motorů* v roku 1968. Čakacia lehota na Škodu 1000 MB bola v roku 1968 zhruba jeden rok a na dodanie akéhokoľvek modelu Fiat alebo iného západného vozidla minimálne šesť rokov.⁴⁸¹

Životnú úroveň ľudí v socializme znižovala aj čoraz častejšia nedostatkovosť a zúžený výber základných spotrebných tovarov. Nedostatkovosť sa v praxi prejavovala ako systémový dôsledok socialistického plánovania a regulovania ekonomiky, osobitne stanovovania maximálnych cien. Aj preto sa pre ekonomiky reálneho socializmu zaužíva pojem Jánosa Kornai *nedostatkové ekonomiky*⁴⁸².

Exotické ovocie, mandarínky, pomaranče, banány boli v obchodoch len občas, zvyčajne vo vianočnom období, no predovšetkým od osemdesiatych rokov sa nedostatok tovarov prehlboval a rozširoval na mnohé, aj bežné, tovary. V obchodoch chýbali nielen autá, bicykle, elektronika, mäso či exotické ovocie, ale napríklad aj jogurty, bavlnená bielizeň, žiarovky, zdravotnícke potreby či dámske hygienické vložky. „Zatiaľ čo režim v *Rudom práve* hlásal o nadpriemerných poľnohospodárskych úrodách a úspešnom plnení päťročnice, ľudia v prázdnych obchodoch hľadali bežné potraviny.⁴⁸³ Po tom, ako v roku 1988 došlo k požiaru v Harmaneckých papierňach, rigidné centrálné riadené hospodárstvo nedokázalo zabezpečiť ani dostatok toaletného papiera, ktorý musel byť dovážaný zo zahraničia.

Zásobovanie dokonca často sprevádzali problémy aj v prípade základných potravín ako chlieb. „Nemuselo ísť iba o obľúbené rekreačné oblasti, kde miestni mali pocit, že ich dovolenkári prišli vyjesť, a naopak turisti zas ten, že starousadlíci ich chcú nechať vyhladovať. Nielen na takých miestach bolo úplne obvyklé, že v obchode odmietli chleba predať tomu, kto si peceň nerezervoval alebo neobjednal.“⁴⁸⁴ Dodávky pečiva z pekárni nezriedka meškali alebo vôbec nedorazili, takže chlieb a ďalšie výrobky na druhý deň úplne chýbali.

Prirodzené trhové sily dopytu a ponuky sa v socialistickej spoločnosti, kde boli potláčané, prejavovali v tieňovej ekonomike. V pokrivenom systéme mali z hľadiska dostupnosti tovarov výhodu tí, ktorí boli priateľmi alebo známymi predávajúceho. Ľudia v mnohých povolaniach, napríklad predavači ovocia a zeleniny, mäsa, stavebných potrieb, ojazdených aut, nábytku či textilu predávali tovar takzvané pod pultom. „To znamenalo, že nedostatkový tovar nevystavili do regálu, ale predávali ho len známym za vyššiu cenu alebo nejakú protislužbu. V krajných prípadoch rôzne manipulovali s mierami a váhami,⁴⁸⁵ teda podvádzali zákazníkov.

Rozdiel medzi kvalitou a šírkou ponuky tovarov u nás a na Západe ilustruje aj príklad predaja prostredníctvom predajní Tuzexu (tuzemského exportu), tzv. podnikov zahraničného obchodu. Tie boli „výkladnou skriňou“ západného kapitalizmu v Československu, do ktorej mohol bežný človek načrieť len vo veľmi obmedzenej miere. V nich boli v limitovanom množstve dostupné tovary, ktoré boli na Západe bežné, ale u nás boli luxusné, napríklad rôzne druhy elektroniky (okrem iných videoprehrávače), hračiek či oblečenia (napríklad riflové nohavice). Ľudia si ich v tuzexoch mohli kúpiť iba za poukážky, tzv. bony (odberné poukazy Tuzexu). Tie mohli oficiálne získať povinnou výmenou za valuty (teda zahraničné hotovostné meny), ktoré nemohli doma držať a ani zameniť za koruny. Valuty mohli nadobudnúť len niektorí - tí, ktorí

480 Tamže.

481 Svět motorů 11/1968, s. 10 – 11.

482 Pozri viac napríklad v Kornai (1980).

483 ČTK (2018).

484 Petrov (2013), s. 41.

485 Drda, Mlejnek, Škoda (2010), s. 32.

pracovali v zahraničí alebo ich dostali od známych v zahraničí. Nedostatkové bony tak ľudia nakupovali aj na čiernom trhu od priekupníkov (vekslákov) za vyšší ako oficiálny kurz 1:1 (napríklad 1:5).

2.5.4 Obmedzené možnosti cestovania a slobody pohybu

Životnú úroveň ľudí za socializmu limitovali aj obmedzené možnosti ich cestovania doma a najmä do zahraničia, osobitne do západných kapitalistických krajín. Vyšťahovať sa na Západ, napríklad do susedného Rakúska, bolo prakticky nemožné.

Socialistický režim pritom oficiálne proklamoval, že vedome rozvíja cestovný ruch ako dôležitú súčasť životnej úrovne. Štátom subvencované dovolenky trávené v prítomnosti kolegov z podniku či rezortu tak mali odrážať „socialistický spôsob života“.⁴⁸⁶ Zabezpečoval napríklad účasť ľudí na domácom cestovnom ruchu formou centrálne riadených výberových rekreácií Revolučného odborového hnutia (ROH), podnikovou a závodnou rekreáciou, rekreáciou určenou príslušníkom špecifických profesijných skupín, rekreáciou detí v pionierskych táboroch, rekreáciou členov rôznych spoločenských organizácií a centrálne pridelovanými liečebnými pobytmi v kúpeľoch.⁴⁸⁷ Komunistická moc sa síce namiesto cestovného ruchu sústreďovala na rozvoj ťažkého priemyslu, centrálnym pridelovaním rôznych rekreačných pobytov a inými selektívnymi „podporami“ z daní vytvárala u ľudí ilúziu dostatku dovolení. Tá u časti z nich pretrváva dodnes.

Realita však potvrdzuje opak, výraznejšie v prípade zahraničných dovolení. **Zahranichná dovolenka je dnes pre občanov podstatne dostupnejšia ako počas socializmu.** Kým na konci osemdesiatych rokov 20. storočia stála napríklad týždenná dovolenka v Bulharsku približne tritisíc Kčs, čo zodpovedalo jednej priemernej mesačnej hrubej mzde, dnes sa dá podstatne luxusnejší týždenný pobyt v Bulharsku zaobstarať za približne 350 eur.⁴⁸⁸ Za priemernú mzdu sa dajú dnes takéto dovolenky zaobstarať dve. Vyvracia to skreslené predstavy časti (najmä starších) ľudí, že za socializmu sa dalo viac cestovať do zahraničia.

Tvrdenie, že dovolenka bola za socializmu dostupná však vyvracia už to, že za socializmu bolo obmedzené a na Západ zamedzované samotné cestovanie. **Podstatným obmedzením životnej úrovne a kvality života ľudí v socialistickom režime bola nesloboda, vrátane neslobody vycestovania a najmä odchodu z neho,** primárne do západných krajín. Ľudia žili ako v klietke. Keď chceli odísť na Západ, tak boli na štátnej hranici zabíjaní (viac v kapitole 1.1 Totalitná povaha režimu a jeho obeť a v prílohe 1).

Režim zároveň vytvoril **značné byrokratické bariéry cestovania ľudí do zahraničia, osobitne zamerané na zamedzenie vycestovania na Západ.** V roku 1948 komunistická moc v Československu uzavrela hranice, pričom zastavila vydávanie pasov a víz. Do roku 1953 nebolo možné cestovať do zahraničia, dokonca ani do komunistických krajín. Organizované zájazdy do komunistických krajín boli povolené až v roku 1956. Zájazdy do západných krajín boli zriedkavé a organizovali ich takmer výhradne pre podniky rezortných ministerstiev. Do roku 1965 platil zákon o cestovných dokladoch, ktorý ustanovoval, že na vydanie cestovného pasu nemá občan právny nárok. Výjazd do zahraničia bol možný len vtedy, ak bola k pasu pre jednotlivú cestu vydaná výjazdová doložka. Keďže československá mena nebola voľne zameniteľná, tak bolo nutné požiadať Štátnu banku československú o pridel devíz, na ktorý nebol právny nárok. O výjazdnú doložku bolo možné žiadať na pasovom oddelení a len s potvrdeným devízovým príslubom.⁴⁸⁹

486 Kopšo (1985), s. 73, Williams a Baláž (2001).

487 Malá (1985), Williams a Baláž (2001).

488 Lysoněk, Mašek, Štický (2009).

489 Rychlík (2007).

Cestovná doložka sa týkala všetkých krajín okrem štátov východného bloku. Proces jej vybavovania bol veľmi zložitý, trval niekoľko týždňov a nastavený tak, že mohol kedykoľvek zabrániť vycestovať „nepohodlným“ ľuďom za hranice, aj keď mali platný pas. Všetci občania okrem poslancov a funkcionárov KSČ a osôb starších ako 60 rokov boli po podaní žiadosti o doložku preverovaní a lustrovaní. Žiadosť o vydanie cestovnej doložky musela byť schválená celým radom rôznych osôb, vrátane zástupcov výboru komunistickej strany na pracovisku, či riaditeľa školy. Vo veľkých podnikoch zaistovalo schválenie žiadosti tzv. oddelenie alebo referát pre zvláštne úlohy, čo bola v podstate rezidentúra ŠtB. Posledný pracovný deň pred cestou bolo zvykom, že pracovníci zvláštnych úloh išli skontrolovať pracovisko dotyčného, či náhodou neobjavia prázdne zásuvky. Ak sa dotyčný človek z cesty do zahraničia nevrátil v stanovenom termíne, zvláštne oddelenie ihneď všetky osobné dokumenty „previnilého“ odovzdávalo Štátnej bezpečnosti na začatie trestného konania pre trestný čin opustenia republiky a najbližší spolupracovníci boli predvolaní na „pohovor“.

Od roku 1970 bolo možné vycestovať bez cestovnej doložky už len do niektorých krajín socialistického tábora, a to do Bulharska, Maďarska, Mongolska, NDR, Poľska, Rumunska a Sovietskeho zväzu. Výjazdne doložky boli zrušené až v decembri 1989.⁴⁹⁰

Okrem cestovnej doložky bol ďalšou byrokratickou prekážkou tzv. devízový príslub. Kto chcel vymeniť koruny za devízy (bezhotovostné zahraničné meny), tomu štátna banka schvaľovala raz ročne pridelenie alebo nepridelenie devízového „príslubu“ raz ročne. Bolo preto zvykom podávať žiadosti už rok dopredu a väčšinou na maximálnu možnú sumu 300 amerických dolárov (nezávisle od krajiny alebo dĺžky pobytu). Bežný občan bez členstva v komunistickej strane, či známostí na ňu v období normalizácie čakal na rozhodnutie aj niekoľko rokov.⁴⁹¹

Devízový príslub nebol častokrát udelený z dôvodu, že banka nemala dostatok devíz alebo preto, že oň požiadal „nepohodlný“ človek (napríklad kritický k režimu alebo náboženský predstaviteľ). Ak dotyčný tento príslub dostal, musel zaplatiť takmer 300-percentnú prirážku „na rozvoj cestovného ruchu“. Vývoz domácej meny, drahých kovov, elektroniky či kožených bünd bolo nutné pri prechode cez hranice zapísať do colného prehlásenia, na ktoré šli ďalšie kolký v hodnote 300 Kčs a doviezť späť domov. Zakázaný bol aj vývoz valút, ktoré občanovi zostali z predchádzajúcej cesty do zahraničia.

Dôsledkom uvedených skutočností bolo aj to, že drvivú väčšinu dovolení za socializmu ľudia realizovali v Československu a zvyšné v zahraničí prevažne v socialistických krajinách. Napríklad v roku 1981 bol iba 5,1 percentný podiel zahraničných dovolení obyvateľov na celkovom objeme dovolení a rekreačných pobytov, pričom priemerná dĺžka pobytov dosiahla len 6,1 prenocovaní a 94,6-percentný podiel ciest smeroval do socialistických krajín.⁴⁹²

Záver

Komunisti po uchopení moci vo februári 1948 obrali ľudí o ich majetky prostredníctvom tzv. znárodňovania a v roku 1953 menovou „reformou“ aj o ich úspory. V Československu, v ktorom už prakticky neexistovala stredná trieda, rástli príjmy ľudí výrazne pomalšie, ako to socialistická propaganda sľubovala. Z hľadiska životnej úrovne sme za vyspelými kapitalistickými krajinami zaostávali čoraz citelnejšie.

490 Hromas (2019).

491 Pavelka (2018).

492 Kopšo (1985), s. 66 – 80.

Porovnanie priemerných cien a miezd z roku 1989 a z roku 2018 dokazuje napriek metodickým obmedzeniam (deformovaných socialistických cien a miezd), že v súčasnosti si môže človek s priemerným zárobkom dovoliť kúpiť väčší objem v prípade väčšiny tovarov a služieb, respektíve na zarobenie prostriedkov na ich nadobudnutie pracuje kratšie ako počas socializmu. Napríklad čas, ktorý musí priemerne zarábajúci človek pracovať na jeden osobný automobil sa skrátil z 27 na 11 mesačných miezd. Reálna kúpna sila ľudí za socializmu však bola ešte nižšia ako uvádzajú oficiálne štatistiky, nielen kvôli regulovaným cenám, ale tiež napríklad z dôvodu vyšších cien statkov v tieňovej ekonomike.

Životná úroveň ľudí bola v socializme limitovaná aj nedostatočnou vybavenosťou statkami dlhodobej spotreby, napríklad veľkosťou a vybavenosťou bytov a domov, elektrospotrebičmi, či automobilmi. Obmedzovala ju aj nízka kvalita tovarov a služieb, ktorá bola podstatne nižšia ako na Západe. Zlyhávanie centrálného plánovania a riadenia ekonomiky s dosahom na životnú úroveň ľudí sa prejavovalo aj chronickým nedostatkom rôznych tovarov. Na niektoré nedostatkové statky, napríklad automobily, existovali poradovníky, ktoré odsudzovali záujemcov o kúpu aj na niekoľkoročné čakanie. Predstava mnohých ľudí, že obchody za socializmu boli plne dostupného a kvalitného tovaru, je od skutočnosti vzdialená. Ľudia si mohli zo svojich príjmov dovoliť menej ako dnes, pričom na mnohé, v tom čase na Západe bežné, tovary museli stáť v rade, dostávali ich na prídel alebo ich v obchodoch hľadali celkom márne.

Okrem toho životnú úroveň za socializmu podkopávali aj obmedzenia týkajúce sa cestovania. Dovolenka v zahraničí bola pre ľudí menej dostupná ako dnes. Režim kládol byrokratické prekážky vycestovať na Západ a priamo zamedzoval ľuďom sa slobodne sa vysťahovať do západných krajín.

Nízku a čoraz viac za Západom zaostávajúcu životnú úroveň ľudí v socializme dokresluje vývoj aj v ďalších ukazovateľoch, ktoré analyzujeme v ostatných kapitolách, napríklad kúpyschopnosť dôchodcov v kapitole 2.6 Sociálna spravodlivosť v praxi, či stredná dĺžka života a zdravotný stav obyvateľov v kapitole 2.7 Zdravie a zdravotníctvo.

Príloha 9: Ceny vybraných tovarov a služieb a priemerná mzda v období socializmu (v Kčs)

	1989	1983	1978	1973	1968	1963	1958	1953	1948	
4,4	2,6	2,6	2,6	2,6	2,6	2,6	2,6	2,8	5	chlieb tmavý žitno-pšeničný (1 kg)
4,2	3,2	3,2	3,2	3,2	3,2	3,2	3,5	5	5,8	pšeničná múka hladká špeciál (1 kg)
10	10	5	5	5	5	5	7,2	28	10	ryža lúpaná (1 kg)
46	46	29	29	29	29	24	24	25	48	hovädzie zadné bez kosti (1 kg)
8	7,5	4	2,1	2,1	2,1	4	4	6	-	benzín normal (1 l)
1,05	1,05	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,8	0,8	4,05	elektrina na svietenie (1 kWh)
1,2	0,75	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,6	3	zemný plyn (1 m ³)
1	1	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	3	poštovné (list)
10	6	6	6	6	6	6	6	6	-	kino širokouhlý formát (1 lístok)
46	46	30	30	30	30	28	28	29,4	50	bravčové karé (1 kg)
30	30	26,5	26,5	26,5	26,5	26,5	26,5	26,5	77	kura (1 kg)
40	40	40	40	40	40	38	42	44	80	maslo (125 g)
240	240	240	160	160	160	180	190	300	115	káva zrnková pražená (1 kg)
190	170	170	170	170	170	170	180	200	200	čaj (1 kg)
130	130	130	90	90	90	120	120	200	80	čokoláda (1 kg)
2,5	1,7	1,7	1,7	1,7	1,7	1,4	1,4	2	3,2	pivo flaškové 10 st. (0,5 l)
23	19	19	19	19	19	19	19	30	52	syr Eidamská tehla 30 %/45 % (1 kg)
-	0,2	0,2	0,2	0,2	0,16	0,16	0,16	0,18	0,7	cigarety Partizánka (1 kus)
156	149	103	77	77	68	40	39	64	178	košela pánska bavlnená (1 kus)
352	370	256	190	190	148	90	156	168	-	celoročná obuv dámska (1 pár)
3560	3560	4920	2800	2800	3300	2880	2755	2900	-	elektrický šporák trojplatinový (1 kus)
3100	3030	2450	2450	2450	1450	1640	1640	2900	-	elektrická práčka (1 kus)
4280	4500	4200	4100	4100	3950	-	-	4000	-	televízor (1 kus)
84600	53300	56000	45000	45000	45600	39500	28500	50000	-	auto Škoda (1 kus)
3 142	2745	2483	2133	2133	1733	1375	1262	1036	764	priemerná mzda

Zdroj: Historická štatistická ročenka (1985), s. 204 – 208, Štatistická ročenka České a Slovenské federatívnej republiky 1991 (1991), s. 255

Literatúra

- Brož, J. (2013), Měnová reforma nebude, lhal před 60 lety Zápotocký, *MF DNES* 26.5.2013. Dostupné online: https://ekonomika.idnes.cz/60-let-od-menove-reformy-07o-/ekonomika.aspx?c=A130526_195714_ekonomika_neh.
- ČTK (2018), Nedostatek toaletního papíru ukázal krizi centrálního plánování. Největší bylo po požáru papíru v roce 1998, *iROZHLAS*, 18.3.2018. Dostupné online: https://www.irozhlas.cz/veda-technologie/historie/nedostatek-toaletni-papir-socialismus-komunismus-centralni-planovani_1806181830_jgr.
- Derco, M., Kotlaba, M. (1977), *Mzda v ČSSR*, Praha : Práce.
- Drda, A., Mlejnek, S., Škoda, S. (2010), *Mýty o socialistických časech*, Praha : Člověk v tísni.
- FOCUS (2018), Prieskum verejnej mienky. Závěrečná správa z prieskumu verejnej mienky. Dostupné online: <http://www.konzervativizmus.sk/article.php?6198>.
- Gális, T. (2013), Krádež storočia. Komunisti obrali ľudí menovou reformou o celoživotné úspory, *SME* 31. máj 2013. Dostupné online: <https://ekonomika.sme.sk/c/6820949/kradez-storocia-komunisti-obrali-ludi-menovou-reformou-o-celozivotne-uspory.html>.
- Goldmann, J., Kouba, K. (1967), *Hospodářský růst v ČSSR*, Praha : Academia, nakladatelství Československé akademie věd.
- Gonda, P., Morvaj, K. (2002), *Ekonomika Slovenska v transformácii*, In: *Konzervatívne pohľady jar-leto 2002*, Bratislava : Konzervatívny inštitút M. R. Štefánika.
- Hiršl, M. (1992), *Analýza štruktúry chudobného obyvateľstva v Československu v roku 1988*, Bratislava : VÚPSV, s. 36-37.
- Hromas, Z., *Cestování v časech socialismu*, totalita.cz. Dostupné online: http://www.totalita.cz/vzp/vzp_0003.php [cit. 28.11.2019].
- Kerles, M. (2007), Maslo za sedmdesát. Jako za socialismu, *Lidovky*. Dostupné online: https://www.lidovky.cz/byznys/moje-penize/maslo-za-sedmdesat-jako-za-socialismu.A071103_112834_ln_ekonomika_vvr.
- Kleer, J. (1994), Theory of Coercion: The Cornerstone of Socialist Economies' Analysis, In: *The System of Centrally Planned Economies in Central-Eastern and South-Eastern Europe after World War I and the Causes of its Decay*, Praha : University of Economics.
- Kolektív autorov (1975), *Sociální jistoty v ČSSR*, Praha : Práca.
- Kornai, J. (1980), *Economics of Shortage*, Amsterdam : North Holland Press.
- Kopšo, E. (1985), Cestovný ruch a socialistický spôsob života, In: Kopšo, E. et al., *Ekonomika cestovného ruchu*, Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 66-80.
- Lucová, M. (2019), Kolorit socialistických domácností? Pračky tančily po bytě, vysavače okouzlovaly. *Deník.cz*. Dostupné online: <https://www.denik.cz/listopad-89-kazdodenni-zivot/tak-jde-cas-cim-jste-mixovali-za-sociku-20191007.html>.

- Lysoněk, T., Mašek, T., Štický, J. (2009), Deset mýtů a polopравd o životě v socialistickém Československu, iDNES.cz. Dostupné online: https://www.idnes.cz/ekonomika/domaci/myty-o-zivote-v-socialismu.A091108_205138_ekonomika_mmb
- Machů, K. (2013), Analýza vybavenosti československých domácností v sedmdesátých letech 20. století, In: Szobi, P. a kol.: *Vliv politických systémů na vývoj střeoevropských ekonomik po roce 1945*, Praha : Vysoká škola ekonomická.
- Očovský, Š. (1989), *Domy, byty, bývanie*, Bratislava : Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, s. 155, 162.
- Pavelka, L. (2018), Jubileum jednej diktatúry, PRAVDA. Dostupné online: <https://nazory.pravda.sk/dnes-pise/clanok/459095-jubileum-jednej-diktatury/>
- Petrov, M. (2013), *Co bylo (a nebylo) za reálneho socialismu*. Brno : Jota.
- Průcha, V. a kol. (2009), *Hospodárske a sociálne dejiny Československa 1918-1989*, druhý díl 1945 – 1989. Brno : Nakladatelství Doplněk.
- Rychlík, J. (2007), *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu: Pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848 – 1989*, Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- Salzmann R. (2003), Vzpomínka Plzeňáka na měnovou reformu z roku 1953, In: Loužek M. a kol.: *1953. 50 let od smrti Stalina. 50 od měnové reformy*, Sborník textů č. 26/2003, Praha : Centrum pro ekonomiku a politiku.
- Sutcliffe, A. (2014), *An Economic and Social History of Western Europe since 1945*, London : Routledge.
- Svět motorů* 13/1968, K otázce pořadníků, s. 28.
- Svět motorů* 11/1968, Ministerstvo těžkého průmyslu odpovídá, s. 10 – 11.
- Šimek, R. (2018), Měnová reforma (30. květen 1953), Výlety do minulosti, *Seznam.cz*. Dostupné online: <https://www.stream.cz/vylety-do-minulosti/10025447-menova-reforma-30-kveten-1953>.
- Vencovský F. (2003), Tři měnové reformy pro jednu generaci, In: Loužek M. a kol.: *1953. 50 let od smrti Stalina. 50 let od měnové reformy*, Sborník textů č. 26/2003, Praha : Centrum pro ekonomiku a politiku.
- Walterskirchen, E. (1979), Die Entwicklung der Lohnunterschiede in Osterreich, In: Monatsberichte 1/1979. Online: https://www.wifo.ac.at/bibliothek/archiv/MOBE/1979Heft01_009_022.pdf.
- Williams, A. M., Baláž, V. (2001), From collective provision to commodification of tourism?, *Annals of Tourism Research*, Vol. 28, No. 1, s. 27-49.
- **
- Česká národní banka – Historie: Kursovní lístek (1987), Fotogalerie menová politika, Kapitola 8, dostupné online: https://www.historie.cnb.cz/cs/fotogalerie_menova_politika/kapitola_ii_8/kapitola_ii_8_3/fotoalbum/ii_8_3_kurzovni_listek_sbcs.jpg
- Eurostat (2018), „File: Electricity prices, Second semester of 2015-2017“. Dostupné online: <http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index>.

[php?title=File:Electricity_prices,_Second_semester_of_2015-2017_\(EUR_per_kWh\).png](#)

Historická štatistická ročenka ČSSR (1985). Hlavný redaktor Jaroslav Jelínek. – 1. vyd. – Praha, Bratislava : ALFA, Nakladatelství technické literatury, Federálny štatistický úrad.

Ministerstvo pôdohospodárstva a rozvoja vidieka SR (2017), „Vývoj priemerných spotrebiteľských cien vybraných potravín na Slovensku za obdobie január až máj 2017“. Dostupné online: www.mpsr.sk/index.php?navID=882&navID2=882&SID=111&id=11813.

Štatistická ročenka České a Slovenské federatívnej republiky 1991 (1991), Praha : Federální štatistický úrad.

Štatistický úrad SR (2018), „Priemerné ceny pohonných látok (ročné údaje)“. Dostupné online: http://datacube.statistics.sk/#!/view/sk/VBD_SLOVSTAT/sp2039rs/Priemern%C3%A9%20ceny%20pohonn%C3%BDch%20l%C3%A1tok%20v%20SR%20-%20ro%C4%8Dn%C3%A9%20%20BA%20daje%20%5Bsp2039rs%5D

UNESCO (1987), „Latest statistics on radio and television broadcasting“, Paríž: Division of Statistics on Culture and Communication, Office of Statistics, UNESCO. Dostupné online: <http://unesdoc.unesco.org/images/0007/000749/074953eb.pdf>

UNESCO (1963), „Statistics on radio and television 1950-1960“, Paríž: United Nations Educational and Cultural Organization. Dostupné online: <http://unesdoc.unesco.org/images/0003/000337/033739eo.pdf>

World Bank Data (2018), „Fixed telephone subscriptions (per 100 people)“. Dostupné online: data.worldbank.org/indicator/IT.MLT.MAIN.P2.

Foto: Juraj Bartoš

2.6 SOCIÁLNA SPRAVODLIVOSŤ V PRAXI

✧ Jakub Šimek ✧ Peter Gonda

Úvod

Positívne predstavy o životnej úrovni obyvateľov v socializme si nemalá časť dnešnej populácie spája aj s tým, že predchádzajúci režim bol sociálne spravodlivý, a to sociálne spravodlivejší ako ten súčasný. Podľa prieskumu verejnej mienky agentúry FOCUS z apríla 2018 si až 68,7 % ľudí na Slovensku myslí, že socializmus bol sociálne spravodlivejší systém ako je ten dnešný, pretože neexistovali veľké príjmové rozdiely medzi ľuďmi, ako je tomu dnes.⁴⁹³

Respondenti v tomto prieskume zároveň považovali ako druhú najväčšiu vymoženosť socializmu sociálne istoty. Tie mnohí ľudia očakávajú od vlády aj dnes. A politici im takéto „istoty“ radi sľubujú a z ich peňazí si ich tak „kupujú“. Príkladom je poskytovanie tzv. sociálnych balíčkov. S tým súvisí v socializme rozšírená a dodnes akceptovaná predstava ľudí o možnosti získavania tovarov alebo služieb „zadarmo“ a o primárnej zodpovednosti štátu za ich finančné zabezpečenie.

Vo významnej miere dnes zaznievajú hlasy aj o tom, že dôchodcovia boli na tom v socializme finančne lepšie ako v súčasnosti a chudoba v predchádzajúcom režime neexistovala. Tá aj bola väčšinu obdobia socializmu tabuizovanou témou. V sociálne spravodlivej spoločnosti sa totiž vôbec nemala vyskytovať. Jedným z cieľov socializmu bolo práve odstránenie existenčných neistôt a chudoby zo života pracujúcich. Koncom obdobia socializmu sa podľa vtedajších platných zákonov nemal nijaký občan nachádzať pod existenčným minimom.

Komunistická strana v čase budovania reálneho socializmu deklarovala sociálnu spravodlivosť a rovnosť ako nosné zámery, ktoré podľa nej socialistický systém aj naplňal. S tým súvisela vyše štyridsaťročná snaha o pretvorenie človeka a konštruovanie jeho novej identity od jednotlivca ku kolektívu. Intenzívne šírená socialistická ideológia zanechala dodnes zakorenené dôsledky. Prejavom sú okrem iného výsledky

493 FOCUS (2018)

spomínaného prieskumu verejnej mienky, závišť a podozrievanie voči individuálnemu úspechu, osobitne podnikateľskému.

Realita „sociálne spravodlivej spoločnosti“ pritom bola iná ako komunistickou stranou deklarované ciele a výsledky a tiež iná ako spomenuté predstavy časti dnešnej populácie o socialistickej spoločnosti.

2.6.1 Štát namiesto osobnej zodpovednosti

Východiskom identifikovania socialistickej reality v tejto oblasti je odpoveď na otázku, ako sa vládnci komunisti snažili naplniť konštrukt „sociálnej spravodlivosti“, ktorý nestojí ako skutočná spravodlivosť na individuálnej zodpovednosti a negatívnych bariérach pre udržanie slobodnej spoločnosti, ale na kolektívnom princípe privilegovaných a „vinníkov“.⁴⁹⁴ Predpokladom budovania „sociálne spravodlivej“ spoločnosti v praxi bolo, že nimi riadený štát prevzal kontrolu nielen nad hospodárstvom a ekonomickými aktivitami ľudí, ale aj nad ich finančným zabezpečením, čím obmedzil a v značnej miere nahradil a vytlačil ich osobnú zodpovednosť.

Komunistická štátostrana zároveň využívala hospodárstvo na sociálne účely. Snažila sa vyvolávať ilúziu finančného dostatku. V neefektívne fungujúcej ekonomike s absurdne vysokým zdanením sa presúvali zdroje v prospech udržania určitej oficiálne proklamovanej životnej úrovne. Vznikali tým manká v iných oblastiach, napríklad v technológiách a infraštruktúre.⁴⁹⁵

Ilúziu finančného dostatku živila komunistická moc v ľuďoch aj pomocou cenovej politiky, deformujúcej ceny. Prostredníctvom dotovaných cien a cenovej regulácie si ľudia mohli kupovať mnohé tovary lacnejšie ako by boli ich reálne ceny na trhu a i za nižšie ceny ako boli ich výrobné náklady. Mnohí ľudia si však dostatočne neuvedomovali, že všetky tieto náklady platili cez dane, či technologickým zaostávaním a nedostatkom. Navyše, predstavy o nižších cenách za socializmu vo vzťahu k príjmom oproti súčasnosti sa v prípade väčšiny tovarov a služieb ukázali ako mýtus, ako vyplynulo z výsledkov porovnania, ktoré prezentujeme v predchádzajúcej kapitole.

494 Snaha o „sociálnu spravodlivosť“ sa podľa nás, odvolávajúc sa na Friedricha Hayeka (Hayek, 1973), opiera o prístupy, ktoré podkopávajú základy dnešnej civilizovanej spoločnosti: konštruktivistický racionalizmus vedome ju organizovať a oživovanie inštinktov ako solidarita a altruizmus so skupinovým rozhodovaním, predpokladajúc spoločné ciele spoločnosti. Zároveň protirečí spravodlivosti. Tá stojí na univerzálnom pravidle nepoškodzovať ostatných na živote, slobode, vlastníctve, či dohodách. Podstata (ne)spravodlivosti je spojená s činmi a konaním jednotlivcov (ktorí sa zámerne pričínili o výsledok) a pravidlami, ktoré k nemu vedú, nie so stavom vecí alebo nezamýšľaným dôsledkom činnosti mnohých ľudí (akým je napríklad trh). Naopak, „sociálna spravodlivosť“ stojí na kolektívnom princípe, ilúzii spoločných cieľov spoločnosti, pričom dáva nároky niekomu, kto nebol predtým nespravodlivo o nič ukrátený z násilím získaných peňazí od niekoho iného. Prináša selektívnu podporu niektorých skupín na úkor iných a obmedzuje vlastníctvo a slobody ľudí. Snaha o „sociálnu spravodlivosť“ rozvracia civilizovanú spoločnosť, ktorá úspešne funguje vďaka spontánnej koordinácii a spolupráci ľudí a negatívnych univerzálnych pravidiel týkajúcich sa života, slobody, vlastníctva, zmluvnosti a spravodlivosti. (Gonda, 2019) Kritický pohľad na podstatu „sociálnej spravodlivosti“ opierame o argumenty viacerých autorov, ktorí skúmali tento koncept, primárne Friedricha Hayeka, rozpracované najmä v jeho dielach *Právo, zákonodárstvo a sloboda* (Hayek, 1973) a *Osudná domýšľivosť: Omyly socializmu* (Hayek, 1995), ale aj Roberta Nozicka napríklad v jeho knihe *Anarchy, State, and Utopia* (Nozick, 1974) a Anthony de Jasaya a Hardyho Bouillona (ktorí mali v Bratislave prednášky na súvisiace témy: Anthony de Jasay „Rovnosť ako politické náboženstvo“ a Hardy Bouillon „Prečo je sociálna spravodlivosť nespravodlivá“). Argumenty týchto autorov sa kriticky stavajú k teórii sociálnej spravodlivosti Johna Rawlsa, ktorá sa opiera o „spoločenskú zmluvu“, rozpracovanú v jeho knihe *A Theory of Justice* (Rawls, 1971). Na adresu tohto konceptu reagoval napríklad profesor Bouillon, že „...spoločenská zmluva je len fiktívny kontraktom. A fiktívne kontrakty nie sú žiadnymi kontraktmi.“ (Krivošík, 2013). Keďže text kapitoly (ako aj celej publikácie) je zameraný na realitu socializmu, tak teoretickým súvislostiam, týkajúcich sa napríklad konceptu „sociálnej spravodlivosti“, v ňom nie je venovaná bližšia pozornosť.

495 Gonda, Morvay (2002).

Prostredníctvom týchto a ďalších politík, spolu s poskytovaním mnohých tovarov a služieb údajne zadarmo, **socialistické vlády vybudovali v ľuďoch kultúru závislosti a mentalitu nárokovateľnosti**. Poskytovaním nezanedbateľného množstva tovarov a služieb bez priamej odplaty sa potláčala osobná zodpovednosť ľudí, klesala ekonomická aktivita a schopnosť inovovať.

Tieto deformácie pretrvávajú v určitej miere a podobe aj v myslení a konaní ľudí v súčasnosti. Vlády ich napríklad podporujú „rozdávaním darčiekov“ prostredníctvom tzv. sociálnych balíčkov. Aj v ich prípade však platí, že ide o prerozdeľovanie vynútením získaných finančných zdrojov daňovníkov.

2.6.2 Násilná nivelizácia a umelé majetkové nerovnosti

Tlak na nivelizáciu príjmov a majetkov

Socialistický režim pod zámenkou sociálnej spravodlivosti a rovnosti vo výsledkoch násilne centrálnymi zásahmi nivelizoval príjmy a majetky ľudí. Cieľom bolo vytvoriť masu zamestnancov závislých od štátu, bez vlastníctva výrobných prostriedkov, ale pritom nie chudobných. Komunistická strana to uskutočňovala na jednej strane spomenutým administratívnym udržiavaním životnej úrovne na základnej úrovni, hoci na úkor budúcnosti, a na druhej strane zlikvidovaním stredných a bohatších vrstiev a systematickou likvidáciou kapitalistických prvkov spoločnosti. Životná úroveň obyvateľov čoraz viac zaostávala za vyspelými západnými krajinami a bola podstatne nižšia ako je dnes (ako sme to prezentovali v predchádzajúcich kapitolách).

Znárodňovaním, kolektivizáciou a menovou reformou z roku 1953 komunisti ukradli ľuďom majetky, čím sa začal proces likvidácie bohatších a stredných vrstiev. Sprewádzal ho a ďalej pokračoval proces likvidácie stredných stavov v podobe priamych a nepriamych tlakov na ukončenie činnosti živností a iných drobných podnikaní. Znakom násilnej prestavby vlastníckych a pracovných vzťahov bola likvidácia súkromných podnikov kapitalistov a malovýrobcov. Zlikvidované pritom boli nielen vrstvy veľkopodnikateľov, živnostníkov a roľníkov, ale aj dôležité podmienky pôsobenia inteligencie (ako sloboda prejavu a tvorby, či nezávislosť) a v dôsledku represíí jej viacerí predstavitelia (ktorí sa tak oficiálne nemohli venovať intelektuálnej práci).

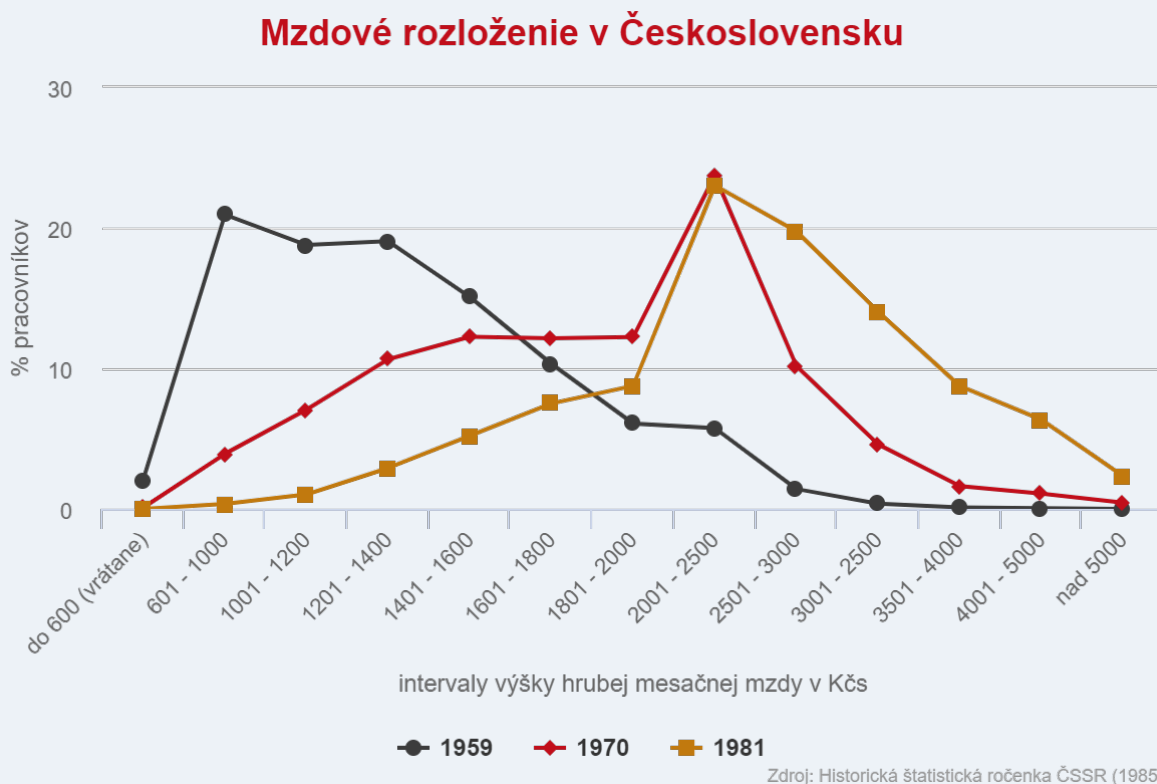
Štátna moc od začiatku svojho pôsobenia u nás pristupovala rôzne a so zámerným znevýhodnením voči malým podnikateľom. Týkalo sa to viacerých oblastí, napríklad sociálnej politiky a v rámci nej napríklad prídavkov na deti. Režim ich pre vybrané skupiny družstevných roľníkov zaviedol až od roku 1963 a od roku 1968 aj pre zvyšok samostatne zárobkovo činných osôb, ktoré ešte ostali po všetkých nátlakových akciách komunistických vlád. Rôzne formy postupne zatlačovaného a de facto likvidovaného podnikania boli v tom čase znevýhodňované aj v prípade zabezpečenia občanov počas choroby, kedy boli znova zo skupiny pracujúcich vyradené samostatne hospodáriace osoby a na začiatku aj družstevní roľníci.⁴⁹⁶

Na druhej strane, zákon o národnom poistení, prijatý po februári 1948, mal pokryť všetky riziká a všetkých občanov. Poistenie malo byť financované poistencami, zamestnávateľmi aj štátom. Onedlho však bolo zlúčené s daňou zo mzdy a stalo sa nezreteľným. Tým sa tiež rozšíril mýtus o bezplatnosti mnohých služieb poskytovaných štátom.

496 Džambazovič (2006), s. 50.

Ďalšou otázkou je, do akej miery boli príjmy obyvateľstva socialistického Československa nivelizované. To, že každý zarábalo rovnako, dnes tvrdí významná časť obyvateľov, najmä staršia generácia. Aj oficiálne údaje však poukazujú na nezanedbateľné príjmové rozdiely v socialistickom Československu. Graf 27 napríklad ilustruje, že v roku 1959 dosahovali najčastejšie ľudia mzdy v intervale od 600 do 1400 Kčs (korún československých) mesačne. V tomto intervale najnižších príjmov sa v tom čase nachádzalo vyše 70 % pracovníkov, pričom najvyššie zarábajúce skupiny dostávali 3,5 krát vyššie mzdy ako týchto 70 % pracovníkov.

Graf 27

V oficiálnych štatistikách nevidieť hornú hranicu príjmov, čo implikuje skupinu ľudí, ktorých príjmy mohli byť podobne neohraničené, ako sú dnes. V spoločnosti sa teda nenachádzala výraznejšia stredne zarábajúca vrstva obyvateľstva. Naopak, najširšie skupiny obyvateľov boli najnižšie ohodnotené v rámci celkovej distribúcie príjmov.

Graf 27 dokumentuje i to, že početné nízkopríjmové skupiny ľudí sa postupom času začali pomaly presúvať do stredu príjmovej distribúcie. Príjmové rozloženie sa teda začalo viac podobať pyramídovému rozloženiu, kde zostali nízkopríjmové skupiny obyvateľstva, ktoré sa zmenšovali a pribúdali vyššie zarábajúce skupiny. Opäť sa tak začala vytvárať stredná vrstva obyvateľstva.

Sľubne vyzerajúci vývoj v príjmovej oblasti však pri ďalšom skúmaní stráca svoj lesk. Jiří Večerník (1992)⁴⁹⁷ napríklad upozorňuje na nasledovné nevidované zmeny v mzdovej pozícii rôznych kategórií pracovníkov:

1. Vrchol vekovej krivky miezd sa posúval k vyššiemu veku – pozícia mladých pracovníkov sa relatívne zhoršovala a naproti tomu sa zvyhodňovala pozícia pracovníkov až tesne k pred dôchodkovému veku.

497 Večerník (1992), s. 666 - 684.

2. Dlhodobu sa posilňovala pozícia výrobných odvetví pred nevýrobnými. Mzdy stúpali v priemysle a stavebníctve a klesali v oblasti služieb.
3. V rovnakom duchu tiež klesla pozícia vysokoškolsky vzdelaných pracovníkov a zmenšovali sa rozdiely medzi jednotlivými stupňami vzdelania. Z prvých oficiálnych informácií o mzdách podľa vzdelania z roku 1968 zo sektora priemyslu a stavebníctva vyplynulo, že celoživotné zárobky vysokoškolsky vzdelaných pracovníkov nedosahovali úroveň stredoškolsky vzdelaných.

Umelo vyvolávané príjmové a majetkové rozdiely

Hoci spoločnosť mala byť príjmovo a majetkovo nivelizovaná, nachádzali sa v nej „rovní a rovnejší“. Komunistický režim postupne umelo vytvoril privilegované skupiny poberajúce výhody a oproti tomu určil príjmovo a majetkovo postihované skupiny.

Medzi vyvolené skupiny predchádzajúceho režimu patrili funkcionári KSC a iní príslušníci jej nomenklatúry (riaditelia podnikov, námestníci,..), zamestnanci ministerstiev, vojaci, policajti, baníci, či lojálni umelci (popoví speváci, herci,..).

Za pracujúcich sa z definície považovali len pracovníci socialistického sektora, čo vylučovalo určité skupiny z ich právnych nárokov na sociálne dávky. Sociálne príjmy sa pridelovali podľa rôznych pravidiel najmä v oblasti populačnej politiky, dôchodkového a nemocenského zabezpečenia. Týkalo sa to aj spomínaných prídavkov na deti poskytovaných len vybraným občanom zamestnaných v štátnych podnikoch.⁴⁹⁸

Komunistický režim sa rozhodol vytvoriť vlastnú inteligenciu hlavne z robotníckej triedy. Nová inteligencia prešla do funkcií hospodárskych a technických pracovníkov, do administratívy a štátneho aparátu, verejných a politických organizácií, do armády. Táto nová inteligencia tvorila na začiatku štvrtinu všetkej inteligencie, pričom obsadila väčšinu vedúcich pozícií v mocenskom a riadiacom aparáte.⁴⁹⁹ V kontexte militarizácie sa stali zvýhodňovaní aj vojaci, ako aj zamestnanci v zbrojárskom priemysle. Príprava na vojenský konflikt umocnila pozíciu armády v politickom živote štátu a jej vedenie sa stalo privilegovanou vrstvou.⁵⁰⁰

Ľudia zamestnaní v privilegovaných profesiách, či zamestnaniach mali v socializme oproti ostatným nadpriemerné mzdy. Napríklad krajský tajomník KSC mal v roku 1989 priemernú mzdu 10 tisíc Kčs (vyše trojnásobok priemernej mzdy) a nezdanielné náhrady 3 až 5 tisíc Kčs, respektíve generálny tajomník ÚV KSC zarábala v tom roku 18 tisíc Kčs v hrubom (takmer šesťnásobok priemernej mzdy) a 8 tisíc Kčs v nezdanielných náhradách.⁵⁰¹

Práca nebola hodnotená podľa trhových princípov, ale podľa preferencií štátostrany. Tá podporovala skôr lojálnych ľudí a manuálna práca bola zvýhodňovaná pred intelektuálnou.

Komunistický režim zároveň príjmovo a inak obmedzoval nielen tých, ktorí chceli v akýchkoľvek formách podnikáť, ale aj tých, čo vyjadrili názor, nekorešpondujúci s líniou komunistickej strany. Títo ľudia boli postihovaní formou nanúteného zamestnania za nižšiu a nekvalifikovanú prácu (kurič a podobne), v horšom prípade na práce v zdraví škodlivých uránových baniach v Jáchymove. Obmedzenia mali teda aj formu dlhodobého znevýhodnenia v príjmovej a majetkovej oblasti. Perzekúcie sa neraz týkali aj rodinných príslušníkov. Problémy (obmedzenia v zamestnaní, štúdiu na vysokej škole a iné) mali tiež tí, ktorých príbuzný ušiel zo „socialistického raja“ na Západ.

498 Tamže.

499 Kaplan (1991), s. 130.

500 Kaplan (1991), s. 10-12.

501 Drda, Mlejnek, Škoda (2010), s. 74.

Príjmové a majetkové rozdiely v socializme boli pritom väčšie ako ukazujú oficiálne štatistiky. Skryté boli napríklad za múrmi straníckych sanatórií a hotelov, špecializovaných obchodov a iných neoficiálnych výhod „komunistických feudálov“ (ako napríklad socialistického „kráľa“ Oravy Stanislava Babinského)⁵⁰².

Napríklad Jiří Večerník (1995)⁵⁰³ poukázal na nasledovné nerovnosti, ktoré viedli k väčšej diferenciacii než vykazoval oficiálny systém a teda sa nedajú štatisticky identifikovať:

- „naturálne“ príjmy. Keďže výdavky na potraviny tvorili podstatnú položku rozpočtu domácností, akákoľvek úspora v tejto oblasti znamenala výhodu a zvyšovala životnú úroveň rodiny.
- neformálna ekonomika. Obmedzením sektoru služieb sa tieto stali nedostatkovými. Týmto sa vytvoril na čiernom trhu dopyt po remeselnej práci, spotrebnom tovare, služieb v sociálnom sektore, v zdravotníctve či v školstve.
- stranícke privilégia. Vyšší stranícki činitelia získavali zvláštne odmeny vo forme privilégií, ako bol napríklad bezplatný alebo lacný tovar, či tovar nedostupný pre bežného občana (vrátane špeciálnych obchodov, zdravotníckych služieb a rekreačných oblastí), čo zvyšovalo ich kúpnu silu.

Počas obdobia socializmu pôsobil tlak na nivelizáciu a spriemerovanie príjmov a majetkov ľudí. Režim likvidoval bohatšie a stredné vrstvy obyvateľstva a tiež kapitalistické prvky spolu so slobodným podnikaním. Zároveň však vyvolával nové majetkové rozdiely. V plánovanej a deklaratívne beztriednej spoločnosti tak vznikali nové triedy, kde trhové príjmové a majetkové rozdiely nahradili umelé rozdiely na báze straníckych a iných netrhových výhod alebo znevýhodnení. **Aj u nás sa do značnej miery prejavovalo to, čo je typické pre realitu socializmu: rovnosť v chudobe a v smerovaní k nej, okrem vyvolenej vládnucej elity a jej podporovateľov.**

2.6.3 Chudoba v socializme

Komunistický režim v Československu deklaroval aj to, že chudoba v ňom neexistuje. A tak to aj dnes vníma značná časť populácie. Aká bola realita ľudí, v ktorom tento režim takmer zlikvidoval strednú a vyššiu vrstvu (okrem politického vytvorenia vyvolených) a ľudia v ňom príjmami a majetkami čoraz viac zaostávali za vyspelými západnými krajinami?

Aj keď na konci socializmu sa podľa vtedajších platných zákonov nemal nikto nachádzať pod existenčným minimom, teda v absolútnej chudobe, tak v roku 1988 bol podiel ľudí v tejto skupine na úrovni 1,3 %, pričom v polovici osemdesiatych rokov dosahoval 2,1 %.⁵⁰⁴

Pod hranicou v tom čase sledovaného tzv. sociálneho minima sa však na začiatku osemdesiatych rokov nachádzalo viac ako 11 % obyvateľov a koncom tohto desaťročia ich podiel klesol na 9 %. Aj na konci socializmu tak stále takmer jedna desatina obyvateľstva žila z nízkych príjmov v pásme blízkom chudoby.⁵⁰⁵ Táto hranica sociálneho minima predstavovala podľa vtedajšieho zákonodarstva 56 % priemerného príjmu na spotrebnú jednotku,⁵⁰⁶ pričom nižšia hranica existenčného minima predstavovala 42 % priemerného príjmu.

502 Viac napríklad v Čobejová (2011).

503 Večerník (1995), s. 323.

504 Hiršl (1992), s. 136.

505 Tamže.

506 S pomocou metodických a teoretických úvah a na základe rozboru údajov z mikrocenzu za rok 1970 bola hodnota minima pre stredne ťažko pracujúceho muža (rovná jednej) porovnaná s priemerným príjmom na člena domácnosti, kde bolo zistené, že táto čiastka predstavovala 56 % priemeru (Hiršl, 1992).

Výška sociálneho minima však bola o 20 až 25 % vyššia ako v tom čase oficiálna hranica chudoby - sociálnej potrebnosti.⁵⁰⁷ Úradníkmi používaný pojem „sociálnej potrebnosti“ sa v praxi používal pri poskytovaní dávok doplnkovej sociálnej starostlivosti. V roku 1988 hradila čiastka určená ako hranica sociálnej potrebnosti menej ako polovicu priemerných príjmov domácností v prepočte na spotrebnú jednotku.⁵⁰⁸ V reálnom vyjadrení zostali čiastky sociálnej potrebnosti z roku 1988 nezmenené oproti roku 1980. Pri zohľadnení rastu cien podľa oficiálneho indexu životných nákladov a s prihliadnutím k pohybu priemerných cien nahor o 19,3 % bol pokles kúpnej sily o 2 až 3 %. V roku 1988 boli navyše znížené sadzby sociálnej potrebnosti pre deti do 10 rokov. V dôsledku toho to v reálnom vyjadrení (teda po zohľadnení inflačného vplyvu) znamenalo pokles kúpnej sily v porovnaní s rokom 1980 o 7 až 14 %.⁵⁰⁹

Chudoba a ohrozenie chudobou mali v socialistickom Československu aj demografický kontext. Až tri štvrtiny chudobných žilo na konci socializmu v rodinách s deťmi, pričom podiel tejto skupiny rástol od začiatku sedemdesiatych rokov 20. storočia. Jedným z hlavných faktorov vzniku rizika chudoby v domácnostiach s žiteľom v ekonomicky aktívnom veku bol vysoký počet vyživovaných osôb, ktoré na neho pripadali. Rizikom pre životnú úroveň domácností boli najmä žitelia bez vlastného príjmu, pričom často išlo o ženy v domácnostiach starajúce sa o deti.

Ak porovnáme spoločensko-ekonomické skupiny, tak najväčší podiel z tých, ktorí sa nachádzali pod hranicou sociálneho minima, predstavovali robotníci. V roku 1988 tvorili až polovicu zo všetkých, ktorí spadali do tejto kategórie chudobných a chudobou ohrozených (tabuľka 4).

Tabuľka 4: Podiel spoločenských skupín ľudí žijúcich pod hranicou sociálneho minima (v %)

	robotníci	družstevní roľníci	iní zamestnanci	dôchodcovia	ostatní
1958	25,9	12,2	10,7	15,7	35,5
1965	44,6	6,0	5,9	27,9	15,6
1970	54,6	3,3	9,0	27,4	5,7
1973	51,9	2,0	8,8	33,9	3,4
1976	51,8	2,8	10,2	32,8	2,4
1988	50,4	3,1	21,0	23,5	2,0

Komentár k tabuľke 4: Položka „iní zamestnanci“ je totožná s položkou „zamestnanci“, ktorá bola v oficiálnej štatistike socialistického Československa vykazovaná ako samostatná skupina (popri ďalších skupinách ako „robotníci“ a „družstevní roľníci“).

Zdroj: Hiršl (1992)

Domácnosti robotníckych rodín, ktorých príjem sa pohyboval v okolí hranice sociálneho minima vydávali na výživu 36 % zdrojov oproti 30 % v priemerných rodinách. Náklady na bývanie aj po započítaní nemalých dotácií na ceny energií a na nájomné v štátnych bytoch vyšli tieto domácnosti na 22 % ich zdrojov. Menej im tak ostávalo na iné výdavky. Napríklad výdavky na ošatenie mali o 38 % nižšie ako bol priemer. Viac boli finančne obmedzení aj vo výdavkoch na voľný čas a rekreáciu, kultúru a pri vytváraní úspor (až tak, že viac vyberali ako vkladali na svoje účty).⁵¹⁰

507 Hiršl (1992), s. 123.

508 Výnimkou boli iba rodiny s päť a viac deťmi a neúplné rodiny s dvomi a viac deťmi.

509 Hiršl (1992), s. 84

510 Hiršl (1992), s. 29 - 33.

Významný, aj keď nižší, podiel ľudí žijúcich pod hranicou sociálneho minima bol u iných zamestnancov (okrem družstevných roľníkov). Zatiaľ čo ich podiel bol v sedemdesiatych rokoch približne 9 až 10 %, tak do roku 1988 narástol až na 21 % (tabuľka 4). Tento posun bol spôsobený napríklad zvýšením ich celkového počtu. V roku 1980 bolo totiž preradených mnoho profesií do (iných) zamestnaneckých, ktoré predtým patrili medzi robotnícke a ich príslušníci boli horšie platení.⁵¹¹

Druhou najpočetnejšou skupinou spomedzi chudobných a chudobou ohrozených však boli dôchodcovia. Od polovice šesťdesiatych rokov do polovice osemdesiatych rokov patrila do tejto skupiny skoro tretina chudobných⁵¹² a v roku 1988 predstavovali 23,5 percentný podiel zo všetkých, ktorí spadali pod hranicu sociálneho minima (tabuľka 4). Z pohľadu počtov domácností predstavovali dokonca domácnosti na čele s dôchodcom najväčší podiel, v roku 1998 až 43,5 %.⁵¹³

Problém chudoby a nízkej životnej úrovne ľudí za socializmu sa však naplno prejavil pri porovnaní ich dosiahnutej životnej úrovne s vyspelými západnými krajinami (čomu sa viac venujeme kapitole 2.5 Finančná a majetková situácia ľudí).

2.6.4 Finančná situácia dôchodcov

Medzi skupiny, ktoré boli v socializme najviac chudobou ohrozené, respektíve zasiahnuté, tak patrili dôchodcovia. Príčinou toho bola primárne nízka výška starobného dôchodku. Minimálny starobný dôchodok bol na pokraji fyzického strádania a nebol systematicky valorizovaný. Jeho výška bola zvyšovaná jednorazovo napríklad v rokoch 1971, 1976, 1979, 1982 a 1987.⁵¹⁴

Dôchodky očistené o oficiálne vykazovanú infláciu v Československu počas osemdesiatych rokov 20. storočia stagnovali a po zohľadnení vyšších cien v tieňovej ekonomike pravdepodobne klesali. Rástli až po zmene režimu (hneď po počiatocnom poklese). Takéto porovnanie vývoja priemerných reálnych dôchodkov dokumentuje graf 28. Aj to vyvracia mýtus o vyššej životnej úrovni dôchodcov za socializmu ako dnes.

511 Híršl (1992), s. 54.

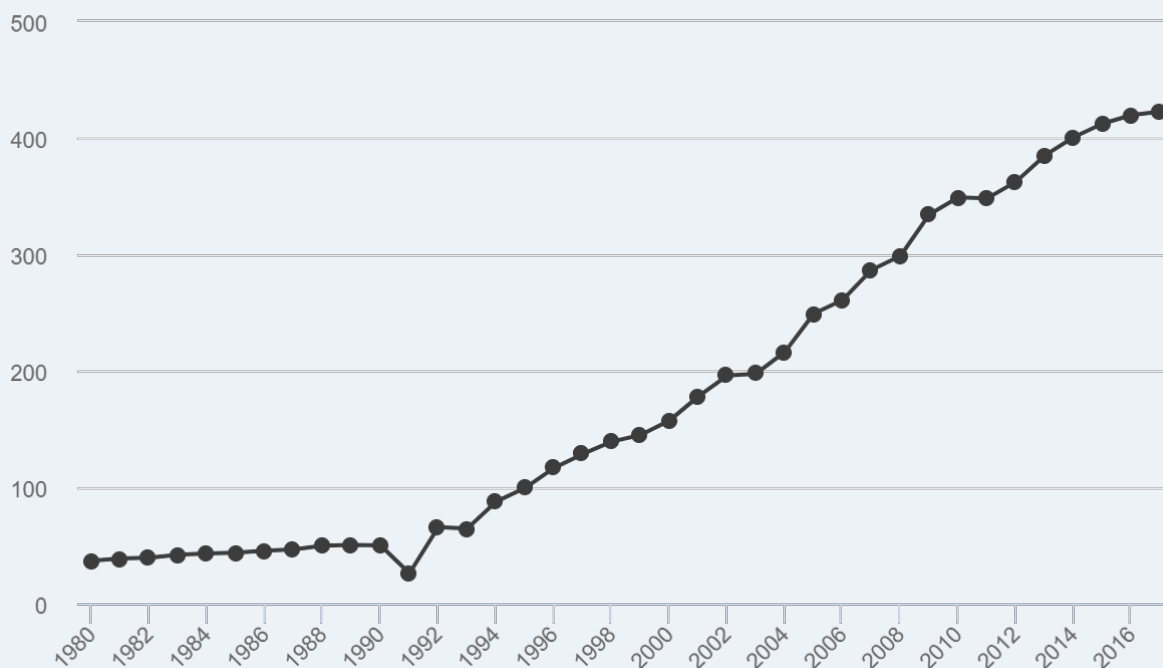
512 Tamže, s. 53.

513 Filipová, J., Tonhauserová s. 17.

514 Džambazovič (2006), s. 57.

Vývoj priemerných reálnych dôchodkov na Slovensku

(v eur)

Zdroj: Sociálna poisťovňa, Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR

Komentár ku grafu 28: Výšky priemerných starobných dôchodkov za roky 1980 až 2018 sú prepočítané konverzným kurzom slovenskej koruny na eurá (30,1260 Sk za jedno euro). Koruny československé sa v roku 1993 menili za slovenské koruny v kurze 1:1.

Orientačné porovnanie situácie dôchodcov za socializmu a v súčasnosti poskytuje informácia o množstve tovarov, ktoré si mohli dôchodcovia kúpiť zo svojho dôchodku. Z dostupných štatistických údajov o cenách základných potravín a iných statkov viažucich sa k ich životnej úrovni v roku 1989 a dnes vyplýva, že priemerný dôchodca si na konci socializmu mohol zo svojho dôchodku dovoliť kúpiť menej ako dnešný dôchodca s priemerným dôchodkom (tabuľka 5).

Tabuľka 5: Množstvo tovarov, ktoré bolo možné kúpiť z priemerného starobného dôchodku v roku 1989 a v roku 2018

	1989	2018	2018/1989
Chlieb tmavý (1 kg)	351 ks	334 ks	1,0
Múka (1 kg)	368 kg	1 058 kg	2,9
Ryža (1 kg)	154 kg	347 kg	2,2
Zemiaky (1 kg)	965 kg	694 kg	0,7
Hovädzie mäso zadné bez kosti (1 kg)	34 kg	54 kg	1,6
Bravčové karé (1 kg)	34 kg	95 kg	2,8
Kurča pitvané (1 kg)	52 kg	187 kg	3,6
Jemné párky (1 kg)	62 kg	92 kg	1,5
Trvanlivá saláma (1 kg)	26 kg	59 kg	2,3
Maslo (125 g)	309 ks	344 ks	1,1
Jedlý olej (1 l)	61 l	268 l	4,4
Polotučné mlieko (1 l)	772 l	600 l	0,8
Plnotučné mlieko (1 l)	498 l	494 l	1,0
Jablká (1 kg)	257 kg	324 kg	1,3
Pánska košela (1 kus)	10 ks	16 ks	1,6
Pánske ponožky (1 pár)	106 párov	208 párov	2,0
Dámske pančuchové nohavice (1 kus)	180 ks	285 ks	1,6
Chladnička s mrazničkou (1 kus)	0,4 ks	1,1 ks	2,6
Televízor (1 kus)	0,1 ks	0,7 ks	5,5
Elektrina (1 kWh)	1 471 kWh	2 777 kWh	1,9
Zemný plyn (1 kWh)	1 287 kWh	11 107 kWh	8,6
Benzín 95 oktánový (1 l)	193 l	327 l	1,7
Automobil Škoda	0,018 auta	0,041 auta	2,2

Komentáre k tabuľke 5:

1. Na základe dostupných oficiálnych štatistík je porovnaná cena hladkej múky špeciál v roku 1989 s cenou polohrubej múky výber v roku 2018. Z tohto dôvodu je múka uvedená len orientačne.
2. Na základe dostupných oficiálnych štatistík je porovnaná cena automobilu Škoda Favorit 136 L v roku 1989 s cenou automobilu Škoda Fabia v roku 2018.
3. Výsledky v stĺpci „2018/1989“ zodpovedajú prepočtom nezaokrúhlených údajov za roky 1989 a 2018 z podkladových zdrojov. V tabuľke sú tieto údaje prezentované ako zaokrúhlené.

Zdroj: Štatistický úrad SR, *Statistická ročenka České a Slovenské federatívnej republiky 1991* (1991), prepočty autorov

Za svoj priemerný mesačný dôchodok 1 544 Kčs (zodpovedajúci 51,3 eur)⁵¹⁵ si dôchodca mohol v roku 1989 kúpiť napríklad 154 kg lúpanej ryže, zatiaľ čo dôchodca v roku 2018 by si za priemerný dôchodok 444 eur mohol kúpiť až 347 kg lúpanej ryže, teda 2,2-násobne viac ako v roku 1989. Rovnako by si dnešný dôchodca mohol oproti dôchodcovi poberajúcemu priemerný dôchodok v roku 1989 kúpiť za svoj dôchodok viac ďalších potravín: o 20 kg viac hovädzieho zadného mäsa bez kosti, o 61 kg viac bravčového karé, o 135 kg viac kurčiat, o 33 kg viac trvanlivej salámy, či 67 kg viac jablák. Podľa oficiálnych štatistík by si mohol dovoliť menej chleba, polotučného mlieka a zemiakov, teda v socializme najviac dotovaných produktov.

⁵¹⁵ Prepočítané konverzným kurzom slovenskej koruny na eurá (30,1260 Sk za jedno euro). Koruny československé sa v roku 1993 menili za slovenské koruny v kurze 1:1.

Pre dnešných dôchodcov sú však cenovo dostupnejšie nielen potraviny, ale aj napríklad oblečenie, elektrospotrebiče, benzín, energie a tiež osobné auto (tabuľka 5).

Pripomeňme, že kým ceny po menovej reforme v roku 1953 klesli na približne polovičnú úroveň, úspory obyvateľov sa znížili výraznejšie: menšie sumy štát občanom zamenil v pomere 1:5, väčšie sumy dokonca s kurzom 1:50. Ceny mnohých tovarov štát navyše skryte dotoval a prostredníctvom umelých administratívne určených „cien“ realizoval sociálnu politiku. V roku 1989 sa napríklad liter mlieka vykupoval od prvovýrobcov za 4,81 Kčs, kým v obchodoch sa predával len za 2,10 Kčs⁵¹⁶. Okrem toho dochádzalo k tomu, že i dôchodcovia nakupovali mnohé tovary a služby v tieňovej ekonomike, teda za vyššie a štatisticky nepodchytené ceny. **Reálna kúpna sila dôchodcov za socializmu tak bola, podobne ako zamestnancov, nižšia a za vtedajšou úrovňou na Západe a za súčasnosťou zaostávala ešte viac, ako ukazujú oficiálne štatistiky.**

Dôchodcovia boli zároveň v životnej úrovni obmedzení oproti súčasnosti nižšou kvalitou potravín a iných tovarov, či služieb, ich zúženým výberom a nedostatkovosťou, ako aj nižšou vybavenosťou statkami dlhodobej spotreby (viac v kapitole 2.5 Finančná a majetková situácia ľudí a v kapitole 2.9 Životné prostredie v centrálne plánovanej ekonomike).

2.6.5 Sociálna politika v Československu pred socializmom

Keďže mnoho ľudí žije v predstave, že sociálne služby, či iné podpory chudobným a sociálne odkázaným priniesli až komunisti po februári 1948, tak stručne pripomenieme, že touto agendou sa zaoberal štátny, obecný a súkromný sektor pred nastolením socializmu.

V roku 1918 sa novovzniknutá ČSR potrebovala vysporiadať s dôsledkami vojny. Už vtedy štát na seba preberal sociálne opatrenia vzťahujúce sa na rôzne skupiny ľudí. Najviditeľnejšou z nich boli vojnoví poškodení. Starostlivosť o nich od 1. apríla 1919 zabezpečovali zemské (krajinské) úrady sídliace v Prahe, Brne a Bratislave. Na pridelenie dôchodku potrebovali poškodení prejsť prehliadkou sociálnolekárskej komisie.⁵¹⁷

Okrem toho im boli poskytované aj iné zvýhodnenia od štátu v podobe jednorazových finančných podpôr, rekvalifikácií či nárokov na liečenie. Ďalšou skupinou boli muži, ktorí neboli schopní po príchode z vojnového frontu nájsť prácu. V zime roku 1918 zaviedol štát pre nich priame podpory v nezamestnanosti. Tri roky po vojne v roku 1921 vypukla hospodárska kríza, ktorá zastihla obyvateľstvo zmáhané dôsledkami vojny. Odpoveďou štátu na to boli od roku 1922 napríklad ošacovacia akcia koordinovaná Červeným krížom alebo stravovacia akcia dotovaná z prostriedkov ministerstva sociálnej starostlivosti.⁵¹⁸

Od roku 1925 začal platiť tzv. gentský systém podpory v nezamestnanosti spočívajúci na zásade dobrovoľného poistenia proti nezamestnanosti. Podľa neho mali nárok na podporu len členovia jej odborových organizácií, ktorí boli členmi šesť mesiacov pred tým, ako stratili zamestnanie a trikrát týždenne sa s preukazom nezamestnanosti hlásili vo verejnej sprostredkovateľni práce. Celková suma podpory a štátneho príspevku nesmela prevýšiť dve tretiny výšky posledného zárobku nezamestnaného.⁵¹⁹

516 Kerles (2007).

517 Falisová (2003), s. 26.

518 Falisová (2003), s. 27.

519 Tamže.

V roku 1926 vstúpila do platnosti sociálna reforma prvej ČSR, v ktorej štát významnejšie preniesol zodpovednosť ľudí za ich finančné zabezpečenie vo vybraných udalostiach z nich na seba, čím vytvoril podhubie na ďalšie centralizované prístupy komunistov po roku 1948 v tejto oblasti. Išlo o prijatie zákona z roku 1924 o sociálnom poistení zamestnancov pre prípad choroby, invalidity a staroby, kde sa upravili a zjednotili tieto druhy poistenia.

Štát okrem toho realizoval akcie ako napríklad vydávanie poukážok na stravu v roku 1930 pre nezamestnaných, mliečne akcie pre deti nezamestnaných a od roku 1931 núdzové prídellové akcie základných potravín, uhlia a odevov.⁵²⁰ Už v tomto období tak postupne dochádzalo k posilňovaniu úlohy štátu v sociálnej oblasti, príklonu ľudí ku kolektivistickému mysleniu a k oslabovaniu ich osobnej finančnej zodpovednosti. V živej pamäti mali ešte útrapy vojny a ako riešenie sa im začala ponúkať silná ruka štátu, ktorá sa stávala čím ďalej tým väčšia a silnejšia.

V roku 1933 začalo ministerstvo sociálnej starostlivosti aj akcie liečebnej starostlivosti o nezamestnaných. Bolo to v dôsledku zhoršenia životných podmienok, ktoré viedli k nárastu chorobnosti a úmrtnosti. Samostatnou formou podpory pre nezamestnaných bolo znovuzavedenie núdzových prác. O opustené deti na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi starostlivosť prevzal tiež štát, keď už v roku 1904 vznikli štátne detské domovy v Rimavskej Sobote a Košiciach.⁵²¹

Počas prvej ČSR však existovala aj sociálna a zdravotná starostlivosť, ktorú vykonávali obecné a súkromné subjekty. Pre chudobných napríklad poskytovali azyly a útulky prístrešie a minimálnu stravu na obmedzený čas, často len cez deň. Počas noci sa mohli uchýliť bezplatne alebo za malý poplatok do nocľahárne. Strava bola zabezpečená pre ľudí v hmotnej núdzi bezplatne alebo za malý poplatok v obecných kuchyniach. Postarané bolo aj o nevydaté matky a tehotné ženy v špecializovaných útulkoch, ktoré ešte nemali nárok na prijatie do pôrodnice, pričom si neboli schopné zarábať na živobytie. Takýto útulok existoval napríklad v Bratislave vo vile Lafranconi. Dlhodobú starostlivosť o sociálne slabých poskytovali chudobince a starobince. Tieto zariadenia však fungovali najmä v českých krajinách, kde ich bolo až 142, zatiaľ čo na Slovensku existovali v roku 1931 len tri takéto zariadenia.⁵²²

Záver

Nosnými ideologickými piliermi socializmu vo vzťahu k životnej úrovni občanov boli sociálna spravodlivosť a rovnosť. S tým súvisela snaha komunistov o pretvorenie človeka do kolektívnej identity. Zdeformovali vnímanie spravodlivosti s jej individuálnym aspektom osobnej zodpovednosti a rovnosti pred právom a v dôstojnosti každého jednotlivca.

Komunistický režim prevzal kontrolu nielen nad hospodárstvom a ekonomickými aktivitami ľudí, ale aj nad ich finančným zabezpečením. Dôsledkom toho bolo, že v ľuďoch vybudoval kultúru závislosti a mentalitu nárokovateľnosti a podstatne u nich potlačil osobnú zodpovednosť. Tieto deformácie pretrvávajú v určitej miere aj v hlavách a konaní ľudí dodnes.

Komunisti pod zámienkou sociálnej spravodlivosti a rovnosti vo výsledkoch násilne a centrálnymi zásahmi tlačili na nivelizáciu príjmov a majetkov. Spolu s tým však vytvárali na jednej strane elitu zo svojich radov a privilegované skupiny a na druhej strane postihované skupiny. V deklarovanej beztriednej spoločnosti

520 Tamže, s. 27 - 28.

521 Tamže, s. 28.

522 Tamže, s. 29.

tak paradoxne vznikali nové triedy. Trhové príjmové a majetkové rozdiely nahradili umelé rozdiely na báze stranických a iných netrhových výhod alebo znevýhodnení.

Životná úroveň obyvateľov Československa čoraz viac zaostávala za životnou úrovňou v Rakúsku a inými západnými krajinami. Medzi najviac ohrozených chudobou pritom patrili dôchodcovia. Napriek metodickým obmedzeniam z porovnania priemerných dôchodkov a cien tovarov na konci socializmu a dnes vyplynulo, že priemerný dôchodca si z dôchodku mohol v tom čase kúpiť podstatne menej potravín, oblečenia, či iných tovarov ako dnešný dôchodca s priemerným dôchodkom. Reálna kúpna sila dôchodcov bola v socializme, obdobne ako v prípade zamestnancov, ešte nižšia ako uvádzajú oficiálne štatistiky.

Komunistické vedenie chcelo odstrániť existenčné neistoty zo života ľudí pomocou 100 percentnej zamestnanosti, odstrániť kapitalizmus a podnikanie zo spoločnosti a nivelizovať príjmové a majetkové pomery ľudí. Plánovaním sa mal dosiahnuť dostatok všetkých tovarov a služieb a nemalo dochádzať k vykorisťovaniu zamestnancov, keďže výrobné prostriedky boli spravované kolektívne. Silným ideologickým šírením sa mnohé z týchto socialistických zámerov prijali ako pravdy bez bližšieho skúmania u veľkej časti populácie. Aj predložená analýza potvrdzuje, že ide o zidealizované predstavy o socializme, ktoré sa nezakladajú na pravde.

Literatúra

- Čobejová, E. (2011), Kráľ Oravy a úplatkov, *.týždeň* 20/2011. Dostupné online: <https://www.tyzden.sk/casopis/8828/kral-oravy-a-uplatkov/>.
- Drda, A., Mlejnek, S., Škoda, S. (2010), *Mýty o socialistických časoch*, Praha : Člověk v tísní.
- Džambazovič, R., (2007), *Chudoba na Slovensku: Diskurz, rozsah a profil chudoby*, Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave.
- Falisová A. (2003), Zmiernenie biedy, *História* 4/2003, Bratislava : Pro Historia.
- Filipová, J., Tonhauserová, A. (1991), *Obyvateľstvo Slovenskej republiky žijúce pod životným minimom v roku 1988*, Bratislava : Výskumný ústav práce a sociálnych vecí.
- FOCUS (2018), Prieskum verejnej mienky. Záverečná správa z prieskumu verejnej mienky. Dostupné online: <http://www.konzervativizmus.sk/article.php?6198>.
- Gonda, P., Morvay, K. (2002), *Ekonomika Slovenska v transformácii*. In: *Konzervatívne pohľady jar-leto 2002*, Bratislava: Konzervatívny inštitút M. R. Štefánika.
- Gonda, P. (2019), Sociálna spravodlivosť a civilizácia, *.týždeň* 25/2019.
- Hayek, F. (1995), *Osudná domýšľivosť. Omyly socializmu*, Praha : Sociologické nakladateľství.
- Hayek, F. A. (1991), *Právo, zákonodárstvo a svoboda*, Praha : Academia.
- Hiršl, M. (1992), *Analýza štruktúry chudobného obyvateľstva v Československu v roku 1988*, Bratislava : Výskumný ústav práce a sociálnych vecí.
- Kaplan, K. (1991), *Československo v letech 1948-1953*, Praha : Státní pedagogické nakladatelství.
- Kerles, M. (2007), Maslo za sedmdesát. Jako za socialismu, *Lidovky*. Dostupné online: https://www.lidovky.cz/byznys/moje-penize/maslo-za-sedmdesat-jako-za-socialismu.A071103_112834_ln_ekonomika_vvr
- Krivošík, L. (2013), Hardy Bouillon: Ľudia uprednostňujú spravodlivosť, *.týždeň* 9/2013.
- Krivý, V. (2013), *Ako sa mení slovenská spoločnosť*, Bratislava : Sociologický ústav SAV.
- Nozick, R. (1974), *Anarchy, State and Utopia*, Oxford : Blackwell Publishers Ltd. Dostupné online: <https://archive.org/details/0001AnarchyStateAndUtopia/page/n1/mode/2up>.
- Rawls, J. (1971), *A Theory of Justice*, Cambridge (USA) : Harvard University Press. Online dostupné (upravené vydanie, 1999): http://www.consiglio.regione.campania.it/cms/CM_PORTALE_CRC/servlet/Docs?dir=docs_biblio&file=BiblioContenuto_3641.pdf.
- Večerník, J. (1995), Staré a nové ekonomické nerovnosti: prípad českých zemí, *Sociologický časopis* č. 3, Praha : Sociologický ústav ČSAV.
- Večerník, J. (1992), Zmeny v prírodnej nerovnosti v letech 1988-1992, *Sociologický časopis*, Roč. 28, čís. 5, Praha : Sociologický ústav ČSAV.

Foto: TASR

2.7 ZDRAVIE A ZDRAVOTNÍCTVO

✧ Rudolf Zajac ✧ Peter Pažitný ✧ Daniela Kandilaki ✧ Ľubica Löffler

Úvod

V pamäti ľudí je socialistické zdravotníctvo späté predovšetkým s tromi pojmami, bezplatnosť, dostupnosť a lepšia starostlivosť. Potvrdili to aj výsledky prieskumu agentúry FOCUS z apríla 2018, podľa ktorých mali respondenti tieto tri kľúčové spontánne asociácie so socializmom („bezplatné zdravotníctvo – lieky zadarmo“, „lepšia starostlivosť“ a „dostupnosť pre všetkých“).⁵²³ Je to úplne oprávnené, keďže všetky tieto tri princípy boli jeho konštrukčnými piliermi.

Ako však v odkryvame v kapitole, socialistické zdravotníctvo v porovnaní so súčasnosťou nemohlo byť a ani nebolo lepšie, pre všetkých rovnako dostupnejšie v zmysle dnešnej dostupnosti k modernej diagnostike a liečbe a ani úplne bezplatné.

Skôr ako sa však vydáme do socialistickej minulosti, pozrime sa na to, ako socialistické zdravotníctvo hodnotia ľudia dnes.

2.7.1 Socialistické zdravotníctvo v spätnom zrkadle

Je príznačné, že práve uvedené tri asociácie nevybledli ani tridsiatich rokoch od skončenia socializmu u nás. Zároveň sú tieto asociácie zdieľané nielen populáciou, ktorá socializmus reálne zažila, ale prekvapivo aj populáciou, ktorá v socializme nikdy nežila. Je to zrejme predovšetkým z hodnotenia tvrdenia, kde respondenti hodnotia zdravotnú starostlivosť za socializmu. Polovica respondentov, ktorá socializmus nikdy nezažila, si myslí, že zdravotná starostlivosť bola za socializmu lepšia. Nie je nijak prekvapujúce, že

⁵²³ FOCUS (2018).

to isté si myslí až 75 % respondentov, ktorí socialistické zdravotníctvo zažili (tabuľka 6). Zrejme práve táto časť populácie prenáša svoj spomienkový optimizmus na mladšiu generáciu.

Tabuľka 6: Hodnotenia tvrdenia “Zdravotná starostlivosť bola za socializmu lepšia, ľudia sa dožívali vyššieho veku a menej ľudí zomieralo predčasne na choroby.” (v %)

Skúsenosť so socializmom	Súhlasí (rozhodne + skôr)	Nesúhlasí (skôr + rozhodne)	Nevie
Nijaká	50	31	19
Čiastočná	69	26	5
Výrazná	75	22	3

Zdroj: FOCUS (2018).

Kto sa pozerá do spätného zrkadla?

Kto sú teda ľudia, ktorí dnes pozitívne hodnotia socialistické zdravotníctvo? Dnes majú viac ako 55 rokov, patrí sem aj generácia 65 ročných, dokonca mnohí z nich 75 rokov a viac. Zoberme si napríklad dnes 66 ročnú ženu. Narodila sa v roku 1954, do fázy, kedy socialistické zdravotníctvo výrazne znížilo novorodeckú úmrtnosť. Deti mohla začať rodiť po dvadsiatke, takže niekedy v polovici sedemdesiatych rokov 20. storočia. V tom čase sa socialistické zdravotníctvo vyznačovalo výraznou extenzívnou fázou. Každý občan mal prideleného svojho obvodného lekára, ktorý bol v jeho rajóne. Každá žena mala svojho ženského lekára a so svojimi deťmi chodila k pridelenému detskému lekárovi. Deti mali jasný očkovací kalendár a preventívne prehliadky. Existovala široká sieť nemocníc, ktorá sa práve vtedy vybuďovala, vrátane širokej siete detských oddelení. Nepochybne táto žena pociťovala, že zdravotníctvo funguje. Mala vysokú dostupnosť širokej siete lekárov, špecialistov a nemocníc a to všetko bezplatne. Samozrejme, že pôrod nie je choroba a systém starostlivosti o deti bol orientovaný výrazne preventívne. Dobrým príkladom je povinné očkovanie. Zároveň fungovala extenzívna sieť jasí a materských škôlok, ktoré ženy odbremeňovali pri starostlivosti o deti. V čase pádu socializmu, v roku 1989, mala takáto žena 35 rokov a bola na vrchole svojho produktívneho života.

Na druhej strane sa ale v podstate dovtedy nestretla s medicínou chorôb a jej kvalitou. Nebol zabezpečený systém kvalitných preventívnych prehliadok pre ženy napríklad vo včasnej diagnostike rakoviny krčka maternice. Tento druh rakoviny je ľahko diagnostikovateľný jednoduchým vyšetrením kolposkom. Liečba včas zachyteného ochorenia dávala aj vtedy slušnú šancu na vyliečenie. Tým, že bol nedostatok kvalitných prístrojov (mal by byť na každej ambulancii), iba málo žien chodilo na preventívne prehliadky, bolo toto ochorenie neskoro diagnostikované, ak vôbec, čo výrazne zvyšovalo úmrtnosť na toto ochorenie. Dnes by sme takýto postup pokojne nazvali, že išlo o zbytočné a odvrátiteľné úmrtia. Samozrejme, že tieto ženy nemohli porovnávať socialistické zdravotníctvo so súčasným, pretože už nežijú.

Podobne dnes 72 ročný muž. Narodil sa v roku 1948, počas svojho ekonomicky aktívneho života sa o neho staral závodný lekár s podrobným plánom preventívnych vyšetrení a pridelený zubár podľa obvodu. V prípade potreby tu pre neho boli špecialisti, nemocnice, rýchlo rastúca sieť lekárni a taktiež kúpele, ktoré slúžili nielen na liečbu ale predovšetkým aj na zotavenie pracujúcich. V roku 1989 mal takýto muž 41 rokov, taktiež bol v najlepších ekonomických rokoch a navyše spravidla zdravý a tiež nemal žiadnu väčšiu skúsenosť s vtedajším socialistickým zdravotníctvom. Faktom je, že u mužov bolo smrtiacim ochorením napríklad infarkt myokardu. V čase, keď sa v Západnej Európe už masovo robili katetrizácie a rôzne formy intervenčného prekonávania prekážok v koronárnych artériách, na Slovensku nebol ani jeden špecializovaný kardio ústav a veľa mužov zbytočne umrelo.

Spomienky a hodnotenie socialistického zdravotníctva v porovnaní s dnešným zjavne nie je poskytované ľuďmi, ktorí boli v seniorskom veku, pretože dnes už nežijú, podobne ako vtedajší chronicky chorí – či už s kardiovaskulárnym, alebo onkologickým ochoreniami. A už vôbec to nie sú takí, ktorí potrebovali dialýzu pre chronické zlyhávanie obličiek, pretože tá sa nesmela poskytovať u ľudí nad 50 rokov. Samozrejme, že vtedajší diabetici, pacienti s chronickou chorobou, ktorá sa endemicky šíri, dnes prakticky nežijú. Možnosti liečby samotného ochorenia a najmä jeho cievnych, alebo neurologických komplikácií boli v minulosti značne obmedzené.

Všetci títo ľudia, ktorí vtedy trpeli chronickým ochorením sú mŕtvi, pretože stredná dĺžka života bola podstatne nižšia ako dnes (u mužov v roku 1989 bola len tesne nad 66 rokov) a nemôžu tak poskytnúť relevantné svedectvo o tom, akým spôsobom sa socialistické zdravotníctvo vyrovnávalo práve s chronickými chorobami. Pretože práve manažment a moderné riešenie chronických ochorení boli najväčšou slabinou socialistického zdravotníctva.

Rámček 5: Socialistické lekárenstvo

„Dále není přehnané tvrdit, že v některých směrech vývojové tendence propagované v tehdejší Československu předstihly časově myšlenkové proudy ve vyspělém zahraničí. Například je možné uvést zavedení výuky klinické farmacie, snahy o správnou dispenzační praxi, dispenzační boxy, pojízdnou lékárnu, lékárenské pikto-gramy, lékárenský laboratorní unit, atd. Věděli to však pacienti, že československé lékárenství v oblasti vývoje lékárenského pracoviště je na špici světového vývoje? Asi ne, když se museli potýkat s frontami v lékárně, s nedostatkem léků, s tím, že zahraniční léky jsou jen pro vybrané. Těžko je přesvědčit o kvalitě lékárenství a lékárníků, když si museli nechat léky přivážet pokoutně ze „západu“.“⁵²⁴

Tabuľka 7: Priemerný počet obyvateľov na jeden zdravotnícky obvod, na jednu lekárňu, na jednu očné optiku

	1960	1970	1980	1988	2000	2010	2015
Priemerný počet obyvateľov na jeden zdravotnícky obvod	3 976	3 851	3 715	3 715	-	-	-
Priemerný počet obyvateľov na jednu lekárňu	10 652	12 106	12 246	11 990	5 240	3 641	3 230
Priemerný počet obyvateľov na jednu očné optiku	75 769	72 062	43 827	40 803	-	22 934	27 685

Zdroj: Zdravotnícke ročenky za príslušné roky

524 Bílková (2007).

Tabuľka 8: Diabetológia

	1980	1988	2000	2010	2015
počet ordinácií	103	132	-	227	212
počet liečených osôb	122 197	180 357	256 138	340 625	345 475
iba diétou	66 065	82 532	87 265	81 859	-
Perorálne antidiabetiká (PAD)	41 607	73 388	117 152	173 163	-
Inzulínom	13 823	23 019	42 167	85 603	-
kombinovane (PAD + inzulín)	702	1 418	9 554	-	-

Zdroj: Zdravotnícke ročenky za príslušné roky

Stredná dĺžka života

Z pohľadu súčasných seniorov sa javí, že socialistické zdravotníctvo fungovalo lepšie, že sa ľudia dožívali vyššieho veku a že ľudia menej zomierali na choroby (opätovne pozri tabuľku 6).

Aká však bola realita? Obdobie socializmu tu môžeme podľa objektívnych a merateľných výsledkov (stredná dĺžka života) rozdeliť na tri fázy:

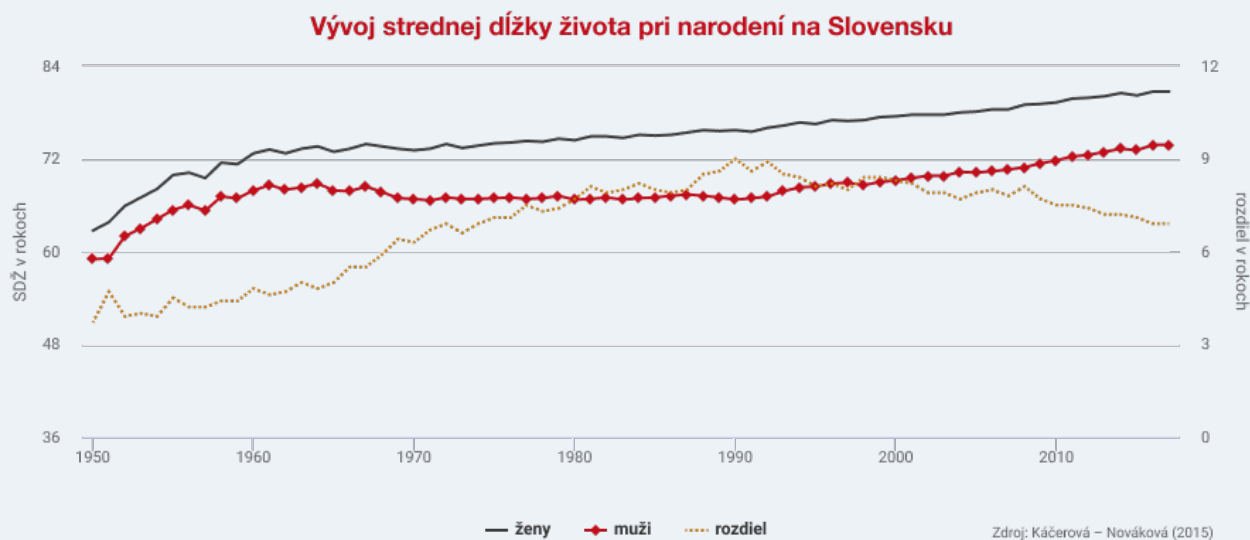
1. fáza (1948 – 1961) - fáza rastu, najmä vďaka revolučným, ekonomicky nenáročným a masovo aplikovateľným spôsobom liečby a prevencie (najmä zvýšenie hygieny, očkovanie detí a zavedenie antibiotík do liečby). V tejto fáze výrazne rástla stredná dĺžka života.
2. fáza (1962 – 1967) - fáza stagnácie. Stredná dĺžka života stagnuje, efekt dosiahnutý v prvej fáze už nemohol priniesť zlepšenie parametrov. Začala sa prejavovať neschopnosť systému reagovať na pribúdajúce onkologické, kardiologické a chronické ochorenia u populácie 50+.
3. fáza (1968 – 1989) - fáza úpadku. Počas nej sa parametre zhoršovali, pričom došlo k rôznej trajektórii pri mužoch a ženách. Stredná dĺžka života u mužov dokonca klesala. Stredná dĺžka života u mužov v roku 1989 bola tesne nad 66 rokov, zatiaľ čo v roku 1967, teda pred 33. rokmi, bola už vyše 68 rokov. Tento negatívny jav je zrejme výsledkom kombinácie rizikových faktorov ako fajčenie, alkohol, nezdravá strava a nevyhovujúce pracovné podmienky s neschopnosťou socialistického zdravotníctva efektívne liečiť chronické ochorenia. Zaujímavé je, že u žien takýto dramatický pokles nezaznamenávame. Práve naopak, stredná dĺžka života žien aj po roku 1968 kontinuálne rástla. Zároveň sa začalo prejavovať zaostávanie socialistického systému v používaných technológiách, liekoch, špeciálneho zdravotného materiálu, v prevencii a včasnej diagnostike najzávažnejších ochorení. Nedostupnosť inovatívnych liekov bola riešená importom generík z krajín východného bloku, často vyrábaných pri porušení patentovej ochrany.⁵²⁵ Navyše sa významne zhoršovali parametre životného prostredia, najmä vody a ovzdušia klesala tiež kvalita potravín. V živočíšnej výrobe promiskuitné nekontrolované podávanie antibiotík a hormónov jatočným zvieratám. V rastlinnej výrobe nadmerné používanie toxických hnojív a organofosfátov. Pre spotrebiteľov nebezpečná obalová technika - mlieko, ktoré namiesto toho, aby bolo balené v kartónových potravinárskych krabiciach napríklad TetraPack, bolo balené v obskúrnych PVC vreckách (viac v kapitole 2.9 Životné prostredie v centrálne plánovanej ekonomike).

V kontexte spomienkového optimizmu je mimoriadne dôležité sa pozrieť na vývoj strednej dĺžky života aj po roku 1989. Tu vidíme strmý nárast dĺžky života u mužov a miernejší nárast, respektíve pokračovanie

525 Szalay et al. (2011).

v miernom raste u žien. Jednoznačne tak **neplatí, že by sa ľudia u nás za socializmu dožívali dlhšieho veku ako dnes, práve naopak**. Kým na konci socializmu žili muži 67 rokov, tak dnes je to už 74. U žien je to zvýšenie zo 76 na takmer 81 rokov. Výrazne sa od socializmu znížila aj rodová nerovnosť týkajúca sa rozdielu strednej dĺžky života žien a mužov. Zatiaľ čo v roku 1989 kulminovala skoro na 9 rokoch (o toľko rokov žili ženy dlhšie ako muži), tak dnes je to menej ako 7 rokov (graf 29).

Graf 29

Legenda: SDŽ – stredná dĺžka života

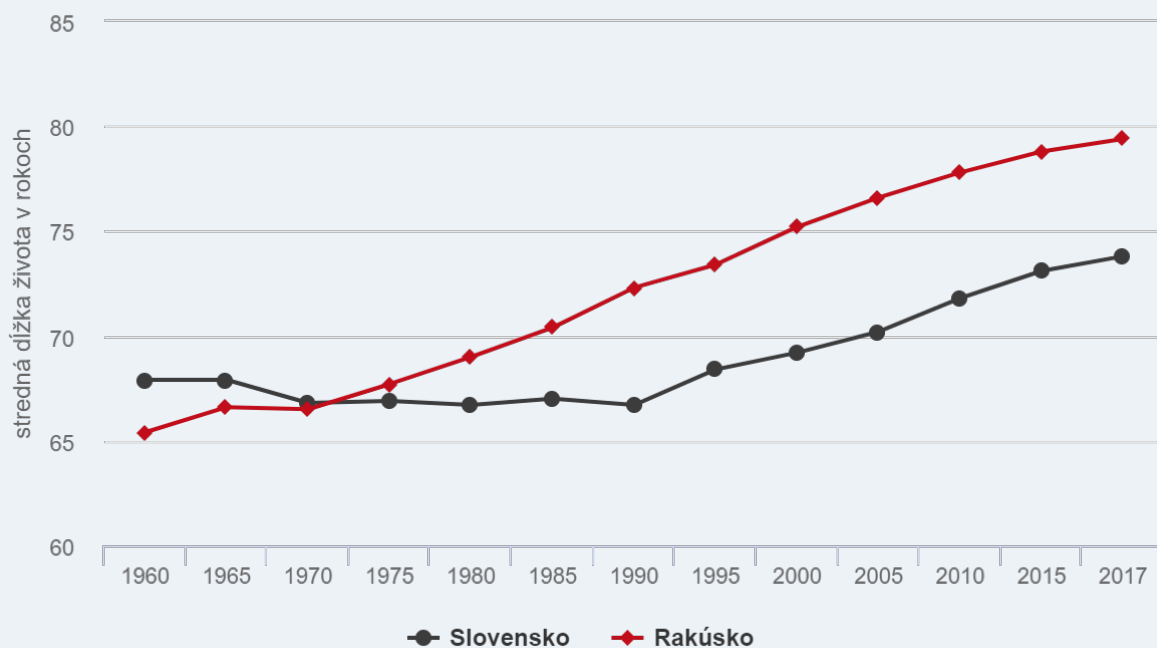
Medzera v očakávanej dĺžke života medzi socialistickým zdravotníctvom a zdravotníctvom v západnej Európe sa neustále zvyšovala. **Zatiaľ čo vo východnej Európe očakávaná dĺžka života u žien stagnovala a u mužov klesla, tak v západnej Európe sa očakávaná dĺžka života v priemere zvýšila o 4,5 roka.**⁵²⁶

Porovnanie so susedným Rakúskom dáva veľmi plastický obraz zaostávania socialistického zdravotníctva. **Ešte v roku 1960 bola stredná dĺžka života mužov na Slovensku o dva a pol roka vyššia ako v Rakúsku, na začiatku sedemdesiatych rokov sa zrovnala a ku koncu socializmu žili slovenskí muži už o päť a pol roka menej ako rakúski** (graf 30). Od pádu socializmu sa krivky zrovnobežili, avšak zaostávanie zo socializmu sa zatiaľ nepodarilo zmenšiť – napriek výraznému zvýšeniu strednej dĺžky života mužov na Slovensku je zaostávanie za Rakúskom stále päť a pol roka (rovnaké ako pred tridsiatimi rokmi).

526 Marmot & Bobak (2000).

Graf 30

Porovnanie strednej dĺžky života mužov na Slovensku a v Rakúsku

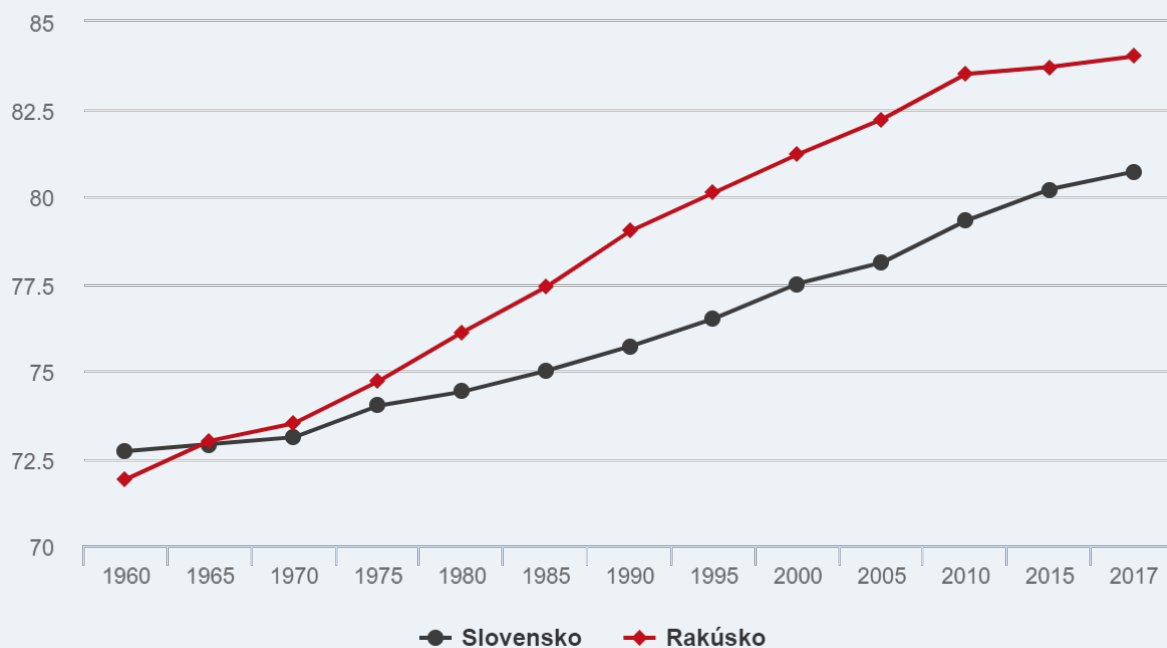

Zdroj: OECD (2019)

Podobný je priebeh krivky strednej dĺžky života aj u žien. S tým rozdielom, že zaostávanie za Rakúskom v roku 1989 bolo 3,3 roka, v roku 2005 a 2010 dokonca presiahlo 4 roky a v súčasnosti sa vrátilo na hodnotu spred tridsiatich rokov – 3,3 roka (graf 31).

Graf 31

Porovnanie strednej dĺžky života žien na Slovensku a v Rakúsku

Zdroj: OECD (2019)

2.7.2 Semaškovo dedičstvo

V tomto momente je dôležité vrátiť sa k stavebným pilierom socialistického zdravotníctva. Tieto piliere boli prevzaté zo sovietskeho modelu, ktorého autorom bol Nikolaj Semaško. Semaško začal budovať socialistické zdravotníctvo v Sovietskom zväze koncom 20. rokov minulého storočia na základe nasledovných princípov:⁵²⁷

- zodpovednosť vlády za zdravie,
- univerzálny prístup k bezplatným službám,
- preventívny prístup k „spoločenským chorobám“,
- kvalitná profesionálna starostlivosť,
- blízky vzťah medzi vedou a medicínskou praxou,
- kontinuita zdravotnej starostlivosti medzi podporou zdravia, liečbou a rehabilitáciou.

Na základe týchto princípov začal štát rozvíjať a unifikovať zdravotný systém, ktorý poskytoval bezplatnú zdravotnú starostlivosť pre každého. Dôraz sa kládol predovšetkým na kontrolu epidémií a prevenciu pred infekčnými ochoreniami. Semaškov systém dominoval národnému konceptu verejného zdravotníctva a viedol k intenzívnemu epidemiologickému monitoringu, dôrazu na „hygienickú“ medicínu a systematické zdravotné kontroly u detí a pracujúcich. Dôraz na infekčné ochorenia viedol nielen k extenzívnym preventívnym opatreniam, ale vytvoril sa aj enormný lôžkový fond. Po rozdelení Európy po 2. svetovej vojne na Východ a Západ bol tento Semaškov model exportovaný do všetkých krajín so sovietskym vplyvom, medzi inými aj do Československa.

Avšak epidemiologická zmena v šesťdesiatych rokoch zastihla sovietsku vládu nepripravenú. Prítomná bola veľká neochota akceptovať rastúci význam chronických chorôb a inštitucionálna neschopnosť preorganizovať zdravotný systém. Radšej ako zmeniť postoj sa vláda rozhodla zatajovať dáta a vytvárať ešte rozsiahlejší lôžkový fond. Silný dôraz na počty lôžok a personálu a sklon k nemocničnej starostlivosti pretrval až do konca sovietskej éry.⁵²⁸ Toto utajovanie kopírovali aj vlády sovietskych satelitov, vrátane československej. O tom svedčí aj utajovanie radiačnej katastrofy ukrajinskej elektrárne Černobyl', kde boli dokonca cyklistické tímy krajín východného bloku, v rámci etapových pretekov, prinútené súťažiť v zamorenom prostredí.

Semaškov model sa opieral o tri kľúčové piliere:

- hygienicko-preventívny prístup, vrátane liečby prenosných a infekčných ochorení,
- garanciu širokej dostupnosti zdravotnej starostlivosti zabezpečenou prísne hierarchickou organizáciou zdravotného systému a štátnom vlastníctve všetkých inštitúcií a prostriedkov v zdravotníctve,
- deklarovанú bezplatnosť.

Hygienicko-preventívny prístup vrátane liečby prenosných a infekčných ochorení

V rámci preventívnych opatrení sa po roku 1948 začalo povinné očkovanie všetkých detí na infekčné prenosné (detská obrna, záškrt, čierny kašeľ, pravé kiahne, kalmetizácia pre tuberkulózu, neskoršie osýpky, hepatitída, pneumokokové infekcie a iné) a neprenosné ochorenia (tetanus). Napríklad mortalita detí vo veku 1 až 4 rokoch bola v roku 1937 v hrozivej výške 700 detí na 100 000 žijúcich detí. V roku 1948

527 Tragakes – Lessof (2003).

528 Tamže.

klesla na 478, v roku 1954 na 193 a v roku 1958 už bola na úrovni 139 detí. Toto znamenalo pätnásobný pokles úmrtnosti. Podobne, úmrtnosť detí vo veku 5 až 9 rokov medzi rokmi 1937 a 1958 klesla pätnásobne a vo veku 10 až 14 trojnásobne.⁵²⁹

Pripomeňme, že socialistické zdravotníctvo dosahovalo v porovnaní s prvorepublikovým zdravotníctvom vynikajúce výsledky v oblasti znižovania novorodeneckej úmrtnosti (tabuľka 9). Dramatický pokles novorodeneckej úmrtnosti v päťdesiatych rokoch súvisel s výrazným nárastom dostupnosti zdravotnej starostlivosti. Kým v roku 1937 bolo tzv. ústavných pôrodov (čiže mimo domov) iba 7,2 % všetkých pôrodov, tak v roku 1950 ich podiel dosahoval 17,9 % a v roku 1960 už 87,1 % V roku 1970 prekročil hranicu 98 %. Dokonca od roku 1974 sa daný ukazovateľ prestal vykazovať, lebo dosiahol hranicu 99,9 %.⁵³⁰

Aj z týchto údajov je zrejmé, že výsledky socialistického zdravotníctva v porovnaní s prvou republikou boli vo viacerých oblastiach významne lepšie, zároveň však podstatne horšie ako výsledky dnešného „kapitalistického“ zdravotníctva či vtedajšie výsledky západných nesocialistických krajín. A preto je dôležité pri hodnotení socialistického zdravotníctva zdôrazňovať optiku porovnania. Kým v tridsiatych rokoch 20. storočia bola úplná samozrejmá rodiť doma, s vysokým rizikom poškodenia plodu, mortality matky a dieťaťa, tak na konci šesťdesiatych rokov bolo úplne prirodzené rodiť v nemocnici (pôrodnici).

Tabuľka 9: Novorodenecká úmrtnosť na Slovensku

	1937	1948	1950	1960	1970	1980	1988	2000	2010	2015	2017
Vývoj počtu obyvateľov (stredný stav) v tisícoch osôb	3 540	3 445	3 463	3 994	4 528	4 984	5 250	5 402	5 435	5 426	5 443
Novorodenecká (do 28 dní) úmrtnosť na 1 000 živonarodených	53,7	41,8	38,5	13,5	14,1	12,1	7,6	5,4	3,6	3,3	2,6
Počet tzv. ústavných pôrodov (v nemocnici na 1000 narodených)	72	125*	179	871	980	999**	-	-	-	-	-

Legenda: * údaj je za rok 1946; ** údaj je za rok 1974

Zdroj: Zdravotnícke ročenky za príslušné roky, Štatistický úrad SR

U dospelých sa začali aktívne vyhľadávať pohlavné ochorenia typu syfilis a kvapavka. Začal fungovať povinný systém hlásenia týchto ochorení a aktívne vyhľadávanie zdroja nákazy. Kým v roku 1951 bol celkový počet nemocných na syfilis 16 009, tak v roku 1958 to bolo už len 1 841, čo je viac ako 8-násobný pokles za 7 rokov. Podobne, počet ochorení na kvapavku v roku 1953 bolo 8 309 a v roku 1958 už iba 3 859, čo je viac ako dvojnásobný pokles.⁵³¹

V rámci liečby týchto neepidemických ochorení sa začali nasadzovať antibiotiká, v prvom rade penicilíny neskôršie streptomycíny pre liečbu tuberkulózy. Dôležité je upozorniť, že nešlo o vymoženosti iba socialistického zdravotníctva, ale zdravotníctva v rozvinutých krajinách a neskôršie aj v rozvojových krajinách a bývalých kolóniách. Samozrejme, že v izolovaných krajinách východného bloku sa významné zlepšenie demografických parametrov z propagandistických dôvodov pripisovalo úspechom socialistického zdravotníctva.

529 Dolejší a kol. (1959).

530 Zdravotníctví ČSSR (1979).

531 Dolejší a kol. (1959).

Dostupnosť zdravotnej starostlivosti

Dôležitým faktorom rozvoja zdravotníctva bolo zlepšenie organizácie systému smerujúceho k zlepšeniu fyzickej dostupnosti zdravotníctva. Systém bol z pohľadu vlastníctva výlučne štátny. Súkromné lekárne, ambulancie, nemocnice, kúpele, žriedla či sanatória boli najneskôr začiatkom päťdesiatych rokov zoštátnené. Zabezpečenie fyzickej dostupnosti sa práve v tomto období silno prepojilo so samotným štátnym vlastníctvom zdravotníckych zariadení. V ľuďoch sa tak vytvoril obraz, že práve štát je garantom dostupnosti zdravotnej starostlivosti, čo bolo následne podporené:

- extenzívnym budovaním štátnej siete nemocníc, polikliník, liečební, laboratórií a ďalších zariadení (tabuľka 10),
- výrazným rastom počtu pracovníkov v zdravotníctve (tabuľka 11),
- prijatím socialistickej Ústavy v roku 1960, ktorá širokú dostupnosť garantovala bezplatne.⁵³²

Tabuľka 10: Počet zdravotníckych zariadení v danom roku na Slovensku

Sieť	1937	1948	1950	1960	1970	1980	1988	2000	2010	2015
Nemocnice	75	42	41	73	79	75	76	95	117	116
Pôrodnice ¹	-	-	-	21	7	5	2	-	-	54
Liečebne	-	39	39	36	31	41	43	33	28	30
Odborné liečebné ústavy a ostatné lôžkové zariadenia	-	8	15	38	39	43	59	42	37	32
Kojenecké ústavy a detské domovy ²	-	5	5	25	21	22	22	-	94	90
Jasle	3	28	187	338	446	630	667	-	-	-

Komentáre k tabuľke 10:

¹ Do roku 1988 ide o samostatné pôrodnice, avšak mnohé pôrodné oddelenia boli v tom období súčasťou nemocníc. Údaj za rok 2015 udáva ako samostatné pôrodnice, tak aj pôrodné kliniky, ktoré sú súčasťou všeobecných, resp. špecializovaných nemocníc.

² Kojenecké ústavy boli v roku 2006 zrušené, údaje za roky 2010 a 2015 sú len za detské domovy.

Zdroj: Zdravotnícke ročenky za príslušné roky, ÚPSVR

Rozdiely v celkovom počte postelí boli medzi slovenskými krajinami veľmi malé. Už spomínaný Západoslovenský kraj (ZSK) mal 61,2 postele na 10 000 obyvateľov, Východoslovenský kraj (VSK) 59,4 a Stredoslovenský (SSK) 58,9. A veľké rozdiely neboli ani v geografickej štruktúre špecializácií jednotlivých oddelení. Všetky dôležité oddelenia, ako vnútorné lekárstvo, chirurgia, gynekológia, pôrodné lôžko, či infekčné oddelenia boli krajovo takmer proporcionálne. Iba niekoľko málo špecializácií, ako napríklad postele pre TBC bol v ZSK dvakrát vyšší ako v ostatných krajinách, či psychiatria bola v ZSK dvakrát nižšia ako vo VSK a SSK.

Sieť zdravotníckych zariadení tak bola na Slovensku v šesťdesiatych rokoch 20. storočia budovaná geograficky proporcionálne, avšak nie v porovnaní s ČR. Počet postelí v slovenských krajinách výrazne zaostával za českými krajinami. Kým v českých krajinách dosahoval v roku 1960 počet lôžok 82 na 10 000 obyvateľov, tak v slovenských to bolo iba 60. Z toho najvyšší počet dosahoval Západoslovenský kraj (61,2), avšak ani zďaleka sa nepribližoval počtu 99,8 za hlavné mesto Praha, či Východočeskému kraju (93,4). Aj „najhorší“ český kraj – Stredočeský (70,5) bol na to výrazne lepšie ako najlepší slovenský kraj.

532 Ústava ČSSR (1960).

Tabuľka 11: Vývoj počtu pracovníkov v zdravotníctve na Slovensku

	1960	1970	1980	1988	2000	2010	2015
Vývoj počtu pracovníkov úhrn za celý rezort	59 386	76 173	106 762	127 203	120 773	108 079	106 682
Z toho lekári spolu	6 159	9 802	16 198	18 678	19 894	18 110	18 719
Počet obyvateľov na 1 lekára	652	463	308	282	272	300	290

Zdroj: Zdravotnícke ročenky za príslušné roky

Postupne bol systém organizovaný v nasledovnej hierarchickej štruktúre:

- ambulancia lekára pre deti a mládež,
- ambulancia obvodného (alebo závodného) alebo pre dospelých,
- ženský lekár,
- zubár,
- ambulancie špecialistov,
- nemocnica I. typu (spravidla mestské) so štyrmi základnými oddeleniami - detské, interné, chirurgia a gynekologicko – pôrodnice,
- nemocnica II. typu (spravidla okresné) s 9 oddeleniami - ako v prvom type avšak variantne navýšené o ďalšie typu kožné, krčné, očné, neurologické, pľúcne, infekčné a iné,
- nemocnica III. typu (spravidla krajské) so 16 a viac oddeleniami – boli tu už prakticky všetky oddelenia včítane špecializovaných napríklad chirurgických (ortopédia, urológia),
- špecializované ústavy a liečebne, ktoré mali viac menej celoštátnu pôsobnosť, napríklad pre TBC Vyšné Hágy, psychiatrické liečebne, Endokrinologický ústav v Lubochni, Reumatologický ústav v Piešťanoch,
- fakultné nemocnice - v týchto nemocniciach prebiehala praktická výuka študentov lekárskejších fakúlt, materiálne boli zabezpečované nemocnicami III. typu (v Bratislave, Košiciach a Martine) a ILF - doškoloovací inštitút, ktorý organizoval atestácie v Trenčíne, neskoršie premiestnený do Bratislavy na Kramáre.

Z pohľadu riadenia bola hierarchická štruktúra organizovaná cestou Ústavov národného zdravia. Ambulancie, lekárne a nemocnice I. a II. typu, hygienické stanice a laboratória spadali buď pod Okresné ústavy národného zdravia (OÚNZ) alebo Krajské ústavy národného zdravia (KÚNZ). Výnimkou bola Bratislava, kde okrem KÚNZ vznikol aj Mestský ústav národného zdravia (MÚNZ), ktorý bol hybridom medzi OÚNZ a KÚNZ.

Riadenie ústavov bolo čiastočne pod ONV (Okresný národný výbor) a KNV (Krajský národný výbor). Tak ako KNV neboli formálne nadriadené ONV, neboli KÚNZ formálne nadriadené OÚNZ. Existovala však štruktúra ktorá hierarchiu zabezpečovala silou a tou boli okresné a krajské výbory Komunistickej strany Slovenska (OV KSS a KV KSS), pod ktoré politicky spadali. Ich vedúce postavenie v riadení všetkého v spoločnosti bolo zakotvené v čl. 4 socialistickej ústavy (o vedúcej úlohe komunistickej strany).

Tu niekde musíme hľadať korene politických rozhodnutí, ktoré boli prijaté v investičnej výstavbe, veľkosti nemocníc a celkovo v rozvoji siete a s ktorými sa slovenské zdravotníctvo nevyrovnalo dodnes. Napríklad výstavba nových nemocníc v Banskej Bystrici a Košiciach. Pri ich budovaní sa príliš nehľadelo na účelnosť, keďže najmenej 40% zastavanej plochy sú chodby, schodiská a haly. V Bratislave môžeme menovať nemocnicu na Rázsochách, ktorá sa vyprojetovala ešte v šesťdesiatych rokoch a skelet sa postavil v osemdesiatych rokoch, avšak nemocnica nebola nikdy dostavaná.

Takto organizovaná štruktúra zabezpečovala istú logiku, bola však možná iba preto, že všetko vlastnil štát. Treba však veľmi jasne podčiarknuť, že fyzická dostupnosť a hierarchická štruktúra boli jednou z príčin vytvárania ilúzie o „lepšom“ zdravotníctve. V tomto kontexte však „lepšie zdravotníctvo“ neznamenal automaticky aj kvalitnejšie zdravotníctvo. Kvalita v súčasnom modernom ponímaní, ako prepojený vzťah „štruktúra – proces – výsledok“⁵³³ nebola a ani nemohla byť predmetom záujmu.

V historických zdravotníckych ročenkách z rokov 1948 až 1989 nájdeme množstvo údajov o kapacitách, počte lekárov, postelí či dokonca množstve odpracovaných hodín, avšak zmienky o kvalite, procesoch a jej meraní v podstate neexistujú. Z toho môžeme vyvodiť, že v danom období kvalita zdravotnej starostlivosti mohla byť len implicitne vymedzená v podobe dostupnosti zdravotnej starostlivosti vyjadrenej všeobecnými kvantitatívnymi charakteristikami, ako sú v štatistikách uvádzané počty hodín, postelí, lekárov a podobne. Nepremietalo sa to ani do ďalších výstupových a výsledkových ukazovateľov v podobe počtu vyliečených pacientov – čo by kvalitu explicitne vyjadrovalo, či v stratégiách na eliminácii morbidita a mortality vo vybraných chronických ochoreniach.

Nevýhodou centrálne riadenej investičnej výstavby v zdravotníctve bolo, že kapacity vznikali extenzívne. Nikto sa nezaoberal efektivitou vynaložených zdrojov napríklad na výstavbu malých nemocníc, ktoré na jednej strane naplňali ilúziu dostupnosti, na druhej strane ich kvalitatívne parametre nezodpovedali štandardom, bežným v západnej Európe (rámček 6). Tak sa nemocnice I. typu stali skôr pomníkom pôsobenia rôznych prvých tajomníkov OV KSS ako racionálnym spôsobom riešenia dostupnosti zdravotnej starostlivosti.

Rámček 6: Skúsenosť s postupom „non-lege-artis“

Na gynekológii nebol anesteziológ, ten dochádzal 2x týždenne z okresného mesta. V prípade, že bolo napríklad pri komplikovanejšom pôrode potrebné vykonať cisársky rez, boli dve možnosti. Buď požiadať okresnú nemocnicu o urgentný príchod anesteziológa, alebo transportovať pacientku do okresnej nemocnice (s rozbehnutým pôrodom to bolo veľké riziko). Poslednou možnosťou bolo pokúsiť sa o postup „non lege artis“. Gynekológ zvolil tento postup, teda manuálnu zmenu priečnej polohy dieťaťa v maternici, zásahom priamo v maternici. Už v tom čase by sa toto považovalo v západnej Európe za nemysliteľné, nieto ešte uskutočniteľné!

Zdroj: Spoluautor kapitoly na základe praxe z roku 1973 v mestskej nemocnici I. typu na západnom Slovensku

Dôležitým faktorom pochopenia socialistického zdravotníctva je pripomenutie, že v podstate **oficiálne** existovali dva systémy. Pre bežné obyvateľstvo a pre nomenklatúrne kádre. Išlo o takzvané Štátne sanatória (v Českej republike sa to volalo SANOPS - Státní sanatorium pro nomenklaturní kádry a jejich rodinné příslušníky). Pre vybranú skupinu obyvateľov, najmä funkcionárov komunistickej strany, bol poskytovaný lepší servis, bolo viac doktorov konzultantov z iných „špičkových“ zariadení, boli dostupné iné lieky. V prípade potreby, podľa stupňa postavenia, bola zabezpečovaná aj liečba v zahraničí. Jeden zo spoluautorov kapitoly si spomína na prípad predsedu štátnej plánovacej komisie SR, ktorý ochorel zhubným ochorením. Štátne sanatórium mu zabezpečilo konziliárne vyšetrenia vo Viedni a aj dovoz liekov, ktoré inak neboli nijako dostupné.

533 Donabedian (1988).

Z vlastných spomienok jedného z autorov a z dobových novinových článkov sa dá poznať ešte jeden systém – **neoficiálny**. Ľudia, ktorí mali peniaze, vedeli napríklad zohnať inak nedostupné lieky zo Západu alebo vybaviť si operátora alebo inú nemocnicu. Paradoxom doby bolo, že najlepšie ekonomicky zaistená skupina ľudí boli takzvaní „benzínumpári“ (správne zamestnanci benzínových čerpadiel), „zelo-vocári“ (správne vedúci predajní ovocia a zeleniny), „mäsiari“ (vedúci predajní mäsa a údenín), veksláci a šmelinári. Išlo o silnú hoci málopočetnú skupinu ľudí, ktorí mali prístup k nedostatkovým tovarom a službám, alebo k valutám. K liekom sa dostávali napríklad tak, že existovali bývalí prvotligoví futbalisti, ktorí po skončení ligovej kariéry hrávali v nízkych súťažiach v blízkom susednom Rakúsku. Za to ani nedostávali peniaze, ale mohli pravidelne (aj denne) cestovať do okolitých rakúskych dedín. Smerom do Rakúska vyvážali známe ruské šumivé víno a americké cigarety a späť veci, ktoré boli v socialistickej vlasti nedostupné. A tých vecí bolo nepreberné množstvo. Výnimočne, keď táto skupina ľudí prekročila pre komunistických pohlavárov nejakú mieru, sem tam niekoho zavreli do väzenia, čo malo byť príkladom rovnosti pred zákonom.

Tabuľka 12: Počet lôžok na Slovensku

Lôžka	1948	1950	1960	1970	1980	1988	2000	2010	2015
Lôžka spolu	21 645	23 325	37 350	44 591	53 720	59 005	56 261	45 889	42 367
Nemocnice a pôrodnice	12 637	13 645	24 113	29 822	35 463	39 092	36 124	33 250	29 817
Liečebne	6 157	5 939	5 820	7 155	10 790	10 942	12 819	10 757	10 896
Odborné liečebné ústavy a ostatné lôžkové zariadenia	2 860	3 741	7 417	7 614	7 467	8 971	7 318	1 882	1 654
Miesta									
Kojenecké ústavy a detské domovy ¹	325	330	1 419	1 432	1 497	1 584	-	4 423	4 622
Jasle	750	5 924	10 596	18 599	28 126	28 439	-	-	-
Počet postelí na 10 000 obyvateľov	62,8	66,9	92,9	98,2	107,5	112,1	104,1	84,4	78,1

Komentár k tabuľke 12:

¹ Kojenecké ústavy boli v roku 2006 zrušené, údaje za roky 2010 a 2015 sú len za detské domovy a udávajú počet detí.

Zdroj: Zdravotnícke ročenky za príslušné roky, ÚPSVR

Špecifickým problémom Slovenska v rámci spoločného štátu bolo, že kým české zdravotníctvo už počas socializmu investovalo do rastu excelentnosti, slovenské predovšetkým do rastu objemu posteľového fondu a ambulancií. Inak povedané, české zdravotníctvo išlo cestou kvality a slovenské cestou kvantity. Tento fakt sa neprejavoval iba v odlišnom objeme a štruktúre posteľového fondu medzi krajinami, ale aj vo výsledkoch zdravotného stavu. Podľa Kossárovej et al (2013), medzi rokmi 1971 až 2008 vekovo štandardizovaná úmrtnosť na „odvrátiteľné“ prípady na Slovensku klesla o 39 %, avšak v Českej republike až o 62 %.

Po roku 1989 na Slovensku výrazne klesol počet lôžok – z 59 005 v roku 1988 na súčasných 42 367. Zároveň sa výrazne skrátil priemerný ošetrovací deň – z 13,2 na 7,8 dňa. Tieto trendy súvisia s progresiou v zavádzaní nových liečebných a diagnostických postupov a hlavne s nástupom jednodňovej chirurgie od roku 2009, ktorá pomáha eliminovať procesy tradičných hospitalizačných výkonov.

Keď porovnáme roky 2015 a 1988, tak súčasné slovenské zdravotníctvo dokáže ošetriť o 16 % pacientov viac a potrebuje na to o 40 % menej ošetrovacieho času (tabuľka 13). To znamená, že sa výrazne zefektívnili

liečebné procesy, určite aj vďaka progresu v zavádzaní moderných zdravotníckych technológií. Zároveň do dnešnej siete po roku reformy z roku 2004 pribudli 3 špičkové kardiocentrá a 3 onkologické ústavy – ktoré pred rokom 1989 vôbec neexistovali. Ich vznik bol plne v súlade aj neustálym nárastom mortality chronických ochorení. A tieto špičkové centrá sú prístupné všetkým obyvateľom, nielen politickej špičke, ako tomu bolo za socializmu.

Tabuľka 13: Parametre nemocničnej starostlivosti na Slovensku

Nemocnice	1937	1948	1950	1960	1970	1980	1988	2000	2010	2015
Priemerný ošetrovací čas v dňoch	19,0	14,7	-	14,4	14,4	13,4	13,2	10,2	8,2	7,8
Počet hospitalizovaných v tisícoch	144	246	307	524	607	763	849	1 074	1 009	990
Ošetrovacie dni v miliónoch	2,86	3,72	4,22	7,43	8,72	10,23	11,22	10,99	8,31	7,71
Využitie lôžok v %	88	82	-	88	86	86	83	69	65	67

Zdroj: Zdravotnícke ročenky za príslušné roky

Financovanie zdravotníctva

Z pohľadu financovania bolo socialistické „bezplatné“ zdravotníctvo postavené na daniach a rozpočtoch pridelených systémom „zhora-dole“. Nebol jasný pomer výdavkov k HDP, pretože neboli reálne ceny a neexistoval pojem HDP v dnešnom chápaní. Celé hospodárstvo bolo centrálné plánované s rôznymi krížovými dotáciami a nadmernou daňou zo zisku a nereálnymi, skôr fiktívnymi cenami.

Podľa rozpočtov v zdravotníckych ročenkách z rokov 1970 a 1980, socialistický štát investoval do zdravotníctva veľmi obmedzene. Napríklad v roku 1980 tvoril celkový rozpočet slovenského zdravotníctva 7 mld. Kčs, z čoho investičné výdavky tvorili 0,9 mld. Kčs a lieky 1 mld. Kčs. Zvyšných približne 5,1 mld. Kčs tvorili neinvestičné výdavky – predovšetkým mzdy. V roku 1988 bol rozpočet takmer dvojnásobný – celkové výdavky tvorili viac ako 11 mld. Kčs, výdavky na lieky viac ako 2 mld. Kčs, investičné výdavky sa však zvýšili len mierne na 1,3 mld. Kčs.

Okrem daňového financovania zohrávala nezanedbateľnú zložku aj korupcia. Podľa dostupných údajov (Zdravotnícka ročenka) bola mzda lekára v osemdesiatych rokoch približne 1,5-násobok priemernej mzdy (len pre porovnanie, dnes je to 3-násobok priemernej mzdy) a korupcia za zdravotnícke výkony bola bežným javom (rámček 7).

Rámček 7: O platoch a korupcii v zdravotníctve

K výpovedi sa pridáva aj manželka lekárka, ktorá okrem nie práve najlepšieho platu poukazuje aj na bežnú prax brania úplatkov v zdravotníctve, čo prakticky prispievalo, resp. malo prispievať do rodinného rozpočtu lekárov. Pokiaľ sa ale človek z akýchkoľvek dôvodov rozhodol tieto úplatky neprijímať, jeho finančná situácia nebola nijak nadštandardná: „Za takých okolností, keby ste žili len z toho platu, tak ste boli na tom omnoho mizernejšie ako robotnícka trieda.“ „Robotníci, tuto majstri po okolí si stavali domy a my sme s manželom ani na auto nenašetrili poriadne.“ (narátora D.H.) Ak sa k tomuto tvrdeniu priráta aj výpoveď druhej narátorky zamestnanej v zdravotníctve, ktorá si rovnako postážovala na nízky plat obzvlášť pri nástupe do zamestnania, môžeme usudzovať, že v našej výskumnej vzorke aj oblasť zdravotníctva platovo zaostávala za robotníckymi profesiami.⁵³⁴

534 Merjavá (2012).

2.7.3 Kde socializmus zlyhával – liečba chronických ochorení

Nedostatok moderných diagnostických možností (prístroje, laboratória), nedostatok kvalitných liekov, najmä inovatívnych a nedostatok kvalitných liečebných prístrojov viedol od konca šesťdesiatych rokov k zhoršovaniu parametrov systému. Hlavným dôvodom tejto nepriaznivej situácie v liečení civilizačných chorôb (najmä srdcovo-cievnych chorôb, onkologických ochorení a vonkajších príčin smrti) bolo nezachytenie pokroku v ich liečení, ku ktorému došlo v západných krajinách.⁵³⁵ Napríklad register zhubných nádorov sa začal na Slovensku zakladať až v roku 1978, pričom nádory už vtedy predstavovali druhú najčastejšiu príčinu smrti, hneď po srdcovocievnych ochoreniach.

V bežnej, nie excelentnej medicíne to zaostávanie nebolo až tak zreteľné. Z pohľadu medicínskeho výsledku je skoro jedno či sa žlčník vyberie otvorenou operáciou, alebo laparoskopicky, dramatický rozdiel je v dĺžke hospitalizácie, množstve sprievodných komplikácií, v dĺžke následnej liečby a rýchlosti uschopenia pacienta, plus v komforte pacienta. Nakoniec sa počítala výsledok – vybratý žlčník.

Zaostávanie (technické aj molekulové) narastalo najmä v liečbe onkologických a kardiovaskulárnych ochorení, v odvrátiteľných úmrtiach a v liečbe chronicky chorých - najmä polymorbidít, ako napríklad diabetes a jeho komplikácie a podobne. Nedostatok prístrojov a aj voľne zameniteľných zdrojov je zrejmý na príklade, ktorý sme uviedli a to bol vekový limit pre chronickú dialýzu. Ak mal pacient viac ako 50 rokov, bola to už kontraindikácia poskytovania chronickej dialýzy, nie pre medicínske kritéria, ale z ekonomických dôvodov.

Od polovice sedemdesiatych rokov minulého storočia dochádzalo k zaostávaniu technologického vybavenia zdravotníckych zariadení, čo bolo kompenzované extenzívnym rozvojom spojeným s nárastom počtu lekárov a nemocničných lôžok. Kumulujúci sa nadbytok absolventov viedol od sedemdesiatych rokov k vybudovaniu zdravotného systému založenom na veľkom počte ambulantných špecialistov. Ich počet už koncom päťdesiatych rokov minulého storočia vysoko prevyšoval počet praktických lekárov.⁵³⁶

Technologické zaostávanie viedlo najmä k týmto dôsledkom:

- k izolácii od dodávok moderných technológií od najmenších počínajúc - napríklad cystoskopy (špecializovaný urologický prístroj na vyšetrenie močového mechúra) alebo kolposkopy (špecializovaný gynekologický prístroj k vyšetreniu krčka maternice) boli iba z NDR – v podstate vyrábané na predvojnovovej technológii;
- k technologickému zaostávaniu - neboli kvalitné diagnostické prístroje - CT, MR, RDG, monitory;
- k nedostatku spotrebného zdravotníckeho materiálu (gumené močové katétre Barum miesto moderných silikónových, materiál na angiografie, kontrastné látky, intubácie pri anestézii, či šijacieho materiálu) a liekov, iba viac menej z produkcie krajín Rady vzájomnej hospodárskej pomoci (RVHP), čo bol akýsi plagiát Európskeho hospodárskeho priestoru, neskoršie Európskej únie;
- k obmedzenému až nulovému počtu moderných inovatívnych liekov - za zázrak sa považovali generické molekuly, väčšina z devízového dovozu, v podstate však šlo o molekuly, ktoré vzhľadom na generický pôvod boli už minimálne 15 rokov staré.

535 Meslé (2002).

536 Mužik (2014).

Tabuľka 14: Porovnanie ľudských zdrojov, lôžok a strednej dĺžky života so susednými krajinami

	Počet lekárov na 100 000 obyvateľov		Počet stomatológov na 100 000 obyvateľov		Počet zdravotných sestier na 100 000 obyvateľov		Lôžka na 100 000 obyvateľov		Stredná dĺžka života		
	Rok	Hodnota	Rok	Hodnota	Rok	Hodnota	Rok	Hodnota	Rok	Muži	Ženy
NSR	1984	256	1984	57	1984	334	1986	1080	1986	71,9	78,5
Rakúsko	1985	261	1985	41	1985	357	1984	1132	1986	71,0	77,8
NDR	1985	225	1985	70	1985	584	1986	1020	1987	69,9	76,0
ČSSR	1986	311	1986	54	1986	436	1987	1261	1986	67,3	74,8
PLR	1985	195	1985	46	1985	456	1987	568	1986	66,7	75,1
MLR	1985	319	-	-	1985	541	1987	920	1986	65,3	73,3

Legenda: NSR – Nemecká spolková republika, NDR – Nemecká demokratická republika, ČSSR – Československá socialistická republika, PLR – Poľská ľudová republika, MLR – Maďarská ľudová republika.

Zdroj: Zdravotnícka ročenka 1989

Záver

Socialistické zdravotníctvo významne ovplyvnilo (a stále ovplyvňuje) viaceré generácie občanov Slovenska. Zo socializmu zdedené princípy „bezplatnosti“ a „dostupnosti“, ktoré boli v príkrom rozpore s „kvalitou“ a „efektívnosťou“ (v dnešnom chápaní týchto slov) stále zásadne ovplyvňujú nielen občianske, ale aj odborné diskusie.

Občania majú dodnes predstavu, že zdravotníctvo musí byť „bezplatné“. Dôkazom bola reakcia obyvateľstva na zavedenie poplatkov vo výške 20 Sk a 50 Sk v roku 2003, kedy podľa prieskumu Inštitútu pre verejné otázky 74 % občanov tieto poplatky odmietlo⁵³⁷ (a to bolo už 14 rokov po páde socializmu). Ani socialistické zdravotníctvo však nebolo bezplatné. Platilo sa legálne – daňami a taktiež neformálnymi platbami (korupcia), kontaktami, či protislužbami.

Popri bezplatnosti malo byť zároveň aj dostupné. Kým však socialistické zdravotníctvo bolo dostupné v tzv. fyzickej rovine – každý mal svojho obvodného, či závodného lekára a v každom okrese bola nemocnica, tak od dnešného zdravotníctva očakávame dostupnosť v ponímaní najmodernejšej liečby. A tú socialistické zdravotníctvo ani vtedy nedokázalo poskytovať. Takže občania, ktorí zažili extenzívnu fázu socialistického zdravotníctva v relatívnom zdraví a majú o ňom obraz bezplatného a dostupného zdravotníctva, dnes od súčasného zdravotníctva požadujú rovnako bezplatnú a dostupnú starostlivosť – avšak podľa najmodernejších vedeckých poznatkov.

Na základe deklarovanej bezplatnosti (popri ktorej bola všadeprítomná korupcia) a extenzívnej dostupnosti (najmä veľa personálu a postelí) sa komunistom podarilo vytvoriť ilúziu fungujúceho zdravotníctva, v ktorom však chýbal prístup k modernej diagnostike, liečbe, liekom a kvalita zdravotných služieb nebola témou.

Aj táto deklarovaná bezplatnosť a extenzívna dostupnosť však stačili na to, aby sa štátom organizované socialistické zdravotníctvo hlboko vrylo do mentálnych máp obyvateľstva. Podľa prieskumu agentúry

⁵³⁷ Inštitút pre verejné otázky (2007).

FOCUS z apríla 2018, takmer 30 rokov od konca socializmu, si 92 percent ľudí, ktorí zažili socializmus, myslí, že štát musí garantovať, financovať a poskytovať bezplatnú zdravotnú starostlivosť pre všetkých. Prekvapuje, že až 84 percent mladých ľudí vo veku do 25 rokov si myslí to isté. Spôsobuje to zrejme absencia reálnych skúseností so systémom socialistického zdravotníctva, o ktorom pozitívne poznatky je možné získať výlučne sprostredkované od ľudí, ktorí v tomto systéme síce žili, ale neboli zafarbení chronickou chorobou (pričom absentujú dokumenty a možnosti získať historické informácie a poznatky o zdravotných aspektoch tohto systému).

Tabuľka 15: Predstavy o úlohy štátu: „Zdravie nie je tovar, preto štát musí garantovať, financovať a poskytovať bezplatnú zdravotnú starostlivosť pre všetkých“

Skúsenosť so socializmom	Súhlasí (rozhodne + skôr)	Nesúhlasí (skôr + rozhodne)	Nevie
Nijaká	84	13	3
Čiastočná	87	11	2
Výrazná	92	7	2

Zdroj: FOCUS (2018)

Príloha 10: Dodatok na zamyslenie

Našou úlohou bolo odbornými argumentami konfrontovať názor ľudí, či za socializmu bolo zdravotníctvo lepšie ako dnes. Tvrdými dátami sa dá jednoznačne preukázať, že socialistické zdravotníctvo nebolo ani lepšie a ani kvalitnejšie ako to súčasné, skôr naopak.

Nič na tom nemení fakt, že v nijakom inom prieskume nie je tak komplikované získať názory ľudí, ako v prieskume o zdravotníctve. Úplne inak zdravotníctvo vnímajú ľudia, ktorí nie sú pacientmi, úplne inak pacienti a ešte inak zdravotníci. Ľudia a najmä pacienti vedia hodnotiť servisnú stránku procesov, napríklad stravu a ubytovanie v nemocnici, spôsob, akým sa k nim zdravotníci správajú, alebo aj schopnosť zdravotníkov prejaviť empatiu k ich problémom. K samotnej kvalite poskytovanej starostlivosti sa však z objektívnych príčin naozaj nemôžu vyjadriť kvalifikovane. To je jedným z dôvodov, prečo patientske prieskumy vykazujú niekedy diametrálne odlišné hodnotenie poskytovateľov, ako sú ich medicínske výsledky.

Ďalšou komplikáciou je, že tí, ktorí boli počas socializmu pacientami s chronickými chorobami, dnes už viac-menej nežijú. Odpovede ľudí v takomto type prieskumu tak spravidla reprezentujú ich pocity a nie vlastné skúsenosti. Myslíme si, že ich dnešné pocity sú výsledkom tradovania rôznych mýtov o socializme, ktoré namiesto toho, aby sa vzdáľovaním od doby jeho reálnej existencie oslabovali, naopak silnejú. Tvrdíme, že je nesmierne dôležité hľadať príčiny tejto (zdanlivej) anomálie.

Tiež vieme, že ľudia nie sú spokojní so súčasným zdravotníctvom. Nič na tom nemenia ani zlepšené ukazovatele, akými sú napríklad parametre významného nárastu strednej dĺžky života (živo narodených detí).

Mýtus o kvalitnom socialistickom zdravotníctve má nepochybne viacero príčin. V prvom rade socializmus umelo vytváral pocit istoty. Ústava z roku 1948 a najmä Ústava z roku 1960 v článku 23 stanovila, že všetci majú právo na ochranu zdravia, liečebnú starostlivosť, hmotné zabezpečenie v starobe a pri nespôsobilosti na prácu. Navyše, práve Ústava z roku 1960 prvýkrát priznáva právo na bezplatnú zdravotnú starostlivosť. Skutočnosť však bola úplne iná ako deklarované istoty, „bezplatné“ zdravotníctvo v posledných 20 rokoch socializmu stratilo schopnosť poskytovať služby porovnateľné so západnými krajinami. Avšak štát,

ktorý všetko vlastnil a prevádzkoval a o všetkom rozhodoval, súčasne bránil poznaniu, ako je to v iných krajinách. Dalo by sa povedať, že išlo kvázi o hromadný štokholmský syndróm, ktorý paradoxne nakoniec vyvolával u veľkej väčšiny občanov pocit bezpečnosti.

Po roku 1989 sme nedokázali vyriešiť problém, ktorý vyplýva z interpretácie pozitívneho záväzku štátu. U množstva práv garantovaných Listinou základných práv a slobôd a Ústavou, kde štát nesmie nijako zasahovať, hovoríme že má negatívny záväzok, ako je napríklad právo zhromažďovania, právo na slobodné vyjadrenie názoru, či právo slobodného pohybu. Naopak pri zabezpečovaní práva na zdravie má štát takzvaný pozitívny záväzok, teda má povinnosť zabezpečiť, aby niektoré práva občanov dané Listinou a Ústavou boli naplnené. Podobnosť socialistického paternalizmu do roku 1989 a neopaternalizmu po roku 1989 je v tom, že si najmä socialisti vykladajú povinnosť štátu zabezpečovať pozitívny záväzok tak, že štát sám činnosti vykonáva. Štát namiesto toho, aby vytváral spravodlivé podmienky a v nevyhnutnej miere reguloval trh, sám je hráčom na trhu, vlastní najväčšiu zdravotnú poisťovňu a najväčšie nemocnice. Výsledkom je nemeraná kvalita, nízka efektivita a dlhy.

Ďalším problémom je, že hoci je súčasné slovenské zdravotníctvo nepochybne ďaleko kvalitnejšie ako socialistické, nezmenilo sa tak výrazne ako české, hoci dnes má s ním porovnateľné zdroje počítané v peňažnom vyjadrení na obyvateľa na hlavu.

Analytici vedia dať odpovede na fakty. Politici musia dať odpovede na argumenty, ktorých základom sú pocity občanov. Verejná diskusia môže pomôcť vyvracať mýty, pretože tie tiež ukazujú, že zdravotníctvo ako systém nie je iba o číslach. Ak majú ľudia dobrý pocit a dôverujú systému, je to viac ako polovica cesty v úspešnej liečbe. Nakoniec placebo efekt vychádzajúci z dôvery je v liečbe nesmierne významný a je nepochybne súčasťou medicínskeho postupu spadajúceho pod pojem „lege artis“.

Literatúra

Bílková, Z. (2007), *Postavení lékárníka ve společnosti*, diplomová práce, Univerzita Karlova v Praze, Farmaceutická fakulta v Hradci Králové. Dostupné online: <https://docplayer.cz/37965900-Postaveni-lekarnika-ve-spo-lectnosti.html>.

Donabedian, A. (1988), The quality of care: How can it be assessed?, *JAMA*. 260 (12): 1743–8

Dolejší, V. a kol. (1959), *Československé zdravotnictví ve statistických údajích 1948 – 1958*, Praha : Státní zdravotnické nakladatelství.

FOCUS (2018), Prieskum verejnej mienky. Závěrečná správa z prieskumu verejnej mienky. Dostupné online: <http://www.konzervativizmus.sk/article.php?6198>.

Christopher J. Gerry, Yulia Raskina Daria Tsyplakova (2018), *Convergence or Divergence? Life Expectancy Patterns in Post-communist Countries, 1959–2010* Soc Indic Res (2018) 140:309–332.

Gladkij, I. (2003), *Management ve zdravotnictví*, Brno : Nakladatelství Computer Press.

Inštitút pre verejné otázky (2007), Ktoré problémy pokladáte na Slovensku za najzávažnejšie?, Bratislava : Inštitút pre verejné otázky (1999–2007).

Káčerová M., Nováková, G. (2015), Úmrtnosť ako jeden z ukazovateľov zdravotného stavu Slovenska, *Slovak Statistics and Demography*, 4/2015.

Kossárová, L., Holland, W., Mossialos, E. (2013), 'Avoidable' mortality: a measure of health system performance in the Czech Republic and Slovakia between 1971 and 2008. *Health Policy Plan* [online]. 28 (5) s. 508 – 525 [cit. 2018-1-24] Dostupné online: <https://academic.oup.com/heapol/article/28/5/508/571743>.

Marmot M., Bobak, M. (2000), International comparators and poverty and health in Europe. *BMJ* 2000(321):1124–1128.

Merjavá, J. (2012), *Sociálne istoty vs. osobné slobody. Obdobie tzv. normalizácie a transformácie očami obyvateľov Krompách. Životopisné rozprávania*, diplomová práca, Praha : Univerzita Karlova v Praze.

Meslé, F. (2002), Mortality in Eastern Europe and the former Soviet Union: long-term trends and recent upturns, *Demographic Research*. 2002, Special Collection 2, Article 3

Mužik, R. (2014), *Vývoj zdravotníctva na území Slovenska*, Bratislava (v tlači).

Szalay, T., Pažitný, P., Szalayová, A., Frisová, S., Morvay, K., Petrovič, M. and van Ginneken, E. (2011), Slovakia: Health system review. *Health Systems in Transition*, 2011; 13(2):1–200.

Tragakés, E., Lessof, S. (2003), Health care systems in transition: Russian Federation. Copenhagen, *European Observatory on Health Systems and Policies*, 2003: 5(3)

Československé zdravotnictví ve statistických údajích 1948 – 1958, *Zdravotnické aktuality* 135, Státní zdravotnické nakladatelství.

ČSSR zdravotnictví 1969, Ústav pro zdravotnickou statistiku Praha a Ústav zdravotnické statistiky Bratislava,

Praha 1969

ČSSR zdravotnictví 1979, Ústav pro zdravotnickou statistiku Praha a Ústav zdravotníckej štatistiky Bratislava, Praha 1979.

ČSSR zdravotnictví 1989, Ústav zdravotnických informací a statistiky Praha a Ústav zdravotníckych informácií a štatistiky, Praha 1989.

OECD Health Data (2019), dostupné online: <https://www.oecd.org/health/health-data.htm>.

United Nations (2018), UN Data. Dostupné online: <http://data.un.org/Data.aspx?d=PopDiv&f=variableID%3A77>.

Ústava Československé socialistické republiky. Čl. 23 ústavního zákona č. 100/1960 Sb.

Zdravotnícka ročenka 2000, ÚZIS.

Zdravotnícka ročenka 2010, NCZI.

Zdravotnícka ročenka 2015, NCZI

Zdravotnícka ročenka Československa, ročník 1938, redigoval MUDr. Jiří Říha, ministerský rada Ministerstva veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy, Piras

Zdravotnická statistika republiky Československé 1959, Statistické oddělení Ministerstva zdravotnictví, Praha 1960.

Zdravotnictví ČSSR 1960 ve statistických údajích, Ministerstvo zdravotnictví, Praha, 1961

Foto: TASR

2.8 INFRAŠTRUKTÚRA

✧ Peter Krištofóry ✧ Tomáš Krištofóry ✧ Zuzana Žúžiová

Úvod

V súčasnosti sa v spoločnosti možno často stretnúť s tvrdeniami, že “socializmus bol ekonomicky životaschopný systém a hospodársky sa mu darilo“. S týmto tvrdením sa stotožnilo až 59 % opýtaných v prieskume verejnej mienky, ktorý uskutočnila agentúra FOCUS v apríli 2018.⁵³⁸ Jeho výsledky ďalej ukazujú, že 62 % ľudí na Slovensku si myslí, že zo štátom vlastnených podnikov profitovali všetci občania a že štátne podniky dokázali účinne uspokojiť dopyt ľudí.

Komunistická propaganda tiež hlásala tézu o ekonomicky vyspelom a úspešnom socialistickom Československu, v ktorom podľa nej zohrávala dôležitú úlohu infraštruktúra. Tú komunistické vedenie považovalo za niečo, prostredníctvom čoho sa „národné hospodárstvo stáva jednotným, pevne skĺbeným celkom“. Tvrdilo sa, že v roku 1960 sa ČSSR stala piatym štátom na svete, ktorý dokončil elektrifikáciu obcí⁵³⁹ a do roku 1973 bola plynofikovaná väčšina republiky. Dobová propaganda selektívne vyzdvihovala hustotu železničnej siete a jej prepravné výkony, či skutočnosť, že Československo sa stalo druhou krajinou, ktoré využilo prúdové lietadlá v osobnej leteckej doprave a z vnútrozemských vyspelých štátov malo najväčšiu námornú flotilu.

Na základe zákona o päťročnom pláne z októbra 1948 mala byť zahájená rozsiahla industrializácia Československa. Veľké investície mali smerovať do výstavby vodných elektrární, železničnej siete, ropovodov, plynovodov a elektrifikácie, ktorej úlohou mala byť podpora prioritného ťažkého priemyslu. Idylická predstava o budovaní socializmu pracujúcim ľuďom znázorňovaná v propagandistických vyobrazeniach v myslí vracia pamätníkov do “budovateľských“ päťdesiatych rokov 20. storočia.

538 FOCUS (2018).

539 TASR, Vtedy.sk.

Šírenej dobovej propagande a dnešným predstavám ľudí o vyspelej socialistickej infraštruktúre však nezodpovedá realita rozhodujúcich výsledkov socialistickeho hospodárstva a jeho infraštruktúry vo všetkých oblastiach, vrátane dopravy, pôšt a telekomunikácií.

2.8.1 Pomalá železničná doprava, chýbajúce diaľnice a prázdne letiská

Na začiatok pripomeňme, že významné časti infraštruktúry v Československu sa začali stavať už v časoch Rakúsko-Uhorska a pokračovali v období prvej Československej republiky. Aj renovácia vojnou zničenej infraštruktúry sa začala už pred nástupom socializmu. Dôkazom toho je výstavba priehrad v druhej polovici roku 1945.⁵⁴⁰ Okrem toho v roku 1937 Ján Baťa navrhol vo svojej knihe *Budujme stát pro 40 000 000 lidí* diaľnicu a železnicu cez celé Československo z Chebu až do podkarpatského Užhorodu. Zasadzoval sa tiež o rozvoj vodnej dopravy, letísk a telekomunikácií.⁵⁴¹ V období rozmachu prvej Československej republiky, kedy patrila medzi 20 ekonomicky najvýkonnejších vo svete, bol tento návrh pomerne reálny.⁵⁴²

Železničná doprava

Aj pre vybudovanie železničnej siete bolo rozhodujúcim obdobie Rakúsko-Uhorska a medzivojnové obdobie. Už v roku 1871 bola vybudovaná Košicko-bohumínska železnica, ktorá dodnes zohráva kľúčovú úlohu pre hutnícky priemysel. V rokoch 1931 až 1939 boli vybudované najťažšie úseky hornatým stredným Slovenskom z Handlovej do Hornej Štubne, ktorý na úseku 19 km prekonáva päť tunelov, ďalej úsek Banská Bystrica – Margecany so známym Telgártskym viaduktom, a napokon trať Diviaky – Harmanec, kde sa vrtal najdlhší československý tunel o dĺžke 4,7 km.⁵⁴³

Priority vo výstavbe rozsiahlej železničnej siete od roku 1948 diktovala socialistickej výrobná doktrína, sústredená na ťažké strojárstvo a hutníctvo. Vzdialenosť lokalizácie nerastných surovín a priemyslu na ich spracovanie pritom predstavovala značnú prekážku. Príkladom je rozhodnutie o situovaní Východoslovenských železiarní do Košíc, ktoré vyvolalo nutnosť privážať uhlie zo Sliezska a železnú rudu z Ukrajiny. Za týmto účelom bola trať Žilina – Čierna nad Tisou ako jedna z prvých zdvojkolažená a v roku 1955 elektrifikovaná.⁵⁴⁴ Zložitý spôsob prekládky železnej rudy zo širokorozchodnej sovietskej železnice na štandardnú európsku v Čiernej nad Tisou sa v roku 1966 vyriešil nákladnou stavbou širokorozchodnej železnice z Veľkých Kapušian prakticky až do VSŽ v Košiciach.

Fakt, že železnice predstavovali rozhodujúci článok prepravnej infraštruktúry Československa, sa prejavoval vo veľkých prepravných výkonoch. Tieto výkony však predpokladali spotrebu až 10 % ročne vyťaženého uhlia pre pohon parných rušňov pred elektrifikáciou železníc. S elektrifikáciou sa v päťdesiatych rokoch predpokladala úspora 100 až 150 tisíc ton uhlia.⁵⁴⁵ Ekonomicky slabou stránkou kapacitne vyťaženej elektrifikovanej železnice bol vysoký podiel výroby elektrickej energie tepelnými elektrárnami, čo sa prejavilo vysokou úrovňou CO² v ovzduší.⁵⁴⁶ Dimenzovanie trakčných napájacích zariadení prvých elektrifikovaných úsekov nebolo dostatočné a dopravná pravidelnosť bola narúšaná poruchami, ktoré viedli

540 Štefanský (2008), s. 145.

541 Uhlíř (2010).

542 Ambiciózný plán dobre rozbehutej industrializácie zastavil Mníchovský diktát, 2. svetová vojna a následné násilné pripojenie k východnému bloku.

543 Häufner (1978), s. 365

544 Šefčík (2016).

545 Tamže.

546 Okrem toho bolo na kľúčovej trati z Košíc do Žiliny a Bohumína zavedené jednosmerné napájanie, ktorého nevýhodou sú elektrické straty.

k požiarom. Preto sa v roku 1961 dokonca uvažovalo o zastavení elektrickej prevádzky a návrate parných rušňov na trať. Rekonštrukciou už elektrifikovaných úsekov sa podarilo odvrátiť tento zámer.⁵⁴⁷

V porovnaní s tým sa rakúsky „elektrifikačný program“ realizoval od dvadsiatych rokov 20. storočia.⁵⁴⁸ Po ukončení 2. svetovej vojny sa generálny riaditeľ rakúskych spolkových železníc rozhodol pre realizáciu nového elektrifikačného programu. Od roku 1948 získalo Rakúsko podporu z Marshallovho plánu. 19. decembra 1952 bola posledná časť železnice odovzdaná elektrickej prevádzke.⁵⁴⁹ V roku 1988 dĺžka využívanej železničnej siete v Rakúsku dosahovala 5766 kilometrov. Železničná sieť ČSSR v roku 1988 merala 13 130 km, z toho bolo 2804 km dvojkoľajových a trojkoľajových tratí. Porovnanie podielu dĺžky elektrifikovaných tratí v roku 1988 na celkovej dĺžke železničných tratí zachytáva tabuľka 16.

Tabuľka 16: Porovnanie dĺžky elektrifikovaných a celkových železníc v ČSSR a Rakúsku v roku 1988

	Celková dĺžka železníc	Dĺžka železníc v prepočte na 1 obyvateľa	Podiel elektrifikovaných železníc na celkovej dĺžke	Dĺžka elektrifikovaných železníc v prepočte na 1 obyvateľa
ČSSR	13130 km	0,84 km	29,00 %	0,24 km
Rakúsko	5766 km	0,76 km	55,60 %	0,42 km

Zdroj: Paxton (1990), s. 172 a 412

Tabuľka 16 ukazuje, že napriek väčšej celkovej dĺžke železníc v ČSSR bol v porovnaní s Rakúskom podiel elektrifikovaných tratí výrazne nižší aj na konci obdobia socializmu, pritom v minulosti bola situácia ešte horšia. Niektoré husto osídlené oblasti (napríklad úsek Bratislava – Trnava) museli čakať na elektrifikáciu až do roku 1985.

Nákladná železničná doprava na Slovensku bola po 2. svetovej vojne poznačená Stalinovou koncepciou „železa a ocelí“. Prepravovali sa predovšetkým suroviny, stavebniny, palivá a potraviny.⁵⁵⁰ Strmý nárast výkonov železničnej dopravy rýchlo vyčerpал dopravné kapacity železníc na Slovensku. Napätie medzi požiadavkami na prepravu a technickými možnosťami železnice ich realizovať sa napokon stalo chronickým.⁵⁵¹

Industrializácia Slovenska mala významný vplyv i na rast frekvencie osobnej prepravy. Ľudia cestovali za prácou a do škôl aj na pomerne veľké vzdialenosti. K jej poklesu došlo až počas sedemdesiatych rokov 20. storočia v dôsledku určitého, aj keď podstatne pomalšieho ako na Západe, rozvoja individuálneho motorizmu.

Napriek dobrým kvantitatívnym výsledkom môžeme u osobnej dopravy identifikovať tri hlavné problémové oblasti:

- nízka rýchlosť spojov,
- vysoká miera nepravidelností v doprave, vrátane meškaní,
- zastaraný, nedostatočne udržiavaný vozový park neumožňujúci dostatočnú kultúru cestovania.

547 Tamže.

548 V medzivojnovom období v rokoch 1923 až 1935 bolo elektrifikovaných až 15 významných liniek, napríklad Innsbruck West–Telfs–Pfaffenhofen–Landeck (1923), Innsbruck–Brennersee (1928), Salzburg–Schwarzach–St. Veit (1929) a Mallnitz–Spittal–Millstättersee (1935).

549 Meldung Markstein in Österreichs (1981), s. 863.

550 Sústavný tlak na neustále zvyšovanie kapacity železničnej dopravy v tomto období spôsobil preorientovanie pozornosti predovšetkým na napĺňanie kvantitatívnych ukazovateľov jej činnosti.

551 Kubáček (1999).

Dobovú rýchlosť vlakov najlepšie približuje štatistika. Od začiatky šesťdesiatych rokov do roku 1967 sa síce zvýšila priemerná cestovná rýchlosť u rýchlíkov z 48,8 km/h na 52,9 km/h a u osobných vlakov z 28,5 km/h na 30,7 km/h, ale i tak šlo o veľmi nízku hodnotu nezodpovedajúcu potrebám doby.⁵⁵² Naplnenie grafikonu v osobnej doprave sa do roku 1967 oproti roku 1956 zlepšilo z 87,5 % na 92,1 %.

Vozňový park ČSD (Československých dráh) bol koncom šesťdesiatych rokov 20. storočia výrazne zastaraný, pretože v povojnovej dobe prešiel len čiastočnou obnovou. K najvýznamnejšej zmene došlo u rozvíjajúcich sa trakcií, predovšetkým u motorových vozňov a elektrických jednotiek. Celkovo bolo 47 % vozňov osobnej dopravy starších než 30 rokov a ďalších 12 % vozňov starších než 45 rokov. Súhrnne tak zastarávalo 59 % vozňového parku ČSD ponúkajúceho cestovný štandard z dôb prvej republiky, čo len ilustruje spomalené tempo investičnej obnovy vozňového parku.⁵⁵³

Nákladná doprava sa počas socializmu stala obeťou prístupu zameraného na kvantitu. Jej stav bol z hľadiska rýchlosti a spoľahlivosti v podobne kritickom stave ako v prípade osobnej dopravy, s tým rozdielom, že cestovný poriadok nákladných vlakov bol ešte voľnejší. Napriek pokusom o zrýchlenie toku tohto druhu dopravy zostala priemerná rýchlosť všetkých vlakov veľmi nízka. Napríklad v roku 1970 sa priemerná úseková rýchlosť nákladného vlaku pohybovala na úrovni 18,14 km/h.

Za tento stav mohli tri základné kvalitatívne faktory:

- zlý stav železničnej infraštruktúry,
- zastarané vozidlá,
- preťažená sieť vynucujúca „postávanie“ nákladných vlakov v medzistaniciach či na širšej trati (niektoré úseky oboch ťahov boli tak preťažené, že nebol čas ani na bežnú traťovú údržbu)⁵⁵⁴.

Železnice sa pravidelne dostávali do núdzového stavu a dokázali zaistiť svoje úlohy iba v obmedzenej miere. Prevádzkové a opravárenské zložky ČSD sužovali chronicky nefunkčné dodávateľsko - odberateľské vzťahy. Významné percento lokomotív a vagónov malo nízku kvalitu spracovania a výrobca nebol schopný riešiť reklamácie v záručnej dobe, čo sa prejavovalo v ich odstavení. V opravovaniach sa prejavoval významný nedostatok náhradných dielov a neschopnosť výrobcov dodať ich v požadovanom počte a kvalite.⁵⁵⁵

Cestná doprava

Počas socializmu sa uvádzalo, že okrem silného postavenia železničnej dopravy v hospodárstve medzi európskymi krajinami malo Československo približne rovnaké postavenie aj v dĺžke cestnej siete. Porovnávanie cestnej siete v rôznych krajinách naráža na prekážku odlišnej klasifikácie. V Československu sa za diaľnicu považovali aj rýchlostné cesty prvej triedy. V päťdesiatych rokoch 20. storočia došlo k ich spevneniu a vyasfaltovaniu. Výstavba diaľničného spojenia na trase Praha – Brno – slovenská hranica bola v roku 1950 vyhodnotená ako nepotrebná - preto približne 200 km už rozostavaných diaľnic chátralo až do roku 1967, keď sa výstavba diaľnic opätovne obnovila.

Stalo sa tak najmä v súvislosti s nárastom počtu obyvateľov a jeho koncentráciou v mestských aglomeráciách, ako i zvýšením pracovnej mobility spojenej s určitým rastom individuálneho motorizmu, ktorý však socialistickom Československu, tak ako v iných socialistických krajinách, významne zaostával za Západom.

552 Nigrin (2017) s. 146.

553 Ministerstvo dopravy Československej socialistickej republiky (1967).

554 Nigrin (2017) s. 147.

555 Tamže.

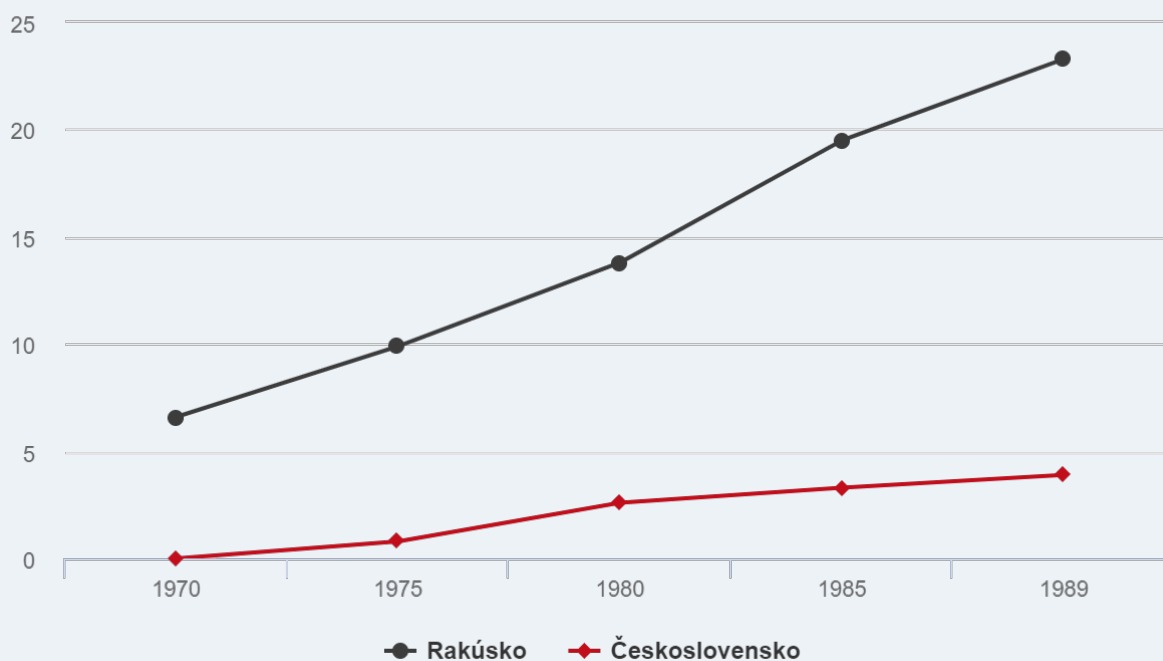
Zákaz podnikania a odtrhnutie ekonomiky od pôsobenia dopytu a ponuky totiž viedli aj k potlačeniu rozvoja individuálneho motorizmu, typickej črty rozvinutej západnej civilizácie 20. storočia. V Československu ešte v roku 1989 pripadalo na jedno auto až 5 obyvateľov,⁵⁵⁶ zatiaľ čo napríklad v NSR pripadalo v roku 1984 2,4 obyvateľov a v USA iba 1,8 obyvateľov na jedno auto⁵⁵⁷ (viac v kapitole 2.5 Finančná a majetková situácia ľudí).

K určitej intenzifikácii automobilovej dopravy však s postupom času dochádzalo aj u nás. Pomáhala tomu napríklad výroba tradičných automobilov značiek Škoda a Tatra. Pomalé tempo výstavby ciest však spôsobilo, že pôvodný zámer postaviť diaľničný koridor Praha – Bratislava do roku 1975 sa ukázal ako nerealistický. Súvislá premávka medzi Prahou a Bratislavou bola zahájená až v roku 1980. Medzi rokmi 1972 – 1988 bola realizovaná výstavba jednotlivých častí diaľnice D61 (koridor Bratislava – Trenčín) po Hornú Strediu pri Piešťanoch. Vznikli aj krátke úseky diaľnice D1 medzi Košicami a Prešovom, respektíve Ivachnovou a Liptovským Mikulášom.⁵⁵⁸ Graf 32 ilustračne dokumentuje porovnanie dĺžky diaľnic v ČSSR a v Rakúsku a ukazuje **priepastný rozdiel vo vývoji cestnej infraštruktúry medzi Československom a Rakúskom v neprospech socialistického Československa.**

Graf 32

Dĺžka diaľnic v prepočte na 100 tisíc obyvateľov

(v km)

Zdroj: Austrian Ministry for Transport, Innovation and Technology (BM VIT), História diaľnic na Slovensku online

Československo v porovnaní s Rakúskom zaostávalo aj vo vývoji mestskej dopravy. Dôkazom sú samotné reportáže ČT24 a STV, napríklad z rokov 1952, 1963 a 1975 vo veľkých mestách.⁵⁵⁹ Potrebu posilnenia dopravnej infraštruktúry v Bratislave si uvedomovali média i kompetentní funkcionári. V roku 1975 v reportáži STV s názvom Nekonečný deň kompetentní uviedli:

556 Průcha (2009), s. 800.

557 Pogony (1987), s. 2.

558 Kršák (2012).

559 Česká televize: <https://www.ceskatelevize.cz/porady/10116288585-archiv-ct24/215411058210030/>.

„Bratislava nemá žiaľ vhodnú dopravnú štruktúru. Nosným dopravným prostriedkom je tu totiž nízko-kapacitný dopravný autobus. Jeho produktivita je už 30 rokov na tej istej úrovni. Pred tridsiatimi rokmi odviezol jeden autobus, tak ako dnes 100 ľudí a pritom relatívne rýchlejšie. Preto by sme potrebovali čo najviac veľkokapacitných autobusov. Svetový trend vraví, že cestujúci by sa mal dostať z jedného miesta na druhé za 30 minút. Preto sa teraz v podniku usilujeme zaviesť v meste základnú sieť expresných autobusových liniek“.⁵⁶⁰

Ďalšie reportáže pochádzajúce zo šesťdesiatych rokov zachytávajú chaos v mestskej doprave, kde sa do jediného autobusu chce natlačiť nepomerne väčšie množstvo ľudí než je kapacita autobusu.

Električky a metro

Ďalším príkladom deštruktívneho vplyvu socializmu na infraštruktúru je vlakové spojenie Viedenská električka (Pressburgerbahn), ktorá premávala od roku 1914 na trase Bratislava - Viedeň v rámci električkovej siete. Električka fungovala s prestávkami, spôsobenými vojnami, až do apríla 1945.⁵⁶¹ Po 2. svetovej vojne sa však už cezhraničná prevádzka neobnovila a po vzniku železnej opony Sovietski prerušili koľajové spojenie na oboch stranách hranice. Napriek tomu nákladné vlaky prevádzkované v parnými lokomotívami pokračovali v prevádzke po istú dobu po skončení vojny a prepravovali demontované zariadenia z bývalých zbrojárskych tovární Petržalka-Berg do Sovietskeho zväzu. Následne bola dráha okamžite prerušená pred štátnou hranicou a na rakúskej strane do roku 1959 zničená.

Spomeňme aj prípady metra. V Prahe sa začalo stavať v roku 1937. Stavba však bola o niekoľko rokov zastavená z dôvodu 2. svetovej vojny. Po vojne prišiel príkaz vlády, ktorý zmrazil práce s odôvodnením, že krajina nie je na projekt ekonomicky dost' silná.⁵⁶² V šesťdesiatych rokoch, keď už kolabovala doprava v Prahe, a keď jej situáciu ešte zhoršilo budovanie sídlisk na Južnom meste, prišlo sa konečne s návrhom na metro. V roku 1966 sa začalo s jeho výstavbou a trasa mala viesť z Hlavnej stanice cez Nuselský most na Pankrác. Za normalizácie prišlo politické rozhodnutie v 1971 použiť namiesto vozňov domácej výroby sovietske, zastaranej koncepcie, čo si vynútilo vloženie posilňujúceho roštu do Nuselského mosta, ktorý nebol na také zaťaženie pôvodne navrhnutý. Československé vozidlá R1 boli vo svojej dobe veľmi modernými výrobkami a sovietske vozy Ečs proti nim pôsobili značne historicky.⁵⁶³

Čo sa týka metra v Bratislave, tak prvé návrhy jeho nového dopravného systému uzreli svetlo sveta v roku 1972. V roku 1983 sa začal stavať dočasný úsek metra, no krátko po začatí bola celá stavba zastavená z dôvodu vysokých finančných nákladov. Tie o niekoľko rokov na to prehodnotil a zrealizoval vtedajší Dopravný podnik Metroprojekt Praha.

Výstavba začala v roku 1988, s plánovaným odovzdaním celého úseku do prevádzky v rokoch 2000 až 2005. V roku 1990 sa však výstavba metra opäť zastavila. Dôvodom bola zmenená politická situácia, otvorenie trhu, ponuky a technológie pre stavbu metra zo zahraničia, ktoré pred zmenou režimu neprichádzali do úvahy.⁵⁶⁴

560 STV (1975): <https://www.youtube.com/watch?v=LOFtwRkUwxU>.

561 "Prvého februára 2014 uplynie presne sto rokov, odkedy uviedli do prevádzky elektrickú lokálnu železnicu medzi vtedajším Prešporkom a Viedňou po pravej strane Dunaja." (Martinko, 2014)

562 Fojtík, Linert, Prošek (2000), s. 167.

563 Bonev (<http://www.metroweb.cz/metro/R1/R1.htm>).

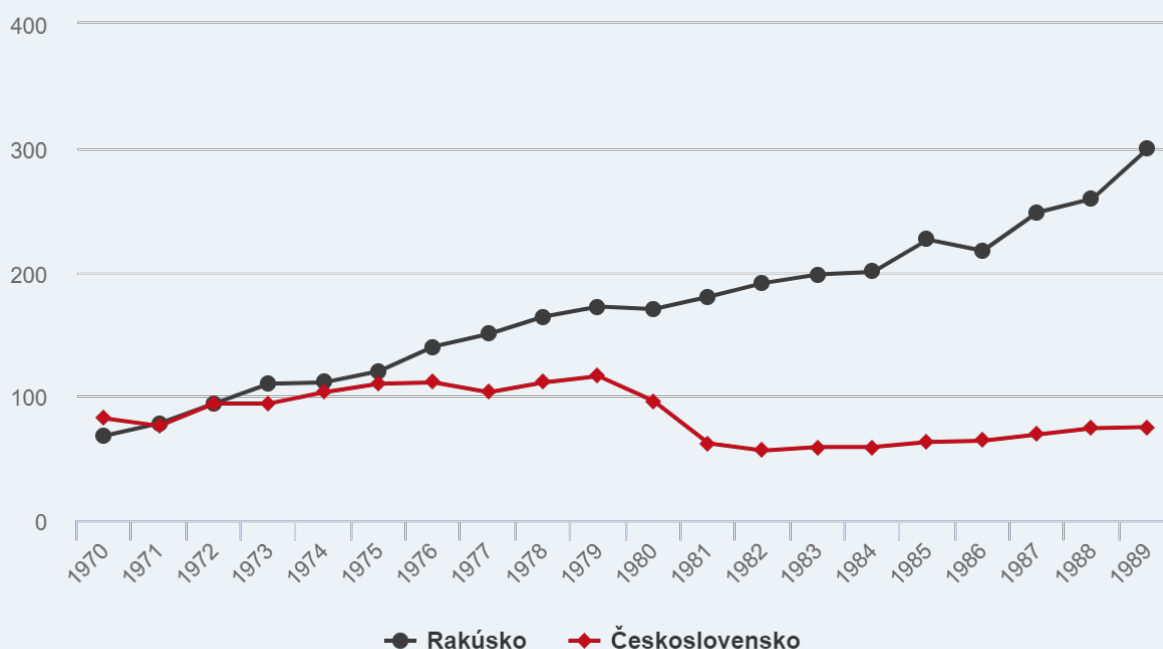
564 Rozvojové plány siete metra, spracované do prvej polovice 80. rokov uvažovali s rôznou dĺžkou trás. Najdlhší variant dosahoval 103 km. Z dôvodu naliehavosti prepravy veľkého počtu osôb z mestskej časti Petržalka do centra mesta sa v roku 1983 začal stavať dočasný úsek metra. Táto trasa bola koncipovaná ako povrchová, s jednou stanicou v Petržalke a dvoma stanicami na ľavom brehu Dunaja v centrálnej mestskej oblasti. Trať bola navrhnutá v dĺžke 2,5 km a viedla zo stanice Petržalka Centrum, estakádou na most cez Dunaj (kde bola kvôli prejazdovému profilu vedená jednokoľajne), následne po

Letecká doprava

Napriek geografickej polohe vo vnútri kontinentu a z toho vyplývajúcej absencii námorných prístavov sa geografické prostredie považovalo za priaznivé pre rozvoj dopravy. Tvrdilo sa, že nevýhodná vnútrozemská poloha bola zhodnotená rozvojom leteckej dopravy.⁵⁶⁵ V skutočnosti bola osobná letecká doprava počas trvania socializmu pre väčšinu obyvateľstva finančne nedostupná⁵⁶⁶ a nákladná letecká doprava mimo reálnych potrieb a možností štátnych podnikov. V šesťdesiatych a sedemdesiatych rokoch 20. storočia štát leteckú dopravu výrazne dotoval aby vytváral obraz vyspelej spoločnosti. **Počet prepravených osôb leteckou dopravou v socialistickom Československu** napriek tomu stagnoval, až **klesal a výrazne zaostával za Rakúskom**, najmä v osemdesiatych rokoch 20. storočia (graf 33).

Graf 33

Počet leteckých pasažierov v Československu a Rakúsku na tisíc obyvateľov

Zdroj: World Development Indicators (2018), ICAO data

O smutnej realite československého letectva vypovedá televízne spravodajstvo ČT24, ktoré v materiáli o auguste 1968 označilo za najfrekvencovanejší deň v histórii letiska Praha - Ruzyňe prilet bojových a nákladných vojenských lietadiel vezúcich bojovú techniku v rámci invázie sovietskych vojsk, ktorá viedla k okupácii a normalizácii.

Osobná letecká doprava bola počas prvej republiky na relatívne vysokej úrovni a v polovici šesťdesiatych rokov 20. storočia boli ešte Česko-slovenské aerolínie modernou leteckou spoločnosťou. V roku 1967 boli

bývalom železničnom násype do stanice Martanovičova, s konečnou stanicou Mlynské Nivy. (Martinko, 2019).

565 Häufner (1978).

566 Viac v kapitole 2.3 Ekonomické vzťahy so zahraničím.

podľa štatistiky IATA jednou z 34 leteckých spoločností na svete, ktorá prepravila viac než milión cestujúcich⁵⁶⁷. Zaujímali 29. priečku svetového rebríčka a 10. miesto medzi európskymi spoločnosťami. Vo flotile mali celkom 75 lietadiel, ktorých vyťaženosť bola 63,3 %. Slabou stránkou bolo veľké zastúpenie turbovtulových lietadiel najmä na transatlantických linkách, ktoré neposkytovali požadovanú prestíž, komfort a rýchlosť prepravy.⁵⁶⁸

Vtedajšie vedenie sa začalo obzerať po diaľkových prúdových lietadlách, ktorými by mohli zabezpečiť plánované rozšírenie liniek do USA a Kanady moderným spôsobom. V hre boli západné typy B707, DC-8 a VC10, ktoré disponovali vyšším pohodlím a nižším hlukom v kabíne počas letu.⁵⁶⁹ Politická situácia po 21. auguste 1968 však definitívne rozhodla o nákupe sovietskych Il-62.⁵⁷⁰ Vďaka politickej situácii však ďalší rozmach ČSA nezažilo. Naopak, vplyv ropných kríz v sedemdesiatych rokoch a nereálne oceňovanie nákladov v leteckej doprave v podmienkach socialistického Československa znemožnili nárast počtu prepravených osôb a objemu nákladu v porovnaní so Západom.

2.8.2 Potrubná doprava

Aj keď v Československu existovala už pred druhou svetovou vojnou potrubná preprava plynu, ako dopravné odvetvie sa sformovala až s nástupom rozsiahlych medzinárodných prepráv. V roku 1962 začala do ČSSR prúdiť ropovodom Družba ropa zo ZSSR, čím jej transport v porovnaní so železnicou zlacnel na šestinú a oproti dodávkam po Dunaji o polovicu.⁵⁷¹ V ČSSR končili dve vetvy ropovodu Družba – v Bratislave priama trasa zo ZSSR a v Záluží u Mostu ropovod vedený cez Maďarsko.⁵⁷² V čase ukončenia výstavby tranzitného plynovodu na Slovensku v roku 1973 dosiahla dĺžka diaľkových plynovodov 2 100 kilometrov a rozsiahla sieť prípojných plynovodných vedení v celkovej dĺžke 1 690 kilometrov. Napriek rozmachu plynofikácie ostávali niektoré časti Slovenska mimo dosahu plynovodných sietí. Týkalo sa to napríklad regiónov miest Levoča, Ružomberok a Liptovský Mikuláš.⁵⁷³

Preprava sovietskeho zemného plynu do ČSSR začala v júni 1967 plynovodom Bratstvo z hranice so ZSSR do Brna. V rokoch 1972 – 73 zahájili prevádzku tranzitných plynovodov cez územie ČSSR do Rakúska, SRN, NDR a ďalších štátov. Novým impulzom k rozvoju plynárenstva sa stala dohoda európskych krajín RVHP o výstavbe veľkokapacitného plynovodu Sojuz z ložiska Orenburg na Urale, smerujúceho do krajín RVHP a západnej Európy. ČSSR prevzala v roku 1975 výstavbu jedného z jeho piatich úsekov na území ZSSR blízko Volgogradu. Na celú trasu k západnej hranici ZSSR v dĺžke 2744 km nadväzovali plynovody do ďalších štátov, medzi nimi i tranzitný plynovod cez územie ČSSR.⁵⁷⁴

Prvé dodávky plynovodom Sojuz dorazili do ČSSR v decembri 1978. Množstvo plynu prepraveného

567 Švec (2018).

568 ČSA prevádzkovali lietadlá Av-14 na vnútroštátnych tratiach. Pre linky do západnej Európy, predovšetkým do Bruselu, Paríža, Frankfurtu sa používali lietadlá typu Tupolev Tu-124. Na diaľkové linky boli nasadzované lietadlá Iliušin Il-18 a Tupolev Tu-104. Na prvej linke cez Atlantický oceán Praha – Havana sa začalo lietať v roku 1962. Prevádzka linky bola spočiatku obsluhovaná britskými lietadlami Bristol Britannia 318.

569 So spoločnosťou Vickers boli rokovania už tak ďaleko, že boli vybrané posádky na školenie na typ VC10 a bola pripravovaná dokumentácia.

570 V tomto období sovietska intervencia taktiež zabránila prenájmu francúzskych lietadiel Caravelle, o ktorý mali ČSA veľký záujem vzhľadom k ich prevádzkovým nákladom na stredných tratiach. ČSA plánovalo celkové ročné využitie minimálne na 12 000 letových hodín a počítalo sa tiež s postupným nárastom počtu cestujúcich.

571 Dodávky ropy do ČSSR sa v období druhého ropného šoku stupňovali z počiatkových 2,3 mil. ton na takmer 19 mil. ton ročne. Potom poklesli a do roku 1989 sa stabilizovali na ročnom objeme 16,5 a 17 mil. ton.

572 Průcha (2009).

573 Hallon (2004).

574 Průcha (2009), s. 807.

tranzitnými plynovodmi cez územie socialistického Československa stúpalo z počiatočných 2,8 mld. m³ v roku 1972 na takmer 20 mld. m³ v roku 1977, a po sprevádzkovaní plynovodu Sojuz sa do roku 1989 zvýšilo na 61,5 mld. m³.⁵⁷⁵ Sústava plynovodov prepravujúcich sovietsky zemný plyn do mnohých európskych krajín patrila k najväčším a najvýkonnejším na svete. Medzi chemickým kombinátom Böhlene v NDR a Zálužím u Mostu bol v sedemdesiatych rokoch 20. storočia vybudovaný produktovod prepravujúci etylén.⁵⁷⁶

Slovensko v súčasnosti dováža 90% svojich primárnych energetických zdrojov a takmer všetky z nich pochádzajú z Ruskej federácie. **Závislosť na potrubnej doprave zo ZSSR z čias socializmu pretrváva dodnes v podobe našej závislosti na dodávkach ropy a zemného plynu z Ruska. Naplno prejavila začiatkom roka 2009, kedy bol tranzit ruského plynu zastavený kvôli rusko-ukrajinským nezhodám.** V dôsledku toho Slovensko ako recipient a zároveň druhá najväčšia tranzitná krajina ruského plynu do západnej Európy utrpelo značné ekonomické škody, ktoré predstavovali približne 1 miliardu eur a 1 až 1,5% pokles HDP.⁵⁷⁷

2.8.3 Pošta a telekomunikácie

Odvetvie spojov pokračovalo po roku 1945 vo svojej predchádzajúcej činnosti a ďalej ju doplňovalo o nové služby, ktoré boli výsledkom civilizačného pokroku. Spoje zaistovali rozmanité poštové a telekomunikačné služby – premiestňovanie zásielok a prenos správ telefónom, telegrafom, diaľkopisom, rozhlasom a televíziou. Pošta bola okrem predaja cenín, novín, časopisov a tlače poštových známok poverená i peňažnými a niektorými ďalšími službami. Medzi ne patrila hotovostný i bezhotovostný platobný styk, správa časti úsporného vkladu, výplata dôchodkov, prijímanie stávk a výplata výhier. Tieto opatrenia priniesli obyvateľom úsporu času vďaka tomu, že neboli odkázaní výlučne na peňažné ústavy a iné inštitúcie, ktorých siet bola v porovnaní s poštami redšia.⁵⁷⁸

Rezort spojov bol tak ako ostatné riadený centrálnou, po roku 1968 Federálnym ministerstvom spojov. Spadali do neho pošty, telekomunikácie, rádiokomunikácie, poštová novinová služba (PNS), Poštová filatelistická služba (Pofis), účelové organizácie a výskumné ústavy na celoštátnej alebo republikovej úrovni. Rozhlasové a televízne zariadenia spadali pod rezort spojov s výnimkou rozhlasových a televíznych štúdií, o ktoré sa starali organizácie kultúrno – politickej povahy (Český rozhlas, Slovenský rozhlas, Česká televízia a Slovenská televízia). PNS rozširovala od roku 1953 domácu a zahraničnú periodickú tlač a pri doručovaní novín do domácnosti tak nahradila kolportérov. V roku 1989 zamestnávali spoje 109 tisíc osôb, t. j. 1,4 % zamestnaných pracovných síl. Počet pôšt, ktorých bolo v medzivojnovom období stabilne okolo 3650, stúpalo predovšetkým od polovice päťdesiatych rokov. V roku 1989 fungovalo v ČSSR 5132 pôšt a na jednu poštu pripadalo priemerne 3050 obyvateľov. Zo základných poštových služieb sa plynulo zvyšoval počet listových zásielok, najmä doporučených zásielok a balíkov a od roku 1970 začal klesať počet podaných telegramov.

K prioritám prvých povojnových rokov patrila telefonizácia obcí, dokončená v roku 1953 (pričom v roku 1937 malo telefonické spojenie 42 % obcí). V obciach bez pošty bola prednostne inštalovaná verejne prístupná telefónna stanica. Automatické telefónne ústredne vytlačali ústredne s ručnou obsluhou. V rokoch 1950 až 1989 sa podiel telefónnych účastníckych staníc napojených na automatické ústredne zvýšil z

575 Z toho dodávky pre ČSSR vzrástli v rokoch 1977 až 1989 z 1,1 na 8,4 mld. m³.

576 Průcha (2009), s. 807.

577 Blašková (2017).

578 Průcha (2009), s. 808.

61 % na 99 %. Telegrafný styk prechádzal na modernejšiu diaľkopisnú prevádzku. V roku 1989 bolo v ČSSR 11975 diaľkopisných účastníckych staníc. Diaľka medzimestských káblov sa rozrástla v rokoch 1948 – 89 viac než 10-krát, pričom končila éra predtým úplne prevažujúceho nadzemného vedenia.⁵⁷⁹

K charakteristickým rysom prvého povojnového desaťročia patrila expanzia rozhlasového vysielania a vybavenosti domácnosti rozhlasovým prijímačom. Plánovité zriaďovanie ich celoštátnej siete začalo hneď od roku 1948 a v päťdesiatych rokoch prebehla výstavba rozhlasu po drôte, ktorým boli vybavované (v prípade vojenského konfliktu) aj verejné miestnosti a podnikové objekty. Pravidelné vysielanie čiernobielej televízie prebiehalo od roku 1954. V roku 1973 odštartovalo vysielanie farebnej televízie v sústave SECAM IIIb. Druhý televízny program sa objavil v roku 1971. Dlhodobou úlohou sa stalo pokrytie celého územia televíznym signálom - do roku 1989 bolo vybudovaných v ČSSR 99 televíznych vysielateľov.⁵⁸⁰

Vyrobené rozhlasové prijímače prechádzali mnohými inováciami vrátane miniaturizácie prístrojov. Koncom päťdesiatych rokov začala éra tranzistorových prenosných prijímačov, gramorádií a prístrojov pre príjem veľmi krátkych vln, o desať rokov neskôr sa objavili prvé stereofónne stolné prijímače domácej výroby a v roku 1973 luxusné prijímače hi-fi. Ich najväčším producentom televíznych prijímačov sa stal podnik Tesla Orava, ktorý v osemdesiatych rokoch vyrábal 500 tisíc prístrojov ročne. Koncom šesťdesiatych rokov už bola väčšina domácností vybavená rozhlasovými a televíznymi prijímačmi, nehľadiac na ďalšie prenosné prijímače. V roku 1971 prvý krát početne prevážili evidovaní televízni koncesionári nad rozhlasovými koncesionármi.⁵⁸¹

Medzinárodná spolupráca poštových a telekomunikačných stykov bola zakotvená v rade bilaterálnych a multilaterálnych dohôd.⁵⁸² V rámci medzinárodnej rozhlasovej a televíznej organizácie⁵⁸³ vznikla v januári 1960 Intervízia, ktorá zaisťovala výmenu televízneho programu medzi 16-timi televíznymi organizáciami prevažne zo socialistických krajín. V roku 1971 zahájila v spolupráci RVHP činnosť organizácia Intersputnik. Tá mala za cieľ koordinovať súčinnosť pri rozvoji medzinárodnej telekomunikačnej sústavy pomocou umelých družíc zeme a kozmických komplexov. Československo sa na družicový systém napojilo už koncom sedemdesiatych rokov. V Česku vybudovali najväčšie stredisko družicových spojov blízko mesta Sedlec – Prčice.⁵⁸⁴

V spoločenstve krajín RVHP zaujímalo ČSSR v oblasti spojov, s výnimkou kozmických spojov, popredné miesto. Domáca výroba dokázala zabezpečiť väčšinu potrieb spojov (telefóny a diaľkopisné ústredne, rozhlasové a televízne vysielateľe, klasické i špeciálne rozhlasové štúdiá, prenosnú a záznamovú techniku, obrazová a zvuková televízna zariadenia a iné) a viaceré výrobky v oblasti spojov Československo aj vyvážalo. Pre malú krajinu, značne izolovanú od najvyspelejšej západnej techniky však bolo nemožné dosahovať špičkovú kvalitu. V sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch 20. storočia sa zreteľne prejavovalo zaostávanie v spojevej technike, i miniaturizácii výrobkov.

Vybavenosť obyvateľstva telefónmi a kvalita telefónneho styku bola neuspokojivá, o čom svedčili dlhé lehoty vybavovania žiadosti o zriadenie bytových telefónnych staníc alebo napojovanie dvoch a viac bytov na jeden telefónny spoj. Výrazne sme zároveň zaostávali za Západom v počet pripojených telefónov. V Československu bolo v roku 1989 len približne 15 pripojených telefónov na 100 obyvateľov, zatiaľ čo

579 Průcha (2009), s. 808.

580 Průcha (2009), s. 809

581 Tamže.

582 Československo sa tiež zapájalo do medzinárodných organizácií, napríklad do medzinárodnej telekomunikačnej únie ITU a do organizácie pre spoluprácu socialistických štátov v odvetví spojov (v roku 1957 sa týkala i pôšt).

583 Medzinárodná rozhlasová a televízna organizácia bola vytvorená v roku 1946 so sídlom v Prahe.

584 Problematika kozmických spojov sa tiež stala súčasťou široko koncipovaného programu Interkosmos, realizovaného od polovice sedemdesiatych rokov 20. storočia (Průcha, 2009, s. 81).

v Rakúsku bolo v tom roku 40,4 pripojených telefónov na 100 obyvateľov⁵⁸⁵ (viac v kapitole 2.5 Finančná a majetková situácia ľudí).

Záver

Pohľad na realitu infraštruktúry v socialistickom Československu dokumentuje výrazné zaostávanie vo výstavbe, funkčnosti, efektívnosti, bezpečnosti a ekológii dopravnej a technickej infraštruktúry za Západom. Dedičstvo socializmu v podobe pomalých a zadlžených železníc, takmer neexistujúcich diaľnic, neexistujúcich koridorov, neexistujúceho metra v hlavnom meste, nemoderných letísk a závislosti na ruskom plyne si navyše nesieme dodnes.

Socialistické plánovanie sústredilo priemysel do lokalít vzdialených stovky kilometrov od ložísk nerastných surovín, ktoré sa na to logisticky nehodia.⁵⁸⁶ Sledovalo tvorbu pracovných miest vo vidieckych regiónoch, pričom však podnikali v týchto regiónoch bez dostatočnej infraštruktúry a často bez ekonomických predpokladov pre danú výrobu.

Vidina prekonania Západu v objeme strojárskych výrobkov umožňovala zvyšovať výkony v doprave len za cenu nadmerného využívania uhlia (či už pred alebo po elektrifikácii železníc). Vyzdvihovanie dĺžky dopravných sietí a výkonov infraštruktúry socialistickými národohospodármi teda úplne abstrahovalo od prostej efektívnosti, ktorá mala byť kľúčovou požiadavkou na infraštruktúru.

Osobná doprava zaostávala v rýchlosti a spoľahlivosti spojov, ako aj v zastaralosti vozových parkov. Cestnú dopravu obmedzovalo pomalé tempo výstavby ciest i preťaženosť autobusových liniek, najmä tých mestských. Zákaz podnikania a odtrhnutie ekonomiky od pôsobenia dopytu a ponuky viedli k najväčšiemu rozdielu od vývoja v západných krajinách – k potlačeniu rozvoja individuálneho motorizmu, typickej črty rozvinutej západnej civilizácie 20. storočia.

Nemoderná letecká preprava osôb a vysoké náklady znemožňovali ďalší rozvoj tohto odvetvia. Časom sa prejavilo aj zaostávanie v spojovej technike i miniaturizácii výrobkov. Už len obyčajné pripojenie telefónu k domácnosti predstavovalo dlhú čakaciu lehotu a technické problémy. A budovanie potrubnej dopravy, ktorá prevádzkuje dovoz ropy a plynu výlučne z krajín bývalého ZSSR má za následok to, že Slovensko je dodnes energeticky závislé na Ruskej federácii.

Z geografických faktorov sa pre zahraničný ekonomický styk vyzdvihovalo uplatňovanie niekoľkých hlavných prejazdnych brán. Napríklad sa uvádzalo, že Chebská panva predstavuje hlavnú bránu do Západnej Európy a dolné Pomoravie predstavuje široký vstup do Viedenskej panvy. V praxi uplatňovaná snaha o ekonomickú sebestačnosť v rámci socialistického bloku a uzavretosť pred Západom však znamenala odtrhnutie od odvekých obchodných ciest s prirodzene dostupnou a vyspelou západnou Európou. Aj preto niektorí ekonómovia hovoria o proticivilizačnom charaktere socializmu.⁵⁸⁷

Zahraničný obchod a cestovný ruch všeobecne ani neboli prioritou socialistického hospodárstva a tomu zodpovedala i jeho infraštruktúra. Kým dnes sa jasne ukazujú požiadavky na modernú infraštruktúru v podobe rýchlej dostupnosti rozličných destinácií pre osoby, tovary a služby širokým spektrom prostriedkov, socialistická infraštruktúra v prvom rade podporovala nákladnú dopravu, ktorá predstavovala dodávky energií a surovín pre ťažký priemysel.

585 World Development Indicators (2018).

586 Na príklade VSŽ Košice Nigrin spochybňuje rozhodnutie plánovačov lokalizovať najväčšie slovenské železiarne stovky kilometrov od zdrojov železnej rudy, uhlia i väčšej vodnej nádrže (Nigrin, 2017, s. 44).

587 Napríklad Friedrich Hayek v knihe Osudná domýšľivosť: Omyly socializmu – pozri Hayek (1995).

Literatúra

- Blašková S. (2017), Slovenská závislosť na Rusku, *Denník N*. Dostupné online: <https://dennikn.sk/blog/761486/slovenska-zavislost-na-rusku/>.
- Bonev, J., Prototyp R1. Dostupné online: <http://www.metroweb.cz/metro/R1/R1.htm>.
- Cvrkal, M. (2018), České aerolinie slaví 95 let. In: *Letectví + Kosmonautika*. roč. 94, č. 10, 2018.
- FOCUS (2018), Prieskum verejnej mienky. Záverečná správa z prieskumu verejnej mienky. Dostupné online: <http://www.konzervativizmus.sk/article.php?6198>.
- Fojtík, P., Linert, S., Prošek, F. (2000), *Historie městské hromadné dopravy v Praze*, Praha : Dopravní podnik hl. m. Prahy.
- Hallon, L. (2004), V 60. rokoch zemný plyn prerazil do regiónov, *Hospodárske noviny*. Dostupné online: <https://dennik.hnonline.sk/servisne-prilohy/19126-v-60-rokoch-zemny-plyn-prerazil-do-regionov>.
- Hayek, F. (1995), *Osudná domýšľivosť: Omyly socializmu*, Praha : Sociologické nakladateľství.
- Häufler, V. (1978), *Ekonomická geografia Československa*, Praha: Academia
- Horn, A. (1997), *ÖBB-Handbuch 1997*, Wien : Bohmann.
- Kazimour, J. a kol. (1975), *Technický a ekonomický rozvoj ČSSR*, Praha : SNTL – Nakladateľství technické literatury.
- Kršák, P. a kol. (2012), *Ottov historický atlas Slovensko*, Praha: Ottovo nakladateľství.
- Kubáček, J. a kol. (1999), *Dejiny železníc na území Slovenska*, Bratislava : Železnice SR.
- Martinko, P. (2014), Viedenská električka má 100 rokov (II), *Noviny.sk*. Dostupné online: <https://www.bratislavskenoviny.sk/historia/36622-viedenska-elektricka-ma-100-rokov-ii>.
- Martinko, P. (2019), Prípravy na výstavbu metra v Bratislave, alebo ako to celé bolo? S metrom sa rátalo aj v Dúbravke (I. časť), *Bratislavský kuriér*. Dostupné online: <https://www.bakurier.sk/urbanizmus-a-vystavba/clanok-pripravy-na-vystavbu-metra-v-bratislave-alebo-ako-to-cele-bolo-s-metrom-sa-ratalo-aj-v-dubravke-i-cast>.
- Meldung Markstein in Österreichs (1981). In: *Die Bundesbahn*. Roč. 57, č. 10, 1981, s. 863.
- Ministerstvo dopravy Československej socialistickej republiky (1967), Návrh materiálu pro plenární zasedání Ústředního výboru KSČ k hlavním problémům dopravy, Praha, sv. 35, aj. 36/8, Předsednictvo ÚV KSČ 1966–1970, 1261/0/5, NA ČR.
- Nigrin, T. (2017), *Od nepostradatelnosti ke stagnaci? Železniční odvětví v Československu v 70. a 80. letech 20. století*. Praha : Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovej. Dostupné online: https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/94096/Tom%C3%A1%C5%A1%20Nigrin_habilita%C4%8Dn%C3%AD%20pr%C3%A1ce.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
- Paxton, J. (1990), *The Statesman's Year-Book 1990-91*, London : The Macmillan Press.

Pogony, P. (1987), International Economic Comparisons, *International Economic Review*, Washington: U.S. International Trade Commission, č. 6, 1987, s.2.

Průcha, V. a kol. (2009), *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1989, druhý díl 1945-1989*. Brno : Nakladatelství Doplněk.

Sutcliffe, A. (2014), *An Economic and Social History of Western Europe since 1945*, London : Routledge.

Štefanský, M. (2008), *Studená vojna. Slovensko 1946-1954*. Bratislava : Vojenský historický ústav.

Šefčík, M. (2016), *História, súčasnosť a budúcnosť elektrifikácie železničných tratí na Slovensku*. In: VTS News, č. 3, roč. 4, 2016.

Švec, M. (2018), *Historie ČSA*. svici.web.cz [online]. [cit. 2018-11-20]

TASR, Vtedy.sk, Elektrifikovali poslednú obec v ČSSR. Dostupné online: <https://www.vtedy.sk/zlata-bana-elektrifikacia-posledna-obec-vychodne-slovensko-presov>.

Uhlíř, M. (2010), Stát pro čtyřicet milionů, *Neviditelný pes*. Dostupné online: https://neviditelnypes.lidovky.cz/spolecnost/kniha-stat-pro-ctyricet-milionu.A100719_222609_p_spolecnost_wag.

Foto: TASR

2.9 ŽIVOTNÉ PROSTREDIE V CENTRÁLNE PLÁNOVANEJ EKONOMIKE

✧ Radovan Kazda ✧ Radovan Potočár

Úvod

Rozvoj ťažkého priemyslu či veľké infraštruktúrne projekty režim vo svojej propagande prezentoval a zveličoval pri každej príležitosti. Na rozdiel od hospodárskych výsledkov, ktoré mali vzbudzovať ohromenie, kvalita životného prostredia, ochrana ovzdušia, vôd či vzácnych biotopov nemali v hlavných propagandistických naratívoch významné miesto.

V spoločnosti dodnes pretrváva predstava, že životné prostredie bolo v období socializmu lepšie chránené a kvalitnejšie ako v súčasnosti. Dokladajú to napríklad výsledky prieskumu agentúry FOCUS z apríla 2018,⁵⁸⁸ z ktorých vyplynulo aj to, že až 54 % ľudí na Slovensku súhlasí s tvrdením, že „socialistický režim sa viac staral o životné prostredie, továrne vypúšťali menej škodlivín, ovzdušie aj vody boli čistejšie“. Ešte väčší podiel respondentov, až 71 %, sa stotožnil s tvrdením, že „potraviny v obchodoch boli bezpečnejšie a zdravšie ako dnes.“

Bolo však životné prostredie v období socializmu skutočne chránené lepšie a čistejšie ako dnes? Realita sa od predstáv mnohých ľudí významne líši. Potvrdzujú to fakty o stave životného prostredia za socializmu, ako aj údaje o zlepšovaní mnohých environmentálnych parametrov po roku 1989.

588 FOCUS (2018).

2.9.1 Plánovanie smerom k ťažkému priemyslu

Koncom osemdesiatych rokov minulého storočia patrilo Československo k štátom s najviac narušeným životným prostredím a prírodnými zdrojmi v Európe. Ekologická situácia v niektorých oblastiach republiky bola považovaná za krízovú. Charakterizoval ju vysoký stupeň znečistenia ovzdušia, vôd a pôdy, narušená ekologická stabilita krajiny.⁵⁸⁹

Jadro problému nespočívalo ani tak v nedostatku právnych noriem – právo životného prostredia pred rokom 1989 pokrývalo väčšinu oblastí, ktoré sa v tých časoch považovali za problematické. Formálny stav ochrany životného prostredia sa však so skutočnosťou rozchádzal. Nefunkčnosť socialistického práva sa prejavovala v tom, ako sa do praxe premietali dva základné princípy ochrany životného prostredia, a to princíp „znečisťovateľ platí“ a preventívny princíp.⁵⁹⁰ V mäkkých finančných podmienkach bez vlastníckej zodpovednosti a zároveň v podmienkach slabej vymáhateľnosti práva neboli štátom vlastnené priemyselné podniky motivované adekvátne brániť poškodzovaniu životného prostredia.

Obrovskú záťaž na životné prostredie kládol extenzívny hospodársky rast a rozvoj priemyslu, ktorý sa vyznačoval neefektívnosťou, plytvaním a veľkou náročnosťou na vstupy. Vyplývalo to z podstaty fungovania socialistickej ekonomiky (charakterizovanej v kapitole 2.2 Centrálne riadené hospodárstvo bez súkromného vlastníctva). Nešetrný prístup k životnému prostrediu v konečnom dôsledku negatívne ovplyvňoval aj zdravie a priemerný vek dožitia obyvateľov Československa (viac v kapitole 2.7 Zdravie a zdravotníctvo).

2.9.2 Ovzdušie

Jedným z najpálčivejších problémov životného prostredia v socializme bola kvalita ovzdušia. Komunistická vláda pristupovala k vymáhaniu práva vlačne, čo sa prejavovalo aj nízkou sadzbou poplatkov (tzv. ekologických daní) a pokút, ktoré nepredstavovali pre štátne podniky významnú nákladovú položku. „Poplatky za znečisťovanie ovzdušia tvorili napríklad v rezorte palív a energetiky, ktorý bol hlavným znečisťovateľom ovzdušia, maximálne 2 % celkových nákladov.“⁵⁹¹ Takto stanovené sadzby si podniky premietli do nákladov už pri plánovaní a účinnosť právnych noriem v oblasti životného prostredia tak bola veľmi nízka.

Údaje o miere znečistenia ovzdušia v období socializmu sú dostupné len v obmedzenej miere, pričom režim utajovaním bránil ich zverejňovaniu. Určitý obrázok o stave ovzdušia za socializmu však poskytujú údaje z obdobia bezprostredne po kolapse socialistického režimu. Znečistenie ovzdušia v krajinách komunistického bloku bolo v roku 1990 podstatne vyššie ako v demokratických krajinách. Svedčí o tom napríklad porovnanie koncentrácií jemných prachových častíc PM_{2,5}, teda pevných častíc s priemerom do 2,5 μm, v krajinách V4 s okolitými krajinami Západu.⁵⁹² Ako ukazuje graf 34, úroveň koncentrácie týchto nebezpečných častíc bola v roku 1990 v Poľsku, Maďarsku i Československu približne dvojnásobná oproti úrovni v susednom Nemecku či Rakúsku.

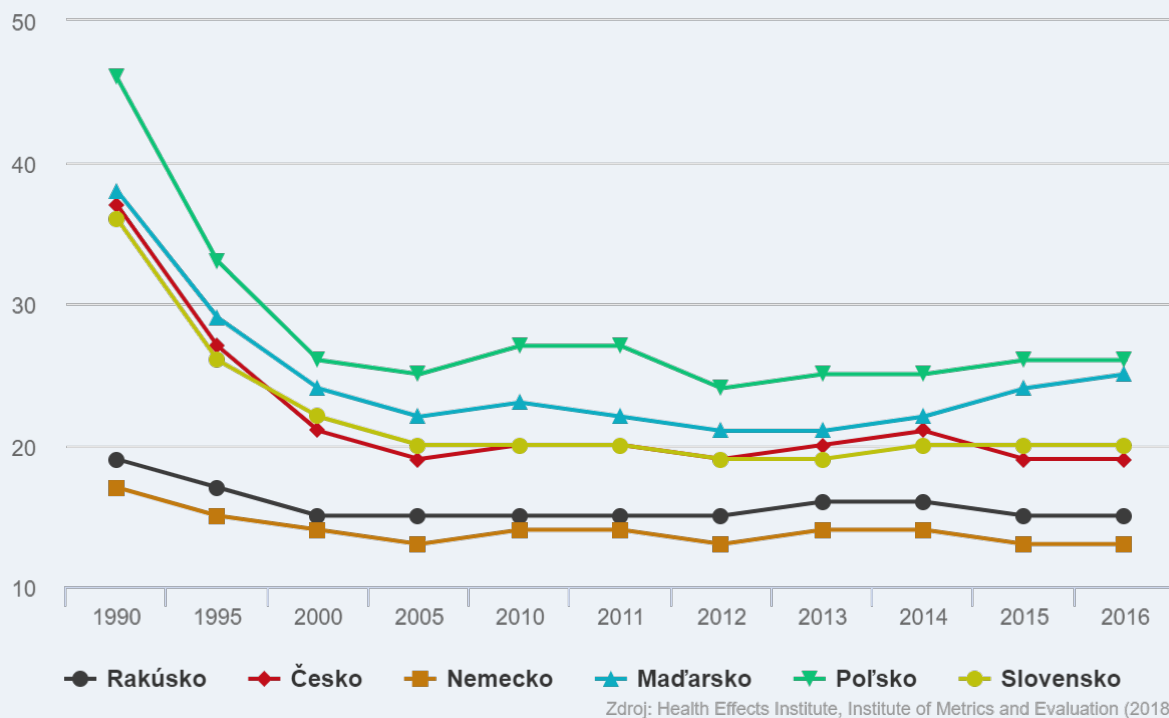
589 Kružiková (2009), s. 652.

590 Tamže.

591 Tamže.

592 Ritchie, Roser (2019).

Koncentrácia jemných prachových častíc PM_{2,5} v ovzduší

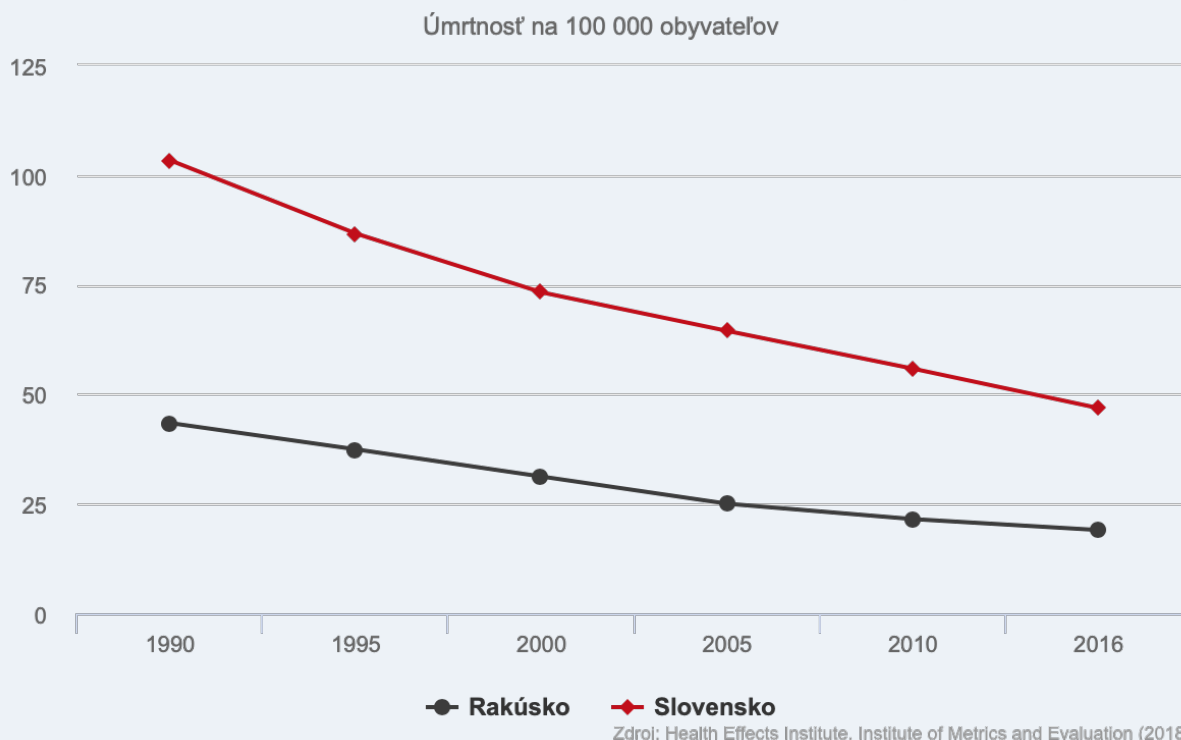

K postupnému znižovaniu koncentrácií jemných prachových častíc PM_{2,5} a približovaniu sa k úrovni vyspelých krajín dochádza až od roku 1990. Konštatujú to aj pravidelné výročné správy o stave životného prostredia na Slovensku, podľa ktorých je od roku 1990 zaznamenaný plynulý pokles u väčšiny emisií znečisťujúcich látok.⁵⁹³

V dôsledku zlepšujúcej sa kvality ovzdušia klesá aj úmrtnosť spojená so znečistením vzduchu pevnými časticami. Tesne po skončení obdobia socializmu u nás zomieralo v roku 1990 v dôsledku znečistenia ovzdušia pevnými časticami PM_{2,5} v priemere 110 ľudí na 100 000 obyvateľov, kým v Rakúsku to bolo len 44. Úmrtnosť spojená s týmto druhom znečistenia však na Slovensku od roku 1990 kontinuálne klesala a dnes dosahuje 46 úmrtí na 100 000 obyvateľov (graf 35).

593 Ministerstvo životného prostredia SR, Slovenská agentúra životného prostredia (2017), s. 7.

Úmrtnosť v dôsledku znečistenia ovzdušia pevnými časticami

Závažnosť znečistenia dokladuje aj jedna z najvýznamnejších protirežimových sklonku osemdesiatych rokov 20. storočia na Slovensku. V roku 1987 vydal kolektív slovenských ochrancov životného prostredia odbornú publikáciu *Bratislava/nahlas*, ktorá hodnotila stav životného prostredia v hlavnom meste. Autori sa v nej okrem iného konštatujú nepretržité prekračovanie hygienických noriem znečistenia ovzdušia sírovodíku, kvality podzemných vôd, kontaminácie pôdy a hluku. „Náhodilé meranie preukázalo v okolí bratislavskej rafinérie v 52 % vzoriek prekročenie najvyššej povolenej koncentrácie sírovodíku.“⁵⁹⁴ Kolektív autorov bol následne režimom prenasledovaný.⁵⁹⁵

Podľa údajov, ktoré priznával i samotný režim, československý priemysel na začiatku osemdesiatych rokov do ovzdušia vypúšťal viac než 2 300 000 ton tuhých emisií a viac než dva milióny ton oxidu siričitého ročne. Z automobilovej dopravy sa do ovzdušia dostávalo ďalej 20 000 ton oxidu uhoľnatého, 200 ton uhľovodíkov, 870 ton oxidov dusíka a sto ton sadzí.⁵⁹⁶ Podľa systematicky sledovaných parametrov, ako napríklad podľa koncentrácie oxidov siričitého, oxidov dusíka či tuhých častíc, bolo Československo v emisiách na obyvateľa na jednotku plochy územia dokonca dlhodobo na jednom z prvých miest na svete.⁵⁹⁷

Socialistický režim napriek kritickému stavu životného prostredia o znečistení dostatočne neinformoval. Naopak, dôležité informácie tajil. Občania tak boli silne znečistenému ovzdušiu a ďalším zložkám životného prostredia vystavovaní bez toho, aby o rizikách vôbec vedeli a mohli kontakt so znečistením obmedziť.⁵⁹⁸

594 Budaj (1987).

595 Budaj (2017).

596 Šamořil, Karel (1980), s. 31.

597 Kružíková (2009), s. 653.

598 Drda, Mlejnek, Škoda (2010), s. 55.

Ilustruje to aj úryvok z dobového článku uverejnenom v časopise *Mototechna* v roku 1990, teda krátko po páde socialistického režimu. Text sa odvoláva na dovtedy v tajnosti držanú správu Výskumného ústavu dopravného z roku 1971, ktorá zhrnula výsledky o stave znečistenia ovzdušia oxidom uhľnatým na niektorých silne dopravne frekventovaných uliciach Prahy. Správa nadväzovala na výskum z roku 1962 a konštatovalo sa v nej: „Za posledných deväť rokov sa ovzdušie v Prahe nesmierne zhoršilo. Ak porovnáme namerané hodnoty s maximálnymi prípustnými hodnotami danými smernicami ministerstva zdravotníctva, dôjdeme k otrasným záverom.“⁵⁹⁹ Správu o výsledkoch výskumnej úlohy, ktorej riešitelia navrhli aj určité opatrenia, vtedy prejednával Český výbor pre bezpečnosť cestnej premávky. Konkrétne návrhy riešiteľov prevzal do svojho uznesenia. Nedočkali sa realizácie. Výsledky výskumu sa naopak utajovali, aby neprenikli na verejnosť.

Komunistický režim pred vlastnými občanmi okrem toho tajil napríklad i haváriu v jadrovej elektrárni Černobyl' na Ukrajine v roku 1986. Obyvatelia ČSSR včas nedostali nijaké varovanie pred rádioaktívnym mrakom. „Je nepekným znakom vtedajšej doby, že v týchto končinách boli ľudia menej znalí, hlavne občania socialistických štátov ako Poliaci, Maďari, Rumuni, a do značnej miery aj Rusi, Ukrajinci a Bielorusi. Najmenej informácií mali práve obyvatelia Československa,“ hovorí Miroslav Vaněk z českého Ústavu pre súčasné dejiny akadémie vied ČR.⁶⁰⁰

2.9.3 Vody

Podobne alarmujúca situácia ako v oblasti ovzdušia panovala aj v prípade kvality vôd. Správy o stave životného prostredia napríklad konštatujú po roku 1989 nepretržité zlepšovanie ukazovateľov kvality podzemných aj povrchových vôd. „Významne klesá podiel monitorovacích miest, v ktorých neboli dosiahnuté požiadavky na kvalitu vody.“⁶⁰¹ Napríklad v Českej republike klesli emisie BSK₅ (biologická spotreba kyslíka) v povrchových vodách od roku 1990 o 95,9 %, CHSKCr (chemická spotreba kyslíka) o 90,1 % a nebezpečné látky o 94,0 %.⁶⁰²

Nezodpovedný prístup, ktorým sa vyznačoval manažment vôd v období socializmu, ilustrujú priemyselné a iné havárie. Príkladom toho je aj jedna z najväčších ekologických katastrof v dejinách Slovenska: v Zemianskych Kostolnoch sa v dôsledku dlhotrvajúcich dažďov 26. mája 1965 pretrhla 40 metrov vysoká hrádza, za ktorou boli uskladnené elektrárenské popolčeka z tepelnej elektrárne Nováky. Do príľahlého okolia a rieky Nitry sa dostalo odhadom 1,5 milióna m³ popolčeka s vysokým obsahom toxických prvkov, predovšetkým arzenu.⁶⁰³

Iným príkladom flagrantného prístupu režimu k ochrane vodných zdrojov bola ekologická katastrofa na začiatku sedemdesiatych rokov, ktorú spôsobilo dlhodobé nedostatočné zabezpečenie rafinérie a absencia stáleho monitoringu. Viedlo to k niekoľkokomesačnému odstaveniu potrubného zásobovania vodou pre veľkú časť obyvateľov Bratislavy. „V roku 1971 bolo znečistenie natoľko veľké, že bolo potrebné vodný zdroj odstaviť. Bratislava tak ostala osem mesiacov bez pitnej vody z vodovodu a 160 000 obyvateľov muselo byť zásobovaných vodou z cisterien. Až v lete v roku 1972 bol spustený náhradný zdroj pitnej vody z Kalinkova.“⁶⁰⁴

599 Havlíková (1990), s. 8.

600 *MF Dnes* (2016).

601 Ministerstvo životného prostredia SR, Slovenská agentúra životného prostredia (2017).

602 Ministerstvo životného prostredia ČR, agentúra CENIA (2018).

603 TASR, *Vtedy.sk* (2018).

604 Ekologická katastrofa na II. vodnom zdroji v Bratislave: <https://www.citylife.sk/vystava/ekologicka-katastrofa-na-ii-vodnom-zdroji-v-bratislave>

2.9.4 Ochrana prírody

Ochrana prírody a zohľadňovanie vplyvov rôznych druhých činností na životné prostredie boli v období socializmu zanedbávané. Po komunistickom prevrate vo februári 1948 sa priority socialistických vlád sústredili najmä na budovanie ťažkého priemyslu a veľkých vodných diel, ktoré znamenali nielen výrazné zásahy do krajiny, ale aj obrovskú záťaž pre životné prostredie. Riešenie negatívnych vplyvov sa do značnej miery odsúvalo a utajovalo. Napríklad Mikuláš Huba upozorňuje, že „v päťdesiatych i šesťdesiatych rokoch sa budovalo bez akéhokolvek ohľadu na životné prostredie i zdravie miestnych obyvateľov a s výnimkou konca 60-tych rokov sa na názor ľudí nikto nepýtal“.⁶⁰⁵

Medzinárodná spolupráca Československa v oblasti ochrany prírody bola do roku 1989 veľmi obmedzená. Propagácii a výchove k ochrane prírody sa síce určitá pozornosť venovala, avšak bolo dôležité dodržať „ideologické aspekty“ vyžadované vtedajšou štátostranou.⁶⁰⁶ „Ani organizáciám ochrany prírody sa nevyhli rôzne politické represálie (normalizačné čistky, sledovania, a potom rehabilitácie), napriek tomu v nich pôsobili viacerí vtedajšiemu politickému režimu nepohodlní ľudia.“⁶⁰⁷ Prvý národný park na území vtedajšieho Československa – Tatranský národný park (TANAP) – bol vyhlásený v roku 1949.

V roku 1985 bolo štátom chránených celkovo 32 krajinných oblastí a štyri národné parky o celkovej ploche 1696 tisíc hektárov,⁶⁰⁸ pričom ide o údaj, ktorý sa vzťahuje pre celú ČSSR. K trom národným parkom na Slovensku (TANAP, PIENAP a NAPANT) síce v období sklonku socializmu pribudli ešte ďalšie dva (národné parky Malá Fatra a Slovenský raj, oba v roku 1988), no celkový počet i rozloha národných parkov sú dnes podstatne väčšie. Dovedna deväť národných parkov (okrem uvedených Muránska planina, Poloniny, Slovenský kras a Veľká Fatra) zaberá rozlohu asi 3180 km², čo predstavuje viac ako šesť percent celkovej rozlohy Slovenska.

Do roku 1989 nebola možnosť špecializovaného štúdia na ochranu prírody. „Najmä v centrálnej organizácii sa vyprofilovali uznávané odborné authority. Pri obsadzovaní niektorých vedúcich funkcií sa však uplatnili aj politické nominácie.“⁶⁰⁹

2.9.5 Nakladanie s odpadmi

V Československu na sklonu osemdesiatych rokov bolo nakladanie s komunálnym odpadom sústredené výhradne na skládkovanie a v nízkej miere na spaľovanie. Recyklácia bola zavedená systémom zálohovania sklenených obalov a čiastočne systémom zberu papiera.

Jediná spalovňa odpadov na území Slovenska existovala v Bratislave od roku 1978, avšak bez energetického zhodnotenia odpadov.⁶¹⁰

Energetické zhodnocovanie odpadov, ale najmä recyklácia, sú ekonomicky nákladnejšie procesy ako je skládkovanie odpadov. Socialistický režim im pripisoval minimálny význam. Ilustruje to aj skutočnosť, že krajiny bývalého socialistického bloku dodnes vykazujú najmenšiu mieru recyklácie a zhodnotenia

605 Šálek (2014).

606 Burkovský (2006), s. 247 – 253.

607 Tamže.

608 Historická štatistická ročenka (1985), s. 38.

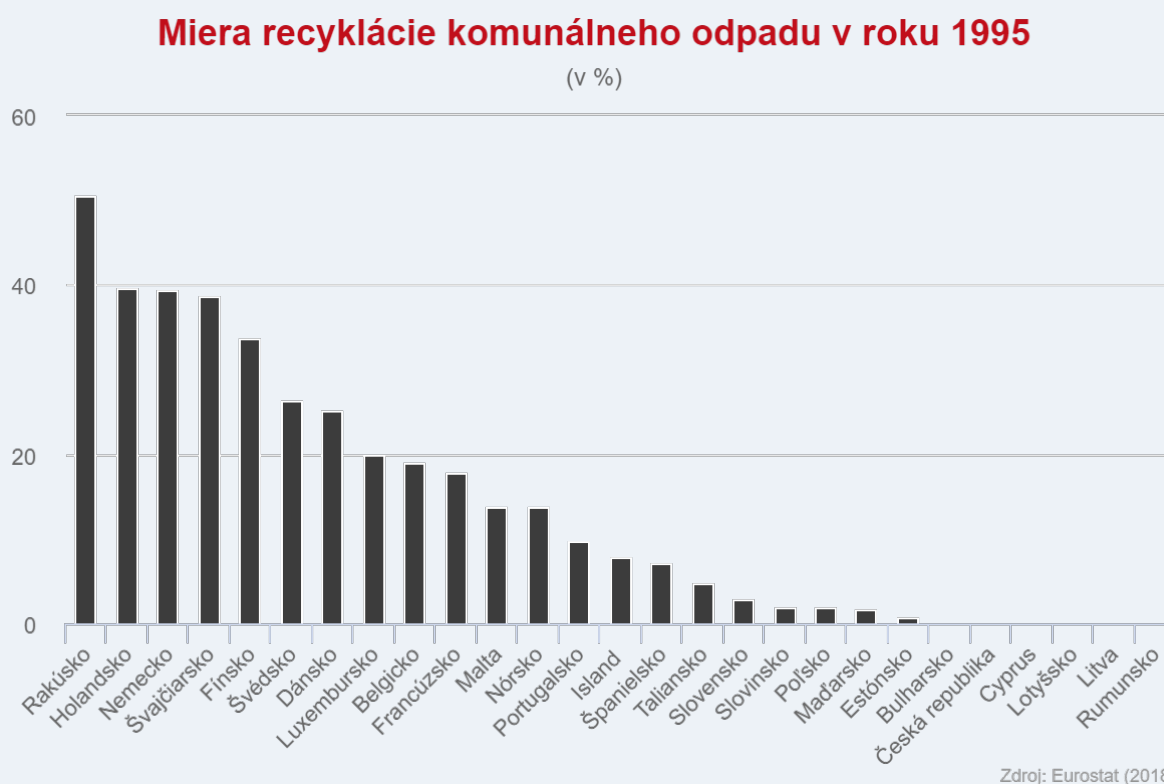
609 Burkovský (2006), s. 247 – 253

610 História OLO: <https://www.olo.sk/historia/>

odpadov v rámci Európskej únie.⁶¹¹

Z porovnania na základe údajov Eurostatu z roku 1995 vyplýva, že krátko po zrušení komunistických režimov dosahovali najnižšiu mieru recyklácie odpadov práve štáty bývalého socialistického bloku. Kým v Rumunsku a Bulharsku, pobaltských štátoch či v Českej republike recykláciou neprechádzal takmer žiaden odpad, na Slovensku a v Slovinsku to boli približne dve percentá všetkého komunálneho odpadu. Susedné Rakúsko a iné vyspelé západné štáty vykazovali výrazne vyššiu mieru separácie a recyklácie odpadu (graf 36).

Graf 36

V priebehu ostatných rokov však miera recyklácie odpadov aj v týchto krajinách rastie. Celkové množstvo odpadu vyprodukované v prepočte na obyvateľa je síce v niekdajších socialistických štátoch relatívne menšie, to však súvisí predovšetkým s celkovo nižšou kúpyschopnosťou obyvateľstva.

Kvalita životného prostredia preukazuje vysokú mieru kauzality s ekonomickou výkonnosťou krajiny a kvalitou jej právneho prostredia. Rastúce bohatstvo postkomunistických krajín v slobodnej spoločnosti zvyšuje tlak verejnosti na život v kvalitnom prostredí.

611 Eurostat (2018).

2.9.6 Environmentálne záťaže

Dedičstvom obdobia socializmu je na Slovensku dodnes množstvo environmentálnych záťaží. Sú to lokality, ktoré boli silne znečistené priemyselnou či ťažobnou činnosťou, prípadne nevhodným skladovaním nebezpečných odpadov.

V súčasnosti je v Informačnom systéme environmentálnych záťaží evidovaných až 2023 lokalít, z toho potvrdené sú takmer tri stovky. Na ich riešenie je podľa odhadu Ministerstva životného prostredia SR⁶¹² do roku 2021 potrebných 210 miliónov eur.

„Environmentálne záťaže sa týkajú najmä priemyselných areálov, železničných dep, vojenských areálov, resp. mestských oblastí, ďalej sú to lokality nezabezpečených opustených skladov pesticídov, pohonných hmôt a iných chemických látok alebo nevyhovujúcich či čiernych skládok nebezpečných odpadov.“⁶¹³ Významnú časť tvorí aj environmentálne znečistenie po bývalej sovietskej armáde, ktorá obsadila územie Československa po roku 1968.

Najznámejším prípadom environmentálnej záťaže je toxická skládka bývalých chemických závodov v Bratislave. Počas skládkovania v období rokov 1966 – 1980 tu bolo uložených viac ako 90.000 m³ odpadu bez vybudovania nepriepustných tesniacich prvkov.⁶¹⁴ Táto skládka až do súčasnosti zabraňuje obyvateľom časti Bratislavy využívať zdroje podzemnej vody, ktorá je kontaminovaná.

Príkladom extrémne znečisteného mesta počas socializmu bolo mesto Ružomberok, o čom svedčí aj prvá správa o životnom prostredí v SR v rokoch 1992-1993. Mesto patrilo k oblastiam s najvyššou koncentráciou znečistenia z miestnych zdrojov. „Najväčší výskyt u 7-10 ročných detí mali ochorenia dýchacích ciest a alergia, na druhom mieste boli ochorenia tráviacej sústavy.“⁶¹⁵ Mesto trpelo aj na poškodenia sovietskou armádou počas osídlenia mesta v rokoch 1968 až 1990. Miestna celulózka bola ôsmym najväčším zdrojom znečistenia na Slovensku, ďalšia fabrika TEXIKOM na sedemnástom mieste.⁶¹⁶ Po vstupe súkromného investora MONDI do miestnej celulózky a papierne firma preinvestovala desiatky miliónov eur do ekologizácie výroby.⁶¹⁷

2.9.7 Kvalita potravín

Problémy životného prostredia sa prejavili aj v kvalite a bezpečnosti potravín. Rast výroby potravín umožnila predovšetkým mechanizácia a intenzívna chemizácia poľnohospodárstva. Na začiatku sedemdesiatych rokov napríklad československí poľnohospodári používali na jeden hektár v priemere päťkrát viac hnojív ako farmári vo Francúzsku (pozri kapitolu 2.2 Centrálné riadené hospodárstvo bez súkromného vlastníctva). A spotreba pesticídov za socializmu bola v porovnaní s dneškom približne dvojnásobná. Aj to sa pravdepodobne podpisovalo pod problémy kvality a bezpečnosti potravín.

Bezpečnosť potravín síce podliehala kontrole, ale v prípadoch, kedy sa zistilo, že potraviny obsahujú nebezpečné škodliviny, komunistický režim tieto skutočnosti pred verejnosťou tajil.⁶¹⁸ Napriek tomu, že štát o odhalených nedostatkoch – tak ako v iných sektoroch – dostatočne neinformoval alebo ich utajoval,

612 Ministerstvo životného prostredia SR (2017).

613 Ministerstvo životného prostredia SR (2015).

614 Vrakuňa, mestská časť Bratislavy (2018).

615 Ministerstvo životného prostredia SR (1994).

616 Tamže.

617 Kazda (2012).

618 Kozlík (2018).

Bulletiny potravinárskeho výskumu vydávané Výskumným ústavom potravinárskym sčasti realitu socialistického potravinárstva odhaľujú.

Napríklad Juraj Kurz a Anna Kurzová v bulletine z roku 1965 upozorňujú, že „potravinárska výroba polotovarov a hotových jedál nedokázala sa ešte vyrovať s niektorými elementárnymi požiadavkami hygienicko-zdravotnými, ako je neprípustne vysoký obsah ťažkých kovov – menovite medi a cínu, neprípustne vysoký obsah piesku a podobne.“⁶¹⁹ Paprikové pochúťky zo závodu v Dunajskej Strede podľa nálezu vykazovali priemerne 125 mg medi na kilogram výrobku, kým norma pripúšťala len 15 mg. V tom istom bulletine tiež uviedol T. Novotný: „Obdobná situácia je napríklad tiež s paradajkovými pretlakmi z niektorých závodov, ako tiež s obsahom piesku v špenátovom pretlaku – všetko to vo výrobkoch určených pre našich najmenších konzumentov.“ Dunajskostredský závod porušoval vtedajšie normy taktiež v prípade hydínových a zverinových konzerv.⁶²⁰

Kontaminácia potravín nebezpečnými látkami bola pretrvávajúcim problémom aj v nasledujúcom období. Výsledky z desiatich výrob syra zverejnené v roku 1989 jednoznačne potvrdili, že olovo, kadmium a zinok zostávali prítomné v bielkovinovej zložke.⁶²¹ Hedviga Papajová a Viera Hermanová na margo tohto problému uviedli:

„V prípade zinku vzhľadom na to, že jeho priemerná hodnota v nakupovanom mlieku pri plošnom vyšetrení v SSR z 359 vzoriek bola 4,739 mg.l⁻¹, nie je teoreticky možné zabezpečiť predpísaný zdravotný limit 25 mg.kg⁻¹ pre syry. [...] Zistené skutočnosti zodpovedajú aj praktickým nálezom, ktoré sa pri syroch namerali (prieskum obsahu zinku v ovčom hrudkovom syre v oblastiach so zvýšenou priemyselnou emisiou, kde takmer 80 % vzoriek malo prekročený povolený obsah)“.⁶²²

Okrem obsahu ťažkých kovov boli dlhodobým nedostatkom v kvalite potravín taktiež dusičnany. Monitorizácia cudzorodých látok v potravinách z roku 1988⁶²³ upozorňovala, že nadlimitný obsah dusičnanov sa vyskytoval pravidelne počas celého roka vo vzorkách čerstvej poľnej a rýchlejšej zeleniny, v skorých a neskorých zemiakoch, konzervovaných zeleninových výrobkoch. Z 3 126 vyšetrených vzoriek bolo až 25 nadlimitných a nevyhovovali hygienickým požiadavkám ministerstva zdravotníctva na cudzorodé látky v potravinách. Nadlimitné obsahy toxických látok monitorizácia v roku 1988 odhalila taktiež v sektore mäsa. Z 2 349 vyšetrených vzoriek tohto sortimentu bolo až 32,3 % potravín nadlimitných.

V roku 1984 sa Československo pokúsilo realizovať veľkú exportnú dodávku šunky do USA. Americké úrady však veľkú zásielku vrátili naspäť s odôvodnením, že je značne zamorená zmesou nebezpečných priemyselných chemikálií, polychlóvaných bifenylov. „V tom čase sa zistilo, že v Československu nebola zamorená len šunka určená na vývoz na Západ, ale aj veľká časť potravín živočíšneho pôvodu, ktoré jedli ľudia u nás denne. Nebezpečnou chemikáliou bola dokonca zamorená i kojenecká výživa, vyrábaná zo sušeného kravského mlieka. Dnes by podobné zistenie vyvolalo obrovský škandál. Ľudia by kontaminované potraviny prestali kupovať a mnohé potravinárske podniky so zamorenými kravinami a ošipárňami by skrachovali. V komunistickom Československu ale vedel o probléme úzky okruh politikov a odborníkov. Jednotné roľnícke družstvá ďalej produkovali zamorené mäso, mlieko, syry alebo vajcia. Spotrebitelia sa o zamorení potravín nedozvedeli. A niektorí z nich dodnes žijú vo viere, že vtedajšie potraviny boli údajne zdravé.“⁶²⁴

Z hľadiska potravinovej bezpečnosti boli problematické aj importy mäsa, predovšetkým tie zo Sovietskeho

619 Kurz, Kurzová (1965), s. 23 - 26.

620 Novotný (1965), s. 52 - 55.

621 Papajová, Hermanová (1989), s. 303 - 308.

622 Tamže.

623 Salková, Kováč, Szokolay (1988), s. 173 - 178.

624 Štoviček, Šuta (2017).

zväzu. Hovädzie mäso dovážané zo ZSSR sa muselo v Čiernej nad Tisou prekladať zo sovietskej trate na československú železnicu, pričom čiastočne rozmrzalo. „V našich mraziarenských vagónoch ale zase zmrzlo, takže do cieľa dorážala kompaktná zmrznutá hmota, z ktorej sa museli jednotlivé kusy práce vysekávať.“⁶²⁵

V prípade mliečnych výrobkov socialistický „trh“ narážal na nedostatok mliečneho tuku. Problém sa najvýraznejšie prejavoval na začiatku sedemdesiatych rokov 20. storočia.⁶²⁶ Odpoveďou socialistického mliekarského priemyslu boli rôzne náhrady, napríklad v podobe tzv. nátierkového masla či stužené rastlinné tuky. Rastúci záujem spotrebiteľov o mliečne produkty syrársky priemysel uspokojoval produkciou topených syrov, v ktorých konzumácii sa Československo stalo rekordérom. „Roztierateľnosť sa ukázala väčšinou ako chiméra a často bol skutočný oriešok vôbec dostať syr zo staniolu. Pomocné červené pásky sú výtobytky až spotrebiteľsky priateľských poprevratových časov.“ Po roku 1989 kvalita týchto syrov podľa doc. Ladislava Čurdu významne vzrástla.⁶²⁷

Napriek pretrvávajúcej predstave mnohých ľudí o vyššej kvalite potravín za socializmu ako dnes odborníci kvalitu aj bezpečnosť socialistických potravín spochybňujú. Ladislav Steinhauser, bývalý viceprezident potravinárskej komory a predseda českého klubu spracovateľov mäsa, v rozhovore pre denník SME⁶²⁸ na adresu socialistického mäsiarskeho sektoru poznamenáva, že nepodliehal dostatočnej kontrole a veľká časť jeho produkcie by dnes bola na súčasnom slovenskom trhu nepredajná. Expert na potraviny Ladislav Steinhauser zároveň pripomenul:

„Za socializmu bola jedna šunková saláma za štátom určenú a regulovanú cenu. Jednoducho všetci sme boli rovnakí zákazníci. Nedala sa ošúpať, boli v nej rôzne druhy mäsa s odlišnou farebnosťou, chrupavky a všeličo iné, ale napriek tomu ľudia hovoria, že bola lepšia. Že voňala. Vtedy sme však ešte nepoznali prosciutto. Spomínate si, aké úžasne šťavnaté boli kubánske červené pomaranče? Dnes ich nikto nechce jesť. Ako je to možné?“⁶²⁹

Záver

Pokus o budovanie komunistického spoločenstva v Československu spôsobil dlhodobé zaostávanie spoločnosti za slobodnými kapitalistickými krajinami aj v oblasti životného prostredia. Dôsledkom toho bol u nás nielen horší zdravotný stav a nižší vek dožitia obyvateľov ako na Západe, ale aj vnútorné environmentálne dlhy prenesené do súčasnosti.

Hoci po formálnej stránke bola ochrana životného prostredia zakotvená v právnych predpisoch, socialistické vlády neprejavovali záujem o riešenie negatívnych externalít spôsobených poľnohospodárskou a priemyselnou výrobou. Osobitným problémom bola nízka vymáhateľnosť práva životného prostredia, ktorá demotivovala producentov znečistenia zabezpečiť ochranu životného prostredia.

Na konci komunistického experimentu bola kvalita životného prostredia na Slovensku, napríklad v oblasti kvality ovzdušia, podstatne nižšia ako v okolitých krajinách Západu. Režim informácie o rozsahu znečistenia pred verejnosťou tajil, čím vystavoval zdravie občanov permanentnému ohrozeniu. Dôkazom závažnosti environmentálnych problémov v období socializmu boli rozsiahle protirežimové aktivity organizované práve kvôli kritickému stavu životného prostredia. Dedičstvo environmentálnych záťaží dokazuje, že ochrana prírody bola na okraji socialistického režimu.

625 Petrov (2013), s. 56.

626 Petrov (2013), s. 31

627 Česká televize (2014).

628 Krempaský (2015).

629 Tamže.

Literatúra

Budaj, J. a kol. (1987), *Bratislava/nahlas*, Bratislava : Základné organizácie zväzu ochrancov prírody a krajiny.

Budaj, J. (2017), Bratislava/nahlas: Príbeh, *Denník N*. Dostupné online: <https://dennikn.sk/blog/934675/bratislavanahlas-pribeh/>

Burkovský, J. (2006), *Ochrana prírody na Slovensku vo víre vývojových zmien*. Životné prostredie 40 (5). Bratislava : Ústav krajinnej ekológie SAV.

Česká televize (2014), Česko je taveňáková velmoc. Jak poznat kvalitní sýry?. Dostupné online: <https://ct24.ceskatelevize.cz/ekonomika/1052022-cesko-je-tavenakova-velmoc-jak-poznat-kvalitni-syry>.

Drda, A., Mlejnek, S., Škoda, S. (2010), *Mýty o socialistických časech*, Praha : Člověk v tísni.

FOCUS (2018), Prieskum verejnej mienky. Záverečná správa z prieskumu verejnej mienky. Dostupné online: <http://www.konzervativizmus.sk/article.php?6198>

Havlíková, A. (1990), *Odtajené skutečnosti*, Praha : Mototechna, s. 8 – 9.

Kazda, R. (2012), MONDI SCP modernizuje odpadové hospodárstvo. Odpady-portal.sk. Dostupné online: <https://www.odpady-portal.sk/Dokument/101446/mondi-scp-modernizuje-odpadove-hospodarstvo.aspx>.

Kozlík, P. (2018), Chemička: Když se za socialismu zjistilo, že některá potravina obsahuje škodlivinu, tak se to většinou tajilo, rozhovor s Janou Hajšlovou, *Lidovky*. Dostupné online: https://www.lidovky.cz/byznys/firmy-a-trhy/potraviny-jsou-dnes-mnohem-bezpecnejsi-nez-za-komunismu-rika-chemicka-jana-hajslova.A181107_150032_firmy-trhy_pkk?

Krempaský, J. (2015), Mäso z čias socializmu by už dnes nikto nekúpil, rozhovor s Ladislavom Steinhaus-erom, SME. Dostupné online: <https://domov.sme.sk/c/7783194/maso-z-cias-socializmu-by-dnes-uz-nikto-nekupil.html>.

Kružíková, E. (2009), *Právo životného prostredia*. Dostupné online: http://www.komunistickepravo.cz/kapitoly/22_652-669_komunistickepravo-cz_Kruzikova_Zivotni-prostredi.pdf.

Kurz, J., Kurzová, A. (1965), Súčasný problémy hygieny pri výskume a výrobe polotovarov a hotových jedál, *Bulletin potravinárskeho výskumu*, 4, 1965, č. 3. Dostupné online: <http://www.vup.sk/index.php?mainID=2&navID=36&version=1&volume=4&article=1573>.

MF Dnes (2016), Jak komunisti tajili Černobyl: V USA je to běžné, konejšili Čechoslováky. Dostupné online: https://www.idnes.cz/zpravy/domaci/30-vyroci-havarie-jaderne-elektrarny-cernobyl.A160422_162555_domaci_hro.

Ministerstvo životného prostredia SR (2015), Štátny program sanácie environmentálnych záťaží (2016-2021). Dostupné online: <https://www.enviroportal.sk/uploads/files/EZ/spsez20162021.pdf?>

Ministerstvo životného prostredia SR (2017), Uplynulo 69 rokov, odkedy prehalo nielen životné prostredie. Tlačová správa. Dostupné online: <https://www.minzp.sk/tlacovy-servis/tlacove-spravy/tlacove-spravy-2017/tlacove-spravy-februar-2017/uplynulo-69-rokov-odkedy-prehalo-nielen-zivotne-prostredie.html>

Ministerstvo životného prostredia ČR, agentúra CENIA (2018), Životné prostredie a jeho zmena od roku 1989 do súčasnosti. Dostupné online: http://www1.cenia.cz/www/sites/default/files/Zmena%20ZP_1989-2013_grafy_tabulky_text.pdf (16.12.2018).

Ministerstvo životného prostredia SR, Slovenská agentúra životného prostredia (2017), Správa o stave životného prostredia Slovenskej republiky v roku 2016, Bratislava. Dostupné online: <https://www.enviroportal.sk/uploads/report/6961.pdf>.

Ministerstvo životného prostredia SR, Slovenská agentúra životného prostredia (2003), Správa o stave životného prostredia Slovenskej republiky v roku 2002, Bratislava. Dostupné online: <https://www.enviroportal.sk/uploads/report/2002-sprava.pdf>

Ministerstvo životného prostredia SR (1994), Životné prostredie Slovenskej republiky v rokoch 1992 – 1993, Bratislava. Dostupné online: <https://www.enviroportal.sk/uploads/report/1992-3-sprava.pdf>

Novotný, T. (1965), Vplyv suroviny na kvalitu hydínových a zverinových konzerv, *Bulletin potravinárskeho výskumu*, 4, 1965, č. 3. Dostupné online: vup.sk/index.php?mainID=2&navID=36&version=1&volume=4&article=1590.

Odvoz a likvidácia odpadu, a. s., webové sídlo spoločnosti: História <https://www.olo.sk/historia/> (16. 12. 2018).

Papajová, H., Hermanová, V. (1989), Sledovanie dynamiky výskytu kadmia, olova a zinku pri technologickom spracúvaní mlieka, *Bulletin potravinárskeho výskumu*, 28, 1989, č. 3. Dostupné online: <http://www.vup.sk/index.php?mainID=2&navID=36&version=1&volume=28&article=167>

Petrov, M. (2013), *Co bylo (a nebylo) za reálného socializmu*. Brno : Jota.

Ritchie, H., Roser, M. (2019), Air Pollution, *Our World in Data*. Dostupné online: <https://ourworldindata.org/air-pollution>

Salková, Z., Kováč, M., Szokolay, A. (1988), Monitorizácia cudzorodých látok v potravinovom reťazci, *Bulletin potravinárskeho výskumu*, 27, 1988, č. 1-2. Dostupné online: <http://www.vup.sk/index.php?mainID=2&navID=36&version=1&volume=27&article=97>

Štátny program sanácie environmentálnych záťaží (2016-2021). Dostupné online: <http://www.rokovania.sk/Rokovanie.aspx/BodRokovaniaDetail?idMaterial=25260> (16.12.2018)

Šálek, M. (2014), Životné prostredie 1989 vs. 2014, rozhovor s prof. Mikulášom Hubom. Dostupné online: <http://www.ochranari.sk/zivotne-prostredie-1989-vs-2014>.

TASR, Vtedy.sk (2018), Rok 1965: Popolčková tragédia v Zemianskych Kostolánoch. Dostupné online: <https://www.vtedy.sk/havaria-tragedia-popolcek-zemianske-kostolany> (16.12.2018).

Štoviček, V., Šuta, M. (2017), Byla šunka za totáče zdravější?, *Český rozhlas*. Dostupné online: <https://plzen.rozhlas.cz/byla-sunka-za-totace-zdravejsi-6718043>.

Vrakuňa, mestská časť Bratislavy (2018), Informácie o skládke chemického odpadu vo Vrakuni. Dostupné online: <http://www.vrakuna.sk/zivot-vo-vrakuni/chzjd/> (17.12.2018)

Eurostat (2018), Recycling rate of municipal waste. Dostupné online: https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/graph.do?tab=graph&plugin=1&pcode=t2020_rt120&language=en&toolbox=type (17.12.2018) Zdroj dát: https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=t2020_rt120&plugin=1 (17.12.2018).

Health Effects Institute, Institute of Metrics and Evaluation (2018), State of Global Air 2018. Zdroj dát: Global Burden of Disease Study 2016. IHME, 2017. Dostupné online: <https://www.stateofglobalair.org/data/#/air/plot> (16. 12. 2018)

Historická štatistická ročenka ČSSR (1985). Hlavný redaktor Jaroslav Jelínek. – 1. vyd. – Praha, Bratislava : ALFA; Nakladateľství technické literatury, 1985. Vyd.: Federálny štatistický úrad.

University of Oxford (2018), Oxford Martin Programme on Global Development: Our world in data. Dostupné online: <https://ourworldindata.org/about> (16.12.2018)

Foto: Juraj Bartoš

3 REALITA VS MÝTY: ŠTÁT A OBČAN

A SCHOPN

Foto: ČTK

3.1 PRÁVO A SPRAVODLIVOSŤ V PRAXI

★ Lukáš Krivošík

Úvod

Kým v oblastiach ekonomiky a životnej úrovne dnes v slovenskej spoločnosti prevažujú pozitívne hodnotenia obdobia pred rokom 1989, v posudzovaní totalitného charakteru vtedajšieho režimu, či stavu občianskych práv je verejnosť o niečo striedmejšia. Vidieť to napríklad z odpovedí respondentov na nasledovné tri otázky prieskumu verejnej mienky o vnímaní socializmu, ktorý zrealizovala agentúra FOCUS v roku 2018.⁶³⁰

S výrokom, že „socializmus v Československu nebol totalitným režimom, ľudské práva sa dodržiavali“, súhlasilo len o málo vyšší podiel opýtaných (45 percent), než nesúhlasilo (44 percent).

Rovnaký podiel (po 45 percent) opýtaných súhlasilo i nesúhlasilo s výrokom, podľa ktorého „každý, kto poctivo pracoval a dodržiaval zákony, mohol slobodne prejavovať svoje názory bez toho, aby bol za to akokoľvek postihovaný“.

A v prípade výroku „pred rokom 1989 existovala socialistická demokracia, voľby boli slobodné a demokratické“, už prevažoval podiel tých, ktorí nesúhlasili (52 percent) nad tými, ktorí súhlasili (36 percent).

Aj takýto podiel respondentov vnímajúcich pozitívne spomenuté tvrdenia možno považovať za vysoký. V skutočnosti bolo Československo v rokoch 1948 až 1989 jednoznačne totalitným štátom s vládou jednej politickej strany, ktorá kontrolovala celú verejnú sféru v spoločnosti a zasahovala aj do súkromia občanov. Zvlášť, aby ich odradila od združovania sa mimo straníckych štruktúr za nejakým politickým cieľom, ktorý nebol v zhode s líniou vládnucej komunistickej strany (viac je tomu venovaná pozornosť v kapitole 1.1 Totalitná povaha režimu a jeho obeť).

⁶³⁰ FOCUS (2018), s. 54.

Ludské práva sa často nedodržiavali ani vtedy, keď sa k ich rešpektovaniu režim zaviazal vo svojich vnútroštátnych právnych predpisoch alebo medzinárodne. To bolo napokon tiež impulzom pre vznik občianskej iniciatívy Charta 77, ktorá v roku 1977 požadovala, aby socialistické Československo dodržiavalo Medzinárodný pakt o občianskych a politických právach a Medzinárodný pakt o hospodárskych, sociálnych a kultúrnych právach, ktoré boli Československom podpísané v roku 1968 a potvrdené v Helsinkách v roku 1975. Platnosť nadobudli v marci 1976. „Vítame preto, že ČSSR k týmto paktom pristúpila“, píše sa v prehlásení *Charty 77*. „Ich zverejnenie nám ale s novou naliehavosťou pripomína, koľko základných občianskych práv platí v našej krajine zatiaľ – bohužiaľ – len na papieri.“⁶³¹

Napríklad svoju slobodu prejavu občania nemohli bezvýhradne realizovať už len kvôli štátnej kontrole oficiálnej tlače a ďalších médií (viac v kapitole 1.6 Médiá). A takto pokračovať by sa dalo od jedného ľudského práva k druhému.

Kritériom prípadného trestnoprávneho postihu jednotlivca nebola iba konformita jeho správania voči zákonom, ktoré boli v mnohých prípadoch od začiatku koncipované v nesúlade s prirodzenými ľudskými a občianskymi právami občanov, prípadne umožňovali široký výklad zo strany represívnych orgánov. Človek sa mohol dostať do problémov nie iba kvôli tomu, čo urobil, ale už kvôli tomu, kým bol. Napríklad kvôli svojej príslušnosti k zosadenej „buržoáznej triede“, či preto, že sa kvôli niečomu znepáčil vtedajšej moci.

Navyše, nech bolo v zákonoch napísané čokoľvek, často boli len fasádou pre paralelný systém rozhodovania, ktorý nemal oporu v práve, ale neumožňoval ani zákonný spôsob nápravy. Ako sa píše ďalej v prehlásení *Charty 77*:

„Nástrojom obmedzenia a často i úplného potlačenia množstva občianskych práv je systém faktického podriadenia všetkých inštitúcií a organizácií v štáte politickým direktívam aparátu vládnucej strany a rozhodnutiam mocensky vplyvných jednotlivcov. Ústava ČSSR a ostatné zákony a právne normy neupravujú ani obsah a formu, ani tvorbu a aplikáciu takých rozhodnutí: sú prevažne zákulisné, často len ústne, občanom úplne neznáme a nimi nekontrolovateľné; ich pôvodcovia nezodpovedajú nikomu než sami sebe a svojej vlastnej hierarchii, pritom však rozhodujúcim spôsobom ovplyvňujú činnosť zákonodarných i výkonných orgánov štátnej správy, justície, odborových, záujmových i všetkých ostatných spoločenských organizácií, iných politických strán, podnikov, závodov, ústavov, úradov, škôl a ďalších zariadení, pričom ich príkazy majú prednosť i pred zákonom. Ak sa organizácie alebo občania dostanú pri výklade svojich práv a povinností do rozporu s direktívou, nemôžu sa obrátiť k nestrannej inštitúcii, pretože žiadna neexistuje.“⁶³²

Totalitný komunistický režim napokon nachádzal svoje vyjadrenie nielen v používaní mimoprávnych prostriedkov, ale v celej organizácii práva, vrátane právnej filozofie a teórie, na ktorej bolo toto právo postavené.

3.1.1 Rámcové teoretické východiská socialistického práva

Socialistické právo bolo formované na myšlienkovom základe, ktorým je ideológia marxizmu-leninizmu. Z nej čerpalo svoju podobu i legitimitu. K pojmu „ideológia“ sa v tomto kontexte núkajú slová významného súčasného slovenského odborníka na teóriu práva a bývalého sudcu Ústavného súdu SR, Alexandra

631 Charta 77 – text prehlásenia.

632 Tamže.

Bröstla: „Ideológia vlka nespočíva v tom, že zožerie baránka, ale v tom, že pre tento čin hľadá ospravedlnenie. Ideológia vždy slúži na ospravedlnenie konania. Je pokusom o ospravedlnenie určitého správania pred skutočným alebo fiktívnym spoločenstvom“.⁶³³

Základnou myšlienkou marxizmu, ktorá slúžila na ospravedlnenie diktatúry v celom východnom bloku (vrátane Československa) bolo, že „dejiny všetkých doterajších spoločností sú dejinami triednych bojov“, ako napísali Karl Marx a Friedrich Engels vo svojom Komunistickom manifeste z roku 1848.⁶³⁴ Marxistí chápu históriu ľudstva ako sériu spoločenských konfliktov medzi „vykorisťovateľmi“ a „vykorisťovanými“. A v kapitalizme hrá podľa nich rolu prvých menovaných „buržoázia“ (vlastníci kapitálu) a rolu druhých menovaných robotnícky „proletariát“ (teda tí, ktorí predávajú kapitalistom svoju prácu).⁶³⁵

Komunisti pritom vo svojom manifeste „otvorene vyhlasujú, že ich ciele sa dajú dosiahnuť len násilným zvrhnutím celého doterajšieho spoločenského zriadenia“.⁶³⁶ Prechodnou fázou medzi kapitalizmom a komunizmom má byť podľa nich „diktatúra proletariátu“, počas ktorej „nová vládnuca trieda bude používať donucovaciu moc štátu na to, aby buržoáziu pripravila o kapitál, aj o všetky produktívne aktíva“.⁶³⁷ A Stalin definoval diktatúru proletariátu ako „panstvo nad buržoáziou pomocou násilia“⁶³⁸.

A tak politické násilie, obmedzovanie ľudských a občianskych práv občanov, či zoštátnenie výrobných prostriedkov, nie sú javy, ktoré by sa stali súčasťou praxe komunistických režimov akýmsi nedopatrením. Naopak, priamo vyvierajú z marxistickej ideológie, na ktorú nadväzoval Lenin a ďalší. Nie náhodou Lenin chápal štát ako „organizované násilie jednej triedy na potláčanie druhej“. Na argument demokracie ako alternatívy voči komunistickej diktatúre by sa tento sovietsky revolucionár cynicky spýtal: „Demokracia, ale pre ktorú triedu?“ A tak komunisti hovoria o tom, že ich totalitný režim je vlastne „proletárskou“, či „ľudovou demokraciou“, lebo v ňom prostredníctvom Komunistickej strany vládne proletariát, v protiklade k „buržoáznej demokracii“ na Západe, v ktorej vládne buržoázia.⁶³⁹

Komunisti vychádzajú z predpokladu, že centrálné plánované hospodárstvo je efektívnejší model organizácie ekonomických vzťahov ako voľný trh. Zospoločnenie výrobných prostriedkov tak má (malo) podľa nich zvýšiť materiálny blahobyt spoločnosti a zaručiť jeho rovnomerné rozdelenie, čo by umožnilo prechod socialistického štátu od štádia diktatúry proletariátu ku komunizmu.⁶⁴⁰ Toto je myšlienka, ktorá viedla komunistické režimy do politiky znárodňovania výrobných prostriedkov, nachádzajúcich sa dovtedy v súkromnom vlastníctve (podrobnejšie v kapitole 2.2 Centrálné riadené hospodárstvo bez súkromného vlastníctva).

Základné východiská ideológie marxizmu, či marxizmu-leninizmu umožňujú pochopiť zvláštnosti socialistického práva oproti tradičnému systému európskeho kontinentálneho práva. To stálo na prístupe, ktorý sformuloval sovietsky právny teoretik a stalinský prokurátor Andrej Januarjevič Vyšinskij, že „právo je iba vôľa vládnucej triedy, povýšená na zákon“⁶⁴¹. A v Československu sa uplatňoval princíp, že „čím bolo právo rímske pre európske právo, tým je právo sovietske pre československé právo!“ (Vladimír Procházka, český komunistický právnik a tvorca ústavy z roku 1948)⁶⁴².

633 Bröstl (1999), s. 245.

634 Engels, Marx (1848), s. 13.

635 Protiklady medzi týmito dvomi triedami vraj zákonite vyústia do akejsi apokalyptickej revolúcie, v ktorej proletariát zvrhne svojich vykorisťovateľov a nastolí komunizmus - dokonalú utopickú spoločnosť bez triednych rozdielov, „zotročujúceho“ súkromného vlastníctva, dokonca s vyhlídkou postupného odumretia práva i štátu. (Dojčák, 1977, s. 403).

636 Engels, Marx (1848), s. 34.

637 Pipes (2007), s. 15.

638 Bröstl (1999), s. 251.

639 Bröstl (1999), s. 248.

640 Dojčák (1977), s. 382.

641 Vyshinski (1948), s. 13.

642 Štefanovič (2007), s. 43.

Socialistické právo tak charakterizovali najmä tieto zvláštnosti:⁶⁴³

- vedúca úloha komunistickej strany, ktorá je predvojom a reprezentantkou vládnucej vrstvy, tou je v socializme proletariát, či „pracujúci ľud“ (Strane, nie spravodlivosti, slúži aj justícia),
- namiesto princípu právneho štátu (teda štátu, v ktorom je výkon moci viazaný právom) princíp „socialistickej zákonnosti“ (socialistický štát sa riadi svojim socialistickým právom, ktoré má byť navyše vykladané tak, aby slúžilo „pracujúcej triede“ – rozumej štátostrane a cieľu ďalšej výstavby socializmu),
- zvláštne postavenie prokuratúry ako strážkyne socialistickej zákonnosti nielen v trestnom konaní, ale aj pri takzvanom všeobecnom dozore nad štátnou administratívou, štátnymi podnikmi a inými socialistickými organizáciami,
- kolektivismus vo vlastníckych vzťahoch (prednosť má štátne vlastníctvo, popri ňom funguje družstevné a súkromné vlastníctvo je obmedzené na spotrebné statky),
- centrálna plánovaná ekonomika, ktorej slúži tzv. socialistické podnikanie (bez reálneho podnikania), deklarovaná snaha o nivelizáciu príjmov a zabezpečovanie sociálnych cieľov ako plná zamestnanosť, sociálna politika, či štátna bytová politika,
- zásadný rozchod s niektorými tradičnými princípmi, členením, či inštitútmi európskej kontinentálnej právnej kultúry (aj keď dnešná právna komparatistika považuje socialistické právo väčšinou za zvláštny druh európskeho kontinentálneho práva, ono samo sa považovalo za absolútne odlišné od „buržoázneho“ práva v kapitalistických štátoch),
- potlačený tradičný dualizmus kontinentálneho práva v Európe s členením na právo verejné a súkromné, keďže v socializme „nič nie je súkromné, všetko je verejné“.

Pozrime sa teraz, ako sa tieto filozofické a teoreticko-právne východiská pretavili do právneho poriadku socialistického Československa.

3.1.2 Ľudovo-demokratická a socialistická ústava

Nastoleniu komunistického režimu predchádzajú v komunistickej právnej teórii dve etapy: 1.) obdobie od víťazstva socialistickej revolúcie do vybudovania socializmu, 2.) obdobie upevňovania a rozvoja socializmu, v ktorom začína proces jeho prechodu do konečnej etapy rozvinutej komunistickej výstavby.⁶⁴⁴

V československom ústavnom práve táto periodizácia našla výraz najmä v dvoch ústavách, ktoré boli prijaté počas štyridaťročného obdobia totalitného režimu. Prvá ústava z 9. mája 1948, prijatá krátko po komunistickom prevrate, charakterizuje ČSR ako „ľudovú demokraciu“, ktorá má „zaistiť pokojnú cestu k socializmu“.⁶⁴⁵

Druhá ústava z roku 1960 už vo svojom úvode optimisticky konštatuje: „Socializmus v našej vlasti zvíťazil!“ A pokračuje slovami: „Dovršujúc socialistickú výstavbu, prechádzame k budovaniu vyspelej socialistickej spoločnosti a zhromažďujeme sily na prechod ku komunizmu.“⁶⁴⁶ Zodpovedajúc tomu bol tiež štát premenovaný na „Československú socialistickú republiku“.

Ústava z roku 1960 obsahovala aj dobre známy článok 4, ktorý hovorí, že: „Vedúcou silou v spoločnosti i v štáte je predvoj robotníckej triedy, Komunistická strana Československa, dobrovoľný bojový zväzok najaktívnejších a najuvedomejších občanov z radov robotníkov, roľníkov a inteligencie.“ Zrušenie tohto článku sa stalo jednou z kľúčových požiadaviek Novembra 1989.

643 Štefanovič (2007), s. 96.

644 Dojčák (1977), s. 382.

645 Ústavný zákon č. 150/1948 Zb., Prehlásenie

646 Ústavný zákon č. 100/1960 Zb., Vyhlásenie I.

V oboch ústavách bola zakotvená riadená ekonomika. V ústave z roku 1948 sa v článku XII píše, že „hospodárska sústava ČSR je založená na znárodnení“ vybraných výrobných prostriedkov. Zároveň je tu zakotvený jednotný hospodársky plán, ktorým „riadi štát všetku hospodársku činnosť“. Plánovanie hospodárstva a zospoločenšenie výrobných prostriedkov je zakotvené aj v článku 7 ústavy z roku 1960. Avšak veľmi odlišne obe ústavy upravujú vlastnícke právo.

Kým ústava z roku 1948 aspoň deklaratórne zaručovala majetkovú slobodu (§ 8), pričom súkromné vlastníctvo podľa nej môže byť obmedzené jedine zákonom (§ 9), v ústave z roku 1960 sa už píše o viacerých druhoch vlastníctva (články 8 až 10). V nej bolo zakotvené socialistické vlastníctvo výrobných prostriedkov, a to v dvoch základných formách: štátne vlastníctvo (národný majetok) a družstevné vlastníctvo (majetok ľudových družstiev). Potom zakotvovala osobné vlastníctvo občanov k spotrebným statkom ako sú domčeky, úspory a predmety osobnej a domácej potreby.⁶⁴⁷ To bolo vyhlásené za nedotknuteľné. Malé súkromné podnikanie bolo prípustné len v medziach osobnej práce jednotlivca, keďže mať čo i len jedného súkromného zamestnanca by už bolo vykorisťovaním.

Pokiaľ ide o ostatné ľudské a občianske práva, zaujímavosťou je, že v ústave z roku 1948 ešte stále dominujú mnohé tradičné demokratické práva: rovnosť občanov pred zákonom, osobná sloboda, ktorá môže byť obmedzená len zákonom, domová sloboda, listové tajomstvo, sloboda pobytu, sloboda prejavu, sloboda vyznania, ale tiež petičné, zhromažďovacie a združovacie právo. Aj keď pri väčšine je spomenuté, že môžu byť obmedzené zákonom.

Tieto tradičné demokratické občianske práva obsahuje aj ústava z roku 1960, no úprave práv a povinností občanov textovo dominujú najmä sociálne práva ako právo na prácu a odmenu za ňu, právo na odpočinok po práci, právo na vzdelanie, zdravotnú starostlivosť a podobne.

Československo v rokoch 1948 až 1989 však nebolo klasickým právnym štátom. Vládol v ňom princíp „socialistickej zákonitosti“ – dodržiavanie a aplikovanie právnych predpisov bolo teda podriadené záujmom štátostrany a cieľu budovania socializmu. Inak povedané, prax sa veľmi líšila od toho, čo zniesol papier oboch ústav.

Česká právnička a sudkyňa Ústavného súdu ČR Kateřina Šimáčková tak upozorňuje na dôležitý paradox: „Ľudovo demokratická májová ústava z roku 1948 s množstvom demokratických ustanovení zahajovala tvrdé päťdesiate roky 20. storočia, socialistická ústava z roku 1960 plná ideologických floskúl o vedúcej úlohe komunistickej strany otvárala 60. roky, typické miernym politickým odmäkom a čiastočnou liberalizáciou“.⁶⁴⁸

Hoci komunistická totalita pod heslom „proletárskeho internacionalizmu“ potláčala najvypuklejšie prejavy toho, čo nazývala slovenským „buržoáznym nacionalizmom“, požiadavka spravodlivejšej štátoprávnej úpravy vzťahov medzi Čechmi a Slovákami bola opäť nastolená počas politického odmäku Pražskej jari v roku 1968. Už po invázii vojsk Varšavskej zmluvy bol schválený ústavný zákon č. 143/1968 Zb. o československej federácii. Zákon k 1. januáru 1969 pretvoril ČSSR na federatívny štát, vytvoril novú sústavu federálnych a republikových orgánov a zakotvil rozdelenie ich kompetencií.

No už o dva roky neskôr bol tento ústavný zákon novelizovaný a riadenie štátu opäť centralizované. Darmo existovali počas normalizácie federálna vláda a Federálne zhromaždenie, a popri nich republikové vlády v Česku a na Slovensku, spoločne s Českou a Slovenskou národnou radou, keď skutočná moc sa odvíjala od rozloženia síl v centralistických stranických štruktúrach. Slovné spojenie „socialistická federácia“ tak bolo

647 Zákon č. 141/1950 Zb. (Občiansky zákonník), § 105.

648 Šimáčková (2009), s. 124.

len ďalším vnútorne protirečivým pojmom vtedajšej právnej teórie - ďalšou „gulatou kockou“ – podobne ako „demokratický centralizmus“, „ľudová demokracia“, či „socialistická zákonnosť“.

Za zmienku stojí, že Ústavný súd, s ktorým počítal ústavný zákon o československej federácii, nebol nikdy ustanovený.⁶⁴⁹

3.1.3 Trestnoprávna represia proti „nepriateľom režimu“

Hoci politické procesy počas komunistickej totality nepochybne dosiahli svoj vrchol na prelome 40. a 50. rokov, diktátorský charakter režimu a tvrdá represia proti komukoľvek, koho Strana považovala za svojho nepriateľa, sa prejavovala počas celého obdobia rokov 1948 až 1989. Teoretickým základom zneužívania trestného práva na politické prenasledovanie občanov bola Stalinova téza o „zostrovaní triedneho boja“ v etape prechodu od kapitalizmu k socializmu: Čím je socializmus úspešnejší, tým silnejšia je reakcia jeho nepriateľov a treba ich vyhľadávať aj medzi vysokými straníckymi funkcionármi.⁶⁵⁰

Už na jeseň 1948 bol prijatý **zákon č. 231/1948 Zb. na ochranu ľudovodemokratickej republiky**. Okrem trestných činov ako velezrada, vyzvedačstvo, nedovolené ozbrojovanie, šírenie poplašnej správy, schvaľovanie trestného činu a ďalších, ktoré má vo svojom trestnom práve väčšina štátov, vrátane súčasnej SR, obsahoval tento zákon aj trestné činy, ktoré z dnešného pohľadu pôsobia kuriózne, napríklad nedbalé zachovávanie štátneho tajomstva, ublíženie na cti prezidentovi republiky, hanobenie niektorých ústavných činiteľov, zneužitie úradu duchovného (t. j. ak sa duchovný vyjadruje k politike spôsobom, idúcim proti ľudovodemokratickému zriadeniu), ohrozovanie jednotného hospodárskeho plánu z nedbanlivosti, poškodzovanie záujmu republiky v cudzine, či hanobenie spojeneckého štátu.⁶⁵¹

Väčšina týchto trestných činov bola formulovaná takým širokým spôsobom, ktorý **umožňoval represívnym orgánom štátu stíhať v podstate kohokoľvek za čokoľvek**. A prirodzene, aj tie trestné činy, ktoré sú vlastné tiež demokratickým právnym poriadkom, boli zneužívané proti osobám, označeným Stranou za odporcov režimu (pokojne to mohli byť aj vysokí funkcionári komunistickej strany samotnej, ktorí sa dostali do nemilosti).

Z októbra 1948 pochádza tiež **zákon č. 247/1948 Zb. o zriadení táborov nútených prác**. Okrem osôb, ktoré boli právoplatne odsúdené za trestný čin podľa zákona na ochranu ľudovodemokratickej republiky bolo možné, aby do táborov zaraďovali ľudí aj trojčlenné komisie, ktorých členov a náhradníkov vymenúvajú krajské národné výbory.⁶⁵²

„**Zákonom vymedzený okruh osôb, ktoré mohli byť do táborov zaradené**, umožňoval úplnú ľubovôľu“, píše česká ústavná sudkyňa Kateřina Šimáčková. „Tábormi prešlo okolo stotisíc ľudí bez toho, že by sa dopustili trestného činu a že by boli súdení riadnym súdom.“⁶⁵³

Kedže od vzniku Československa v roku 1918 platil v republike právny dualizmus (v Česku platilo rakúske trestné právo, na Slovensku uhorské), v roku 1950 bol prijatý nový Trestný zákon, spoločný pre celú republiku.⁶⁵⁴ V § 1 sa píše: „Trestný zákon chráni ľudovodemokratickú republiku, jej socialistickú výstavbu,

649 Tamže, s. 137.

650 Gřivna (2009), s. 554.

651 Zákon č. 231/1948 Zb. na ochranu ľudovodemokratickej republiky.

652 Zákon č. 247/1948 Zb. o táboroch nútených prác, § 3, ods.1

653 Šimáčková (2009), s. 130.

654 Zákon č. 86/1950 Zb. (Trestný zákon).

záujmy pracujúceho ľudu a jednotlivca a vychováva na dodržiavanie pravidiel socialistického spoluzitia. Prostriedky na dosiahnutie tohto účelu sú hrozba trestami, ukladanie a výkon trestov a ochranné opatrenia“.⁶⁵⁵

Tento kódex vznikol narýchlo v rámci takzvanej právnej dvojročnice. O vzťahu jednotlivca a štátu svedčí aj jeho systematika: V osobitnej časti Trestného zákona, kde sú vymenované jednotlivé trestné činy, sú najskôr uvedené trestné činy proti republike, trestné činy hospodárske a trestné činy proti poriadku vo verejných veciach. Až v ďalších hlavách sú upravené trestné činy, ktoré ohrozujú záujmy jednotlivca. Pre porovnanie, osobitná časť v súčasnosti platného Trestného zákona (zákon č. 300/2005) je upravená tak, že najskôr sú vymenované trestné činy proti životu a zdraviu, trestné činy proti slobode a ľudskej dôstojnosti, trestné činy proti rodine a mládeži a trestné činy proti majetku. Až ďalej sú trestné činy proti republike, či iné trestné činy, na ktorých stíhaní má prvoradý záujem štát.

V roku 1951 bol prijatý **zákon č. 69/1951 Zb. o ochrane štátnych hraníc**. Aj keď v § 1 deklaruje snahu chrániť hranice „pred prenikaním všetkých nepriateľov tábora pokroku a mieru“⁶⁵⁶ zvonka, v skutočnosti spolu s trestným činom opustenia republiky, ktorý bol upravený v Trestnom zákone a mohol viesť okrem odňatia slobody aj k trestu straty štátneho občianstva, **mal brániť občanom Československa v slobode pohybu** do zahraničia, primárne na Západ.

Po tom ako ústava z roku 1960 deklarovala víťazstvo socializmu, bol v roku 1961 prijatý aj nový **Trestný zákon**.⁶⁵⁷ Mal ambíciu spresniť a zdokonaľiť niektoré formulácie, zúžiť okruh protiprávných konaní a viac klásť dôraz na výchovnú funkciu trestného práva, v kontraste s represívnou. No ani tento predpis sa neubránil zneužívaniu zo strany vládnucej moci a bol **určený primárne na ochranu režimu a obmedzovanie slobôd občanov**, ktoré sú v demokratických krajinách bežné.

Napríklad trestný čin výtržníctva sa používal na obmedzenie slobody zhromažďovania. Navyše, trestné činy ako rozvracanie republiky, podvracanie republiky, zneužívanie náboženskej funkcie, hanobenie republiky a jej predstaviteľa, hanobenie štátu svetovej socialistickej sústavy a jeho predstaviteľa, opustenie republiky, špekulácia (teda v podstate bežný obchod), nedovolené podnikanie, marenie dozoru nad cirkvami – všetky tieto trestné činy boli súčasťou Trestného zákona z roku 1961. Problematický bol tiež trestný čin príživníctva, ktorý bol zrušený až v roku 1990.⁶⁵⁸

3.1.4 Na troskách súkromného práva

Jedným z typických znakov právnej kultúry európskeho kontinentálneho práva je jeho delenie na verejné a súkromné právo, ktoré siaha až do antiky: „Verejné právo sa vzťahuje na úžitok rímskeho štátu, právo súkromné na záujem jednotlivcov: lebo niečo sa týka verejného úžitku, niečo súkromného.“⁶⁵⁹

Typickými odvetviami verejného práva sú štátne (ústavné) právo, správne právo, či trestné právo. Naopak, typickými odvetviami súkromného práva sú predovšetkým občianske právo (vrátane rodinného práva) a obchodné právo.

655 Tamže.

656 Zákon č. 69/1951 Zb. o ochrane štátnych hraníc, § 1.

657 Zákon č. 140/1961 Zb. (Trestný zákon).

658 Gřivna, (2009), s. 578.

659 Blaho, Vaňková (2008), s. 53.

Ako už bolo spomenuté, socialistické právo sa rozišlo s delením na verejné a súkromné. To prvé v podstate zatláča do úzadia to druhé. Ústava z roku 1948 zakotvila direktívne riadenie ekonomiky a tak sa po nástupe komunistov pokračovalo so znárodňovaním, s ktorým sa začalo už v období riadenej demokracie 1945 až 1948. Ešte dekrétmi 100 až 103/1945 prezidenta republiky Edvarda Beneša sa zoštátnili banské, energetické podniky, železiarne, časť chemických závodov, zbrojný priemysel, a ďalšie odvetvia, vrátane výroby gramofónových platní.⁶⁶⁰ Došlo tiež k znárodneniu niektorých podnikov potravinárskeho priemyslu, ale tiež akciových bánk a súkromných poisťovní.

Mesiac po komunistickom prevrate v Československu, bol schválený zákon o novej pozemkovej reforme.⁶⁶¹ Štát tým zoštátnil poľnohospodársku pôdu nad 50 hektárov s ambíciou prerozdeliť ju medzi maloroľníkov. Toto prerozdelenie pôdy bolo sprvu populárne, no čoskoro začali byť malí poľnohospodári tlačení (aj nástrojmi trestnoprávnej represie) do toho, aby vstupovali do Jednotných roľníckych družstiev. Pre slovenský vidiek traumatizujúci proces kolektivizácie, aj s kampaňami proti „kulakom“, ktorí jej vzdorovali, trval po väčšinu päťdesiatych rokov 20. storočia. Dnes nedoceňujeme naplno dosahy kolektivizácie poľnohospodárstva, pretože ekonomike dominujú služby a veľká časť populácie žije v mestách. No na agrárnom a vidieckom Slovensku po druhej svetovej vojne bola pôda hlavným výrobným faktorom. Neprávosti, spojené s nútenou kolektivizáciou, doznievali ešte dlho (viac v kapitole 2.2 Centrálne riadené hospodárstvo bez súkromného vlastníctva).

Podobne ako v oblasti trestného práva, aj v občianskom práve v Československu panoval dualizmus (rakúske predpisy platili v Česku, uhorské na Slovensku). A podobne bol v rámci právnickej dvojročnice 1948 - 1950 vypracovaný prvý spoločný Občiansky zákonník, s účinnosťou od 1. januára 1951.⁶⁶²

Z okruhu upravených vzťahov bolo už pred tým vyňaté rodinné právo. Že nový kódex plnil hlavne politické zadanie, potvrdzuje aj popredný slovenský odborník na občianske právo, Ján Lazar: „Úlohou Občianskeho zákonníka z obsahovej stránky bolo premietnuť princípy Ústavy z 9. mája 1948 týkajúce sa predovšetkým hospodárskeho poriadku do osobitnej a podrobnej úpravy nových majetkových vzťahov.“⁶⁶³

Namiesto jednotnej úpravy vlastníctva, bolo toto rozdrobené na socialistické vlastníctvo, ktoré malo buď formu štátneho alebo družstevného vlastníctva, a potom tu bolo ešte osobné a súkromné vlastníctvo. V znení zákona: „V osobnom vlastníctve sú najmä predmety domácej a osobnej spotreby, rodinné domčeky a úspory nadobudnuté prácou (osobný majetok).“⁶⁶⁴ Súkromné vlastníctvo nie je bližšie definované a je považované za tolerovaný prežitok, ktorý postupne odumrie.

Pre komunistický koncept vlastníctva je charakteristická nielen jeho rozdrobenosť, ale tiež privilegovanie socialistického vlastníctva na úkor iných foriem vlastníctva. Príkladom môže byť úprava spoluvlastníctva v § 135 Občianskeho zákonníka z roku 1950: „O hospodárení so spoločnou vecou rozhoduje väčšina spoluvlastníckych hlasov, počítaná podľa veľkosti podielov. Ak pri rovnosti hlasov hlasuje pre jeden z dvoch názorov socialistický spoluvlastník, platí tento názor za prijatý; inak pri rovnosti hlasov, alebo ak sa nedosiahne väčšina, rozhodne súd.“⁶⁶⁵

Podobne ako v trestnom práve, aj v občianskom práve si prijatie socialistickej ústavy z roku 1960 vynútilo vznik nového Občianskeho zákonníka.⁶⁶⁶ Oblasť súkromno-právnych vzťahov v tomto období regulujú tri

660 Dekrét prezidenta republiky č. 100/1945 Zb. o znárodnení dolov a niektorých priemyselných podnikov, § 1, ods. 1

661 Zákon č. 46/1948 Zb. o novej pozemkovej reforme.

662 Zákon č. 141/1950 Zb. (Občiansky zákonník)

663 Lazar (2010), s. 50.

664 Zákon č. 141/1950 Zb. (Občiansky zákonník), § 105

665 Tamže, § 135.

666 Zákon č. 40/1964 Zb. (Občiansky zákonník)

predpisy. Popri Občianskom zákonníku ešte existuje Hospodársky zákonník, ktorý ja fakticky kódexom centrálne plánovanej ekonomiky. Reguluje totiž hospodársku činnosť štátnych organizácií. A potom Zákonník medzinárodného obchodu, ktorého prijatie si vynútila skutočnosť, že ČSSR obchodovala nielen s inými socialistickými štátmi, ale aj s tými kapitalistickými. Zákonník medzinárodného obchodu tak bol zo všetkých troch kódexov jediný medzinárodne zrozumiteľný. Občiansky zákonník i Hospodársky zákonník používali svojráznu terminológiu a predstavovali odklon od tradičných súkromno-právnych zásad.⁶⁶⁷

Súkromie, ani súkromné právo počas štyroch desaťročí komunistickej totality neodumreli. No najmä pre občianske právo išlo o obdobie úpadku.

3.1.5 Premena rybacej polievky na rybník so živými rybami

Keď v roku 1989 komunistický totalitný režim padol, slovenská spoločnosť sa ocitla pred výzvou vrátiť sa k tradičnému európskemu systému práva. Znamenalo to obnoviť kontinuitu s obdobím pred rokom 1948 a súčasne zohľadniť vývoj, ktorý sa odvtedy udial v slobodnom svete i medzinárodné záväzky štátu. Návrat k ľudským právam, zastupiteľskej demokracii a politickému pluralizmu, ale tiež k súkromnému vlastníctvu výrobných prostriedkov, trhovým vzťahom a podnikateľskej iniciatíve sa prakticky realizoval prostredníctvom rušenia a novelizácií existujúcich, či prijímania úplne nových právnych noriem.

Reštitúcie majetku a predovšetkým privatizácia na dlhé roky viedli k politickým sporom a verejným polemikám. Niektoré formy privatizácie boli verejnosťou vnímané ako morálne pochybné, či nespravodlivé, a prispeli k premene dobre prepojenej a informačne zvýhodnenej komunistickej nomenklatúry na novodobú ponovembrovú zbohatlickú oligarchiu. Na druhej strane, výzve návratu k súkromnému vlastníctvu, so všetkými zákrutami, ktoré si jej prevedenie vyžiadalo, by slovenská spoločnosť nemusela čeliť bez prvotného hriechu, ktorým bolo znárodnenie na konci štyridsiatych rokov 20. storočia.

V súvislosti s ambíciou SR vstúpiť do EÚ, čo sa aj podarilo v roku 2004, sa slovenský právny poriadok začal zblížovať s európskym právom. V oblasti ľudských práv a občianskych slobôd sa Európsky súd pre ľudské práva v Štrasburgu stal poslednou inštanciou pre občanov SR, ktorí majú pocit, že im na domácich súdoch boli ich práva upreté.

Rozsiahlymi zmenami prešli po roku 1989 jednotlivé právne odvetvia. Trestné a civilné kódexy boli novelizované tak, aby ich systematika, podoba jednotlivých inštitútov i terminológia začala pripomínať systematiku, inštitúty a terminológiu podobných predpisov v štátoch západnej Európy. Avšak sústavné a často vzájomne protirečivé novelizácie neprispeli k právnej istote. Čo ešte podčiarklo občas zmätočné rozhodovanie súdov. Justícia trpí v európskom porovnaní vysokej nedôvere.

Viacere kľúčové predpisy boli nanovo vytvorené. Ako napríklad Obchodný zákonník, prijatý v roku 1991, s účinnosťou od 1. januára 1992, ktorý nahradil zrušený Hospodársky zákonník a Zákonník medzinárodného obchodu.

Potreba úplne nových predpisov vznikla aj v iných právnych odvetviach. Kým napríklad nový Trestný zákon bol prijatý v roku 2005, na nový Občiansky zákonník sa stále čaká. Pre porovnanie, v Českej republike prijali nový Občiansky zákonník, ktorý nahradil ten z roku 1964, v roku 2012.

⁶⁶⁷ Lazar (2010), s. 55.

Záver

Hoci potentáti komunistického režimu pokojne dožili alebo dožívajú svoje životy a nepodarilo sa voči nim vyvodiť trestnoprávnu zodpovednosť, dôležité je, že súčasťou slovenského právneho poriadku je aspoň symbolické odsúdenie prednovembrového režimu. V zákone o nemorálnosti a protiprávnosti komunistického systému z roku 1996 Národná rada SR vyhlásila, že:

„Komunistická strana Československa a jej odnož Komunistická strana Slovenska sú zodpovedné za spôsob vlády v našej krajine v rokoch 1948-1989, a to najmä za cieľavedomé ničenie tradičných hodnôt európskej civilizácie, národných a náboženských práv, za úmyselné porušovanie ľudských práv a slobôd, za justičné zločiny vykonané v politických procesoch, za teror vykonávaný proti nositeľom iných názorov, než aké zodpovedali učeniu marxizmu-leninizmu, za devastáciu hospodárstva, za zničenie tradičných princípov vlastníckeho práva, za zneužívanie výchovy, vzdelávania, vedy a kultúry na politické a ideologické účely“.⁶⁶⁸

Režim, založený na komunistickej ideológii, je podľa tohto zákona odsúdeniahodný. Od roku 1968 sa udržiaval v spojení s cudzou mocnosťou a s pomocou okupačných vojsk.

Dôležité je tiež aspoň slovné ocenenie tých, ktorí sa komunistickému režimu odmietli podvoliť. Ako sa píše v zákone o nemorálnosti a protiprávnosti komunistického systému: „Odpor občanov proti komunistickému režimu, prameniacy v demokratickom presvedčení, prejavujúci sa odbojom, pomocou prenasledovaným alebo inou činnosťou vo vnútri štátu alebo v zahraničí samostatne alebo v spojení s demokratickou mocnosťou, bol legitímny, morálne oprávnený a je hodný úcty“.⁶⁶⁹

V súvislosti s experimentom z rokov 1948 až 1989 sa napokon ako záverečné zúčtovanie núkajú slová historika Richarda Pipesa:

„Komunizmus nebol dobrou myšlienkou, ktorá sa zle realizovala. Bol zlou myšlienkou.“⁶⁷⁰

668 Zákon č. 125/1996 Z.z. o nemorálnosti a protiprávnosti komunistického systému, Preambula

669 Zákon č. 125/1996 Z.z. o nemorálnosti a protiprávnosti komunistického systému, §2, ods.1

670 Pipes (2007), s. 130.

Literatúra

Blaho, P., Vaňková, J. (2008), *Corpus Iuris Civilis. Digesta. Tomus I.*, Bratislava : Eurokódex.

Bröstl, A., (1999), *Dejiny politického a právneho myslenia*, Bratislava : Iura Edition.

Dojčák, P. a kol. (1977), *Teória štátu a práva*, Bratislava : Obzor.

Engels, F., Marx, K. (1848), *Manifest Komunistické strany*. Dostupné online: http://pvpravda.cz/wp-content/uploads/2015/06/Manifest_komunisticke_strany.pdf

FOCUS (2018), Prieskum verejnej mienky. Záverečná správa z prieskumu verejnej mienky. Dostupné online: <http://www.konzervativizmus.sk/article.php?6198>.

Gřivna, T., (2009), Trestní právo hmotné, In: Bobek, M., Molek, P., Šimíček, V. (eds.) *Komunistické právo v Československu*, Brno : Medzinárodní politologický ústav, Masarykova univerzita.

Charta 77 – text prehlásenia. Dostupné na internete: http://www.totalita.cz/txt/txt_ch77_dok_1977_01_01.php

Lazar, J. a kol. (2010), *Občianske právo hmotné I.*, Bratislava : IURA EDITION.

Pipes, R. (2007), *Komunizmus*, Bratislava : Slovart.

Šimáčková, K. (2009), Fiktivní nebo reálná ústava. In: Bobek, M., Molek, P., Šimíček, V. (eds.) *Komunistické právo v Československu*, Brno : Medzinárodní politologický ústav, Masarykova univerzita,

Štefanovič, M. (2007), *Svetové právne systémy*, Bratislava : Bratislavská vysoká škola práva.

Vyshinski, A. (1948), *The Law of the Soviet State*, New York : The Macmillan Company.

Ústavný zákon č. 100/1960 Zb., Dostupné online: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1960/100/>

Ústavný zákon č. 150/1948 Zb., Dostupné online: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1948/150/>.

Zákon č. 40/1964 Zb. (Občiansky zákonník). Dostupné online: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1950/141/19510101.html>.

Zákon č. 46/1948 Zb. o novej pozemkovej reforme. Dostupné online: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/1948-46>.

Zákon č. 69/1951 Zb. o ochrane štátnych hraníc. Dostupné online: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1951/69/>.

Zákon č. 86/1950 Zb. (Trestný zákon). Dostupné online: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1950/86/>.

Zákon č. 125/1996 Z. z. o nemorálnosti a protiprávnosti komunistického systému. Dostupné online: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1996/125/19960427>.

Zákon č. 140/1961 Zb. (Trestný zákon). Dostupné online: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/>

ZZ/1961/140/19650801.html.

Zákon č. 231/1948 Zb. na ochranu ľudovodemokratickej republiky. Dostupné online: <https://www.upn.gov.sk/data/pdf/231-1948.pdf>.

Zákon č. 247/1948 Zb. o táboroch nútených prác. Dostupné online: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1948/247/19481117.html>.

Foto: TASR

3.2 SAMOSPRAVA A VOĽBY

★ Dušan Sloboda

Úvod

Územná samospráva, ako ju definuje napríklad Európska charta miestnych samospráv Rady Európy⁶⁷¹, definuje v článku 3 miestnu samosprávu ako právo a spôsobilosť miestnych orgánov v medziach zákona spravovať a riadiť podstatnú časť verejných záležitostí v rámci ich kompetencií a v záujme miestneho obyvateľstva, pričom toto právo vykonávajú rady alebo zastupiteľstvá, ktorých členovia sú slobodne volení na základe priameho, rovného a všeobecného volebného práva tajným hlasovaním, a ktoré môžu mať k dispozícii im podriadené výkonné orgány.

Skutočná územná samospráva vo vyššie zmienenom ponímaní, teda v duchu, v akom ju poznáme z demokratických krajín, v socialistickom Československu v období rokov 1948 až 1989 neexistovala. Bola opätovne obnovená až po páde komunistického totalitného režimu, a to zákonom o obecnom zriadení v roku 1990. Na jeseň 1990 sa konali po desaťročiach neslobody i prvé skutočne demokratické a slobodné voľby do orgánov obcí a miest. K miestnej samospráve sa po rokoch oddaľovania a diskusií nakoniec pridala i druhá úroveň samosprávy a vznikli samosprávne kraje. Tie boli na Slovensku uvedené do života v roku 2001, kedy boli schválené príslušné zákony a odohrali sa i prvé voľby do orgánov regionálnej samosprávy.⁶⁷²

Z reprezentatívneho prieskumu verejnej mienky agentúry FOCUS pre Konzervatívny inštitút M. R. Štefánika (2018) vyplýva, že len v prípade troch tvrdení o socializme prevažuje nesúhlas nad súhlasom. Tvrdenie, že „pred rokom 1989 existovala socialistická demokracia, voľby boli slobodné a demokratické,“ je jedným z nich. Celkovo s ním nesúhlasila viac než polovica (52 %) respondentov, naopak celkový súhlas vyjadrila viac než tretina (36 %) respondentov (graf 37).⁶⁷³

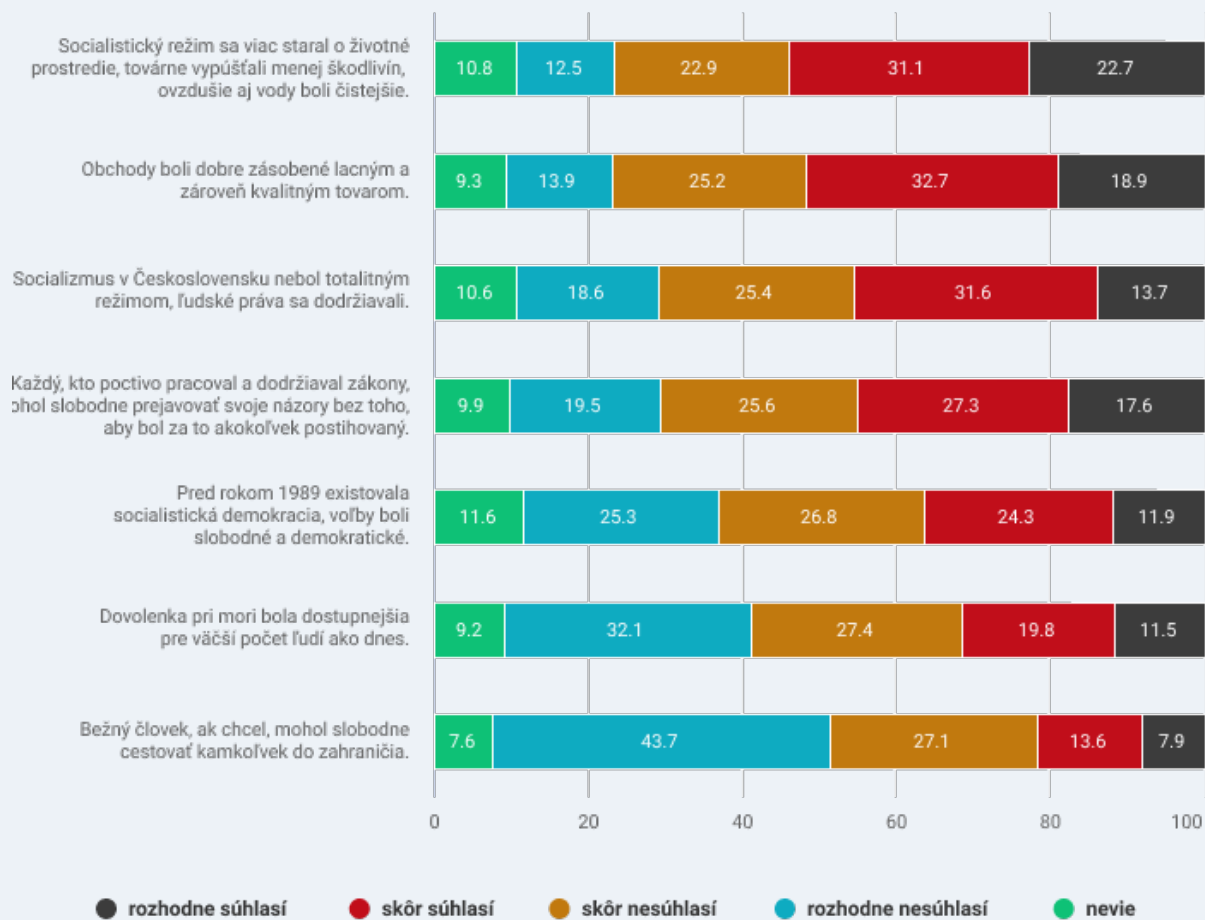
671 Rada Európy (1985)

672 Spáč, Sloboda (2014)

673 FOCUS (2018)

Miera súhlasu s vybranými tvrdeniami o socializme

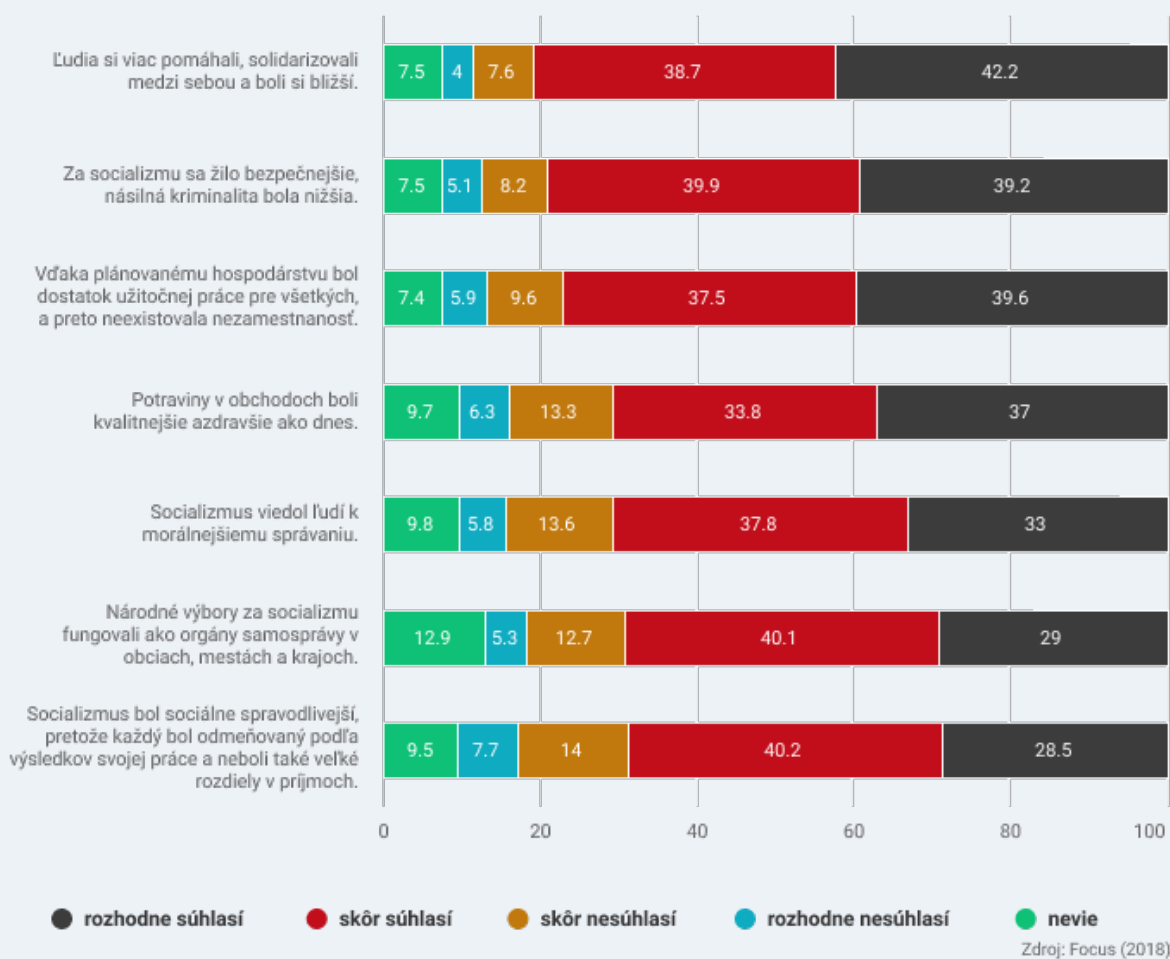
(v % všetkých respondentov)

Naproti tomu, viac než dve tretiny respondentov (69 %) súhlasili s tvrdením, že „národné výbory za socializmu fungovali ako orgány samosprávy v obciach, mestách a krajoch.“ Rozhodne s týmto tvrdením súhlasilo 29 % a skôr súhlasilo 40 % respondentov, pričom skôr nesúhlasilo len 13 % respondentov a rozhodne nesúhlasilo 5 % (graf 38).

Miera súhlasu s vybranými tvrdeniami o socializme

(v % všetkých respondentov)

V období 1948-1989, keď riadila Slovensko z centra jedna (komunistická) strana prostredníctvom siete národných výborov, boli síce tieto orgány strany v zákone definované ako štátne orgány samosprávneho charakteru, no so skutočnou samosprávou mali spoločné asi toľko, koľko majú voľby za komunizmu spoločné s tými slobodnými. Hoci rozdiel medzi slobodnými voľbami a voľbami za komunistického režimu väčšina verejnej mienky vníma, rozdiel medzi skutočnou samosprávou v súčasnosti a národnými výbormi za samosprávu sa vydávajúcimi verejnosť zväčša identifikovať nedokáže. V roku 1990 nebola v Československu obnovená len tradícia demokratického parlamentarizmu, ale taktiež opätovne vznikla a postupne silnela miestna samospráva v rámci duálneho modelu verejnej správy.

3.2.1 Mýtus národných výborov ako samosprávnych orgánov

Podľa prvej poprevratovej ústavy socialistického Československa z mája 1948 bol ľud jediným zdrojom všetkej moci v štáte, pričom nositeľom a vykonávateľom štátnej moci v obciach, okresoch a krajoch a „strážcom práv a slobôd ľudu“ boli národné výbory.⁶⁷⁴

674 Ústavný zákon č. 150/1948 Zb.

Aj podľa článku 2 socialistickej ústavy z roku 1960 všetka moc v Československej socialistickej republike patrila pracujúcemu ľudu, pričom štátnu moc vykonával ľud prostredníctvom zastupiteľských zborov, ktorými boli Národné zhromaždenie, Slovenská národná rada a národné výbory. Od týchto zastupiteľských zborov bola odvodená právomoc ostatných orgánov štátu.⁶⁷⁵

Z článku 86 vtedajšej ústavy je zrejmé, že národné výbory neboli samosprávnymi orgánmi v pravom zmysle slova tak, ako nimi sú v demokratických spoločnostiach. Potvrďuje to i § 2 vládneho nariadenia o organizácii miestnych národných výborov z roku 1950, podľa ktorého, v súlade s ústavou, bol „miestny národný výbor na území obce nositeľom a vykonávateľom štátnej moci.“⁶⁷⁶ Samospráva v demokratickej spoločnosti znamená decentralizáciu správy vecí verejných, pričom v demokratickom politickom systéme pôsobí územná samospráva autonómne od centrálne vlády.⁶⁷⁷ Národné výbory však boli definované ako orgány štátnej moci a správy.

Potvrďuje to formulácia sľubu poslanca národného výboru (podľa článku 88 ústavy z roku 1960):

„Sľubujem na svoju česť a svedomie, že budem verný Československej socialistickej republike a veci socializmu. Budem dbať na vôľu a záujmy ľudu, spravovať sa ústavou a ostatnými zákonmi republiky a pracovať pre to, aby sa uvádzali do života.“⁶⁷⁸

Podľa článku 90 ústavy sa národné výbory vo svojej činnosti riadili štátnym plánom rozvoja národného hospodárstva, v súlade s ktorým a na jeho základe určovali plán rozvoja svojho územného obvodu.

To len potvrďuje, že národné výbory neboli autonómnymi samosprávnymi orgánmi, ale predĺženou rukou vlády pri realizácii socialistickej idey centrálne riadeného hospodárstva a spoločnosti. Základom finančného hospodárenia národných výborov bol rozpočet, ktorý si zostavovali ako súčasť štátneho rozpočtu. Národné výbory nemali teda ani skutočnú fiškálnu autonómiu, odvodenú od vlastných (daňových) zdrojov.

Fungovanie výkonu „samosprávnej demokracie“ za predošlého režimu si jedna z respondentiek (vek 32 rokov) kvalitatívneho prieskumu FOCUS (2018) realizovaného formou skupinových diskusií predstavovala nasledovne:

„Myslím, že vtedy všetci ľudia brali ako autoritu, že niekto je na úrade, niekto je na kraji, niekto je v parlamente. Prosto, ľudia to brali ako autoritu a preto to fungovalo. Nikto si nedovolil otvoriť ústa a byť proti alebo za, to ľudia neriešili. Bolo to dané a každý s tým súhlasil. A preto to fungovalo.“

Národné výbory mali podľa článku 93 ústavy z roku 1960 spájať plnenie celoštátnych úloh so zabezpečením osobitných potrieb svojich obvodov a záujmov občanov. Podľa čl. 96 ústavy platilo, že národné výbory vyšších stupňov usmerňovali a riadili činnosť národných výborov nižších stupňov. Národné výbory sa vo svojej činnosti spravovali zákonmi a nariadeniami i uzneseniami vlády, ako aj uzneseniami a smernicami vyšších štátnych orgánov, pričom platilo, že uznesenia národného výboru nižšieho stupňa, ktoré im odporujú, môže národný výbor vyššieho stupňa alebo vláda zrušiť.

Opäť ide o potvrdenie faktu, že hierarchická sústava národných výborov od krajskej cez okresnú až po miestnu úroveň nebola samosprávnou štruktúrou, keďže medzi jednotlivými úrovňami existoval vzťah

675 Ústavný zákon č. 100/1960 Zb.

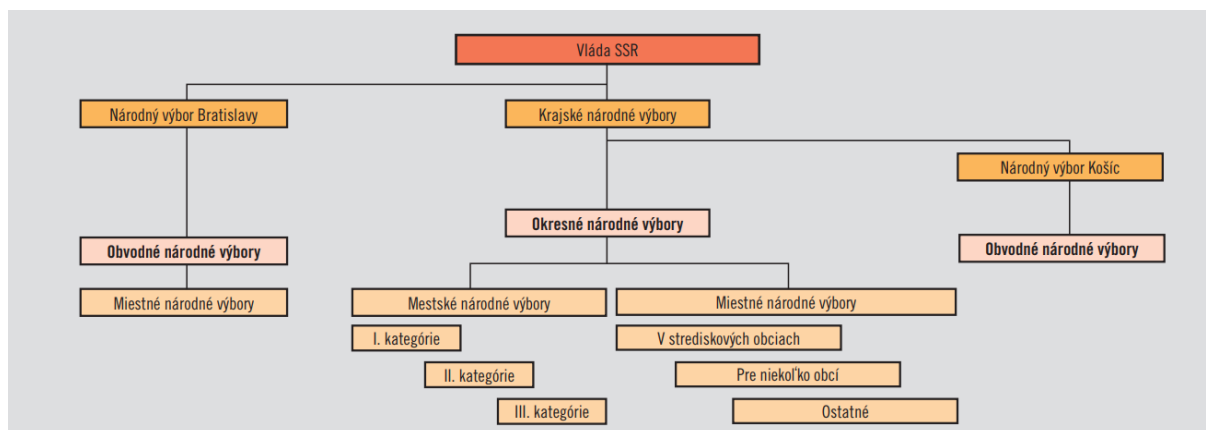
676 Vládne nariadenie zo dňa 28. februára 1950 o organizácii miestnych národných výborov

677 Bližšie Európska charta miestnej samosprávy Rady Európy, napr. článok 4 a článok 9.

678 Ústavný zákon č. 100/1960 Zb.

nadriadenosti a podriadenosti (schéma 1). Zároveň platilo, že národné výbory všetkých stupňov sa pri svojich aktivitách podriaďovali vláde. Princíp subordinácie je však nezlučiteľný s princípmi autonómne pôsobiacej skutočnej územnej samosprávy.⁶⁷⁹

Schéma 1: Systém národných výborov na území Slovenska po roku 1982

Zdroj: Klimovský (2013)

Rámček 8: V likvidácii samosprávnych princípov na našom území na seba nadväzovali obe totality⁶⁸⁰

Proces postupnej likvidácie obecnej samosprávy v Československu začal už v rámci krokov, ktoré na jeseň 1938 nadväzovali na zánik demokratického štátneho zriadenia v pomníchovskom Československu. V priebehu novembra 1938 bola postupne zrušená samospráva. V obecných zastupiteľstvách boli doplnení členovia tak, aby sa zabezpečila hegemonia Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, a ak takéto riešenie nebolo možné, bolo obecné zastupiteľstvo rozpustené a nahradené vládny komisařom, ktorý prebral kompetencie starostu aj obecného zastupiteľstva.

V roku 1943 už na území Slovenska nepôsobilo ani jedno pôvodné obecné zastupiteľstvo. Zákon o obecnej samospráve z roku 1943 likvidoval aj posledné formálne zvyšky práva volieb kandidátov do obecných zastupiteľstiev. Poskytoval HSLS príležitosť na presadenie úplnej totality do miestnych samosprávnych orgánov. Už v tomto období môžeme hovoriť o zániku obecnej samosprávy a tento proces bol dokončený po druhej svetovej vojne, keď boli konštituované národné výbory.

Na základe vládneho nariadenia č. 4/45 Zb. o voľbe a právomoci národných výborov a nariadenia Predsedníctva Slovenskej národnej rady č. 26/45 Zb. zo 7. apríla 1945 sa určili vzťahy národných výborov k SNR a naopak a zrušili sa obecné a obvodné notárske úrady ako aj okresné a župné úrady. Právna subjektivita aj majetok prešiel z obcí na národné výbory. V národných výboroch sa zlúčil výkon štátnej správy a samosprávy a zanikla obecná samospráva.

679 Pod skutočnou územnou samosprávou máme na mysli takú, ktorá je v súlade s princípmi zadanými napríklad v Európskej charte miestnej samosprávy Rady Európy.

680 Text je prevzatý z Šutajová (2006)

Územná samospráva na našom území de facto zanikla spoločne s prvou Československou republikou, ktorú v roku 1939 nahradili hitlerovským Nemeckom okupovaný Protektorát Čechy a Morava a klérofašistický Slovenský štát, ktorý napriek formálnej samostatnosti podliehal ako bábkový režim Hitlerovi.

Miestne národné výbory mali v kompetencii mnohé z tých úloh, ktoré v rámci del'by správy vecí verejných majú na starosti i dnešné obecné územné samosprávy. Dá sa preto porozumieť tomu, prečo národné výbory dnešnou optikou občania vnímajú ako samosprávnych predchodcov dnešných orgánov obcí a miest.

Išlo prevažne o kompetencie v oblasti školstva (materské a základné školy, jasle, školské jedálne), kultúry (knížnice, kultúrne ustanovizne), lokálnej infraštruktúry (cesty, chodníky a verejné osvetlenie), regulácie obchodných prevádzok (prevádzková doba, rozmiestnenie prevádzok), požiarnej ochrany, výstavby a územného plánovania či evidencie obyvateľstva (matriky). Národným výborom podliehali i jednotné roľnícke družstvá, ktoré po násilnej kolektivizácii boli takmer výlučným hospodárom na poľnohospodárskej pôde.⁶⁸¹

Obce vykonávali ten typ kompetencií, ktoré sa dnes považujú za prenesený výkon štátnej správy. Rozhodovanie o veciach, ktoré sa v demokratických spoločnostiach považujú za výsostne pôvodne samosprávne, boli realizované ako výkon štátnej moci v zastúpení.

Rámček 9: Výkon štátnej moci prostredníctvom sústavy národných výborov v povojnovom období⁶⁸²

Samosprávne obecné zriadenie zaniklo s okupáciou Československa Nemeckom v roku 1939 (1938). Po roku 1945 obnovené nebolo, bol zavedený hierarchický systém národných výborov.

Takmer celú druhú polovicu 20. storočia (1945-1990) reprezentovali obyvatel'ov obcí miestne národné výbory. Tie vznikli revolučne, pri oslobodzovaní územia v máji 1945, dominovala im KSČ. Tieto pôvodne provizórne, revolučné orgány ostali vo funkciách ako orgány štátnej správy celý rok až do parlamentných volieb 1946. Fakticky ihneď v roku 1945 bola zrušená tzv. dvojkolajnosť verejnej správy (oddelenie kompetencií štátnej správy a samosprávy) a bola nahradená jednokolajnosťou, kde samospráva neexistovala a všetko bolo výkonom štátnej správy.

Národné výbory všetkých stupňov (miestne - MNV, okresné a krajské) boli „jednotnými“ orgánmi, ktoré síce de iure zachovávali rozlíšenie štátnej správy a samosprávy, avšak výkonom v jednej štruktúre, navyše s hierarchickou štruktúrou (národné výbory nižších stupňov podliehali príkazom výborov vyšších stupňov), teda o samospráve a dvojkolajnosti sa hovoriť nedá.

681 Nariadenie vlády č. 71/1960 Zb.

682 Text je prevzatý z Balík (2009)

Jedna z respondentiek (vek 43 rokov) kvalitatívneho prieskumu FOCUS (2018) realizovaného formou skupinových diskusií si spomína na to, ako fungovali národné výbory na miestnej úrovni nasledovne:

„Bývala som na dedine a tam bol nejaký miestny úrad, ten sa naozaj postaral. Bol tam nejaký predseda, bola tam nejaká matrikárka, zapisovateľka a mala som pocit, že sa o tú dedinu starajú. Boli tam iba traja ľudia – teraz ich je už oveľa viac – ale mali prehľad o dedine. Ja som bola len dieťa v tých časoch. Fungoval mestský rozhlas – vyhlásili, čo bolo treba. Starali sa. Fakt traja ľudia a zaujímali sa o dedinu. A všetko tak nejak fungovalo.“

Rámček 10: Normalizačné seriály a propaganda komunistickej strany sa nevyhli ani tematike národných výborov⁶⁸³

Muž na radnici (1976, scenár Jaroslav Dietl, réžia Evžen Sokolovský) – 11-dielny seriál o osudoch obetavého predsedu národného výboru Františka Bavora (Zdeněk Buchvaldek). Úlohou tohto seriálu bolo upevniť pred voľbami prestíž komunistických funkcionárov. Jednou z pozitívnych zásluh, na ktoré seriál poukazuje, je, že Bavorovi sa napriek odporu pamiatkarov a obyvateľov mesta podarí zbúrať historické centrum fiktívneho mesta a na jeho mieste postaví nové paneláky. Seriál sa končí nadšeným sťahovaním ľudí do čerstvo dokončených panelákov. Podľa výpovedí niekoľkých pamiatkarov v jednom dokumente ČT sa film stal dokonca inšpiráciou pre aktívnych nasledovníkov búrania centier v Benešove, Prostějove, Třešticích.

Okres na severe (1981, scenár Jaroslav Dietl, réžia Evžen Sokolovský) – 13-dielny seriál o živote okresného tajomníka KSČ v Brode Josefa Pláteníka (Jaroslav Moučka). „Každý jeho deň je plný udalostí, ktoré je potrebné riešiť. Je to človek, ktorý cíti svoju zodpovednosť za prítomnosť a budúcnosť našej krajiny.“ Seriál mal upevniť prestíž komunistických funkcionárov pred zjazdom strany. Mal ukázať, že na postoch najvyšších funkcionárov KSČ sa zišli tí najsprávnejší chlapi.

Fakt, že národné výbory neboli skutočnými samosprávnymi orgánmi, ale rýdzo orgánmi vládnucej strany v území, verne dokumentuje nasledovný výrok ministra vnútra SSR Štefana Lazara v rozprave SNR k novele zákona o národných výboroch v roku 1982:

„Komunistická strana Československa venovala otázkam pôsobnosti národných výborov ako základnému článku štátneho mechanizmu v ostatných rokoch sústavnú pozornosť. Na jej XV. zjazde sa okrem iného zdôraznilo, že osobitnú pozornosť si zasluhuje zvýšenie účinnosti práce národných výborov vo veľkých mestách, na nových sídliskách a v strediskových obciach. V nadväznosti na líniu vytýčenú XV. zjazdom strany Predsedníctvo Ústredného výboru Komunistickej strany Československa prijalo v apríli roku 1979 dokument o úlohách a ďalšom rozvoji národných výborov a o postupe ich realizácie.“⁶⁸⁴

683 Text je prevzatý z denníka SME (2005)

684 SNR (1982)

Zmiený fakt potvrdzuje i poslanec Vojtech Tokarčík, ktorý v rozprave SNR k novele zákona o národných výboroch uviedol nasledovné:

„Národné výbory, ako dôležitá súčasť nášho socialistického politického systému a štátneho mechanizmu, majú významné poslanie pri uplatňovaní moci ľudu a rozvoji socialistického zriadenia. Tým, že realizujú funkcie štátu v úzkej spätosti so živou politickou aktivitou pracujúcich nás, stávajú sa politickou školou demokracie v praxi pre státisíce ľudí.“⁶⁸⁵

3.2.2 Mýtus slobodných a demokratických volieb

Jedna kandidačná listina, jedna strana, jeden hlasovací lístok, jeden kandidát na daný post, ľud voliaci ako jeden muž. Jedna kandidačná listina Národného frontu⁶⁸⁶ s dominanciou kandidátov Komunistickej strany Československa, ktorá bola podľa článku 4 vtedajšej ústavy vedúcou silou v spoločnosti i v štáte. Hlasovací lístok zväčša voliči vkladali do urny bez úpravy, málokto si trúfol ísť vo volebnej miestnosti za plentu. Hoci zákon de iure umožňoval kandidatúru viacerých súperov, de facto k tomu nedochádzalo, o post sa uchádzal jeden kandidát. Účasť voličov sa blížila k sto percentám. Kto neprišiel „dobrovoľne“ voliť, bol podozrivý. Tak vyzerali voľby v totalitnom komunistickom režime pred rokom 1989. Voľby, ktoré nespĺňali základné atribúty slobodných volieb v demokratickej spoločnosti.

Výstižne to okomentovali i dvaja respondenti (vek 55 rokov, resp. vek 56 rokov) kvalitatívneho prieskumu FOCUS (2018) realizovaného formou skupinových diskusií, a to nasledovne:

„Stotožňujem sa s tým, že voľby neboli slobodné. Ved' ako by ste mohli slobodne zvoliť nejakú inú stranu, keď bola iba jedna. To je hlúposť. Ale keď sa to zhrnie, tak to východisko zvoliť tú jednu stranu bolo fakticky normálna voľba. My sme na to boli zvyknutí. Zvolíš a máš pokoj. Ale vieš, že sa budeš mať ďalšie štyri roky dobre. Dnes si zvolíte jednu stranu a k ničomu to nevedie. Ktorú stranu by ste si zvolili teraz? Vtedy sme si zvolili jednu a mali sme sa štyri roky dobre!“

„Pamätám si prvé voľby, tešila som sa, že idem voliť. Dostala som papier komunistickej strany, nič som nemohla vybrať. To, čo som dostala do ruky, som mala hneď aj hodiť do škatule, do urny. Tak som zažila moje prvé voľby.“

Podľa článku 3 socialistickej ústavy z roku 1960 bolo volebné právo do všetkých zastupiteľských zborov všeobecné, rovné a priame s tajným hlasovaním. Voliť mohol každý občan, ktorý dovŕšil 18 rokov a zvolený mohol byť každý občan, ktorý dovŕšil 21 rokov. Podľa článku 3 ústavy členovia zastupiteľských zborov - poslanci - boli povinní byť v stálom styku so svojimi voličmi, dbať na ich podnety, skladať im účty zo svojej činnosti a podávať im správy o činnosti zboru, ktorého sú členmi. Poslanec mohol byť z rozhodnutia svojich voličov kedykoľvek odvolaný. Národné výbory sa volili na obdobie štyroch rokov resp. piatich rokov od roku 1971, čím sa volebné cykly zosúlادili s konaním zjazdov komunistickej strany.

685 SNR (1982)

686 Národný front sa po februárovom prevrate v roku 1948 stal jedným z nástrojov totalitného politického systému. Národný front združoval všetky štátom povolené masové a záujmové organizácie. Zároveň slúžil formálne navonok ako akási komunistická obdoba koalície politických strán v demokratických štátoch. V skutočnosti bol organizačným nástrojom komunistickej strany na ovládnutie celej spoločenskej scény.

Z volieb na južnom Slovensku 14. júna 1964. Na snímke si občania Dunajskej Stredy pozerajú kandidátov na table pred volebnou miestnosťou | Zdroj: TASR

Fakt, že o voľbách konaných v Československu v období pred rokom 1989 nemožno hovoriť ako o slobodných a demokratických, potvrdzuje i ďalší z respondentov (vek 58 rokov) kvalitatívneho prieskumu FOCUS (2018) realizovaného formou skupinových diskusií, a to nasledovne:

„Neboli to vôbec demokratické voľby. Nemali sme si z čoho vyberať. Bola jedna vládnuca strana a dostali sme jeden lístok. A nemali sme ako teraz, 17 strán a začiarkovať kandidátov. Jedna vládnuca strana, ktorú sme museli voliť. To neboli demokratické voľby.“

Rámček 11: Voľby do národných výborov⁶⁸⁷

Žiadne miestne voľby po roku 1945 neprebehli, uskutočnili sa až v roku 1954. Národné výbory boli zákonom charakterizované ako základné orgány pracujúcich. V zásade mali tri hlavné typy orgánov: plénum, radu a komisie. Plénum sa skladalo zo všetkých poslancov a teoreticky bolo hlavným orgánom národného výboru. Hlavným výkonným orgánom bola rada. Komisie mali v mnohých smeroch taktiež výkonné právomoci. Avšak, najvplyvnejšiu dvojicu na miestnej úrovni správy predstavoval tajomník MNV a predseda MNV.

687 Text je prevzatý z Balík (2009)

Jediným priamo voleným orgánom národných výborov bolo plénum (tu je potrebné upozorniť, že hoci spôsob obsadzovania jednotlivých stupňov národných výborov mohol mať samosprávny charakter, faktický výkon samosprávny nebol). Nešlo však o voľby v pravom zmysle slova, keďže fakticky kandidoval vždy jediný kandidát (zákon síce umožňoval kandidatúru viacerých súperov, v praxi k tomu však nedošlo). Kandidáti mohli byť navrhovaní len prostredníctvom Národného frontu.

Vždy boli vytvorené jednomandátové obvody (ktoré prakticky tvorili jedna či dve ulice). Zvolený bol kandidát v ktorého volebnom obvode sa zúčastnila hlasovania nadpolovičná väčšina voličov a ktorý získal nadpolovičnú väčšinu odovzdaných hlasov. Volieb sa obvykle zúčastňovalo až 99 % voličov, z ktorých viac než 99 % odovzdávalo svoje hlasy kandidátom Národného frontu. Tieto čísla však vôbec neodrážali realitu, nevypovedali o skutočnej podpore komunistickej strany.

Voľba kandidátov Národného frontu v roku 1954. Národný front vznikol v roku 1945 ako zoskupenie všetkých politických strán, neskôr všetkých povolených politických strán. Ústrednú úlohu však hrala Komunistická strana Československa (KSC). Národný front fungoval až do roku 1990 | [Zdroj: Česká televize](#)

Záver

Základné princípy, na ktorých by mala byť v rámci demokratického decentralizovaného štátu postavená územná samospráva, definuje Európska charta miestnej samosprávy Rady Európy. Charta bola ako dokument členským štátom tejto medzinárodnej organizácie daná k dispozícii na ratifikáciu v roku 1985. Podpisom charty najvyššie štátne inštitúcie toho ktorého štátu prejavujú svoju politickú vôľu riadiť sa vo vzťahu k územnej samospráve princípmi, ktoré charta obsahuje.⁶⁸⁸

688 Rada Európy (1985)

Národné výbory nespĺňali základnú definíciu miestnej samosprávy

Charta definuje v článku 3 miestnu samosprávu ako právo a spôsobilosť miestnych orgánov v medziach zákona spravovať a riadiť podstatnú časť verejných záležitostí v rámci ich kompetencií a v záujme miestneho obyvateľstva, pričom toto právo vykonávajú rady alebo zastupiteľstvá, ktorých členovia sú slobodne volení na základe priameho, rovného a všeobecného volebného práva tajným hlasovaním, a ktoré môžu mať k dispozícii im podriadené výkonné orgány.

Ako sme poukázali, národné výbory počas éry ČSSR nespĺňali základnú definíciu miestnej samosprávy podľa tejto charty. Nevykonávali originálne samosprávne kompetencie v záujme miestneho obyvateľstva, ale zastupovali štátnu moc a konali v mene a v záujme KSČ, ktorá mala ústavou zakotvené postavenie vedúcej sily spoločnosti. Zástupcovia občanov v národných výboroch neboli volení v slobodných voľbách.

Národné výbory neboli autonómne

Ohľadom pôsobnosti územnej samosprávy v článku 4 charta uvádza, že správu verejných vecí vykonávajú prednostne tie orgány, ktoré sú k občanovi najbližšie, pričom právomoci udelené miestnym orgánom sú obyčajne plné a výlučné. Tieto právomoci nesmie porušiť ani obmedziť žiaden ústredný či regionálny orgán, s výnimkou prípadov ustanovených zákonom. Miestne orgány by mali mať v medziach zákona plné právo konať vo všetkých veciach, ktoré nie sú vyňaté z ich pôsobnosti alebo nie sú v pôsobnosti iného orgánu.

Ani tento princíp nebol v rámci hierarchickej štruktúry národných výborov rešpektovaný, keďže, ako sme už uviedli, národné výbory nižších stupňov podliehali príkazom výborov vyšších stupňov.

Národné výbory nemali fiškálnu autonómiu vlastnú samosprávam

Miestne orgány by podľa čl. 9 charty mali mať právo na primerané vlastné finančné zdroje, s ktorými môžu voľne disponovať v rámci svojich právomocí, pričom aspoň časť finančných zdrojov miestnych orgánov by mala byť odvodená z miestnych daní a poplatkov, výšku ktorých majú právo určovať v medziach zákona tieto miestne orgány.

Ako sme už uviedli, základom finančného hospodárenia národných výborov bol rozpočet, ktorý si zostavovali ako súčasť štátneho rozpočtu. Miestne národné výbory síce mali podľa zákona právomoc spravovať miestne poplatky ako svoje rozpočtové príjmy, avšak druhy poplatkov, ktoré boli miestne národné výbory povinné vyberať, určovala vláda a minister financií mohol rozhodnúť i to, že jednotlivý poplatok spravujú ako svoj rozpočtový príjem okresné alebo krajské národné výbory. Vláda tiež určovala, kedy a aké sadzby poplatkov určia národné výbory. Národné výbory nemali teda ani skutočnú fiškálnu autonómiu aká náleží skutočne samosprávnym orgánom.⁶⁸⁹

Národné výbory neboli samosprávne

V povojnovom období až do roku 1990 na našom území nemožno ani na miestnej a regionálnej úrovni hovoriť o správe vecí verejných v samosprávnom zmysle, ale o výkone štátnej moci. O výkone štátnej moci, ktorú reprezentovala de facto jedna strana – Komunistická strana Československa, ktorá mala monopol na moc a vládnutie.

689 Zákon č. 82/1952 Zb.

Literatúra

Balík, S. (2009), *Komunální politika. Obce, aktéři a cíle místní politiky*. Praha: Grada, s. 55-57.

FOCUS (2018), „Prieskum verejnej mienky. Závěrečná správa z kvantitativného prieskumu“, apríl 2018. Dostupné online: <https://konzervativizmus.sk/prieskum-verejnej-mienky-zamerany-na-vnimanie-socializmu/>

Klimovský, D. (2013), „Územná samospráva na Slovensku. Rozvoj sídelných štruktúr od roku 1939 do súčasnosti (2)“. *Obec a finance*, č. 3/2013, s. 74-77.

Rada Európy (1985), Európska charta miestnej samosprávy Rady Európy. Slovenské znenie dostupné na <https://www.minv.sk/?europska-charta-miestnej-samospravy>

Spáč, P., Sloboda, D. (2014), Municipalizácia, volebný systém a možnosti participácie v miestnej samospráve na Slovensku. Dostupné online <https://konzervativizmus.sk/municipalizacia-volebny-system-a-moznosti-participacie-v-miestnej-samosprave-na-slovensku/>

Kernová, M. (2005), „Socialistický nerealizmus: prečo ľudia pozerajú normalizačné seriály.“ *Denník SME*, 11. 8. 2005. Dostupné online: <https://www.sme.sk/c/2334993/socialisticky-nerealizmus-preco-ludia-pozeraju-normalizacne-serialy.html>

Šutajová, J. (2006), „Formovanie obecnej samosprávy na Slovensku“, *Človek a spoločnosť*, roč. 9, č. 2, s. 14-20.

SNR (1982): Stenografická správa o schôdzke Slovenskej národnej rady zo dňa 27. apríla 1982. Spoločná česko-slovenská digitálna parlamentná knižnica. Dostupné online: <http://www.psp.cz/eknih/1981snr/stenprot/004schuz/s004001.htm>.

Ústavný zákon č. 150/1948 Zb. (Ústava Československej republiky). Dostupné na <https://www.zakonypreludi.sk/zz/1948-150>

Ústavný zákon č. 100/1960 Zb. (Ústava Československej socialistickej republiky). Dostupné na <https://www.zakonypreludi.sk/zz/1960-100>

Vládne nariadenie o rozšírení právomoci a zodpovednosti národných výborov a o usporiadaní a činnosti ich orgánov č. 71/1960 Zb. Dostupné online: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/1960-71>.

Vládne nariadenie zo dňa 28. februára 1950 o organizácii miestnych národných výborov. Dostupné online: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/1950-14/znenie-19500308>

Zákon č. 82/1952 Zb. o miestnych poplatkoch. Dostupné online: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/1952-82>.

Foto: TASR

3.3 BEZPEČNOSŤ

★ Juraj Krúpa

Úvod

V slovenskej spoločnosti prežívajú dodnes názory, súvisiace s mýtmi o bezpečnosti pred rokom 1989. O občianskych aktivitách panuje aj v súčasnosti často názor, že ohrozujú bezpečnostnú politiku štátu. Prejavuje sa to aj v prieskume verejnej mienky spoločnosti FOCUS z apríla 2018, podľa ktorého sa takmer 80 % obyvateľov domnieva, že za socializmu bolo bezpečnejšie a bola nižšia kriminalita.⁶⁹⁰

Prednovembrový režim mal však jasné nastavenie. Bez systému nezávislého súdnictva a dodržiavania ľudských práv sa mohol stať podľa ľubovôle režimu nepriateľom každý. Netreba zabúdať, že Štátna bezpečnosť (ŠtB) mala vybudovaný systém donášačov, ktorí za prilepšenie neváhali udávať vlastných príbuzných, susedov a známych. Režim okrem toho štatistiky často zamlčoval, alebo skresľoval. Aj podľa dnes oficiálne dostupných údajov bola pritom kriminalita za socializmu na Slovensku porovnateľná s dnešnou. O kriminalite sa síce nehovorilo tak často a bežne ako dnes, to ale neznamená, že nebola.

Na prekrytie problémov mal režim vybudovaný systém všadeprítomných nepriateľov zriadenia a rozvracačov republiky, na ktorých neustále upozorňoval v médiách. Západné armády boli podľa propagandy trvalo nastúpené na našich hraniciach a pripravené zaútočiť. Jediný, kto tomu mohol zabrániť, bola podľa tohto ideologického výkladu nespochybniteľná komunistická strana a Sovietsky zväz ako záštita mieru. Režimu slúžila celá mašinéria bezpečnostných zložiek, ktoré mali pochybujúcich jedincov alebo skupiny odstrániť a potrestať.

Aby nedošlo k podrývaniu vedúcej úlohy strany, režim si vytvoril mýty a konšpirácie, na základe ktorých boli identifikovaní nepriatelia režimu. Patril medzi ne najmä mýtus o imperialistických štátoch, ktoré chcú zničiť komunistické krajiny na čele so Sovietskym zväzom. Jeho najmarkantnejším prejavom boli

690 FOCUS (2018).

každodenné karikatúry zlopestného Trumana sediaceho na mešči dolárov, či častušky typu: „Keď sa Truman narodil, vyzeral jak krokodíl...“, mýtus o boji proti mandelínke zemiakovej ako imperialistickom nástroji vyhladovania socialistického tábora, mýtus o žabích mužoch a balónoch nenávisti, na ktorých sa znášala na našu krajinu ideologická nákaza a podobne.

Medzi „nepriateľov režimu“ patrili také skupiny ľudí, alebo myšlienky, ktoré by mohli spochybniť vedúcu úlohu strany. Najväčší strach mal režim z „imperialistického“ Západu a NATO, z ideologickej diverzie, ale aj z vlastných intelektuálov, z Vatikánu, cirkvi, sionizmu. Pre jasné definovanie týchto nepriateľov používala komunistická moc staré propagandistické naratívy, napríklad hrozbu sionizmu, alebo vytvárala nové koncepty, ako napríklad označovanie cirkvi za spiatočnícku a fašistickú, snažiacu sa zvrátiť nastolený kurz definitívneho víťazstva komunizmu vo svete.

Pripomeňme, že život ľudí v socializme bol životom v permanentnom strachu z chýb, ktoré mohli stáť každého vrátane rodinných príslušníkov život, prácu, budúcnosť. Práve preto je dôležité poukázať na bezpečnostnú realitu socialistického Československa, ktorá bola diametrálne odlišná, ako ju vníma ešte aj dnes značná časť populácie.

3.3.1 Bezpečnosť kontra hrozba vzájomného zničenia

Problematika bezpečnosti komunistického režimu v Československu nebola doteraz ani po tridsiatich rokoch od jeho pádu komplexne spracovaná. Väčšina štúdií a kníh sa zameriava na pôsobenie ŠtB ako represívneho aparátu na ovplyvňovanie a kontrolu obyvateľstva s cieľom udržať komunistickú stranu pri moci. Vnímanie bezpečnosti však treba vnímať v širšom medzinárodnom kontexte, determinovanom počas studenej vojny rozhodnutiami Moskvy, slúžiacimi na udržanie kontroly Kremľa nad svojimi satelitmi.

Studená vojna

Geopolitika a súperenie mocností v rámci bipolárneho sveta vytváralo mylný dojem, že šlo o najstabilnejšie a najbezpečnejšie obdobie 20. storočia. Vyhybanie sa priamej vojenskej konfrontácii vychádzalo z princípu vzájomného odstrašovania a hrozba vzájomného jadrového zničenia vytvárala zdanlivý dojem stability. Realitou však bola nezmieriteľná vojna spravodajských služieb a propagandy. Zakladala sa na vzájomne podozrievavom vnímaní schopností protivníka a na stihomame východného bloku, čo malo za následok preteky v zbrojení a potláčanie vplyvu jedného alebo druhého protivníka v krajinách tzv. tretieho sveta. Spôsobovala to i paranoidná podozrievavosť, ktorá mohla kedykoľvek prerásť do konfliktu oboch blokov. Takýchto situácií bolo v histórii studenej vojny niekoľko. Stačí spomenúť Kubánsku krízu v roku 1962 alebo mylné vnímanie cvičenia NATO v roku 1983, o ktorom si velenie sovietskej armády myslelo, že Aliancia pripravuje jadrový útok na Varšavskú zmluvu.

Ani jedna z nepriateľských strán nemala počas studenej vojny presný prehľad o zbraňových systémoch protivníka, jeho zámeroch ani o tom, ako by tieto zbraňové systémy v konflikte použili. Táto situácia podmieňovala aj prípravu vojenského plánovania, ktoré bolo postavené na preventívnom útoku s cieľom neutralizovať protivníka ešte predtým, ako sa rozhodne spustiť vojenské operácie. Vzájomné odstrašovanie vytváralo permanentné napätie a preto ho nie je možné vnímať ako bezpečné a stabilné. Štyridsať rokov sa obe strany pripravovali na vojnu.

Zásadný rozdiel však bol najmä vo vnímaní spôsobu vedenia studenej vojny medzi Západom a Východom. Varšavská zmluva sa permanentne pripravovala na ťaženie voči Západu, pričom jej cieľom bolo za pomoci

použitia jadrových zbraní dosiahnuť tzv. konečné riešenie víťazstva socializmu nad kapitalizmom. Západní stratégovia možnosť takéhoto vojenského víťazstva jednej zo strán vylúčili, kalkulujuúc s ničivým účinkom jadrových zbraní. Práve v sedemdesiatych rokoch 20. storočia bolo na Západe badať zameranie na vývoj moderných zbraní s presným smrteľným účinkom, ktoré mali v prípade konvenčného konfliktu poskytovať Aliancii výhodu oproti masovým armádam Varšavskej zmluvy.

Keďže sa studená vojna skončila triumfom Západu a liberálnej demokracie bez priameho vojenského konfliktu, paradoxne prevláda aj na Slovensku pocit, že za minulého režimu bola bezpečnosť a stabilita lepšia, čo možno vnímať aj v kontexte nostalgie a určitej straty historickej pamäti. Zabúda sa napríklad na zástupné konflikty v krajinách tzv. tretieho sveta, kde došlo k veľkému množstvu strát na životoch. Pritom podobné konflikty prebiehali a prebiehajú aj dnes a ich dopady vnímame veľmi citlivo.

Kontrola Kremľa nad satelitmi a konsolidácia moci

Satelity Sovietskeho zväzu boli nútené prevziať kompletne systém politickej moci a správy, vrátane systému politickej kontroly a represíí voči vlastnému obyvateľstvu, k čomu im slúžili po skončení II. svetovej vojny silové aparáty v jednotlivých krajinách. Najvýraznejším znakom týchto režimov bola neustála snaha o konsolidáciu moci, ktorú videli permanentne ohrozenú potenciálnym nepriateľom, čo predstavovalo nikdy sa nekončiaci proces. Represívny systém vyvolával u obyvateľstva týchto krajín pravidelné vlny nevôle, ktoré sa miestne režimy snažili pacifikovať a zároveň robiť miestami výnimky a úľavy s cieľom upokojovať obyvateľstvo. V prípade, že takéto pokusy miestnych režimov neuspeli, hrozil zásah priamo z Kremľa, ako v prípade potlačenia povstania v Maďarsku 1956 a reformných snáh v Československu v roku 1968.

Potlačenie povstania v Maďarsku malo za následok tisíce mŕtvych. Oficiálne bolo na strane maďarských povstalcov 2 652 mŕtvych a 19 226 zranených. Sovietske vojská hlásili 722 mŕtvych a 1 251 zranených. Následne po potlačení povstania bolo v rokoch 1957 až 1959 odsúdených na väzenie 22 000 ľudí, 229 odsúdených na trest smrti. Okolo 13 000 ľudí bolo poslaných do internačných táborov bez súdnych procesov.⁶⁹¹ Po týchto skúsenostiach sa Kremel' stal v satelitných štátoch väčším strašiacom ako ich vlastný represívny aparát.

Okupácia Československa v roku 1968 mala za následok priamo 108 mŕtvych a následné pôsobenie okupačných jednotiek prinieslo ďalšie obete. Pokým o priamych obetiach je všeobecné povedomie, o neskorších už veľmi nie. Bolo to spôsobené tým, že väčšinou šlo o obete dopravných nehôd. Mladí sovietski vojaci často nezvládali vedenie ťažkých vojenských strojov a s nedostatočným výcvikom sa stávali častými vinníkmi dopravných nehôd, kde sa však obyčajne sovietska strana snažila zvaliť vinu na naše obete. Tieto smrteľné úrazy neboli nikdy dôsledne vyšetrené.

Vlády a aparáty jednotlivých satelitov si samozrejme uvedomovali závislosť vlastného prežitia od milosti Moskvy, čo umožňovalo Kremľu ľahko diktovať svoju vôľu a podmienky. Na posilnenie vplyvu si Sovietsky zväz upevňoval svoju pozíciu prostredníctvom budovania ekonomickej závislosti najmä v energetickej oblasti (plyn, ropa, atómová energia) a vojensky prostredníctvom Varšavskej zmluvy a rozmiestňovaním svojich vojsk v jednotlivých krajinách. Integrovanou súčasťou posilňovania vazalstva bola propaganda. Súčasťou propagandy bolo prezentovanie komunistického režimu dovnútra a navonok ako najlepšieho možného sveta, smerujúceho k dokonalosti, čo sa využívalo aj ako nástroj na identifikovanie a potlačanie vnútorných a vonkajších nepriateľov režimu s možnosťou ľubovoľne vyhlásiť akúkoľvek ideu za „cudziu

691 Kontler (2001), s. 396.

nášmu ľudu“, alebo skupinu ľudí za nepriateľov a takto ich potlačiť, alebo zlikvidovať. Absolútna kontrola médií bola integrálnou súčasťou propagandy a médiá poskytovali o režime len pozitívne informácie⁶⁹² (viac v kapitole 1.6 Médiá).

Štátny aparát určoval kritéria a rozhodoval o tom, koho považovať za vnútorného a vonkajšieho nepriateľa. Na základe týchto kritérií štátne aparaty satelitných štátov vypracovávali vnútroštátne smernice a opatrenia, podľa ktorých postupovali proti vybraným jednotlivcom alebo skupinám obyvateľov.

3.3.2 Mýty o bezpečnosti v socialistickom Československu

V rámci lepšieho pochopenia mýtov o bezpečnosti v socialistickom Československu ich treba rozdeliť do dvoch kategórií – na mýty o vnútorných a mýty o vonkajších nepriateľoch. Za bývalého režimu sa však v očiach bezpečnostného aparátu obe často prepájali a ohrozovali moc komunistickej strany, ktorej poslaním a cieľom bola likvidácia triednych nepriateľov proletariátu za pomoci propagandy, dezinformácií, mýtov a ich naratívov.

Bezpečnosť a vnútorní nepriatelia

V rámci systému trvalej konsolidácie moci a boja proti triednemu nepriateľovi sa režim zamerával aj na také skupiny ako Židia alebo intelektuáli, proti ktorým bolo jednoduchšie zakročiť a spustiť systém propagandy. Tá sa opierala o známe vzorce z minulosti a tak mohla získať relatívnu podporu obyvateľstva. Samostatný problém tvorilo náboženstvo a cirkev, ktoré vytvárali v spoločnosti významnú, tradične organizovanú štruktúru a tvorili tak potenciál odporu proti režimu (čomu sa podrobnejšie venujeme v kapitole 1.4 Náboženstvo a cirkvi).

Intelektuáli

Intelektuáli tvorili v rovnostárskom totalitnom režime podozrivú skupinu, ktorá svojimi ideami a myšlienkami potenciálne ohrozovala podstatu „jedinej správnej a pokrokovej“ ideológie marxizmu-leninizmu. Hlásaným cieľom komunizmu bolo odstránenie kapitalizmu a nastolenie vedúcej úlohy proletariátu. Komunisti delili spoločnosť na triedy, kde robotnícka trieda mala byť nadradená pracujúcej inteligencii. Mala ju mať pod kontrolou, a viesť aj vedu a výskum. Samotní intelektuáli neboli „zrušení“, keďže boli pre „blaho“ spoločnosti potrební, ale mali svoje vedomosti a úsilie sústrediť len na určitú špecifickú oblasť. V opačnom prípade hrozil štrukturálny paradox, pri ktorom schopnosť myslieť spochybňovala zavedené a „nespochybniteľné“ zriadenie a jeho filozoficko-spoločenskú ideológiu. V rámci existujúceho spoločenského zriadenia režim vnímal inteligenciu ako triedu, ktorej výrobnými prostriedkami sú ich mozgy, kapitálom vzdelanie a produktmi vedomosti, idey a symboly.

Preto bolo vždy potrebné na ne nahliadať ako na podozrivé. Pre totalitný režim boli vedecké disciplíny ako ekonómia, sociológia, ale aj ďalšie odbory hrozbou. Samotní vedci boli zaradení do kategórie ľudí nebezpečných pre zriadenie, keďže každý nový objav prinášal aj potenciálne nové úlohy a problémy a svojou prácou tak prinášali spoločnosti sociálnopolitické problémy. Ako príklad v rámci protizápadnej propagandy slúžili nové myšlienkové prúdy vznikajúce v nepriateľskom tábore, ktoré mali infiltrovať komunistický režim.

⁶⁹² Mannheim (1991).

Z marxistického hľadiska spočívala najväčšia hrozba pre režim v možnosti, že by sa intelektuáli snažili spojiť svoju prácu so sociálnopolitickou činnosťou a tým by vytvorili myšlienkové idey a prúdy konkurujúce ideológii marxizmu-leninizmu, čo by z pohľadu režimu malo za následok chaos a teda ohrozenie spoločenského zriadenia.⁶⁹³

Režim na čele s komunistickou stranou vynakladal značné úsilie „vedecky“ spochybníť intelektuálov a akékoľvek nové idey a myšlienky, ktoré by boli v rozpore s ideológiou marxizmu-leninizmu. Slúžilo to ako dôvod pre podozrievanie intelektuálov z hrozby pre celú spoločnosť a osobitne pre proletariát. Na základe takýchto a podobných pseudokonštruktov bolo možné kedykoľvek prenasledovať alebo odsúdiť skupiny alebo jednotlivcov, ktorí sa mohli stať, alebo sa stali už len svojimi myšlienkami hrozbou pre režim. Režim si vyhradzoval právo kedykoľvek zasiahnuť voči komukolvek, kto sa stal nepohodlným, alebo podozrivým. V systéme neustálej konsolidácie moci bol tento nástroj jedným z najdôležitejších, keďže vytváral v spoločnosti permanentnú obavu, že ktokoľvek sa mohol stať kedykoľvek nepriateľom režimu už len na základe svojho zmýšľania a túžby po poznaní.

Tento systém štátneho teroru bol integrálnou súčasťou totalitných komunistických režimov. Platilo to v prvom rade pre obdobia nástupu a konsolidácie moci. Nástup bolševikov k moci v Rusku mal napríklad za následok prenasledovanie intelektuálov a ich exodus, takže následne v Sovietskom zväze chýbali pri výstavbe krajiny. Vyhľadovanie intelektuálov sa chápalo taktiež ako efektívny nástroj podmanenia si odbojnej časti celého národa, ako sa to stalo napríklad na Ukrajine v 30. rokoch 20. storočia. Najbrutálnejšie sa systém štátneho teroru voči intelektuálom prejavil v Kambodži počas vlády Červených Kmérov, ktorá dala v mene marxizmu-leninizmu vyvraždiť celú inteligenciu.

Židia

Začiatkom päťdesiatych rokov 20. storočia sa pre československý komunistický režim stávajú hrozbou Židia. Vo väčšine prípadov sú podozriví a obviňovaní zo sionizmu, za ktorým sa skrýval tradičný antisemitizmus. V tomto prípade šlo o prepojenie vonkajšieho a vnútorného nepriateľa. Sionizmus ako vykonštruovaná hrozba socialistického zriadenia sa využíval pre potreby vnútrostraníckeho zápasu ako nástroj propagandy a konšpirácií. Vyplývalo to aj zo sklamaní z vývoja vo novovzniknutom Izraeli. Ten sa spočiatku tešil veľkej podpore Sovietskeho zväzu a jeho satelitov v nádeji, že vďaka ľavicovému zmýšľaniu prevažnej časti obyvateľstva a v izraelskej komunistickej strane vznikne ďalšia komunistická krajina a internacionálny spojenec.

Sionizmus sa v období socializmu stáva nástrojom vykonštruovaného prepojenia na „americký imperializmus“. V Sovietskom zväze vznikali dokonca konšpirácie o prepojení sionizmu na nacizmus (napríklad v knihe Trofima Kichka *Judaizmus bez prikrášľovania*). V ZSSR, ale aj u nás sa formovalo presvedčenie, že sionisti sa snažia ovládnuť svet a takto zničiť socializmus. Jedným z obvinení v procese so Slánskym bola aj jeho údajná podpora sionizmu. Tento naratív sa používal bežne v politických procesoch s vnútorným nepriateľom, alebo nepriateľom vládnucej strany.⁶⁹⁴ Skrytý antisemitizmus bol rozšírený nielen v komunistickom tábore, ale aj v demokratických krajinách, a to aj napriek skúsenostiam holokaustu za 2. svetovej vojny, kde však nikdy nenadobudol manifestovanú, štátom posvätenú formu súdnych procesov. Propaganda režimov východného bloku si však bola vedomá západného latentného antisemitizmu a využívala aj túto tému na podporu upevnenia moci komunistickej strany.

Na základe konšpirácií a presvedčenia popredných predstaviteľov režimu v Československu vykazoval antisionizmus všetky znaky antisemitizmu, hoci svoj rasistický základ skrýval. Medzinárodné spoločenstvo

693 Haleveyová-Etzionová (1987).

694 Sachar (1996).

označilo postupy voči Židom v Československu za rasovo motivované, tak sa režim bránil, že nešlo o anti-semitizmus, ale o antisionizmus.

Antisionistická kampaň bola počas socializmu postavená na propagande a dezinformáciách. Štandardne sa prekrúcala história, používali klamstvá, zavádzali sa a donekonečna opakovali tie isté kľúčové heslá.⁶⁹⁵ Podozrivým sa človek stával už len na základe príslušenstva k židovskému etniku. Antisionizmus bol propagandistický nástroj s cieľom odpútať pozornosť, manipulovať, konsolidovať moc, zbaviť sa konkurentov a získať vplyv na ďalšie totalitné režimy, najmä v moslimských krajinách.⁶⁹⁶

Cirkev

Cirkvi a osobitne katolícku cirkev vnímal režim ako absolútne antagonistickú s myšlienkami, na ktorých stál. Predstavovala organizovanú štruktúru, ktorá zo svojej podstaty tvorila jeho protipól a opozíciu. Z marxisticko-leninského východiska bola označovaná za reakčnú silu (úzko prepojenú s kapitalizmom) a prekážku pre vybudovanie komunistickej spoločnosti.⁶⁹⁷

Na postupnú ateizáciu spoločnosti a likvidáciu cirkvi spustil režim v Československu začiatkom päťdesiatych rokov 20. storočia masívnu propagandu. Jeho cieľom bolo označiť cirkev za aktérov protištátnej činnosti. Na školách a vo fabrikách sa v tom čase začalo s agitáciou o hrozbe cirkvi pre spoločenské zriadenie a v médiách vychádzali vykonštruované propagandistické články šíriace fámy, ako sa v kláštoroch a reholiach pripravuje kontrarevolúcia, napríklad ako mníšky pomáhajú ozbrojeným bandám a špiónom z Vatikánu. Mníšky a rehoľníci sú prezentovaní ako nacisti prechováajúci zbrane, poskytujúci útočisko kriminálnikom s cieľom rozvracať republiku. Na základe tejto propagandy následne totalitný režim spustil niekoľko akcií proti rehoľiam po celom Československu (Akcia „K“, Akcia „R“, Akcia „P“ a Akcia P-100“), čo malo za následok, že rehole boli rozpustené, mnísi a mníšky buď uväznení, alebo poslaní na nútené práce.

Začiatkom šesťdesiatych rokov dochádza k druhej vlne prenasledovania cirkvi, čo súviselo s encyklikou Jána XXIII *Pacem in Terris* (Mier na zemi). Vatikán prostredníctvom nej otvorene odsúdil prenasledovanie slobody náboženského presvedčenia a podporil demokraciu a trhovú ekonomiku. Režim cirkvi a náboženstvo vnímal ako ohrozenie svojej moci. Spustilo to ďalšiu vlnu propagandy, ktorá sa premietla aj do médií, kde boli cirkevní hodnostári hodnotení ako podporovatelia fašizmu a starého nerovnoprávneho spoločenského zriadenia.⁶⁹⁸

Po krátkom období určitého uvoľnenia pomerov v druhej polovici šesťdesiatych rokov nasledovala po sovietskej invázii a okupácii Československa v rámci „normalizácie“ snaha štátu o obnovenie prorežimného hnutia katolíckych duchovných s cieľom kontrolovať cirkev. V roku 1971 režim podporil založenie Združenia katolíckych duchovných *Pacem in Terris* ako združenie rímskokatolíckych duchovných kolaborujúcich s režimom, ktoré paradoxne (ale pritom zámerne) prevzalo názov z encykliky Jána XXIII. Okrem zámeru režimu získať väčšiu kontrolu nad dianím v cirkvi, malo Združenie za cieľ lepšie bojovať proti vplyvu Vatikánu, ktorý začal narastať najmä so zvolením pápeža Jána Pavla II.⁶⁹⁹ Napriek permanentnému boju sa režimu nepodarilo cirkev zlikvidovať a úplne potlačiť náboženské presvedčenie v Československu. Najmä tajná cirkev zohrala aktívnu úlohu v boji proti režimu a má veľkú zásluhu na jeho páde. Viac sa tomu venujeme v kapitole 1.4 Náboženstvo a cirkvi.

695 Lilienthal (1989).

696 Ústav pro studium totalitních režimů (2017).

697 Oliveira (1963).

698 Kolouh (2013).

699 CQ Researcher, <https://library.cqpress.com/cqresearcher/document.php?id=cqresrre1949081900>.

Bezpečnosť a kriminalita

V socialistickom Československu platilo, že boj s kriminalitou štát garantuje ako výmenu za obmedzenie slobody. Režimu preto veľmi záležalo na tom, aby mohla prezentovať bezpečnosť ako niečo, čo so sebou diktatúra proletariátu prináša automaticky. Kriminalita sa často označovala ako správanie jednotlivcov, prípadne skupín, ktorí podľahli západnej propagande a dali sa uniesť klamlivou vidinou obohacovania na úkor robotníckej triedy. Dôsledkom bolo, že režim pristupoval ku kriminalite selektívne. Podľa situácie a jej vnímania v spoločnosti pristupoval aj k jej verejnému odsudzovaniu alebo zamlčovaniu.

Prejavovalo sa to aj na štatistikách o kriminalite, ktoré boli v období socializmu skresľované alebo utajované. Hodnoverné štatistiky o nej je veľmi ťažké získať a vôbec porovnávať s dnešnými štatistikami, keďže sa evidovalo inak. Viacero súčasných trestných činov vtedy neexistovalo a naopak, režim kriminalizoval mnohých nevinných ľudí. V médiách však boli zverejnené niektoré komparatívne štatistiky kriminality, napríklad porovnanie rokov 1984 a 1985 s rokom 2014.⁷⁰⁰ Podľa nich bolo v roku 1985 páchatelov trestných činov 61 500, zatiaľ čo v roku 2014 ich bolo evidovaných 51 000. V roku 2014 bolo 54 vražd, zatiaľ čo v roku 1984 bolo 81 stíhaných páchatelov. Za rok 2014 bolo evidovaných 680 lúpeží, čo je podobný údaj ako v roku 1984, kedy ich bolo 664. Výraznejší rozdiel je pri krádežiach, pre ktoré v roku 1984 celkovo stíhali vyše päťtisíc ľudí. V roku 2014 bolo iba krádeží vlámaním takmer 9500.

Pripomeňme, že v štatistikách pred rokom 1989 polícia zaznamenávala, či skutok objasnila činnosťou tajného spolupracovníka, dôverníka, operatívca a podobne. Evidovala „osoby cigánskeho pôvodu“ aj kriminálne kariéry, či šlo o recidivistov, fluktuantov, prípadne „vyhýbajúcich sa práci úmyselne“. Nezamestnaných stíhali za príživníctvo. V roku 1984 ich bolo vyše 2100. Viac ako tisíc ľudí obvinili z trestného činu opustenia republiky. Existoval aj trestný čin homosexuality. Zákon ho definoval ako pohlavný styk s osobou toho istého pohlavia. Pri ublížení na zdraví hrozil vyšší trest páchatelovi, ktorý zaútočil na stúpenca socialistického zriadenia. V niektorých prípadoch polícia vykazovala aj stopercentnú objasnenosť. Výšky trestov za násilné trestné činy z roku 1984 sú porovnateľné so súčasnosťou. Za vraždu však hrozil až trest smrti. Drogová činnosť bola pre vtedajší režim tabu, staval sa k nej, akoby neexistovala.⁷⁰¹

Kriminalita bola však výrazne väčšia, ako ukazovali oficiálne štatistiky. V socializme prekvitala drobná kriminalita a krádeže, čo nebolo štatistikami podchytené. „Kto nekradne, okráda rodinu,“ sa stalo jedným z najznámejších dobových hesiel, odzrkadľujúcich sociálnu a ekonomickú situáciu. Režim tieto kriminálne aktivity prehliadal, čím sa snažil vyhnúť konfrontácii s reálnym životom bežných ľudí, ktorí si často nemohli kúpiť základné tovary a služby oficiálnym spôsobom. Podpultové predaje, okrádanie štátnych podnikov o materiál boli klasické tolerované, hoci trestné činy. Keďže šlo o bežný spoločenský fenomén, zároveň vytváral možnosť kohokoľvek obviňovať z okradania štátu a podryvania diktatúry proletariátu. Platil dvojaký meter pre tých, čo boli verní režimu a pre tých, ktorí sa stali nepohodlnými, alebo sa verejne postavili proti režimu.

Bezpečnosť a vonkajší nepriatelia

Komunistický režim používal na vnútornú mobilizáciu vonkajších nepriateľov. Tými boli preň najmä „imperialistický“ Západ a NATO. Cieľom komunistickej mašinérie bolo konečné víťazstvo nad kapitalizmom. Na to bolo potrebné dosiahnuť vojenskú, ideologickú a propagandistickú prevahu, ktorú vydával režim za argumentáciu.

700 Burčík (2015).

701 Tamže.

Imperialistický Západ

Najväčšieho nepriateľa komunizmu a diktatúry proletariátu predstavoval pre sovietsky blok pod pojmom imperializmu Západ, ktorý sa v ideológii vládnuceho režimu chystal zničiť socialistický tábor. Propaganda sovietskeho bloku sa zameriavala na slobodný kapitalistický svet a jeho systém, ktorý podľa nej neza- bezpečoval potreby bežných ľudí. Nikita Chruščov sa v televíznom rozhovore prenášanom v júni 1957 aj do USA vyjadril, že súperenie medzi socializmom a kapitalizmom je zápasom ideí a zvíťazí tá, ktorá bude silnejšia, vitálnejšia a dosiahne najsilnejšiu podporu nás.⁷⁰²

Popri boji za práva robotníckej triedy sa Sovietsky zväz prezentoval ako protiklad Spojených štátov amerických, ktoré vykresľoval ako agresívnu imperialistickú mocnosť, pričom sám sa prezentoval ako zásadný zástanca mieru. Sovietska propaganda a tajné služby sa infiltrovali do západných štruktúr, zakladali ľavicové a mierové hnutia, ktoré mali za cieľ vytvárať tlak na vlády západných krajín a na NATO s cieľom odzbrojovať ich, alebo zdržovať procesy vyzbrojovania predovšetkým so zameraním sa na rozmiestňovanie jadrových zbraní a modernizáciu ich arzenálu. K tomu patrične smerovala aj oficiálna rétorika sovietskeho bloku, ktorá pôsobila na mierové hnutia. Tie pravidelne organizovali petície a masové demonštrácie. Pokým Kremel' tvrdohlavo odmietal pristúpiť na efektívny systém kontroly zbrojenia, zameraného cielene na jadrové zbrane pod dohľadom OSN, ako ho navrhovali Spojené štáty, mierové organizácie požadovali, aby sa Západ jednostranne sám vzdal jadrových zbraní.⁷⁰³

Sovietsky blok opisoval USA a Západ ako nepriateľov zachovania mieru vo svete. Prezentoval ich správanie ako neludské, chamtivé, využívajúce akýkoľvek prostriedok na dosiahnutie svojho „krvilačného imperialistického“ cieľa. Západné mocnosti pri tom podľa propagandy využívali všetky možné zbrane, ako napríklad mandelinku zemiakovú, ktorá bola údajne zhadzovaná nad územím ľudovodemokratickej Československej republiky, aby ničila poľnohospodársku úrodu a tak podkopávala potravinovú sebestačnosť socialistického tábora a jedinečnosť jednotných roľníckych družstiev, ktoré nám mali na Západe závidieť.⁷⁰⁴

Propaganda sa pritom zameriavala najmä na veľkopodnikateľov a neraz mala aj antisemitský podtón. Podľa nej vykorisťovali úbohých pracujúcich na pokraji smrti. Vykresľovala ich, ako ľud trpí pod ich nadvládou. Častými obeťami boli podľa propagandy černosi. V médiách boli preto často prezentované týrané deti z vojnových oblastí, za ktoré je zodpovedný imperialistický Západ, zatiaľ čo socialistický blok bojuje za mier. Rovnako sa v médiách trvalo indoktrinovaných propagandou prezentovali ustavične nepokoje a demonštrácie v západných krajinách, ktoré mali potvrdiť predkladaný obraz o tom, že život na Západe je čisté utrpenie. Demonštrácie za odzbrojenie, protesty proti umiestneniu amerických zbraní v Európe, mierové mítingy a pochody, ktoré tvorili súčasť verejnej tváre západných krajín a najmä mladej generácie, sa stávali v komunistickej propagande príznakom prevahy socializmu nad kapitalizmom. Keďže demonštrácie boli v Československu zakázané, lebo v ňom neplatila sloboda zhromažďovania, vydával sa tento propagandistický obraz za dôkaz prednosti socializmu pred kapitalizmom.⁷⁰⁵

Severoatlantická aliancia (NATO)

Severoatlantická aliancia predstavovala pre Varšavskú zmluvu strategického protivníka, proti ktorému sa pripravovala štyridsať rokov na vojnu za použitia všetkých prostriedkov, vrátane jadrových zbraní. Propaganda voči NATO bola postavená na princípe, že Aliancia je krvilačná, bojachtivá organizácia, ktorá sa všetkými prostriedkami usiluje sabotovať svetový mier a zničiť socialistický sen. Tento naratív bol do

702 CQ Researcher, <https://library.cqpress.com/cqresearcher/document.php?id=cqresrre1949081900>.

703 Cull, Gatov, Pomerantsev, Applebaum, Shawcross (2017).

704 Llewellyn, Thompson (2018).

705 Cull, Gatov, Pomerantsev, Applebaum, Shawcross (2017).

značnej miery úspešný a v určitej miere sa obnovuje ako antiamerikanizmus aj dnes v kontexte rastúceho napätia medzi Ruskom a Západom. Konflikt medzi Varšavskou zmluvou a NATO sa v priebehu štyridsiatich rokov ocitlo viackrát na hrane atómového konfliktu. NATO pritom plnilo počas studenej vojny čisto obranné funkcie a ani raz sa nepostavilo proti agresii sovietskych a spojeneckých vojsk na území štátov Varšavskej zmluvy, či to bolo v roku 1953 v NDR, v roku 1956 v Maďarsku, v roku 1968 v Československu alebo v roku 1981 v Poľsku, kde sovietska armáda zaštitovala poľskú armádu pri potláčaní Solidarity. NATO sa sústreďovalo výlučne na systém kolektívnej obrany a nepodieľalo sa na nijakej operácii krízového manažmentu mimo svojho územia, ktorý definuje článok 6. Washingtonskej zmluvy.

Velenie Varšavskej zmluvy, ktoré bolo v rukách sovietskej generality, vychádzalo z predpokladu, že počas studenej vojny plánuje Západ a NATO preventívny útok na Varšavskú zmluvu s cieľom vytlačiť Sovietsky zväz z jeho záujmovej sféry v Československu, strednej a východnej Európe. Toto velenie pritom používalo útočné stratégie a zbrane, vrátane atómových proti svojim vlastným spojencom a pripravovalo sa na útočnú vojnu proti armádám NATO. Tento paradox sa prejavoval vo vojenskom plánovaní, ktoré sa permanentne obávalo útoku zo Západu, zároveň malo všetky vojenské plány od päťdesiatych rokov postavené na princípe útoku proti NATO. Varšavská zmluva mala pritom až do osemdesiatych rokov prevahu v počtoch konvenčných zbraní a vojakov. Bolo preto ťažko pochopiteľné, prečo by NATO, i keď technologicky vyspelejšie, malo byť ochotné viesť úspešnú útočnú konvenčnú vojnu proti Varšavskej zmluve.

Vo vojenských plánoch hrali na oboch stranách nezastupiteľnú úlohu jadrové zbrane. V kontexte plánovania sovietskeho velenia, ktoré pripravovalo útočnú vojnu a zároveň nútilo východoeurópske satelity pripravovať sa na všetky druhy vojny, od útočnej, cez obrannú až po jadrovú, sa tak vojská satelitných štátov Varšavskej zmluvy vrátane Československa vyčerpávali prípravou svojich jednotiek na ťaženie proti NATO, z ktorých by podľa odhadov prežil počas prvých dní ozbrojeného konfliktu len zlomok vojska a v prípade, že by sa sovietske plány útoku ukázali ako chiméra, nebola by československá armáda vôbec schopná brániť svoje územie. Zbrojenie zaťažovalo v čoraz väčšej miere hospodárstvo stále pomalšie rastúcich a stagnujúcich východoeurópskych ekonomík, ktoré napríklad v Československu vydávalo na obranu v priemere viac ako 6 % HDP. Preto sa v roku 1968 československé vedenie rozhodlo znížiť stavy z 231 000 na 170 000 vojakov a zálohy na 50 000 brancov.⁷⁰⁶

Ďalším problémom československého velenia bola nízka informovanosť o kompletných plánoch sovietskeho vedenia Varšavskej zmluvy v prípade použitia jadrových zbraní. Samotné velenie malo nekompletný prehľad o plánoch ťaženia na Nemecko, pričom sa československé vojská mali počas desiatich dní prebojovať za pomoci taktických jadrových zbraní až do Francúzska. Okrem pochybností o uskutočniteľnosti takéhoto plánu bolo československé vedenie úplne odkázané na sovietske velenie Varšavskej zmluvy, v ktorom mali československí vojaci zastúpenie len vo forme tzv. styčných dôstojníkov. To je napriek podnes pretrvávajúcim mýtom o tom, že NATO nás ohrozuje rovnako ako Varšavská zmluva v príkrom kontraste s aktuálnou situáciou Slovenska ako členskej krajiny NATO, ktoré sa priamo podieľa na obranných plánoch nielen svojho územia, ale aj celej Aliancie. Vyplýva to z podstaty obranného plánovania NATO, ktoré súvisí s deklarovanými silami pre NATO a zbieraním síl v prípade aktivácie článku 5. Washingtonskej zmluvy.⁷⁰⁷

Pri dnešnej propagande konšpiračných médií o možnom ohrození suverenity Slovenska v prípade „rozmiestnenia jadrových zbraní a ich nosičov na Slovensku v rámci NATO“ je dobré pripomenúť, že československá armáda disponovala značnými kapacitami jadrových nosičov (raketových i leteckých) a pravidelne nacvičovala ich použitie. Používala však len zbrane s konvenčnou muníciou a jadrové hlavice

706 Luňák (2007).

707 Luňák (2007).

mala dodať sovietska armáda až pred ich plánovaným nasadením. Československá armáda teda nemala jadrové zbrane vo svojich skladoch. Skladmi na jadrové zbrane však na území Československa disponovala sovietska armáda (tri sklady typu JAVOR na dnešnom území Českej republiky). Dodnes sa špekuluje, či tam jadrové zbrane naozaj boli, lebo informácie o tom nemala ani československá generalita a politické vedenie Československa.⁷⁰⁸

Príkladom neinformovanosti velenia československej armády je august 1968, kedy vojská Varšavskej zmluvy obsadili Československo. Československé velenie nemalo použiteľné informácie o pripravovanej invázii. Tá nebola v skutočnosti motivovaná tým, čo sa v Československu v tomto období naozaj dialo, ale najmä nárokom Sovietskeho zväzu na rozdelenie Európy po druhej svetovej vojne a obavou, že by sa postupom času Československo rozhodlo Varšavskú zmluvu spochybnit' či opustiť, čo by malo za následok okrem medzinárodnej straty vplyvu Moskvy ohrozenie sovietskych vojenských plánov.⁷⁰⁹

NATO samotné bolo počas okupácie v auguste 1968 v dovolenkovom mode napriek masívnemu pohybu vojsk Varšavskej zmluvy. Žiadne vojská NATO vtedy nestáli na hranici s Československom a nechystali sa zasiahnuť, ani Československo obsadiť, ako to tvrdila sovietska propaganda.⁷¹⁰

Na prelome sedemdesiatych a osemdesiatych rokov prichádza s vývinom moderných precíznych západných systémov k postupnému dorovnávaniu konvenčných síl medzi NATO a Varšavskou zmluvou. Želanie dosiahnuť technologický náskok voči Západu začína narážať na nedostatočné finančné a ekonomické možnosti sovietskeho bloku, ktorý sa postupne dostáva do hospodárskej recesie. Úvahy o preventívnom útoku stroskotávajú nielen na systéme vzájomného odstrašovania, ale aj na spravodajských informáciách o pripravenosti Aliancie na obrannú vojnu. V NATO sa všeobecne predpokladalo, že v jeho štruktúrach pracujú spravodajskí dôstojníci v prospech Varšavskej zmluvy. Po konci studenej vojny boli niektorí odhalení a na základe vyšetrovania bolo zistené, že pravidelné vojenské cvičenia NATO boli na profesionálnej úrovni, ktorá vo velení Varšavskej zmluvy vzbudzovala rešpekt a opatrnosť. Aj vďaka týmto informáciám sa velenie Varšavskej zmluvy správalo zdržanlivejšie.

Záver

Od pádu komunistického režimu ubehlo vyše tridsať rokov a na Slovensku sa postupom času začali prebúdať hlasy glorifikujúce bývalé socialistické zriadenie. Konšpirátori a nepriatelia členstva Slovenska v NATO sa snažia verejnosť presvedčiť, že napriek jeho negatívam bol život v socializme nielen jednoduchší, ale aj lepší. Používajú legendu, že platilo len niekoľko pravidiel, podľa ktorých sa bolo treba správať. Hlavným bola poslušnosť k nariadeniam komunistickej strany, ich tiché prijímanie a neodporovanie jej pokynom. V prieskume uskutočnenom agentúrou FOCUS v apríli 2018 až 79,1 % opýtaných súhlasilo s výrokom: „Za socializmu bolo bezpečnejšie, násilná kriminalita bola nižšia.“ Bol to druhý najsilnejší súhlas z 21 skúmaných tvrdení o socializme. Podľa rovnakého prieskumu 45,3 % opýtaných súhlasilo s výrokom: „Socializmus v Československu nebol totalitným režimom, ľudské práva sa dodržiavali“.⁷¹¹

Pri tejto glorifikácii sa zabúda na systém represívneho štátneho aparátu, ktorý bol primárne vybudovaný

708 Mohyla (2012), s. 222-227.

709 Luňák (2007).

710 Ďalšou z opomínaných skutočností je fakt, že náklady pôsobenia sovietskych okupačných jednotiek boli hradené priamo z rozpočtu ČSSR ako „vdaka za bratskú pomoc“, čo je v priamom protiklade nášho členstva v NATO, ktoré nám zo svojho rozpočtu prispieva na rozvoj našej vojenskej infraštruktúry. Často je tento fakt odporcami nášho členstva v Aliancii zamlčovaný, alebo dokonca interpretovaný rovnako, ako počas okupácie ČSSR sovietskymi vojskami (Prokop, Pejčoch, 2015).

711 FOCUS (2018).

na potláčanie a prenasledovanie vlastných občanov. Počas bývalého režimu neexistovali ústavne zaručené občianske práva, chrániace občana. Verejnosť žila v permanentnom strachu, že ak niekto urobí chybný krok, upadne do nemilosti a bude potrestaný nielen on, ale aj jeho rodina. Potvrdzujú to odsúdení v politických procesoch, popravení, pozatváraní vo väzeniach, vysídlení, poslaní na nútené práce. Okrem tejto obavy, strachu a stresu z neustálej sebakontroly bola verejnosť permanentne masírovaná propagandou o nemennosti komunistického režimu.

Československo bolo počas studenej vojny militarizované. Popri regulérnej armáde existovalo pohraničné a železničné vojsko, paramilitárne ľudové milície plnili rolu „ozbrojenej päste robotníckej triedy“. Verejná bezpečnosť (VB) ako súčasť Zboru národnej bezpečnosti (ZNB) plnila funkciu polície a Štátna tajná bezpečnosť (ŠtB) úlohu tajnej polície. S činnosťou bezpečnostných zložiek boli spojené neúmerné náklady. Tie spotrebovali obrovské finančné zdroje, ktoré išli na úkor životnej úrovne ľudí.

Tá časť verejnosti, ktorá s nostalgiou spomína na „staré dobré časy“, zabúda na situáciu, najčastejšie zámerne a z ideologického odporu voči demokratickému štátu, kedy štátna propaganda vytvárala u nás obraz imperialistického nepriateľa. Režim zároveň utajoval alebo skresľoval údaje o kriminalite, čo viedlo k dojmu, že bezpečnosť je zaručená a samozrejmá. Šlo pritom o zamieňanie si bezpečnosti a stability s vtedajšou spoločenskou stagnáciou.

Časť verejnosti je aj následne náchylná ľahšie prijímať a akceptovať dezinformácie a propagandu, ktorá má v mnohých prípadoch paralelu z propagandou bývalého režimu. Židia a sionizmus sa podľa konšpiračných teórií aj naďalej snažia získať svetovládu a len autokratický vládca (predtým komunistická strana) je vraj schopný tomu zabrániť. Intelektuáli, ktorí sa len prekvalifikovali na liberálnych demokratov, údajne stále prichádzajú s myšlienkami, narúšajúcimi stabilitu Západ je vraj naďalej bojachtivý, má imperiálne záujmy a každý, kto sa mu bráni, stojí na strane tých, čo strážia „spravodlivosť“. Západné korporácie vraj stále „zotročujú“ robotnícku triedu. Kombinácia týchto faktorov vyvoláva v časti verejnosti dojem, že život za bývalého režimu bol lepší, mal pevnejšie pravidlá a jasne definovaných nepriateľov.

Jedným z najzávažnejších problémov, ktorý spôsobuje fenomén glorifikácie bývalého režimu, je aj absencia vysporiadania sa s touto historickou kapitolou našich dejín. V minulosti bolo niekoľko pokusov, ktoré však stroskotali na nevôli časti politikov a súdnej moci konať proti vinníkom represíí za bývalého režimu. Bol prijatý zákon Národnej rady Slovenskej republiky 125/1996 Z. z. o nemorálnosti a protiprávnosti komunistického systému. V tomto prípade však šlo o normu odsudzujúcu totalitný komunistický režim a jeho praktiky, ale nie jeho predstaviteľov. Nikto na Slovensku nebol za svoje činy v mene diktatúry proletariátu odsúdený. Na trest odňatia slobody nebol potrestaný ani jeden pracovník Štátnej tajnej bezpečnosti (ŠtB). Neboli postihnutí vedúci činitelia komunistickej strany, nehovoriac o zodpovedných v radoch pohraničného vojska za strieľanie ľudí na československých hraniciach, pokúšajúcich sa ujsť pred represiami režimu. Naopak, z nie bezvýznamnej časti týchto zodpovedných sa stali podnikatelia, politici, alebo sa schovali na teplom mieste štátnej správy. Akoby sa zabudlo a prepáčilo tým, ktorí boli a aj dnes sú zodpovední za neprávosti minulosti a čiastočne aj za aktuálny stav našej spoločnosti. Zároveň sa zabúda na obeť komunistických režimov, ktorým títo ľudia zničili životy. Hovorí sa, že čas lieči. Ale stratené generácie a životy už nevráti.

Literatúra

- Burčík, M. (2015), Bolo za socializmu bezpečnejšie? Číslo ukazuje, že ani nie, *SME*, 20. január 2015. Dostupné online: <https://domov.sme.sk/c/7600138/bolo-za-socializmu-slovensko-bezpecnejsie-cisla-ukazuju-ze-ani-nie.html>.
- Cull, N. J., Gatov, V., Pomerantsev, P., Applebaum, A., Shawcross, A. (2017), *Soviet Subversion, Disinformation and Propaganda: How the West Fought Against it An Analytic History, with Lessons for the Present*, London School of Economics and Political Science. Dostupné online: <http://www.lse.ac.uk/iga/assets/documents/arena/2018/Soviet-Subversion-and-Propaganda-how-the-west-thought-against-it.pdf>
- FOCUS (2018), Prieskum verejnej mienky. Záverečná správa z prieskumu verejnej mienky. Dostupné online: <http://www.konzervativizmus.sk/article.php?6198>.
- Haleveyová-Etzionová, E. (1987), *Vedomostná elita a zlyhanie proroctva*, Bratislava : Ústav marxizmu-leninizmu ÚV KSS.
- Kolouh, F. (2013), Proticirkevní propaganda – střet idejí nacismu a komunismu s katolickou církví, prezentácia v rámci projektu „Moderní dějiny do škol“.
- Kontler, L. (2001), *Dějiny Maďarska, LIDOVÉ NOVINY*, s. 396.
- Lilienthal, A. M. (1989), *Sionismus*, Praha : Orbis.
- Llewellyn, J., Thompson, S. (2018), Cold War Propaganda, Alpha History. Dostupné online: <https://alphahistory.com/coldwar/cold-war-propaganda/> [cit. 15.3.2020].
- Luňák, P. (2007), Strategie Varšavské smlouvy (1955-1968). In: Luňák, P. (ed.), *Plánování nemyslitelného. Československé válečné plány 1950-1990*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR a Dokořán. Dostupné online: https://www.mzv.cz/file/16394/RB_24_5_01.pdf
- Mannheim, K. (1991), *Ideologie a utopie, prednášky a eseje*, Bratislava : Archa.
- Mohyla, V. (2012), SCUD a OKA ve službách ČSLA, Praha, s. 222 – 227.
- Oliveira, P. C. (1963), *The Church and the Communist State: The Impossible Coexistence*, The American Society for the Defense of Tradition, Family and Property. Dostupné online: <https://www.tfp.org/the-church-and-the-communist-state-the-impossible-coexistence/>
- Sachar, H. M. (1996), *Dejiny štátu Izrael*, Praha : Regia.
- Tomek, P., Pejčoch I. (2015), *Černá kniha sovětské okupace 1968-1991*, Cheb : Svět křídel.
- Ústav pro studium totalitních režimů (2017), *Paměť a dějiny*, 2017/03.

Foto: Juraj Bartoš

ZHRNUTIE

★ Peter Gonda

Cieľom publikácie bolo priniesť ucelený a faktami a argumentmi podložený pohľad na realitu socializmu u nás v rokoch 1948 až 1989, tým prispieť k zrealneniu historickej pamäti a k búraniam mýtov o ňom. Chceli sme tým zároveň demaskovať socializmus a ukázať jeho pravú tvár, podstatu v praxi a nezamýšľané dôsledky. Socializmus totiž považujeme za aktuálny a vážny spoločenský problém, keďže podliehanie mýtom o ňom, príklon k nemu a oživovanie jeho zmutovaných foriem a prvkov podľa nás ohrozuje slobodu, prosperitu a bezpečnosť ľudí a civilizačné základy dnešných spoločností.

Východiskom publikácie bola naša optika princípov a pravidiel slobodnej civilizovanej spoločnosti a teoretické argumenty morálno-kultúrnej a ekonomickej kritiky socializmu, ktoré sme prezentovali v úvodnej kapitole Rámcové teoretické a metodické východiská. Upozornili sme v nej na to, že socializmus je teoretický omyl, ktorý je zameraný proti podstate civilizovanej spoločnosti a človeka v nej slobodne konať a spolupracovať s ostatnými. Z jeho genetického základu vyplýva, že je proticivilizačný, pre ľudí a spoločnosť deštruktívny a každé jeho úsilie vedie nevyhnutne k represívnosti, neslobode, nespravodlivosti, poklesu životnej úrovne, zlyhaniu a rozkladu spoločnosti. Tak tomu bolo aj v Československu počas rokov 1948 až 1989, ako to v publikácii podrobne a faktami a argumentmi podložene prezentujeme.

Na Slovensku však mnohí nekriticky pozitívne vnímajú socializmus. Potvrdili to aj výsledky prieskumov verejnej mienky, ktoré v rámci nášho projektu zrealizovala agentúra FOCUS. Podľa jej reprezentatívneho prieskumu z roku 2018 si na Slovensku viac ľudí myslí, že pred rokom 1989 sa žilo lepšie ako dnes (takmer 43 %) než tých, čo si myslia opak (32 %). Súvisí to aj s rozšíreným podliehaním mýtov o socializme. Podľa tohto prieskumu až 79 % respondentov súhlasilo s tým, že za socializmu sa žilo bezpečnejšie a bola nižšia kriminalita, 77 %, že vtedy bol dostatok užitočnej práce, 71 %, že socializmus viedol ľudí k morálnejšiemu správaniu, 63 %, že zdravotníctvo bolo lepšie a ľudia sa dožívali vyššieho veku, 59 %, že socializmu sa hospodársky darilo, 55 %, že životná úroveň väčšiny obyvateľov bola v tom čase vyššia a ľudia si z príjmu mohli dovoliť viac ako dnes a 45 %, že socializmus nebol totalitným režimom (viac prezentujeme v kapitole Mýty optikou aktuálnych prieskumov).

Ďalšie príčiny pozitívneho vnímania socializmu a príčiny mýtov o ňom značnou časťou obyvateľov na Slovensku podľa nás spočívajú v tom, že mnohí preferujú istoty a garancie pred slobodou (spojenou s rizikami a vyžadujúcou si zodpovednosť), relativizujú totalitnú povahu režimu a starší podliehajú spomienkovému optimizmu, ktorý navyše prenášajú na mladších. Významnými dôvodmi sú tiež nedostatok historickej pamäti a ľahostajnosť k nej, skreslené sebahodnotenie trajektórií ľudí po roku 1989 a vplyv komunistickej propagandy na vedomie dnešnej spoločnosti, ktoré rozoberáme v kapitole 1.7 Nostalgia. Príkladom zotrvačnosti tejto propagandy, potvrdzujúcej zvrátenosť socialistického režimu, je téza o jeho väčšej spravodlivosti oproti kapitalistickej spoločnosti.

Historické fakty však vyvracajú tvrdenia dobovej propagandy a dnešné skreslené pozitívne predstavy ľudí o socializme. Režim už od začiatku ukázal svoju pravú tvár a prejavil sa ako nespravodlivý, neslobodný, nemorálny a antihumánny. Jeho vznik bol totiž spojený s mocenským ukradnutím majetkov ľuďom (pod eufemistickými názvami „znárodňovanie“ a „kolektivizácia“) a s likvidáciou a prenasledovaním pre neho nepohodlných jednotlivcov a spoločenských skupín („triednych nepriateľov“). Počas celého obdobia však bol v rôznej miere a podobe totalitný. Politicky monopolná komunistická strana rozhodovala nielen o ekonomike, ale aj o dianí v celej spoločnosti a o životoch a osudoch ľudí, pričom na ich systematické donucovanie používala sieť nástrojov a inštitúcií, osobitne tajnú službu (Štátnu bezpečnosť - ŠtB).

Socialistické Československo bolo de facto spoločenskou klietkou povinne zamestnaných ľudí, ktorí mali istoty základného životného zabezpečenia, ale nemali slobodu, vrátane pohybu či vyjadrovania názoru. Ľudia, ktorí chceli z nej odísť, boli na štátnej hranici s ostnatým drôtom režimom zabíjaní. A aj za názory alebo z vykonštruovaných dôvodov ním boli vraždení, väznení, mučení a inak perzekvovaní (aj s ich rodinami). Socialistický režim obral ľudí o slobodu, dôstojnosť a niektorých aj o život, pričom tým rozvracal spoločnosť. To pri hodnotení reálneho socializmu považujeme za najdôležitejšie a preto začíname publikáciu kapitolou o totalitnej povahe režimu.

Totalitný charakter režimu potvrdzujú jeho obeť. Ozbrojená moc v Československu zabila na hraniciach 276 ľudí (z nich 49 na Slovensku), z politických dôvodov bolo popravených vyše 247 občanov, ako politických väzňov odsúdila súdna moc režimu približne 260 000 ľudí (z nich viac ako 70 000 na Slovensku) a v táboroch nútených prác bolo uväznených 22 000 až 23 000 občanov (vrátane 8 240 na Slovensku). Okrem toho na následky väznenia či priamo vo väzniciach zomrelo cez 4 500 ľudí, mnohí boli v rámci republiky násilne presídlení, ďalší odvlečení do gulagov v Sovietskom zväze a inak perzekvovaní (viac v prílohe 1 Obete komunistického režimu). Za každým číslom sa skrýva konkrétne meno a režimom zničený život človeka a jeho blízkych. Ich príbehy dokresľujú ľudský rozmer dôsledkov jeho represíí. Takéto príklady sme prezentovali v prílohe 2 Príbehy ľudí perzekvovaných komunistickým režimom.

Kľúčovým morálnym dôsledkom režimu na ľudí bola ich podriadenosť politickej moci a celková nesloboda. Tú režim nahrádzal napríklad vynucovanou poslušnosťou, pričom od ľudí vyžadoval aj explicitne deklarované stotožnenie sa s ním. Ďalšími morálnymi dôsledkami socializmu tak bol život ľudí v strachu, v lži a v pretváraní (dvojtvárnosti života na verejnosti a doma). Prostredníctvom represívnych opatrení, všadeprítomných očí a uší ŠtB a cenzúry komunisti vyvolávali strach. Socialistická spoločnosť bola preto spoločnosťou strachu, ktorá vytlačila napríklad reálne občianske aktivity do ilegality. Z nich práve vzišlo sekulárne a kresťanské disidentské hnutie. Najznámejšou bola Charta 77 (viac v kapitole 1.3. Občianska spoločnosť) a spoločenstvo tajnej cirkvi. Jedným z disidentov v rámci tajnej cirkvi bol František Mikloško, autor kapitoly 1.4 Náboženstvo a cirkvi.

Socializmus zároveň v ľuďoch vyvolával nenávisť a závisť. Nenávisť komunisti živili politikou triedneho konfliktu. Napríklad podnikateľov nazvali triednymi nepriateľmi a roľníkov kulakmi a brali im majetky. Túto nespravodlivosť zaobalili do cieľov „sociálnej spravodlivosti“ a „rovnosti“. Rovnostárskym prístupom

však vyvolávali aj závišť. Násilne a centrálnymi zásahmi tlačili na nivelizáciu príjmov a majetkov. Spolu s tým však vytvárali elitu zo svojich radov a privilegované skupiny a na druhej strane postihované skupiny. V deklarovanej beztriednej spoločnosti tak vznikali nové triedy. Trhové príjmové a majetkové rozdiely nahradili umelé rozdiely na báze straníckych a iných netrhových výhod a znevýhodnení. Výsledkom socializmu v realite tak bola rovnosť v chudobe a smerovaní k nej, okrem vyvolenej vládnucej elity a jej podporovateľov. Rovnosť sa na jednej strane zamieňala s rovnakosťou, vedúca úloha komunistickej strany v spoločnosti viedla na druhej strane k zvýhodňovaniu členov komunistickej strany a „angažovaných nestránikov“ a na druhej k diskriminácii všetkých ostatných občanov, ako sme sa tým zaoberali v kapitole 1.2 Rovnosť a v kapitole 2.6 Sociálna spravodlivosť v praxi.

Režim systematicky pôsobil na vedomie ľudí masívnou propagandou, najmä prostredníctvom médií (ako približujeme v kapitole 1.6 Médiá) a rozmanitých typov „školení“. Súčasťou socialistickej propagandy boli festivity, ktoré zahrňali sviatky ľudskej každodennosti (takzvané občianske obrady), ako aj napríklad oslavy 1. mája a celoštátne spartakiády. Išlo v nich o indoktrináciu ľudí ideou dejín ako zákonitého pokroku, na vrchole ktorého stojí socialistická a potom komunistická spoločnosť. Tomuto problému sme sa venovali v kapitole 1.2 Rovnosť, 1.1 Mýty optikou aktuálnych prieskumov a 1.5 Festivity a alternatívna kultúra.

Socialistická propaganda a v jej rámcoch socialistická kultúra zanechali v hlavách ľudí nezanedbateľné stopy. Prispievajú k dnešnej nostalgii za socializmom a za silným a „starostlivým“ štátom. Morálne a ekonomické dôsledky socializmu sa do určitej miery dodnes prejavujú napríklad v potlačenej osobnej zodpovednosti, neúcte k vlastníctvu, zmluvám a iným dohodám, čo vedie ku korupcii, spoliehaniu sa na štát a ku kultúre závislosti na ňom a nedôvere k podnikaniu, trhu či zisku. S tým súvisia aj ekonomické a sociálne mýty o socializme.

Rámcovým východiskom pohľadu na ekonomickú realitu socialistického Československa sa pre nás stalo porovnanie jeho celkovej ekonomickej výkonnosti s krajinami Západu, napríklad s Rakúskom. Kým v roku 1948 bolo HDP na obyvateľa Československa vyššie ako v Rakúsku (na úrovni 121 %), tak do roku 1989 sa aj podľa jeho oficiálne nadhodnotených údajov prepadlo na 58 %. Podobne sa ekonomicky prepadlo Československo a ostatné krajiny východného bloku (niektoré výraznejšie) oproti iným západným krajinám s trhovou ekonomikou. Napríklad Nemecká demokratická republika klesla po socialistickom experimente iba na približne tretinovú úroveň HDP na obyvateľa Spolkovej republiky Nemecko. Ekonomicky a inak zlyhali aj ostatné socialistické experimenty. Viac sme o tom písali v kapitole 2.1 Ekonomické zaostávanie za Západom.

Aj u nás realizované socialistické inštitucionálne charakteristiky odporovali ekonomickým zákonitostiam, reálnemu fungovaniu ekonomiky a civilizovanej spoločnosti, keďže oficiálne ekonomické aktivity boli podriadené politickému rozhodovaniu elity komunistickej strany a ľudia nesmeli vlastniť nič, s čím by sa dalo podnikáť.

Neviditeľnú ruku trhu, vlastníctvo kapitálu, podnikanie, konkurenciu, motív zisku a slobodu voľby spotrebiteľov nahradila viditeľná ruka a záujem komunistickej štátostrany, jej centrálné plány, propaganda a inštitucionálne donucovanie vo všetkých oblastiach. Komunistická strana „od stola“ určovala podnikom a družstvám, čo a koľko majú vyrobiť, vypestovať, doviesť a vyviezť a obchodom za akú cenu predávať. Ceny stanovovala rovnaké v celej krajine a regulovala ich. Neboli tak reálne, neplnili koordinačnú funkciu a nesignalizovali ekonomické informácie, napríklad o relatívnej vzácnosti. Monopolné politické riadenie ekonomiky bez spätnej väzby a možnosti bankrotu podnikov spôsobovalo neefektívnosť, plytvanie, neinvestovanie na úkor budúcnosti, nedostatkovosť a nízku kvalitu. Hospodárstvo bolo zamerané na uspokojenie politických požiadaviek (osobitne Sovietskeho zväzu), plnenie centrálnych plánov a udržanie vlastného chodu, nie na uspokojovanie dopytu, reálnych potrieb ľudí. Tomuto problému sme venovali kapitolu 2.2 Centrálné hospodárstvo bez súkromného vlastníctva.

Socialistické Československo sa navyše spolu s ostatnými štátmi východného bloku snažili o ekonomicky nezmyselnú a nerealizovateľnú ekonomickú sebestačnosť. To, že československí výrobcovia vyvážali najmä do ostatných socialistických krajín, potvrdzovalo ich nízku efektívnosť a konkurencieschopnosť (kapitola 2.3 Ekonomické vzťahy so zahraničím). Bolo to zapríčinené aj prezamestnanosťou konzervujúcou neproduktívne činnosti a nízkou produktivitou práce, ktoré vyplývali napríklad z nezmyselnej pracovnej povinnosti. Vláda určovala a regulovala dopyt, ponuku, aj cenu práce, pričom takmer stopercentnú zamestnanosť udržiavala aj pod hrozbou väzenia. Jednou z foriem perzekúcií bolo znemožnenie pracovného uplatnenia a trestanie inou prácou, napríklad intelektuálov fyzickou prácou, ako o tom píšeme v kapitole 2.5 Práca a zamestnanosť.

Životná úroveň ľudí v socialistickom Československu podstatne zaostávala za Západom (napríklad Rakúskom) a bola nižšia ako dnes u nás, ako to dokladujeme v kapitole 2.5 Finančná a majetková situácia ľudí. Aj podľa oficiálnej štatistiky sme výrazne zaostávali za Rakúskom a inými krajinami s trhovou ekonomikou vo vývoji miezd očistených o infláciu. Podobne vychádza porovnanie z konca socializmu s našou súčasnosťou. Priemerná mzda a priemerný dôchodok sa na Slovensku po roku 1989 zvýšili výraznejšie ako inflácia, resp. ceny väčšiny statkov. Zamestnanec s priemernou mzdou a dôchodca s priemerným dôchodkom si tak dnes môže kúpiť väčší objem takmer všetkých tovarov ako na konci socializmu. A kým priemerný dôchodok očistený o infláciu v osemdesiatych rokoch 20. storočia stagnoval, tak po krátkom transformačnom poklese významne rastie. Reálna kúpna sila ľudí za socializmu však bola ešte nižšia, než ukazujú oficiálne štatistiky, na základe ktorých sme prezentovali tieto a ďalšie výsledky našich analýz v kapitolách 2.5 Finančná a majetková situácia ľudí a 2.6 Sociálna spravodlivosť v praxi.

Životnú úroveň obyvateľov limitovala aj nedostatočná a oproti Rakúsku a iným západným krajinám nižšia vybavenosť statkami dlhodobej spotreby, napríklad elektrospotrebičmi, či automobilmi. Obmedzovala ju aj nízka kvalita tovarov a služieb, ktorá bola podstatne nižšia ako na Západe. Ďalším negatívnym dôsledkom centrálne plánovanej ekonomiky na kvalitu života ľudí bola čoraz častejšia nedostatkovosť a zúžený výber rôznych tovarov, pričom na niektoré tovary ako autá boli poradovníky, ktoré odsudzovali záujemcov o ich kúpu aj na niekoľkoročné čakanie.

Nízku a za Západom zaostávajúcu kvalitu života dokumentoval aj vek dožitia a zdravotný stav ľudí. Kým stredná dĺžka života ľudí na Slovensku bola ešte v roku 1960 vyššia ako v Rakúsku (u mužov o 2,5 roka), v roku 1989 už bola u nás výrazne nižšia (u mužov až o 5,5 roka). V kapitole 2.7 Zdravie a zdravotníctvo ukazujeme, že stredná dĺžka života sa zároveň u nás po páde socializmu podstatne zvýšila, u mužov o 7 rokov a u žien o 5 rokov.

Príčinou zaostávania veku dožitia ľudí u nás pred Novembrom 1989 za západnými krajinami bola aj nižšia kvalita životného prostredia v socialistickom Československu. Týkalo sa to napríklad znečistenia ovzdušia, čo potvrdzuje približne dvojnásobne vyššia koncentrácia nebezpečných prachových častíc v Československu po skončení socializmu ako v Rakúsku či Nemecku. Ďalším nepriznávaným problémom bola nízka kvalita a bezpečnosť potravín (viac v kapitole 2.9 Životné prostredie v centrálne plánovanej ekonomike). Ekonomické zlyhávanie s dôsledkami na životnú úroveň sa prejavilo aj v nízkej a za Západom zaostávajúcej úrovni infraštruktúry, ako to vyplýva z kapitoly 2.8 Infraštruktúra. V nej napríklad prezentujeme, že socialistické Československo malo podstatne menšiu dĺžku elektrifikovaných železníc a diaľnic a počet leteckých pasažierov ako Rakúsko, zohľadňujúc pri porovnaní počet obyvateľov.

Režim limitoval životnú úroveň ľudí aj tým, že im kládol byrokratické bariéry pri cestách do zahraničia, najmä na Západ, akými boli cestovná doložka a devízový príslub. Hlavným obmedzením kvality života ľudí v socializme však bola ich celková nesloboda, vrátane neslobody vysťahovať sa do západných krajín.

Dominantný vzťah štátu k občanom a ich nesloboda sa do určitej miery odvíjali od právneho rámca režimu: od jeho ústavy (prvej z roku 1948, výraznejšie druhej z roku 1960 a tretej, federatívnej z roku 1968) a priamo od zákonov, napríklad zákona na ochranu ľudovodemokratickej republiky z roku 1948, ktorý umožňoval stíhať v podstate kohokoľvek za čokoľvek, zákona o ochrane štátnych hraníc z roku 1951, ktorý bránil v slobode pohybu a Trestného zákona z roku 1961, ktorý bol primárne určený na ochranu režimu a obmedzovanie slobôd ľudí (kapitola 3.1 Právo a spravodlivosť v praxi).

Dominancia komunistami ovládaného štátu sa prejavila aj v ďalších oblastiach. Národné výbory neboli napríklad autonómny samosprávnymi orgánmi, ale predĺženou rukou centrálnej vlády komunistickej elity pri realizácii jej centrálného radenia hospodárstva a spoločnosti. Podobne voľby, ktoré boli plne v područí komunistickej štátostrany, prebiehali formálne a pre občanov boli de facto povinné. Ako hovoríme v kapitole 3.2 Samospráva a voľby, nebola možnosť slobodného výberu kandidátov z rôznych kandidujúcich strán, ktoré by viedli kampaň tak, ako to poznáme z priebehu volieb v slobodnom demokratickom svete.

Dominantný vzťah štátu a jeho politickej elity k občanom bol evidentný v bezpečnosti. Režim toleroval rozšírenú a v štatistikách nepodchytenú kriminalitu v duchu známeho dobového hesla „kto nekradne, okráda rodinu“, pričom aj dnes oficiálne dostupné údaje ukazujú porovnateľnú kriminalitu za socializmu ako v súčasnosti. V kontexte vzťahu štátu a občana je podstatné, že komunistická strana využívala ŠtB a iné bezpečnostné zložky proti občanom. Nepriateľom režimu a perzekvovaným sa mohol stať podľa jej ľubovôle ktokoľvek. Totalitný režim (kapitola 3.3 Bezpečnosť) tak s jeho systematickým vyvolávaním strachu a donucovacími nástrojmi a inštitúciami podlamoval nielen slobodu, dôstojnosť, morálku a životnú úroveň ľudí, ale bol pre nich aj permanentnou bezpečnostnou hrozbou.

Realita socialistického Československa pôsobila devastačne na ľudí a spoločnosť. Niektoré dôsledky ako deformácie v myslení pritom znášame dodnes. Zmutované formy a podoby socializmu sú navyše vážnou hrozbou pre našu slobodu a prosperitu, ktoré máme v takej podobe vďaka hodnotám a inštitúciám kapitalistickej západnej civilizácie. Skúsenosť Československa z rokov 1948 až 1989 je zároveň historickým príkladom zlyhania spoločenského experimentu v dôsledku realizovaného socializmu, ktorý potvrdil teoretické argumenty o jeho antihumánnej, proticivilizačnej a systémovo zlyhávajúcej podstate (tým aj socializmus ako chybnú myšlienku).

Toto poznanie by malo byť mementom, poučením a zdrojom odmietania ďalších podobných spoločenských experimentov ako fatamorgány „demokratického socializmu“ a všetkých otvorených či skrytejších podôb a prvkov socializmu a kolektivismu, opierajúcich sa aj o omyl zámerného usmerňovania a manažovania ekonomiky a spoločnosti, teda ľudí v nich. K tomu sme chceli ponúknuť argumenty a fakty, ktoré búrajú mýty o socializme, odhaľujú podstatu komunistického režimu v Československu a zhubné dôsledky jeho prvkov v spoločnosti.

Veríme, že naša publikácia prispeje k tomu, že ľudia budú viac vnímať reálne hrozby rôznych podôb socializmu, odmietajú ich naplnenie a zároveň budú viac myslieť a konať v duchu hodnôt a princípov západnej civilizovanej spoločnosti, ktoré stoja na osobnej slobode a zodpovednosti.

ODPORÚČANÁ LITERATÚRA

Arendtová, H. (2018), *Pôvod totalitarizmu I – III*. Bratislava : Premedia.

Assman, J. (2001), *Kultura a paměť*. Praha : Prostor.

Barthes, R. (2004), *Mytologie*. Praha : Dokořán.

Boettke, P. J. (2001), Calculation and Coordination: Essays on Socialism and Transitional Political Economy. In: Rizzo, M., White, L. H. (eds.), *Foundations of the Market Economy series*, London : Routledge. Dostupné online: <https://mises.org/library/calculation-and-coordination-essays-socialism-and-transitional-political-economy>.

Clarková, K. (2000), *The Soviet Novel. History as Ritual*. Bloomington : Indiana University Press.

Cohen, S. J. (1999), *Politics without a Past. The Absence of History in Postcommunist Nationalism*. Durham and London : Duke University Press.

Courtois, S. et kol. (1999), *Čierna kniha komunizmu*. Praha : Agora.

Ebenstein, W. (1968), *Totalitarianism: New Perspectives*. New York : Holt, Rinehart and Winston Inc..

Edwards, M. (2004), *Civil Society*. Cambridge : Malden, MA: Distributed in the USA by Blackwell Publishing Inc.

Engliš, K. (1935), *O řízenem hospodářství*. Praha : Melantrich.

Eucken, W., Hutchison, T. W. (1948), *On the Theory of the Centrally Administered Economy: An Analysis of the German Experiment*. Part I. *Economica, New Series*, Vol. 15, No. 58 (May, 1948), pp. 79-100.

Friedrich, C., J., Brzezinski, K. Z. (1956), *Totalitarianism dictatorship and autocracy*. Cambridge : Harvard University Press.

- Furet, F. (2000), *Minulosť jednej ilúzie*. Bratislava : Agora.
- Havel, V. (1978), *Moc bezmocných*. Hrádeček. Dostupné online: https://ct24.ceskatelevize.cz/sites/default/files/1817870-vaclavhavel_moc_bezmocnych_1978.pdf
- Hazlitt, H. (2015), *Návrat starých časů*. Praha: Ludwig von Mises Institut, o.s. Dostupné online: <https://libinst.cz/book/hazlitt-h-1951-navrat-starych-casu/>.
- Hayek, F. A. (2001), *Cesta do nevoľníctva*. Bratislava : Nadácia F. A. Hayeka.
- Hayek, F. A. (1995), *Osudná domýšľivosť: Omyly socializmu*. Praha : Sociologické nakladateľství.
- Hayek, F. A. (1945), The Use of Knowledge in Society, *The American Economic Review*, 35 (4), pp. 519-530. Dostupné online: <https://www.cato.org/sites/cato.org/files/articles/hayek-use-knowledge-society.pdf> (v českom preklade „Využití znalostí ve společnosti“: <http://www.monumenttotransformation.org/atlas-trans-formace/html/v/vedeni/vyuziti-znalosti-ve-spolecnosti.html>).
- Heller, M. (1988), *Cogs in the Soviet Wheel. The Formation of Soviet Man*. London : Knopf.
- Huntington, S. (2000), Kulturen zählen. In: Huntington, S. P. und Harrison, L. (Hrsg.), *Streit um die Werte. Wie Kulturen den Fortschritt prägen*. Hamburg – Wien: Europa Verlag, s. 9.
- Huxley, A. (2011), *Konec civilizace*, Bratislava : Maťa.
- Katuninec, M. (2010), *Fašizmus, národný socializmus a komunizmus*. Bratislava : SAV.
- Krekovič, E., Mannová, E., Krekovičová, E. (eds., 2005), *Mýty naše slovenské*. Bratislava : Historický ústav SAV, Ústav etnológie SAV a Sociologický ústav SAV.
- Lavoie, D. (2015), *Rivalry and Central Planning: The Socialist Calculation Debate Reconsidered*. Arlington : Mercatus Center, George Mason University.
- Macura, V. (1992), *Šťastný vek. Symboly, emblémy a mýty 1948 – 1989*. Praha : Pražská imaginace.
- Mikloško, F., Smolíková, G., Smolík, P. (eds., 2001), *Zločiny komunizmu na Slovensku v rokoch 1948 – 1989*. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška.
- Mises, L. ([1920] 1990), *Economic Calculation in the Socialist Commonwealth*. Auburn : Mises Institute. Dostupné online: https://mises-media.s3.amazonaws.com/Economic%20Calculation%20in%20the%20Socialist%20Commonwealth_Vol_2_3.pdf.
- Mises, L. (2019), *Socializmus – ekonomická a sociologická analýza*. Praha : Liberální institut.
- Nečasová, D. (2018), *Nový socialistický člověk*. Brno : HOST.
- Niemietz, K. (2019), *Socialism: The Failed Idea that Never Dies*, London : Institute of Economic Affairs. Dostupné online: <https://iea.org.uk/publications/socialism-the-failed-idea-that-never-dies/>.
- Niemietz, K. (2018), *The Mirage of Democratic Socialism*. London : Institute of Economic Affairs. Dostupné online: <https://iea.org.uk/publications/the-mirage-of-democratic-socialism/>.
- Orwell, G. (2001), *1984*. Bratislava : Slovart.

Orwell, G. (2007), *Zvieracia farma*. Bratislava : Slovart.

Pipes, R. (2007), *Komunizmus*. Bratislava : Slovart.

Placák, P. (2015), *Gottwaldovo Československo jako fašistický stát*, Praha – Litomyšl : Paseka a Ústav pro studium totalitních režimů.

Popper, K. (1992), The Communist Road to Self-Enslavement, *Cato Policy Report*, May/June 1992. Dostupné online: <https://www.cato.org/sites/cato.org/files/serials/files/policy-report/2018/6/v14n3-new-1-ocr-2.pdf>.

Richter, E. ([1891] 1907), *Pictures of the Socialistic Future*. London : Swan Sonnenschein & Co. Dostupné online: <https://oll.libertyfund.org/titles/richter-pictures-of-the-socialistic-future>

Šimečka, M. (1990), *Obnovenie poriadku*. Bratislava : Archa.

Šimulčík, J. (2001), *Zápas o svedomie*. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška.

Solženicyn, A. (2012), *Súostrovie Gulag*. Bratislava : Premedia.

Soto, J. H. (2012), *Socializmus, ekonomická kalkulácia a podnikanie*. Bratislava : Konzervatívny inštitút M. R. Štefánika.

Taylor, P. M. (2003), *Munitions of the Mind. A History of Propaganda from the Ancient Worlds to the Present Days*. Manchester : University Press.

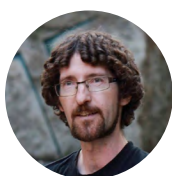
Wolton, T. (2017), *Une histoire mondiale du communisme*, tome 3. Les complices, Grasset.

Zálešák, T. (2005), *Diablova práca*. Bratislava : Kalligram.

O AUTOROCH

René Bílik pochádza zo Skalice a je profesorom teórie literatúry a dejín slovenskej literatúry na Pedagogickej fakulte Trnavskej univerzity v Trnave, rektorom Trnavskej univerzity a súčasne samostatným vedeckým pracovníkom Ústavu slovenskej literatúry SAV v Bratislave. Vo svojej vedeckej a odbornej práci sa sústreďuje predovšetkým na podoby slovenskej literatúry, literárneho a kultúrneho života na Slovensku po roku 1945. Jeho knižné práce o tejto problematike a predovšetkým o fenoméne socialistickej literatúry a literatúry socialistického realizmu vyšli pod názvom *Industrializovaná literatúra* (1994) a *Duch na reťazi* (2008). Okrem toho napísal monografie *Lubomír Feldek* (2000) a *Historický žáner v slovenskej próze* (2008). Sumarizáciou jeho publicistických aktivít je kniha *No a čo!* (2001). V rokoch 1994 – 1998 bol viceprimátorom mesta Pezinok, následne v rokoch 1998 – 2002 prednostom Okresného úradu v Pezinku, pracoval aj ako redaktor časopisu *Kultúrny život a OS* a v deväťdesiatych rokoch bol predsedom Obce spisovateľov Slovenska. Je ženatý a má dve deti.

Peter Gonda je riaditeľ a ekonóm Konzervatívneho inštitútu M. R. Štefánika, externý lektor ekonómie na Univerzite Komenského v Bratislave a Slovak Senior Fellow of the Cobden Centre. Od júna 2005 je koordinátor cyklu prednášok renomovaných zahraničných osobností na Slovensku v rámci projektu Conservative Economic Quarterly Lecture Series (CEQLS), od januára 2007 koordinátor a lektor seminárov Akadémie klasickej ekonómie (AKE) a od septembra 2017 vedúci projektu *Búranie mýtov o socializme a sociálnom štáte*, v rámci ktorého vznikla táto publikácia. V publikačnej činnosti a v akademických a verejných prednáškach sa zameriava na princípy ekonómie a ekonomického myslenia, fungovanie slobodnej ekonomiky a spoločnosti, politickú ekonómiu, verejné financie, peniaze a menový systém a ekonomické aspekty Európskej únie. Je autorom knihy *Eurozóna a alternatívy európskej ekonomickej integrácie* (2013), autorom a editorom ďalších publikácií a štúdií. Peter Gonda je ženatý, má dve deti a žije v Bratislave.

Soňa Gyrafášová je novinárka, venuje sa vyrovnávaniu s dvoma totalitami, témam slobody a spravodlivosti. Vyštudovala žurnalistiku a právo, študovala na Univerzite Komenského v Bratislave, na Universität Regensburg a na univerzite Savonlinnan Yliopisto vo Fínsku. Otázku právneho postavenia bývalých politických väzňov na Slovensku spracovala pre Gedenkstätte Berlin-Hohenschönhausen. V Slovenskom rozhlase pripravuje reláciu *Osudy*, ktoré písalo 20. storočie, kde prináša príbehy pamätníkov 20. storočia, v televízii pripravila scenáristicky a režijne dokumentárne cykly - *Osudy k 70. výročiu druhej svetovej vojny*, *Osudy - politické procesy z 50. rokov*, *Cesta k deportáciám*. Reportáže o obetiach totalít pripravovala šesť rokov aj v relácii *Reportéri*. Ako editorka sa podieľala na vzniku knihy Alexander Bachnár - *Mojich sto rokov*. Píše do Denníka N a Sme. Za novinársku prácu získala v roku 2011 Cenu Nadácie otvorenej spoločnosti a v roku 2019 Výročnú cenu literárneho fondu.

Daniela Kandilaki je výskumnou pracovníčkou so zameraním na manažment zdravotníckych služieb a lektorkou kvality v zdravotníctve na FM VŠE Praha. Jej pôsobiskom je Inštitút managementu zdravotníckych služieb FM VŠE. Spolupracuje s WHO a European Observatory na projekte HSPM (The Health Systems and Policy Monitor). Má titul Ph.D. z oblasti manažmentu zdravotníctva na FM VŠE Praha a vo svojej dizertačnej práci sa venovala

oblasti finančnej ochrany v zdravotníctve. Pôsobila na riadiacich pozíciách u rôznych poskytovateľoch zdravotnej starostlivosti. Popri akademickej kariére pôsobí ako konzultant v sektore zdravotníctva.

Radovan Kazda vyštudoval odbor krajinné inžinierstvo na Slovenskej poľnohospodárskej univerzite v Nitre. Osem rokov pôsobil ako odborný pracovník vo Výskumnom ústave závlahového hospodárstva a nástupníckych organizáciách. Od roku 2000 sa venuje environmentálnej politike ako analytik Konzervatívneho inštitútu M. R. Štefánika, od roku 2009 aj ako vydavateľ a novinár online denníkov a printového mesačníka so zameraním na priemyselnú ekológiu. Organizuje odborné konferencie a diskusie so zameraním na odpadové hospodárstvo a životné prostredie. Je spoluautorom viacerých publikácií so zameraním na poľnohospodársku a environmentálnu politiku. Pravidelne bloguje a vystupuje v médiách. Od roku 2020 je poslancom Národnej rady SR, kde pôsobí vo Výbore pre hospodárske záležitosti.

Peter Krištofóry vyštudoval manažment na KU v Ružomberku a cestovný ruch na Ekonomickej fakulte UMB v Banskej Bystrici. Počas doktorandského štúdia pôsobil ako vysokoškolský pedagóg a po jeho skončení ako manažér zahraničného obchodu. V súčasnosti je stredoškolským pedagógom a externým spolupracovníkom Konzervatívneho inštitútu M. R. Štefánika. Vo svojej publikačnej činnosti sa venoval problematike liberálnych reforiem, podnikateľského prostredia, cestovného ruchu, komparácii ekonomických systémov, histórii podnikania a eliminácii chudoby tretieho sveta. Je fascinovaný evolúciou vo všetkých oblastiach.

Tomáš Krištofóry je historik ekonomických teórií, absolvent VŠE v Prahe. V súčasnosti ako externý doktorand kultúrnej ekonómie v Rotterdame píše dizertáciu o F. A. Hayekovi. V nej spracúva doteraz nezhodnotené archívne materiály na tému kultúrnej ekonómie, súvisiace s Hayekovou poslednou a nedokončenou knihou *The Fatal Conceit*. V poslednej dobe bol spoluautorom série videí a komentárov Nadácie F. A. Hayeka k 120. výročiu jeho narodenia či prakticko-politickej štúdie Inštitútu environmentálnej politiky Ako pretriediť triedený zber.

Lukáš Krivošík je redaktor internetového denníka Postoj.sk. Vyštudoval Právnickú fakultu Univerzity Komenského. V minulosti pôsobil ako ekonomický redaktor týždenníka .týždeň a komentátor spravodajského portálu aktualita.sk. Žije v Pezinku, je ženatý a má jedno dieťa. Zaujímajú ho nezamýšľané dôsledky účelových ľudských konaní.

Juraj Krúpa je od roku 2016 riaditeľom programu Bezpečnosť a obrana v Slovenskom inštitúte pre bezpečnostnú politiku. Predtým pôsobil Juraj Krúpa pôsobil na Ministerstve obrany SR, kde nadobudol skúsenosti s obrannou politikou, krízovým manažmentom, ako aj s bilaterálnymi a multilaterálnymi vzťahmi. V rokoch 2013-2016 pôsobil na Stálej delegácii SR pri NATO. Je držiteľom titulu PhDr. z medzinárodných vzťahov na Univerzite Mateja Bela v Banskej Bystrici. Absolvoval Program on Advance Terrorism Studies na George C. Marshall Center for Security Studies v Garmisch-Partenkirchene, v Nemecku, ako aj Program o bezpečnosti v ázijsko-pacifickom priestore na Univerzite národnej obrany v Pekingu. Juraj Krúpa je autorom viacerých odborných článkov a štúdií, ktoré boli publikované na Slovensku aj v zahraničí.

Ivan Kuhn bol rokoch 1989-90 členom Okresného koordinačného výboru VPN v Rožňave. Vyštudoval politológiu na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave (1991 – 1995) a medzinárodné vzťahy na University of Kent v Canterbury vo Veľkej Británii (1996 – 1997). V rokoch 1995 – 1997 pracoval ako redaktor zahraničnopolitického oddelenia denníka SME. Od roku 1998 pracoval ako projektový manažér, konzultant a analytik v oblasti projektov financovaných z fondov Európskej únie. V Konzervatívnom inštitúte M. R. Štefánika vedie od roku 2007 projekt zameraný na monitorovanie transparentnosti a objektívnosti rozhodovania o pridelení eurofondov a efektívnosti ich využívania na Slovensku. Okrem toho sa venuje problematike verejnej správy, medzinárodných vzťahov, slovenskej zahraničnej a bezpečnostnej politiky a problematike európskej integrácie. V rokoch 2004 – 2014 bol autorom analytických Národných správ o výsledkoch prieskumu verejnej mienky Eurobarometer č. 62-80 vypracovávaných pre Zastúpenie Európskej komisie na Slovensku.

Lubica Löffler je analytička a konzultantka v spoločnosti Pažitný & Kandilaki, s.r.o. (od 2017), predtým Healthcare Consulting & Research Center, s.r.o. (od 2015). Vyštudovala medzinárodný obchod na Ekonomickej univerzite v Bratislave a Management zdravotníctva na Viedenskej univerzite. V zdravotníctve sú jej hlavnými oblasťami špecializácie zobrazovacie metódy, primárna starostlivosť a manažment nemocníc. Spolupracuje s European Observatory na projekte HSPM (The Health Systems and Policy Monitor).

František Mikloško sa narodil v Nitre. V roku 1971 ukončil Prírodovedeckú fakultu UK v Bratislave, odbor matematika. V rokoch 1971 až 1983 pracoval na Ústave technickej kybernetiky SAV, v rokoch 1983 až 1989 striedavo pracoval manuálne, striedavo nepracoval. V rokoch 1969 až do pádu komunizmu sa angažoval v tajnej cirkvi. Organizoval náboženské stretnutia mládeže, podieľal sa na tvorbe samizdatov, je jedným zo zvolávateľov Sviečkovej manifestácie za náboženské a občianske práva v marci 1988 v Bratislave. V novembri 1989 sa stal členom Koordinačného centra VPN. Za toto hnutie kandidoval v prvých slobodných voľbách do SNR a v rokoch 1990 až 1992 bol jej predsedom. V rokoch 1990 až 2010 bol poslancom slovenského parlamentu, v rokoch 1992 až 2008 za Kresťanskodemokratické hnutie. V rokoch 2004, 2009 a 2019 kandidoval v priamych voľbách na funkciu prezidenta SR. Je autorom viacerých publicistických kníh, pravidelne publikuje v denníkoch a časopisoch na spoločensko-politické témy. Je ženatý, žije v Bratislave.

František Neupauer je historik ÚPN, pedagóg a publicista. Venuje sa slovenským dejinám obdobia komunistického režimu. Je autorom článkov, spoluautorom monografií, odborným poradcom pri tvorbe rozhlasových a divadelných hier o dobách neslobody. Je iniciátorom zriadenia Múzea zločinov komunizmu na Slovensku a predsedom OZ Nenápadní hrdinovia, ktoré pripravuje pre učiteľov a študentov konferencie o období komunistického režimu a nabáda študentov, aby vo svojom okolí objavovali ľudí, ktorí nám svojimi postojmi prinavrátili slobodu.

Peter Pažitný pôsobí ako lektor metód ekonomického hodnotenia zdravotníckych programov na VŠE Praha. Je ekonóm a má titul MSc. z manažmentu zdravotných služieb zo Semmelweis University v Budapešti a PhD. z marketingu v zdravotníctve z Ekonomickej Univerzity v Bratislave. Bol poradcom v oblasti zdravotnej politiky pre ministrov zdravotníctva Slovenskej republiky, v Česku a v Maďarsku. Je výkonným riaditeľom CEE Health Policy Network.

Radovan Potočár vyštudoval hospodársku politiku a medzinárodné vzťahy na Masarykovej univerzite v Brne a na Karlovej univerzite v Prahe. V magisterskej práci sa zaoberal prokremelšou propagandou na internete. Okrem toho vyštudoval odbor scenáristika a dramaturgia na FAMU v Prahe, knižne mu vyšla zbierka poviedok *Nádych* (KK Bagala, 2018). Pracuje ako redaktor spravodajských portálov Energie-portal.sk a Odpady-portal.sk v oblasti energetiky, odpadov a priemyselnej ekológie.

Dušan Sloboda vyštudoval regionálnu geografiu na Prírodovedeckej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. V rokoch 2001 – 2004 pracoval na odbore európskej integrácie Ministerstva výstavby a regionálneho rozvoja SR. Od roku 2004 pôsobí v Konzervatívnom inštitúte M. R. Štefánika ako analytik, pričom sa špecializuje na oblasť regionálneho rozvoja (regionálna politika SR a EÚ), verejnej správy (fiškálna decentralizácia a komunálna reforma, regionalizácia Slovenska) a niektorým aspektom vzťahu Slovensko – Európska únia. Od roku 2012 pôsobí v občianskom združení *Nové školstvo* ako jeden z jeho zakladateľov. Opakovane pôsobí ako asistent poslancov Národnej rady SR (2010 – 2012, 2016 – 2020 a od 2020). Kontinuálne spolupracuje s viacerými mimovládnyimi a odbornými organizáciami venujúcimi sa územnej samospráve.

Martin Slosiarik vyštudoval sociológiu na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Od roku 1999 pracuje v spoločnosti FOCUS Centrum pre sociálnu a marketingovú analýzu a za ten čas prešiel viacerými pozíciami, čo mu umožnilo spoznať rôzne zákutia výskumu verejnej mienky, ako i marketingového prieskumu. Od roku 2011 je jej riaditeľom. V minulosti pracoval na viacerých medzinárodných výskumných projektoch ako napr. Eurobarometer realizovaný pre Európsku komisiu, World Poll realizovaný pre výskumnú spoločnosť Gallup, Global Attitudes Survey realizovaný pre Pew Research Center a na ďalších. Na Slovensku spolupracoval na výskumoch s viacerými akademickými inštitúciami ako napríklad Sociologickým ústavom SAV, Katedrou politológie UK, Fakultou sociálnych a ekonomických vied UK a ďalšími. Venuje sa predovšetkým voličskému správaniu a aktuálnym spoločenským otázkam. V tejto súvislosti je autorom alebo spoluautorom viacerých odborných príspevkov. V rokoch 2012, 2016 a 2020 koordinoval rozsiahle voličské prieskumy (exit polly) pri parlamentných voľbách. Často komentuje aktuálne spoločenské dianie v médiách.

Boris Strečanský študoval filozofiu a históriu na FF UK, sociálny rozvoj na London Metropolitan University a verejnú politiku a medzinárodné vzťahy na Princetonskej univerzite. V súčasnosti je externým doktorandom Centra Európskych štúdií a medzinárodných vzťahov na FSEV UK. Venuje sa otázkam rozvoja občianskej spoločnosti, filantropie a súvisiacim verejným politikám ale i otázkam kultivácie spoločenskej a historickej pamäti. Je autorom viacerých publikácií a statí o neziskovom sektore, občianskej spoločnosti a súkromnej iniciatíve vo verejný prospech. Boris Strečanský v období Novembra 89 pôsobil v študentskom hnutí. Neskôr viedol vzdelávací program pre manažment životného prostredia. Založil ETP Slovensko, ktoré sa venuje trvalo udržateľnému rozvoju znevýhodnených komunit. Spoluinicioval rozvoj komunitných nadácií na Slovensku. Spolupracoval s Nadáciou Ekopolis, zakladal a viac rokov viedol Centrum pre filantropiu n. o., s ktorým dodnes spolupracuje. Podieľal sa na vzniku portálu ludiaľudom.sk. V súčasnosti spolupracuje s Green Foundation a pôsobí ako konzultant v oblasti rozvoja neziskových organizácií, predovšetkým v postkomunistických krajinách.

Jakub Šimek vyštudoval hospodársku politiku na Ekonomickej univerzite v Bratislave. Pôsobil v poisťovníctve a v korporátnom sektore. Od marca 2019 pracuje ako bankový analytik na oddelení rizika. Spolupodielal sa na výpočte daňového bremena, projektu realizovaného Konzervatívnym inštitútom M. R. Štefánika.

Peter Zajac sa narodil v Bratislave. Vyštudoval Filozofickú fakultu v Bratislave a absolvoval študijný pobyt v Tübingene (SRN). Pracoval ako vydavateľský redaktor, odborný pracovník KLKaEM a odborný asistent na PF v Nitre, odborný a vedecký pracovník v Literárno-vednom ústave (dnes Ústav slovenskej literatúry) SAV v Bratislave, kde pracuje dodnes. V rokoch 1990 – 1998 bol riaditeľom ústavu. V rokoch 1996 – 2011 bol profesorom západnej slavistiky na Inštitúte slavistiky Humboldtovej univerzity v Berlíne, kde je emeritným profesorom. Je emeritným členom Učenej spoločnosti SAV. V roku 1989 bol zakladajúcim členom VPN. V rokoch 1998 – 2001 a 2010 – 2012 bol poslancom NR SR. V súčasnosti je prezidentom Konzervatívneho inštitútu Milana Rastislava Štefánika v Bratislave a predsedom poroty Ceny Dominika Tatarku. Je autorom literárnovedných publikácií, monografií o výtvarnom umení a kultúrnospoločenskej esejistiky. S Jánom Štrasserom prekladá nemeckú poéziu a divadelné hry. Je ženatý, má päť detí.

Rudolf Zajac je lekár a manažér. V roku 1975 absolvoval Lekársku fakultu a nastúpil na Urologickú kliniku Lekárskej fakulty UK. V nemocnici pôsobil ako urológ a rádiodiagnostik do roku 1991. V roku 1979 získal atestáciu 1. stupňa z odboru urológie a v roku 1983 atestáciu 2. stupňa. V rokoch 1991 – 2002 bol riaditeľom rakúsko-slovenskej obchodnej spoločnosti Alpine Tatra Alpine a. s., Bratislava. V rokoch 2002 – 2006 bol ministrom zdravotníctva SR. Počas svojho funkčného obdobia presadil zásadnú reformu slovenského zdravotného systému v podobe 6 navzájom prepojených zákonov. V rokoch 2010 – 2013 bol poradcom ministra financií ČR. Od roku 2006 pracuje vo vlastnej poradenskej firme Health direct s. r. o., kde sa zaoberá poradenstvom v oblasti investícií do zdravotníctva, platobných mechanizmov, manažmentu rizika pacienta, definovania nároku pacienta (BBP basic benefit package). Spolupracuje so Svetovou bankou ako konzultant. Je spolupracovníkom Konzervatívneho inštitútu M. R. Štefánika. Je ženatý a má dve deti.

Zuzana Žúžiová vyštudovala archeológiu na Univerzite Komenského v Bratislave. Vo svojich výskumoch sa venovala predovšetkým osídleniu, do čoho spadal okrem iného najmä zber štatistických a mapových údajov a ich vyhodnocovanie. Po skončení štúdia pôsobila v oblasti obchodu a neskôr ako stavebná projektantka. V súčasnosti pôsobí ako stredoškolská pedagogička a externá autorka internetových portálov zaoberajúcich sa životným prostredím. Má široký záber záujmov zahŕňajúcich technické, prírodné i spoločenské vedy.

Foto: Jeison Higueta (unsplash.com)

SUMMARY

★ Peter Gonda

The publication presents a coherent opinion developed by the expert team of authors based on the facts, arguments, nature, and reality of the socialism in Czechoslovakia and it disproves the lasting myths about it. The publication focuses on the current and important social issues associated with socialism – both in Slovakia and in other countries, including Western ones. In Slovakia and other countries of the Eastern Bloc, socialism broke down more than thirty years ago along with the Berlin Wall but it has survived in heads of many people and it has been finding a way to heads of younger generations as well. Paradoxically, many people believe in viability of socialist ideas and call for increased importance of socialist elements. We believe that succumbing to the myths of socialism, affiliation to socialism, and resuscitation of its mutated forms and elements pose a threat to human freedom, prosperity, and safety and to the civilisation foundations which current societies have been built on.

The present threat is a combination of the collectivistic views and anti-capitalistic mentality of an important part of the public, intellectuals and, in particular, politicians and technocrats with decision-making powers. Moreover, older people often infect younger generations with socialist ideas by making them attractive through enticing catchwords. This process is supported by increasing popularity of socialism in the West where people do not have any actual experience with it and look at it through rose-coloured glasses.

These facts result in increasing trust in the state and support for enhancement of its powers and interventions while reducing the level of personal responsibility, actual business activities, and individual initiatives and blunting people's alertness to curbing of their freedoms.

That is why it is important to learn the lesson offered by the history and unmask socialism and remind of its nature, real face, and unintended consequences. The aim of the publication is to discuss as an example the socialist experiment carried out in Czechoslovakia during the period from 1948 until 1989. Thus, we would like to contribute towards destruction of lasting myths about socialism.

The publication is based on our understanding of the principles and rules of a free civilized society and theoretical arguments related to the moral, cultural, and economic criticism of socialism, which we present in the initial chapter “General theoretical and methodological starting points” where we draw attention to the fact that socialism is a theoretical misconception contradicting the nature of a civilized society, free actions of people, and cooperation among people living in such a society. The very genetic code of socialism indicates that it is against civilization and is destructive for both people and society and that socialism inevitably results in repression, absence of freedom, living standard decrease, and failures and decline of the society. This which was also the case of Czechoslovakia during the period between 1948 and 1989 as it is demonstrated through facts and arguments presented in the publication.

Myths about socialism

Still, a lot of people in Slovakia perceive socialism positively and uncritically and this fact is supported by results of the public opinion polls carried out by the FOCUS agency within our project. According to the representative poll executed by the agency in 2018, the number of people who believe that life was better before the year 1989 than today is higher (almost 43%) than the number of those who believe the opposite and this is linked with acceptance of the myths about socialism. According to the above poll, up to 79% of respondents agree that life during socialism was safer and crime rates were lower, 77% agree that there were enough useful jobs for everyone, 71% believe that the socialist regime directed people towards more moral behaviour, 63% are convinced that the healthcare system was better and people lived longer, 59% think that socialism was economically successful, 55% believe that the standard of living of a majority of the population was higher at that time and people made enough money and could afford more than today, and 45% believe that socialism was not a totalitarian regime (more data is presented in the chapter “Myths through the optics of current polls”).

In our opinion, other grounds behind the positive perception of socialism and roots of the myths about it surviving among a significant number of inhabitants of Slovakia include the fact that many people prefer security and guarantees to freedom (associated with risks and requiring responsibility), they relativize the totalitarian nature of the regime, and older people tend to succumb to sentimental optimism that they pass on to younger generations. Important causes behind this situation include a lack of historical memory and related indifference, distorted post-1989 personal history self-assessments, and the influence of communist propaganda on the awareness of the today’s society, which are analysed in chapter 1.7 “Nostalgia”. An example of the inertia of that propaganda, which only confirms the perversity of the socialist regime, is the thesis claiming a higher level of justice provided by the socialist regime in contrast to a capitalist society.

Reality versus myths: Society and culture

Historical facts disprove the claims of the period propaganda and people’s current distorted positive views concerning socialism. From the very beginning, the regime showed its true face and manifested itself as unjust, lacking freedom, amoral, and antihuman. Its establishment was associated with power-based robbing people of their property (euphemistically called “nationalization” and “collectivization”) and liquidation and persecution of the individuals and social groups (“class enemies”) unwanted by the regime. The regime was more or less totalitarian throughout the entire period of its existence. The political monopoly of the communist party and its leading role within the society allowed it to decide not only about the

economy and financial security of people but also about their destinies and lives while systematically using a network of tools, institutions and, in particular, a secret service (Štátna bezpečnosť - ŠtB).

De facto, socialist Czechoslovakia used to be a cage full of compulsorily employed people who were provided with basic life security but lacked freedom and were prohibited from travelling abroad and expressing opinions. The people who wanted to escape it were killed by the regime at the borders fenced around with barbed wire. Mere opinions or fabricated grounds served to kill, imprison, torture or otherwise persecute both individuals and their families. The socialist regime ripped off people of their freedom, dignity, and even lives while distorting the society. This is what we deemed the most important when assessing the real socialism and why we start the publication with the chapter devoted to the totalitarian nature of the regime.

The totalitarian nature of a regime is evidenced by its victims. The armed forces of Czechoslovakia killed 276 people at borders (49 out of them in Slovakia), the regime executed more than 247 people based on political grounds, sentenced approximately 260 000 people as political prisoners (out of that over 70 000 in Slovakia), and sent between 22 000 up to 23 000 citizens to convict labour camps (including 8 240 people in Slovakia). In addition, more than 4 500 people died due to consequences of imprisonment or in prisons, many people were forcibly resettled within the country, some were dragged to gulags in the Soviet Union (more details in Annex 1 “Victims of the Communist Regime”). Behind each number there are specific names and lives of people and their relatives destroyed by the regime. Their stories evidence the human dimensions of consequences of the regimen’s repression. Examples are presented in Annex 2 “Stories of the people persecuted by the communist regime”.

The fundamental moral consequence of the regime for people was their subordination to the political power and overall absence of freedom. The regime substituted that absence by forced obedience and required that people explicitly declare their acceptance of it. Moral consequences of socialism made people live in fear, lies, and pretence (two-facedness manifested in private and public life). Communists spread fear through repressive measures, omnipresent eyes and ears of ŠtB, and censoring. The socialist society was a society of fear where natural civic activities were curbed and pushed to go underground where they formed foundations for secular and Christian dissident movements. The most famous one was Charta 77 (discussed in chapter 1.3 “Civil society”) and the Secret Church Society. One of dissident members of the Secret Church was František Mikloško, author of chapter 1.4 “Religion and faith”.

Moreover, socialism awoke hatred and envy in people. Communists fuelled hatred through the policy of class conflict and labelled entrepreneurs as class enemies and farmers as “kulaks”, robbed them of their property, and then they wrapped that injustice up in the goals called “social justice” and “equality”. But their egalitarian approach fuelled envy too - they used forced and central interventions to equalize incomes and property but on the other hand, they created elite and privileged groups from among themselves and then selected groups of people subject to persecution. New classes were created in the society officially declared to be classless. The differences based on income and property were replaced by artificially created differences based on the party related and other non-market advantages and disadvantages. In fact, socialism created the equality in poverty and overall heading towards it with the exception, of course, of the ruling elite and its supporters. On one hand, equality was mistaken for sameness and on the other hand, the leading role of the communist party in the society led to preferential treatment of communist party members and “committed non-party men” and discrimination against all other citizens as it is analysed in chapter 1.2 “Equality” and chapter 2.6 “Social justice in practice”.

The regime systematically influenced people’s minds through massive propaganda delivered particularly via media (as it is discussed in chapter 1.6 “Media”) and various types of “seminars”. The socialist

propaganda made use of festivities that included both small events commonly celebrated by people (so called civil ceremonies) and nationwide events such as celebrations of 1 May and nationwide Spartakiades. They served to indoctrinate people with the idea presenting history as an inevitable progress that finally results in a socialist society that will develop into a communist society. We discuss this issue in chapters 1.2 “Equality”, “Myths through the optics of current polls”, and 1.5 “Festivities and alternative culture”.

The socialist propaganda and the socialist culture framed by it have left significant traces in minds of people and those traces still kind of support the nostalgia associated with socialism and the strong and “caring” state. The moral and economic consequences of socialism have been still manifesting themselves through, for instance, low personal responsibility levels and the absence of respect towards ownership, contracts, and other agreements, which leads to corruption and reliance on the state and supports the culture of dependency on the state and distrust as concerns business, market, and profit - this all is linked with the economic and social myths about socialism.

Reality versus myths: Economy and living standard

We used a comparison of the overall economic performance of socialist Czechoslovakia with other Western countries, e.g. Austria, as the framing starting point for the opinion on the economic reality of socialist Czechoslovakia. While the 1948 GDP per capita in Czechoslovakia was higher than in Austria (121%), it dropped down to 58% by the year 1989 based on the official, yet overestimated data. Similarly, the economies of Czechoslovakia and other Eastern Bloc countries were lagging behind (some of them more significantly) when compared with the Western countries with market-oriented economies. For instance, the performance of the German Democratic Republic dropped after the socialist experiment to one third of the GDP per capita in the Federal Republic of Germany. Other socialist experiments failed as well both economically and in other aspects (chapter 2.1 “Economy - falling behind the West”).

The socialist measures implemented in our country contradicted economic rules, actual functioning of the economy, and the principles of a civilized society because official economic activities were subject to political decision-making by the communist party elite and people were prohibited from owning anything that could serve to carry out even minor business activities.

The invisible hand of the market, capital ownership, business, competition, motivating profit, and free choice of consumers were replaced by the visible hand and interest of the ruling communist party, its central plans, propaganda, and institutional pressure in all areas. The communist party determined “from an ivory tower” what and how much factories and cooperatives are to manufacture, grow, and export as well as the prices for which they may sell their products to retail shops. The government determined flat nationwide prices and regulated them, while the prices were unrealistic, they did not fulfil the coordination role and provided no economic information as to, for instance, relative scarceness. The monopolistic political regulation of the economy without any feedback and possibility for companies to go bankrupt resulted in inefficiency, wasting, a lack of investments to the detriment of future development, goods shortage, and low quality. The economy focused on meeting political requirements (particularly those of the Soviet Union), fulfilment of central plans, and maintenance of own running instead of satisfying demand and/or actual needs of people (chapter 2.2 “Centralized economy without private ownership”).

Moreover, socialist Czechoslovakia together with other Eastern Bloc countries made efforts to achieve economically senseless and unfeasible economic self-sufficiency. The fact that Czechoslovak manufacturers exported mainly to other socialist countries evidences their low efficiency and competitiveness (chapter 2.3 “Economic relations with other countries”), which were caused by unnecessarily high

employment rates preserving non-productive activities and low labour productivity resulting from, for instance, the senseless compulsory employment rule. The government determined and regulated labour demand, offer, and price and maintained the one hundred percent employment rate that was backed by the threat of imprisonment for those who would not work. Persecution took various forms and one of them was to make it impossible for certain people to have the job they wanted and forcing them to perform other work; for instance, intellectuals were “punished” by being forced to perform physical work as we write about it in chapter 2.4 “Work and employment rate”.

The standard of living of the people in socialist Czechoslovakia lagged significantly behind that in Western countries (e.g. Austria) and was lower than the current living standard in our country as we discuss it in chapter 2.5 “Financial and property related situation of population”. According to official statistical data, we were lagging significantly behind Austria and other countries with market economies, as far as development of wages (excluding inflation rates) is concerned. A comparison of the situation by the end of the socialist era with our current situation shows similar results. The average wage and average pension have increased more significantly than the inflation rates or prices for a majority of goods and services in Slovakia after the year 1989. It means that an employee with the average wage and a pensioner with the average pension can afford greater amounts of almost all goods than they were able to afford by the end of the socialist era. While the average pension, excluding inflation rates, stagnated in the eighties of the 20th century, it has been increasing significantly following the short drop caused by transformation. The actual purchasing power of people during the socialist era was even lower than the purchasing power indicated by the official statistical data based on which we present the above and other results of our analyses discussed in chapters 2.5 “Financial and property related situation of population” and 2.6. “Social justice in practice”.

The living standard of inhabitants was characterized also by an insufficient, and much lower when compared with Austria and other Western countries, level of consumer durable goods, e.g. size and equipment of flats and houses, electrical appliances, cars, etc. and by low quality, much lower than in Western countries, of goods and services. Another negative impact of the centrally planned economy on the quality of human life were increasingly frequent shortages of certain goods and limited assortments; there used to be waiting lists for certain goods such as cars and people interested in buying them were often condemned to several years lasting waiting.

The low quality of life, which was falling behind when compared with Western countries, was accompanied by a low life expectancy and worsened population health. While the lifespan in Slovakia was higher than in Austria in 1960 (by 2.5 years as concerned men), in 1989 it was significantly lower (by 5.5 years in men). In chapter 2.7 “Health and healthcare system”, we state that the lifespan has been increasing significantly since the fall of socialism – by 7 years for men and 5 years for women.

The bad situation was caused also by the quality of environment, which used to be lower in our country than in Western countries, e.g. air pollution, the concentration of hazardous dust particles in Czechoslovakia after the end of the socialist era was almost double the rate in Austria or Germany. The low quality and safety of food (chapter 2.9 “Environment and centrally planned economy”) represented another hidden problem. The economic failures affecting living standard were manifested also through a low level of infrastructure which was lagging behind the levels in Western countries as it is discussed in chapter 2.8 “Infrastructure” where we state, for instance, that the electrified railways and motorways in socialist Czechoslovakia were significantly shorter and numbers of plane passengers were lower than in Austria, factoring in respective numbers of inhabitants.

The regime restricted the population's living standard also by bureaucratic barriers to travelling abroad, particularly to Western countries, using special travel permits and foreign currency allowance permits. The major constraint on the quality of life of people during the socialist era was the overall lack of freedom, including the impossibility to move to a Western country.

Reality versus myths: State and citizen

As concerns citizens and their unfreedom, the dominant position of the state was based on the regime's legal framework: its constitution (the first constitution was adopted in 1948, the second constitution adopted in 1960 had a more significant impact that was enhanced by the third federal constitution adopted in 1968) and on laws, e.g. the Act on Protection of the People's Democratic Republic of 1948, which practically permitted prosecution of anybody due to any grounds whatsoever, the State Border Protection Act of 1951 that restricted the freedom of movement and the Criminal Code of 1961 that was primarily intended to protect the regime and to restrict human freedoms (chapter 3.1 "Law and justice in practice").

The dominance of the state controlled by communists manifested itself also in other areas. National committees were not autonomous self-government bodies but just a long hand of the central government of the communist elite enforcing its central control over the economy and society. Similarly, elections fully controlled by the communist party ruling the state used to be only formal and were compulsory for citizens. As we state in chapter 3.2 "Self-governments and elections", there was no free choice of candidates from various parties that would campaign as we know it today based on the elections carried out in the free democratic world.

The dominance of the state and its political elite within the relationship with citizens was particularly obvious in the area of security. The regime tolerated the widespread criminality that was excluded from statistical data and defined by the period motto "if you do not steal, you rob your family". The data officially available today demonstrate that the crime rates during socialism are comparable to those existing today. As far as the relationship between the state and the citizen is concerned, it is symptomatic that the communist party used ŠtB and other security bodies against citizens. The communist party was arbitrarily deciding who was an enemy of the regime and had to be persecuted. Thanks to the methodical evoking of fear among people and enforcement instruments and institutions, the totalitarian regime (chapter 3.3 "Security") undermined not only the freedom, dignity, morals, and living standard of inhabitants but it also posed a permanent security threat to them.

The reality of socialist Czechoslovakia had devastating impacts on both people and the society. We are still facing some of those impacts, including distorted ways of thinking. Moreover, mutated forms of socialism represent a serious threat to our freedom and prosperity that we enjoy in their current forms thanks to the values and institutions of the capitalist Western civilization. The Czechoslovak experience from the period between 1948 and 1989 serves as an historical example of a social experiment that failed following the actual implementation of socialism and confirms the theoretical arguments about its antihuman, anticivilization, and systemically failing basis (while proving socialism to be an erroneous idea).

This knowledge should serve as a reminder, lesson, and source to refuse other similar social experiments such as the "democratic socialism" fata morgana and all other more or less open or concealed forms and elements of socialism and collectivism that make use of, as one of their pillars, intentional control and management of the economy, society, and individuals. To achieve this goal, we would like to

offer arguments and facts tearing down the myths about socialism and revealing the true nature of the communist regime in Czechoslovakia and destructive influences of its elements within the society.

We believe that our publication will contribute towards people's greater awareness and their refusal of the actual threats posed by various forms of socialism while making them think and act more in compliance with the values and principles of the civilized Western society based on personal freedom and responsibility.

Peter Gonda
Peter Zajac
editori

SOCIALIZMUS: REALITA NAMIESTO MÝTOV

Neprešlo externou jazykovou redakciou

Typografická úprava a dizajn obálky: Viktor Humaj

Fotografia na obálke: Ajeet Mestry (unsplash.com)

V publikácii sú použité ilustračné fotografie z archívov TASR a Juraja Bartoša, ak nie je uvedené inak.

Redakcia: Peter Gonda, Peter Zajac

© Konzervatívny inštitút M. R. Štefánika, Bratislava 2020

ISBN: 978-80-8912118-2

EAN: 9788089121182

